

Ахмад Алиев

ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ МЕРОС

ВАТАН
ФИДОЙИЛАРИ

"ЎЗБЕКИСТОН"

A. Алиев ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ МЕРОС

ЎЗБЕКИСТОН

Тасриғи ва сўз боши муаллифи — Иззат СУЛТОН,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги

Муҳаррир — Зуфаржон ЖУРАЕВ

Абул Ҳасан Ҳарақотий

«У, ер юзида юрган не-не хикматлари биз
тирик сайлабми, аслида улар ўлик. Ер ос-
тида ётган не-не хотларни ўлик сайлабми,
аслида улар тирик»

КИТОБ ҲАҚИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Сўз боши ўрнида

Абдулла Қодирий ва унинг сафдонлари ҳақидаги бу китоб адабиётшу-
нослигимизда ва умуман маданият тарихимизда ҳамон кам ўрғанилган
муаммага — сталинизм қурбонлари бўлган буюк маданий сиймоларимизнинг
ҳаёти, ижоди ва илмий фаолиятини ўрганишга бағишланган.

Бинобарин, шахса суниниш фойдаланган 50-йилларнинг ўрталаридан
кейин Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Эдибек, Гозн Юнус,
Боту сингари адибларимиз ҳаёти ва ижоди билан узлуксиз шугулланиб
келаётган адабиётшунос Аҳмад Алиев бу соҳада ўнлаб тадқиқот, рисола
ва мақолалар аъён қилди. Қўлинидани китоб ана шу тадқиқотлар за-
минидан яратилган.

Демак, китоб муаллифи Аҳмад Алиев шу мураккаб муаммони ўрганиш-
ни билада биринчи бўлиб бошлаб берган ва бу ишга катта ҳисса қўшган
олимлардан биридир. Ушбу йирик муаммони ўрганишда қўнган илк қа-
дамларда ҳамма мутахассисларда бўлганидек, Аҳмад Алиевнинг илк қа-
дамларида ҳам анча нуқсонлар бўлди ва воқут ўзини билан тадқиқотчи бу нуқ-
сонлардан ҳоли бўла олмади. Аммо муаммони ўрганишнинг ҳозирги босқичи-
да ҳам ҳали бутун адабиётшунослигимизда бўлганидек, Аҳмад Алиевнинг
бу китобига кирган ва кўп жиҳатдан янгилашган асарларида ҳам айрим
нуқсонлар мавжуд. Улардан энг кўзга ташланиб тургани ҳали ҳануз буюк
адабий ва маданий сиймоларимиз ҳаёти ва ижоди мукамал манзарасининг
иратилмаганлигиндир.

Мазкур китоб — ана шу йўлдаги ижобий қадамларнинг бири. Унда му-
аллиф томонидан узок йиллар мобайнида чуқур тадқиқотлар олиб борил-
ган натижаларда ишланган қимматли фактик материал ва фикрлар мавжуд.
Бу китоб ана шу фазилати билан адабиётшунослигимизга, адабиёт ва ма-
даният тарихи бобидан ихтисос эгаллаётган барча ишчиларга ва маданият-
шунининг ҳамма муҳаббарига катта фойда етказиши шубҳасиздир. Ҳар
бир илмий ишда бўлганидек, бу ишда ҳам мунозарали фикрлар мавжуд,
аммо уларнинг бўлмаганидан бўлган яхши: зеро, ҳақиқат фақат муноза-
ралардагина ойдинлашади.

Иззат СУЛТОН,
академик

ЎЗБЕК ИСТИҚЛОҚ ҚИТЌОЛҚ
HAWKETSLEK UNIVERSITETI
FUNDAMENTAL JIYARXANASI
487272

ISBN 5-640-02-32-9-X

4702620106-28
А М 351 (04) 97

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1997.

Ўзбекистон Республикаси
КҲҲ. № 4158(9)

дилар. Шу муносабат билан Абдулла Қодирий романлари 1958 йиллардан нашр этила бошлади, кейинчалик бошқа асарлари ҳам бирин-кетин чиқарилаверди... Шундан буён мен А. Қодирий ва унинг сафдошлари ҳаёти, ижодини ва умуман 20-30-йиллар ўзбек адабиёти муаммоларини ўрганман, шу мавзуларда 10 га яқин китоб, 300 дан ортиқ мақолалар эълон қилдим... Бу иш ҳамон давом этади... Бироқ то 80-йилларгача ёзган китобу мақолаларимда ўша давр адабиёти ва ёзувчилари ижодиётига қарашда, баҳо беришда эскича усул — социалистик реализм, партиявийлик, синфий курашга муносабатлар-у, уларни қандай тасвирлашига эътибор бериш руҳи бор эди... Аммо бiron китобим ёки мақоламда Қодирий ва унинг сафдошлари ижодий маҳсулотларини ерга уриш, инкор этишга ўхшаш бирор нўқта бўлган эмас, ҳатто Қодирий романларига ўша давр қарашларидан келиб чиқиб, танқидий фикрлар айтилганда ҳам ёзувчига нисбатан ҳурмат-иззат сақланиб қолган, бунга кузатганлар англаб олишди... Бу борадаги яна бир муҳим омили шулки, ҳали республикамизда мустақиллик эълон қилинмасдан илгари — Москва, Кремль тўла ҳокимлик қилиб турган йиллардаёқ Ўзкомпартия Марказқўмига раҳбар бўлиб келган Ислom Каримов маънавий меросимизга янгидан муносабат масаласини ўртага қўйди, миллий қадриятларимиз, анъаналаримиз, тарихимизнинг ҳақиқий-илмий тадқиқотларини яратишга эътиборимизни жалб этди...

Кўриниб турибдики, бу гаплар тарихда шахсининг роли масаласини эндиликда тамоман янгидан ишлаб чиқишни кун тартибига қўяди; тарихчи, файласуф, адабиётшунослар бу вазифани илмий, назарий жиҳатдан пухта ўйлаб ҳал этишлари шу кунининг тақозосидир.

Худоба минг шукурлар бўлсинки, янгиланиш даври — буюк Истиқлолимиз барча соҳаларидаги миллий қадриятларимизни, ўзимизнинг ҳақиқий тарихимизни, хуллас, бутун маънавий хазинамизни қайта тиклаш имкониятини берди. Бу мўътабар, бебаҳо бойлигимиз рақибларини ҳаётнинг ўзи улоқтириб ташлади. Бизга эркин фикрлаш мумкин бўлиб қолди... Энди ўйлаб қарасак, илгари ёзганларимизнинг деярли ҳаммасини қайтадан кўриб, янгидан ёзиб чиқишга тўғри келди. Бу мулоҳазалар билан мазкур китобга киритилган Фитрат, Қодирий, Чўлпон ва уларнинг барча сафдошлари, 20-30-йиллар ўзбек адабиёти, жадалчилик моҳияти ва ҳоказолар ҳақида энди эркин, дадил, тамоман янги, яъни тарихни бузмай кўрсатишга ҳаракат қилдим. Абдулла

МУАЛЛИФИ ДАН

Мен адабиёт оламига 30-йилларнинг ўрталарида — Тошкент Давлат педагогика институти тил ва адабиёт факультетига ўқишга киришдан бошлаб қадам қўйганман... Аммо адабиётшуносликка фақат 50-йилларнинг ўрталари ва иккинчи ярмидан Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг тарихий романларини тадқиқ этишдан бошлаб киришганман. Унгача айрим лавҳалар, ахборотлар ёзиш, ўрис ёзувчилари ва бошқа халқлар бадий асарларидан бир мунча таржималар қилганман-у, лекин адабиётшуносликка оид бирор жиддийроқ мақола ёзган эмасман. Биринчи китобларга ёзган сўз бошларим бор, кўп эмасди, унча жиддий иш ҳам эмас эди. А. Қодирий романлари, кейинчалик бошқа катта-кичик асарлари, шеър, ҳикоя, пьеса, публицистик мақолалар-ю, адабий-танқидий маҳсулотларидан фельетонларигача танишиб чиқиб — менга янги бир маънавий дунёни очиб берди... Бу ишлар 1953 йилда Сталин вафотидан кейин Ўзбекистон эътиборининг 1956 йилда ўтказилган қурултой шарафати билан насиб бўлди... Ўша вақтда шахсга сиғиниш фойда билан мўддат эркин нафас олинган зукколик билан фойдаланиб қолган Ўзкомпартия Марказқўмига раҳбарлик қилаётган ҳурматли зот — Н. А. Муҳидинов кўнгина масалалар қаторида халқимизнинг маънавий меросига муносабатларимизни қайта кўриб чиқиш, Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби буюк зотларимиз ижодини холис ўрганиш, асарларини нашр этиш масаласини дадил кўтариб чиқ-

Қодирий ҳақидаги 1967 йилда чиққан йирик ҳажмли адабий-танқидий очерким, 1976 йилдаги «Ижод ва изланишлар» китобим ва ҳатто ундан кейинги —1983 йилда чиққан «Адабий мерос ва замонавийлик» рисоламдаги фикрлардан то ўшангача эълон қилинган мақолаларгача тамоман қайтадан янги ҳужжатлар асо-сида ишланди. Абдулла Қодирий сафдошларидан ўнга яқин ёзувчи ҳаёти ва ижодий фаолияти, алоҳида-алоҳида, яна бошқа бир қатор уларга замондош шоир, ёзувчилар ҳам йўл-йўлакай шимий доирага тортилди. Буларнинг кўпчилиги ҳақида 1988 йилдан кейинги покланиш давридан бошлаб яна оммавий ахборот воси-таларида мақолалар эълон қилиб келаётирман. Ушбу китобга улар ҳам янгидан ишланган ҳолда киритилди.

Буюк аждодларимизнинг жойлари жаннатда бўлсин! Бизга битмас-туғамас бой маънавий хазинани меросга қолдириб ўзлари зотимлар қўлида қатл этилдилар... Минг афсус!.. Энди биз — тириклар лоқақал уларнинг номларини ахтиром билан тилга олиб, руҳи покларини шод этайлик!.. Бундай маънавиятимизни бизга қайтариб бераётган буюк Истиқлолимизни сақлаш ва уни мус-таҳкамлаш учун олиб борилаётган курашларга бутун борлиги-мизни сафарбар этайлик!..

АБДУРАУФ ФИТРАТ

(1886—1938)

1. ФИТРАТНИНГ ИЖТИМОИЙ ФАОЛИЯТИ

Сталинчи қотилларнинг қора қонга бўялган жирканч қўлла-рида қатл этилган бегуноҳ, энг покиза аждодларимиз орасида Абдурауф Фитрат ҳам бор эди.

Фитрат асримизнинг бошлари, яъни 1910 йиллардан то 1937 йилларгача узлуксиз ижод қилиб, ўзбек адабиётида шоир, олим, насер устаси ва драматург сифатида танилди. У талай шеър, ҳикоя, пьеса, адабий-танқидий мақолалари, қўланмалар, тил-адабиётни ўрганишга оид дарсликлар ёзди. Бедил, Умар Ҳайём каби классиклар асарларидан таржималар қилди, уларнинг ил-мпий-фалсафий, поэтик таълимотларини чуқур ўрганди. Ўрган-дигина эмас, уларнинг буюк мактабларидан ижодий фойда-ланди. Бундай ғайрат ва шижоат билан ўқиш, ўрганиш Фитратни катта шоир, ёзувчи ва олим даражасига кўтарди. Зотан, Ўрта Осиё олимлари ва ёзувчилари орасида биргина Фитрат Ленин-град (аввалги ва ҳозирги Санкт-Петербург) Давлат университети томонидан 20-йиллардаёқ профессорлик унвонини олишга муяс-сар бўлди.

Кўриниб турибдики, Фитратнинг олимлигини 20-йиллардаёқ Россия шарқшунослари тан олганлар. Бугина эмас, Фитратнинг номи хорражкий Шарқ мамлакатларида ҳам танилган ва тан олин-ган эди. Туркияда таълим олиб, Шарқ халқлари тарихи, адаби-ёти соҳасида йирик мутахассис даражасига кўтарилган Фитрат 20-йиллар ўзбек адабиёти ривожига ҳисса қўшган деганли ҳамма ёзувчиларимиз қатори бизга жуда бой ва ўлмас мерос қолдирди.

Фитрат, Чўлпон, Ғоzi Юнус, Абдулла Қодирий, Бехбудий, Тавалло каби шоир ва ёзувчиларимиз адабиёт оламига илк қадам қўйганларида Ўрта Осиё ўлчаларида миллий-озодлик ҳаракат-лари етилиб келаётган, чор Россиясининг мустамалакчилик сиб-сатига қарши курашлар авж олаётган, янгила дунёқараи шакл-

ланиб келаятган бир давр эди. Ўзбек эйблилари 1905—10-йилларда янги дунёқарашни худди шу йўлларда авж олган жадидчилик деб аталган ҳаракат тарафдорларига эрганишдан бошладилар, дейилса хато бўлмайди. Чунки бу ҳаракатнинг ўрта Осиёдаги етакчилари — Бехбудий, Фитрат, Файзулла Хўжаевлар жадидчилик ҳаракатини тобора кенг кўламли ривожлантиришга эътибор берган эдилар. Фитратнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти дастлаб мана шу ҳаракат билан маҳкам боғлиқ ҳолда ривожланди.

Фитрат дастлабки таълимотини Бухорода олгандан кейин Туркияга кетиб, Истамбул дорилфунунини ўқийди. Фитрат айни шу кезларда — йигиртилгида Еш турклар ҳаракати таъсирида бўлди. Мамлакатда Еш турклар ҳаракати номи билан кенг тарқалиб бораётган буржуа-демократик инқилобий кучлари таъсири эътиборида бошқа томонларга ҳам тарқалмоқда, халқ оммасининг турли қатламларини эргаштирмоқда эди. Мазкур ҳаракат раҳбарлари ўз фаолиятларини ўрта асрилик биққиқлигига — яхкаҳокимчилик зулмига қарши — «Хуррият, мусовот, қардошлик ва адолат», деган шiorлардан бошлаб, демократик эркинчиликни жорий этишга, халқ оммасининг аҳволини яхшилашга ваъда берадилар. Шунинг учун ҳам халқ оммаси уларга ийнонади ва кўлаб-қуватлайди. 1908 йилда Еш турклар ҳаракатининг раҳбарлари ҳокимиятнинг олшига муяссар бўладилар. Уларнинг амалий дастури Усмоний империясига ислох киритиш, яхкаҳокимчилик ўрнига конституцияли буржуа-демократик давлати ўрнатилиши кўзда тутарди. Фитрат Истамбул дорилфунунини таълим олаётган еш йигирлик чоғларида худди мана шу ҳаракатлар таъсирида бўлди ва халқ оммасини бахтли қиладиган йўл шу деб билди.

Академик Изаат Султоннинг гувоҳлик беришлари ва тасдиқлашлари, Фитрат Қоҳира университетига доимий ишлаш учун таклиф қилинган. Аммо у ўз ватанини тарқ этишни истамай, тақлифни рад этган. Бу воқеа 30-йилларнинг биринчи ярмида рўй берган — шу йилларда Изаат Султон аспирантурада ўқиётган давр бўлиб, Фитрат унга илмий раҳбар бўлган эди.

Фитрат 1910 йиллардаёқ Еш бухороликлар — Жадидлар (янгилик тарафдорлари) ҳаракатига қўшилди ва унинг фаолиятида жуда фаол иштирок этиб, бу ҳаракатнинг етакчи энг кўзга кўринган арбобларидан бири даражасига кўтарилди. Шунинг учун ҳам Фитратнинг илк ижодий фаолияти жадидчилик ҳаракати дунёқарашларини ёрқин ифода этади.

Бухоро жадидлари ҳам дастлаб худди Еш турклар, Еш эронийлар сингари амирлик усул-идорасига ислох киритиш, яъни мазкур давлат бошқариш усулининг ўзини конституцион монархияга айлантириш, ана шу йўл билан европача илм-маърифатни ривожлантириш, янги усул мактаблари очиш, унда дунёвий фанларни кенг жорий қилиш шiorлари билан майдонга чиқдилар. Мазкур ҳаракат дастурлари кенг омма, айниқса қуйи табақа ва

ейблиларга маъқул келиб, тез орада бутун Ўрта Осиёга ёйилиб кетди. Даврнинг илгор эйблилари бу ҳаракатга кун сайин кўлаб қўшилверди. Ниҳоят, янгича фикрловчи, янгилик тарафдорлари — тараққийпарвар шахсларни халқ ўртасида «Жадидлар», эскилик тарафдорларини эса «Қадимлар» деб аталадиган бўлди.

Файзулла Хўжаев жадидларнинг таркиби ва мақсади ҳақида шундай деб ёзди: «Демократия ва савдо капиталининг идеологлари бўлган жадидлар дастлаб янги усул мактаблари очиш, европача таълим бериш ва лоақал чекланган тарзда бўлса ҳам матбуот эркинлиги бериш керак деган талабларни кўтариб чиқдилар. Улар мана шу зарур шарт-шароит бўлгандагина озодликка эришиш мумкин деб ўйлар эдилар... Жадидлар ташкилотини асосан шаҳар майда буржуазиясидан ташкил тошган эди. Қуйида унинг дастлабки ташкилотчилардан баъзиларининг номлари ва социал келиб чиқишларини кўрсатиб ўтаман: Садриддин Айний — мадраса талабаси; деҳқон Абдувоҳид Бурхонов — мпраа бўлиб ишлаган, кейин майда савдогарчилик билан шугулланган; Фитрат — шаҳар савдогарининг ўғли, мадраса талабаси, шior; Усмон Хўжаев — мулла ва унчалик катта бўлмаган савдогарнинг ўғли; Жўрабоев — вообентлик деҳқон, ўзининг қишлоғида биринчи бўлиб янги усул мактаби очган киши.»¹ Фитрат илк ижодий фаолиятини бошлаган дастлабки муҳит шундай эди.

1917 йилги февраль буржуа инқилоби натижасида Россияда юз берган воқеаларга жадидлар жуда қизиқиб қарайдилар, мунаққат ҳукуматга катта умид боғлайдилар, ўз мақсадлари йўлида ундан мадад олмақчи бўладилар. Жадидлар ишни янада кенгрок миёёда жонлантиришни кўлаб ўз ичларида Марказий Қўмита ташкил этишди. Қўмитага Абдувоҳид Бурхонов раис, Фитрат сарқотиб, Файзулла Хўжаев ва бошқа бир қатор фаоллар аъзо қилиб сайланадилар. Қўмита номидан ёрдам сўраб Мунаққат ҳукуматга махсус (махфий) телеграмма юборилади. Телеграммага ҳам бир аъзо билан бирга Фитрат имзо чекади. Марказий Қўмита ўз режаларини амалга оширишни тезлаштириш ва бу ишга Россиядаги бошқа мусулмонларни ҳам жалб этишга қарор қилди. Бу ишларни амалга ошириш жараёнида Бухоро амири билан тўқнашни муқаррар деб ҳисоблаб Қўмита Петроградга ёрдам сўраб делегация юборишга қарор қилади. Икки кишидан иборат мазкур делегациянинг бири Фитрат эди. Жадидлар Қўмитаси Еш бухороликларнинг ислохотлар дастури лойиҳасини тузини ҳам Фитратга тоширади.

Фитрат лойиҳани ишлаб чиқади. Мазкур лойиҳанинг энг асосий қисми — Бухорода давлатнинг феодал-монархия усул-идорасини ўзгартирмай туриб, унга маърифатни сингдириш, яъни

¹ Танланган асарлар, уч томлик. 1-т. Т., «Фан» нашриёти, 1976, 80—94-бетлар.

мавжуд монархияни маърифатли, адолатли монархияга айлан- тиришдан иборат деган ғояни ифодалайди.

Лойихада ер-сувга муносабат, вақф ерлари, солиқларни тар- тибга солиш, деҳқонлар ва умумхалқ оммасин аҳволини яхши- лашга қаратилган бир қатор тадбирлар кўзда тутилган. Бироқ лойихада кўзланган тадбирларнинг ҳаммаси ҳам амалга ошавер- масли, бинобарин, унинг туб негизин текланганли. Яъни жадид- лар дастлаб амирлик тузумига ислоҳ киритишни кўзда тутган- лар, мавжуд тузумда туриб уларнинг ниятлари амалга ошмасди. Кейинчалик буни ўзлари ҳам тушуниб етдилар ва ҳаракат фео- лиятларини ўзгартириб, уни сиёсий ҳаракатга айлантирадilar, яъни инқилобийлаштирадilar. Демак, бундан келиб чиқадиган худоса шу бўладики, Фитрат ижодиёти ҳақида гап кетганда, уни жадидчилик билан маҳкам боғлаган ҳолда тасаввур қиламиз, бусиз унинг асарларига тўғри баҳо бериб бўлмайди. Фитратнинг 1910 йилларда ёзган дастлабки асарлари «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи» ҳамда 20-йилларда ёзган «Бедил» (Бир мажлисда), «Ҳинд иҳтилолчилари», «Чин севиш», «Форе шоири Умар Хайём» сингариларда илк дунёқарашдаги биз юқорида талкидлаб ўтган нуқталар аниқ ифодаланган.

Октябрь тўнгаринишгача муайян бир йўналишда турган зиёли ўз қарашларини бирданга, бир кунда ўзгартириб юбора олмас эди. Фитрат ва унинг ҳамфиқрлари воқеаларни фалсафий идрок этишни билардилар. У ҳам барча жадидлар сингари дастлаб европа маданиятига, дунёвий илм-фанга ҳавас билан қарайди, зўр бериб шуни тарғиб қилади. Янги ҳаёт қуриш учун ёшларни ишга, ўқинишга, ҳаракатга даъват этади.

Шу жумладан, Фитрат ҳам насерий ва драматик асарларидан ташқари, шеърларида ҳам юқоридаги ғояни ўз сафдошларига ҳамоҳанг бўлиб тарғиб қилади. Масалан, унинг «Ўгут» шеъ- ринда шундай сатрларни ўқиймиз:

Отир йилчи! Севиш тўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқадим.
Ўйлашинг-да, туришинг-да, ҳамда ўзинг-да
Бу юрт учун қутулишинг борлигин кўрдим
Турма, югур, тилма, буюлма, юксат;
Хурма, кирин, кўрма, ёпин, юрма, қўзғол.
Эл бўлини тўсиб турғон эски булутларин
Едилриб қўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт;
Қила олмасанг шу ишларни
Севиш учун хўрақлар бу!
Йиқил, йўқол, кет!

Биз юқорида Фитратнинг ижтимоий фаолиятида европача илм-маърифатни зўр бериб тарғиб қилиш ҳақида қисман тўхтаб ўтдик. Фитрат бу қарашларни илмий, бадий асарларида ҳам муваффақият билан давом эттиради. Бухоро амирлиги ҳузури-

даги айрим манфаатпараст муллаларнинг хурофий қарашларини, тескари хатти-ҳаракатларини, умуман, тараққийта зид қилмиш- ларини аёвсиз таниқ қилади, айниқса, уларнинг янги усул мактабларига (усули жаид деб номланган мактабларга), дунё- вий фанларни ўқитишга қарши туришлари билан халққа қан- чалик зарар келтираётганларини кескин фош қилиб ташлайди. Фитратнинг «Қиёмат», «Меърож», «Қийиққ эшан», «Зайнаб ва Зайид», «Оқ мазор» каби ҳикоялари, «Бедил», «Форе шоири Умар Хайём» сингари илмий-бадий асарларида, «Рўзалар», «Шайтоннинг Тангрига исёни», «Ҳинд иҳтилолчилари» каби драмаларида юқоридаги ғояни ифодалашга катта эътибор бе- рилади.

Биз юқорида талкидлаб ўтганимиздек, Фитрат 20—30-йил- ларда талай шеър, ҳикоя, адабий-танқидий, публицистик мақо- лалар, тарихий ва замонавий мавзуларда ўнлаб драматик асарлар ёзиб, адабий жараёнга, кўплаб ҳамкасблар ижодига катта таъ- сир кўрсатди. 20-йилларнинг бошларидаёқ анта юқори мавқега эга бўлган шоир Чўлпон 1910-йиллари кўзда тутиб: «У вақт- ларда биз ҳамма ўзбек ёш ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик» — деган эди 1933 йилда В. Ян билан Москвада учрашиб қилган суҳбатларида биринчи.

Фитрат ижодий фаолияти ҳақида ўзбек маданиятининг буюк арбоблари Файзулла Хўжаев, Назир Турақулов, Садриддин Ай- ний, Комил Алиев ва бошқалар анча-мунча илмий назарий, танқидий мақолалар эълон қилдилар. Булар орасида Чўлпон Фитрат ижодига ғоят ҳурмат ва эҳтиром билан қарашни эъти- борни тортади. Фитратнинг «Чин севиш» пьесаси саҳнага қўйи- лини билан Чўлпон у ҳақида тақриз ёзади. Тақризда Чўлпон асардан жуда мамнун бўлганини, бу асар ёшларни эстетик тар- биллашда катта роль ўйнашини талкидлайди. Унда ниҳоятда катта завқ билан ёзилган шундай сатрларни ўқиймиз: «Яқинда ўзбек саҳнаси улуг ва улуглиги қадар юксак ва гўзал тамоша (пьеса) кўрди... Асар тўғрисида фикр юритувдан қочмоқча ва ўзининг тортишга мажбурман... Тегинишча тақриз қилувиш мен бажара олмайман» — дейди. («Илтирокцион», 1920 йил 25 но- ябрь). Бу фикрни Вадуд Маҳмуд ҳам қувватлаб ёзган эди: «Ўзбек саҳналарида шу кунгача ўйналиб келган пьесаларнинг энг кучлиси, энг буюги ўткур ёзувчимиз Фитратнинг ҳинд тур- мушдан олиб ёзган «Чин севиш» пьесаси эканлигини ҳамма иқдор этса керак», («Қизил байроқ» газетаси, 1920 йил 12 де- кабрь).

Шу йилларда Фитрат ижодий фаолияти ҳақида нуқул айб- нома руҳида мақола ёзган шахслар ҳам бор эди. Булар Бойбў- латов, Абдурахмон Саъдий, Ҳамид Олмижон ва бошқалардан иборат бўлиб, мажкур шахслар Фитратнинг бутун ижодини за- рарли қилиб кўрсатдилар, ниҳоят, уни бутунлай совет тузумига қарши қўйиб, охири илкор этиш даражасига бориб етдилар. Бун- дай хатти-ҳаракатлар оқибат натижада Фитратни қаматиш ва

оттариб ташлаш билан яқунландики, тарихимиздаги бу бедодликни авлодларимиз умр бўйи ласънатлаб ўтса, не ажаб...

Фитрат асарлари ва ижодий фаолиятига 1970 йилларнинг ўрталарига келиб бир қадар тўғрироқ баҳо беришга уришиб кўрилди. Фитратдек серқирра ижодкорнинг мураккаб йўли ҳақда йирик шарҳинос олим Л. Климович «Наследство и современность» (изд. С.П. М., 1975), йирик шарҳинос олим ва ёзувчи Радий Финн «Глазами совети» китобларида, ўзимизнинг етук адабиётшунос олимларимиздан Э. Каримов, Т. Собирова, Б. Назаров, Б. Дўқораев ва бошқаларнинг илмий ишлари, мақолалари эълон қилиниб, Фитрат асарларига анча тўғри ва ҳолис баҳо берилди бопланди.

Мадомики, Фитрат ижоди саксон йилдан буён адабиётшуносларни қизиқтирар, мунозараларга тортар экан, демак, у асос эътибори билан тарихимизда салмоқли ўрин тутди.

Шу ўринда ушбу сатрлар муаллифига маълум бўлган мана бу фикрларни ҳам таъкидлаб ўтиш жоиздир: кейинги бир-икки йил ичда АҚШ, Япония, Туркияда ёш адабиётшунослар Фитрат ҳаёти ва ижоди ҳақида илмий тадқиқот — махус диссертация ишларини бошлаб юборишган. Шулардан айримлари каминанага мурожаат қилиб, баъзи ишлардан нуسخалар олиб кетишди.

2. «ХИНД САИЕХИ»

Бу асар 1913 йилда яратилган.

Гарбий Европа маданияти билан жуда яхши таниш, етук зиёли хиндистонлик сайёх Бухоро вилоятлари билан танишиш мақсадида Қарши, Шаҳрисабз, Самарқанд, Қашқадарё вилоятининг бир қатор ерлари, аҳолиси ҳаёти, касби, ҳунари, тирикчилиги, машғулоты билан танишади, ҳатто давлатни бошқаришда бевосита иштирок этаётган маҳаллий амалдорларнинг фаолиятларидан ҳам бир қадар хабардор бўлади, ўз таассуротларини ерли аҳоли ўртасида ҳикоя қилиб, жуда очқўнгиллик билан ўртоқлашади. Ўлкадаги одамларнинг қолоқлиги, жаҳон аҳволдан бехабарлиги, ҳатто келажак тўғрисида ўйламаётганлиги туфайли хароб бўлаётганини ҳам пайқамётганлигини чуқур идрок этади. Уларга бу аҳволдан қутулишнинг ягона йўли тараққий этган Европа мамлакатларидати илм-фанни эгаллаш, техникани, саноатни ривожлантириш, бунинг учун ёшларни етук мутахассислар даражасига кўтарадиган янги мактаблар очини, уларнинг солинми кўнайтириш каби бир қатор чора-тадбирларни баён қилади. Шу билан бирга, ҳар қанча қолоқ бўлганлиги билан Туркистон халқлари орасида гоят қобилиятли, ҳар ишни энгайдиган шахслар борлиги, фақат уларни катта йўлга олиб чиқишга ундовчи, бошловчилар йўқлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Зотан, Фитрат жамиятда шахсининг роли моҳиятини чуқур идрок этади.

Сайёх шунчалик таъкид қилгани билан ижобий нуқталарини, Қарши аҳолиси орасидаги энг қобилиятли шахсларни ҳам кўра билганди, уларнинг фаолиятидан мамнун бўлиб, фойдали маслаҳатлар беради. Қаршиликларнинг ҳунармандлигига қойил қолиб, «Обдаста ясаш ва гилам тўқишда тенги йўқдир. Бироқ шу нарсаларни эски усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг барчасида қўл меҳнатидир. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва ҳатто уни яратиш ҳаёли ҳам йўқ», дейди. Сайёх Қаршида тўқилган олачани Россиянинг ишак матоларига нисбатан пишқиқ ва нозик деб баҳолайди, ҳатто, Одессадаги рус божхонаси ходимлари олачани кўриб, уни «Фарангистон моли» деб атайдилар. Бу молнинг Бухоро вилоятларидан бирйда тўқилганга ишонмайдилар.

Сайёх шундай нодир ҳунарни илм-фан, техника асосида ривожлантириш ҳақида уйлайди, бу фикрини қаршиликларга уқдиришмоқчи бўлади, аммо усталар фақат бутунни ўйлашдан у ёғини ҳаёбларига ҳам келтирмайдилар. Шунда сайёх куйиб-пишиб айтади: «Хурматли уста, Европа халқлари агар бирон ишга қўл урсалар, шу ишларининг ўн йил, илтирма йил, ҳаттоки, юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар. Сиз қаршиликлар ҳам бутун шунчалик юксак ҳунарга эгасизлар. Ана шу ҳунаригинизнинг келгуси тақдирини ҳеч ўйлайсизларми?» Шунча гапдан кейин ҳам уста ўзининг қотиб қолган фикридан сийқимайди. «Уч йилдан кейин ким тиригу, ким ўлик», деб қўя қолади.

Сайёх ўз фикрини уқдиришдан сира эринмайди. Келажакни ўйламаган ҳар қандай кимса, ҳалокатга маҳкумлиги муқаррарлигини тушутиришга интилади: «Фараз этайлик, сизнинг умрингиз охирига етмоқда, бироқ фаразларингиз ва набираларингиз нима билан шуғулланишадиган? Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр юритишни унутманг, чунки дунёда ҳар бир киши ўз ишининг келажак билан боғлиқ. Келажакни ўйлаш оламнинг ободонлиги босқидир...» Хинд сайёхи мана шу тарзда алоҳал ўз фикрини устага аста-секин, жуда қийинчилик билан бўлса ҳам тушунтиради. Шундан кейин фикрини яна давом эттириб, илм-фанга, техника тараққиётига эътиборини торттиб, халқнинг келажак, тақдир фақат шунга боғлиқ эканини, агар тараққиётга эриша олмаса, инқирозга учрашдан ҳеч ким ва ҳеч нарсга қўтқариб қола олмаслигини ўткер далиллар билан исботлаб беради. Бухоро халқи, ҳунармандлари ҳаётидан бунга аниқ мисоллар, сира рад этиб бўлмайди. Ҳамманинг кўз ўнгиде бўлиб турган, аммо буни идрок эта олмаётганларнинг фожияларини изоҳлаб, устанинг кўзини очади, қалбига таъсир ўтказди. Жумладан, Бухоро халқининг мустамлакачилик тирлобига қандай тортилгани-ю, қай аҳволга тушиб қолганини аини уста савиясида тушунадиган бир бадийи шаклда, гоят ширали ва ифодали тил билан тасвирлаб беради. Сайёх яна Бухоронинг ўтмишидан мисоллар келтириб туриб, буйдан юз йиллар илгари

одамларга зарур бўлган кийим-кечак, идиш-товоқларни халқнинг ўзини моҳир усталар фақат қўлда ясаб берганликларини устанинг ҳаётидан талай далиллар келтириб туриб, тасдиқлашиб олади. Ниҳоят, ўша усталарнинг ҳозирги аҳволини ҳам ушнинг кўзига кўрсатади. Ҳамма нарсага фақат қўлда бажариб келган усталар нима сабабдан хароб бўлганларини Сайёх қуйидагича изоҳлайди: «Кўрдинизми, ўша вақтлар туркистонликлар зарур ҳамма молларини ўзлари тайёрлар эдилар, пулни ўз чўнтақларидан чиқариб, ўз чўнтақларига солар эдилар. Ҳатто бир тақа ҳам пулни бетога фабрикаларга чўнтагига солмагашлар. Бирок Европа фабрикаларга бирин-кетин нозик сурри, харир докалар ва чиройли, гулли чинни товоқлар ишлаб чиқариб, бутун Туркистон бозорларини тўлдирдилар. Аҳоли бирдангина бундай сер-жисло молларга қараб интилди ва дока, карвос ва ўзларининг бошқа миллий товарларига қарамай қўйди. Оқибат шу бўлдики... тўхувчи дўконлар... қорхоналар тўхтаб қолди, уларнинг эгалари истаса-истамаса ишларидан қўл узиб, айримлари ҳаммоллик билан шуғулландилар, бошқа бировлари эса, хизматкор бўлиб, ҳасрат ва надомат билан бу дунёдан кўз юмдилар...»

— Сайёх шаҳарма-шаҳар кезишни изчил давом эттиради, хилма-хил амалдор, қози, уламо, оддий халқ вакиллари, усталар, ҳунармандлар, деҳқонлар билан учрашади, уларнинг ҳаёти билан чуқур танишибгина қолмай, ҳар қайси, билан фикрлашади, ҳаётини — уларнинг шахсий ҳаётини дунё воқеалари билан нақадар узвий боғлиқлигини ўзларига тушунириб беради. Бачазилари тушунади, баъзилари тушунмайди, тушунишни истамайди ҳам. Биз асарда маъмур табақа вакиллари образлари билан чуқур танишиб оламиз. Қозилар орасидан бир муттаҳам қилмишларини Сайёх жуда усталик билан фоти этиб ташлайди. Унинг юлчиликдаги қилмишларини Қуръонда нақадар қораланганини, шариатда бундайлар жазоланиши лозимлигини муттаҳамнинг ўзинга исботлаб беради. Иккинчи бир шаҳар қозиси эса, бир оз инсоф-виждон деган тушунчаларга эга эканини ҳам Сайёх кўради ва бундай инсофли қозининг бутун муҳити қабоҳатлар билан ўраб олинганини қозининг ўзинга чуқур таҳлил қилиб беради. Амалдорлардан биронтаси эл тақдирини, мамлакат ободлиги, келажак тараққиёти ҳақида ўйламасликка ўрганиб кетганлигидан донишманд қози қаттиқ шикоят қилади, бир ўзининг қўли ҳеч қаерга етолмаслигини изҳор этиб, изтиробга тушади, ўлкадаги бу аҳволдан қаттиқ афсусланади.

Қадим замонлардан Китобнинг олачаси ва проқдўзлиги жуда машҳур бўлганини муаллиф алоҳида таъкидлаб туриб, ҳамон бу хунарлар ҳам эскича усулда давом этаётгани сабабли танаозулга юз тутганини исботлаб беради. Шундай қилиб, фақат эскича яшайдан нари ўтолмаётганлиги туфайли бутун мусулмон олами хароб бўлиб кетаётганини зўр дард билан талқин эта билган муаллиф Сайёх тилдан бу оғир тангликдан қутулиш йўлларини ҳам айтиб беради. Инсон бирор нарсага эришман

деса, интилиш керак. «Ўгут» шеърисида ҳам худди шу гоё ифода этилганини юқорида кўрдик, интилмас экан, ҳеч нарсага эриша олмайди, деган мазмундаги Қуръон оятидан мисоллар келтириб, бирча мусулмонларни ҳаракатга, излашга, ўқиш-ўрганишга, гайрат билан ишлашга даъват этади, бу жиҳатдан европаликларни иборат қилиб кўрсатади: «...Агар сиз Европа мактабларидан ўқиш-ўрганишга ва европаликлар телефон, темир йўли, ҳаво кемаларидан қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди... мусулмонлар қанчалик неъматларни оёқ ости қилганлигидан огоҳ бўлиб, тушуниб етардингиз...»

Сайёх Қарини, Шаҳрисабз, Китоб, Самарқанд ва бошқа жойларни кўриб, нақадар завқланса, унда яшаётганларнинг гафлатдан уйғонмаётганлигини куйиб кетади. «...Қарин ва Китобнинг бирон-бир олача тўқувчиси Франгистонда яшаса, бошдан-бош зар-зеарларга ботар эди...», — дейди Сайёх. «Бу бечораларнинг нега ейишга нони йўқ? Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганда эди, зар экиб, зар ундирар эди. Бу ерлар нега шўразорга айланган? Бу саволларнинг ҳар бири ҳар қандай мутафаккирнинг юрагини эзди. Фақат шунини тушунмайман, нега бу масала сизларнинг ҳаёлдорлигизга келмайди?» (Асардан келтирилган парчалар «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1989 йил 4 август сонидан эълон қилинган Ҳасан Қўдратиллаев таржимасидан олинди.)

Фитрат Ҳинд Сайёхни қиёфаси ва фазоляти орқали айни ўз қиёфасини яратган дейиш мумкин. Сайёх бутун хатти-ҳаракатлари билан Фитратнинг худди ўзинасини кўз олдимизга келтириб кўради. Мазкур асарда Фитрат дунёқарашининг илқ даври, янгилик, тараққиёт, Европа маданиятига эрганиши, ўлкадаги гафлатга қарши кураш, ўқишга, ишлашга, гайрат ва шикоятга даъват этиши, эркин, мустақил ҳаракат қилиши, шу билан юртин обод, халқни бахтиёр қилишига жамият эътиборини тортити — бош мақсад қилиб қўйилиши билан ҳамон ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Фитрат ўз халқи, миллати, ватани тақдирини ҳақида ўйлаш, унинг истиқбол учун қайғуришдан сира толмайди, барча асарларида мазкур фикр ҳаминша етакчилик қилади. Унинг мустамадакчилик сибсатига қарши голлари ҳам, тараққиёт ва мустамадакчиликка интилиши борасидан фаолияти ҳам асли худди шу ивтиздан келиб чиқади.

«Маданият деган нарса алвасти», «Шўр сувардан чиқиб келган бир маймун», «Инглиз» сингари ибораларга қараб айрим қалтабин танқидчилар Фитрат Шарқни Габрга қарама-қарши қўяди, деган фикрларни 80-йилларда ҳам айтиб юришди. Фитрат ва умуман жадидлар миллатларини ҳеч қачон бир-бирига қарши қўйган эмас. Фақат мустамадакчиликка қарши бўлганлар. Маданиятдан ўрнат олиш — ривожланган хорижий мамлакатларга ем бўлиш деган сўз эмаслигини барча асарларида уқутириб борганлар.

3. «БЕДИЛ» («БИР МАЖЛИСДА»)

Бу асар 1924 йилда Москвада араб алифбосида chop этилган. Фитратнинг бу асари муаллифнинг умуман ажодлар қолдирган маданий меросга юят катта ҳурмат ва эҳтиром билан қарашини яққол кўрсатиб туради. Шу билан бирга мазкур асар ўтмишдан қолган маданий мерос замонавий муаммоларни ҳал қилишда қанчалик юксак роль ўйнаяжagini Фитрат чуқур дароқ этганидани ҳам тасдиқлайди. Негаки, 20-йиллардаги мураккаб шароитда — пролеткультчилар бутун маданий меросга қарши ўт очитаётган бир вазиятда ўтмиш меросига ҳурмат билан қараш лозимлигини илмий-бадший шаклда исботлаш учун ҳам катта журъат, чуқур билим, юксак даражада оғ ва маданият керак эди, Фитрат қиёфасида бу фазилятлар тўла мавжуд эди.

Бухоро зиёлилари ҳаёти ва фаолияти, оддий халқ оммаси табақалари билан уларнинг муносабатлари ва ҳоказо — талай масалаларга бағишланган бу асарда умуман Бухоро халқи ҳаётини тасвирлашга интилиб, Фитрат жуда кўп делзарб масалаларни кўзгаб юборади. Аксар шу кунларда халқ ҳаётига оид муҳим муаммоларни ҳал этишда ўтмишдан қолган маданий меросдан, жумладан, Бедил фалсафий таълимотларидан фойдаланиш борасида муаллиф ўз мулоҳазаларини катта санъаткорлик билан баён қилади. Асос эътибори билан фалсафий қарашларни шарҳлашга бағишланган бу асар — росмана бадший асар даражасига кўтарилган деса бўлади. Зотан, унда бир қатор образларнинг характерлари — ички, ташқи дунёси, қиёфаси санъаткорона тасвирлаб берилди.

Воқеа Москвада таълим олаётиб, ёғи таътилда ўз шаҳри Бухорога келган ёш, сергайрат, бутун қалби энг яхши орав ҳаваслар билан тўлиб, қайнаб турган Қўтлуғ исмли бир йигит билан унинг тенгдошлари, дўстлари орасида тўсатдан қизиб кетган мунозаралардан бошланади.

Қўтлуғ Москвада ўқиб анча билим, оғи, тушунчата эга бўлган, дунё воқеаларидан хабардор ёш зиёли йигит. Энди ҳар бир соҳада ўз қарашлари бор. Унинг юриш-туриши, кийим-кечаклари ҳам шунга яраша, ўзгарган. Бухородаги тенгдошлари ҳамон ўша-ўша бўлганлари туфайли Қўтлуғ улардан ҳар томонлама ажралиб туради. Шаҳар айланиб юрган Қўтлуғ ёшлиқдан бирга ўсган тенгдош дўсти Рустам билан учрашиб қолади. Рустам унга бир одам: «Қўтлуғга айтиб қўй, Бухорода салла-чопон қилсан, одамларнинг ихлосини қайтармасин; Масков борганда яна ихтиёр ўзла», деганини айтади. Шу ондаёқ Қўтлуғ Рустамга кескин, қаттиқ, жилдий жавоб беради:

— Сиз унга айтинг, эл ихлосини ўзларидан қайтаринини ис-тамасалар, элга фойда етказиш йўлини топсинлар. Оғиз одамларнинг ўзлари нимани истамасалар, «афкор оммага тўғри келмайди», деб қўтуладилар, Мантинқ билан таширсанг, ясама тап-

лар келтирадилар. «Афкор умумий» деган ясама жумла бизда ҳозир йўқ.

Мана шу ердаёқ Фитрат ёш бухороликлар зиёлиларнинг қиз-гини изланишларини, эл бахтини таъмин этадиган йўлни ахтариб топиш иштиёқи билан яшаётганини образли ифода қилди.

Қўтлуғ ўз эл-юртининг қолоқлиги, ўрта асрилик турмуш тарзига энди сира ҳам тоқат қилолмайди. Москвада бутун дунё аҳолидан хабардор бўлиб турди. Россия тарихидати воқеа-ҳодисалар, ундаги инқилобий ўзгаришларни ўз кўзи билан куради, ўрганади. Барча ингилликларга ҳавас, зўр ихлос билан қарайди; халқ озодлиги йўлида олиб борилаётган курашлар уни жуда қизиқтиради. «Русиянинг ишчи халқи, — дейди Қўтлуғ Рустамга қараб, — ижтимоий инқилоб фикри умумиясини майдонга қўймоқчи бўлди.

Бутун Ойруно, Америка жаҳонгирларининг ҳийлалари, тадбирлари, кучларига қарши турди, кўкрак берди, йўққа чиқарди-да, ўз фикрини яшати, ўз тилакларига эришди... Бухородаги одамларнинг ҳеч нарсани ўйламай, элни алдаб, салла-чопон қилиб, тасбеҳ қайтариб юрсинлар. Менинг энг сўнгги фикрим шу: инсон ўзини бўлғони каби кўрсатсин» («Бедил», 6-бет). Кўришиб турибдики, асарнинг бошланишидаёқ биз ёш бухоролик зиёлиларнинг энг илгор, тишк вақили образи халқи-ҳаракатлари билан танишамиз. Қўтлуғ ўз юртида авж олган мунофиқлик, фитна-фасодлар билан авомни алдаб юрган кимсаларга энди лоқайд қаролмайди. Улардан жирканди, нафратланади, эл-юрт бахти учун уларга қарши ўт очинга тайёр туради.

Асардаги бутун воқеалар жараёни асос-эътибори билан унда қўйилган бош гоани — илм-маърифат, европача маданият тараққиёти учун курашга бел боғлаган ёш бухоролик-зиёли билан ўрта асрилик қолоқлиги тарафдорлари ўртасидаги қаттиқ гоавий курашларни ифодалашга қаратилади.

Қўтлуғ анча вақт Москвада ўқиб юриб, юртидан узоқлашиб қолган эди, таътил фурсатларидан фойдаланиб ўз юртининг тарихи, иқтисоди, маданияти, адабиёти билан танишиб олмоқчи бўлади. У Бухорога келиш билан ёш зиёли дўстлари иштирокида — Хамиднинг уйда уюштирилган адабий кечага таклиф этилади. Кечада ҳар хил касб эгалари, форсча шеърлар ёзиб турадиган Қўрбон, тараққишарвар ёшлардан Халимбой, янги усулдаги мактаб ўқитувчиси Шариф, Эгамберди, яна бир-икки таъбирчи, рубобчи, доирачилар бор эди. Адабий кеча бир шёла чойдан кейин таъбирда «Ироқ» куйини тинглашдан бошланди. Чолғучи-санъаткор «Ироқ»ни шу қадар возик қочирдиқлар билан ижро этардики, таъбир гўё ажойиб бир бадший, ишқий романи ҳикоя қилаётгандай қалоларни ром этди, ром этдигина эмас, куй беихтиёр тингловчилар қалбига қуйилмоқда эди...

Фитрат ўзбек мумтоз мусиқа тарихидан ҳам билимдон ва бу ҳақда махсус илмий асар ёзган зукко, носинктаёб санъаткор

сифатида ҳозирги ижро этилаётган куйчи шарҳлар экан, унинг оҳанглари моҳиятидан, мазмунидан ёш эиёлиларнинг дардларини излайди, тонади... Таибурнинг «титрак товуши ёлғиз ҳавони эмас, сийналарини-да, юракларини-да, титратиб, ойнинг соф, тиниқ нурига аралашиб йўқолар эди... Авж — романнинг фожиади — олов бобига ўхшарди. Таибур ўзини бутунлай йўқотди, қайнади, ингради, олинди, ёлинди... Кейин юқори пардаларга чиқди-да, ўзини бир оз овутди. Буқилган бошлар кўтарилди, юмилган кўзлар ояилди. Ҳамма раҳмат айтди. Мусиқа Шарқнинг қайғусида кўз-қор, виқорида ҳасрат борлигини аниқларди...»

Ёш бухороликлар ҳамша Шарқнинг қолоқлидан куйчиб яшаганлари учун ҳар бир ишда, ҳатто куй тинглашда ҳам бу тушунчани унута олмайдилар, куйдан ҳам ўзлари учун зарур бўлган маъноларни ахтариб топадилар. Чиндан ҳам яхши мусиқани севиб, тушуниб, ҳис қилиб тинглай оладиган ҳар бир шахс мумтоз ўзбек ва умуман Шарқ куйларини тинглаш жараёнида ўз кўнглида қайлаб юрган дардларини янгидан ҳис этади, қалбининг туб негизинда ётган муаммолар бири-кетини қўзғалаётгандай бўлади. Қўтлуғ «Ироқ»ни тинглаганда кўнглида кўндан унга тинчилик бермай келаётган дардлари қўзғалиб кетади.

Қўтлуғ таибур ижросидаги куй сеҳрини, унда ифодаланган мазмуни ўз юртидаги воқеа-ҳодисалар ва шахсий дард-аламлари билан ҳамоҳанг бир тарзда ҳаяжонланиб тинглайди. Қўтлуғ тимсоли қиёфасида шу мазмун аиниқса яққол намёнён бўлади. Кейинги қисмларда мунозара, муҳокама қизини тус олади, кескинлашади. Қўтлуғ билан агрофлагиларнинг дунёқарашлари, ички, ташқи қиёфалари — маънавий оламни характерлари очила боради, тафовутлар, мулоҳазалар ўртасидаги зиддиятлар аниқ кўринади. Муаллифнинг Қўтлуғ ички дунёсига кириб бориши билан Самад, Рустам, Ҳамид, Қурбон, Ҳалимбойларнинг ички дунёсига кириб боришида фарқ бор, бу унинг позициясида аниқ сезилиб туради. Муаллифнинг бутун меҳру муҳаббати Қўтлуғ томонда.

Адабий кечада бедилхонлик қилинади. Бедилни ўқиб бошлангани биланоқ Қўтлуғ мажлис аҳлидан уни шунчаки эшитиш эмас, Бедилнинг биз учун энг зарур фикрларини тушуниб олиш, мағзини чақиш, муҳокама қилиш ва ниҳоят, бу тўғрида ҳамма бир ҳулосага келишни талаб қилади. Мазкур тақлиф мажлис аҳли эътиборини тортади-ю, ҳайратга ҳам солиб қўяди. Хуллас, мажлисда бир одам Бедилдан ўқийди, бошқалар шарҳлайди, ҳар бир сатрнинг мағзини чақиб, изоҳлашади. Аммо Қўтлуғ ўқилганларни изоҳлашда бошқалардан кўра фаолроқ иштирок этади. У Бедилнинг ҳар бир сатридан ҳозирги тараққиётга тўсиқ бўлиб турган эскилик, қолоқлик аўматларини фож эшич, европача маданиятни жорий қилиш, айрим дин арбобларининг тилғеғламалик билан содда авомни чалғитишини элга тушунтириб бериш учун фойдаланишни тавсия қилади. Бу ғоялар аслида 1910-йиллардаёқ жадидлар ҳаракатининг туб моҳиятини ифодалар эди.

Фитрат «Бедил» асарида инсонни улуғлашнинг энг назик нуқталарини Бедил ижоди, таълимотига суяниб, рубоийларидаги философия мантиқини шарҳлаш воситасида ёилар қалбига — онинга синдиришга интилади... Ҳар бир инсон ўзлигини, ўз улуғлигини сақлаш ва ривожлантириш учун аввало ҳар бир инсини кўр-кўрона бажаршдан қутилиши, ҳозирги тил билан айтганда, манкуртликдан сақланиши лозим деб ҳисоблайди... Қўтлуғ Бедилдан ўқилган бир парчани изоҳлаб айтди: «Бедил тақлидга, инсон инсонларнинг ҳар масалада ўзларидан юқорироққа эргашиб боргонларига қаршидир. Шунга ҳужум этмак истайдир. Айтадирким, «инсонларнинг табиатларинда ерлашиб қолган бир-бирларига эргашмак ҳақиқат йўлининг қароқчисидир». «Расм одатларига бўйсунмоқ эса, тилакларининг тўсуғдир.» («Бедил, 13-бет).

«Дайрчилар — (ҳеч нарсани) ўзларига тушунмай кўнгиброқ товушига ботмоқдалар» (14-бет). «Мачитчилар ўз виждонлари билан ҳисобланмай тасбеҳ санамоққа осилмоқдаларлар» (14-бет). «Шайх муридларининг бориш-келиш балосидан қутилмай-дирким, кўнгил каъбасидаги толанишлардан чиққан «лаббайлик» товушларининг ҳитобини англасин. У билан-да гаширма, буланд-да қоч. Ўзинг ўз виждонинг билан тушин. Мана шу вақтда ҳақиқатга эришасан... Елғизгина ўз кўнглиннга қайт. Бошқа ҳеч бир нарсани қабул этма, ҳаммасидан тон. Сеннинг учун тасдиқ-да шул, тавсиф-да шулдир. Одамларга эргашавериб ҳақиқатдан узоқлашинг. Энди бошқаларга эргашмакни кўй, ҳақиқат шулдир...» (14-бет). Бу фикрларни Қўтлуғ «Энг буюк Шарқ шoirининг биз учун энг кераклик фикрларидир», деб ҳисоблайди ва ўз қарашларида маҳкам туриб олади.

Бир қарашда гўё бошбондоқликни тарғиб қилаётгандай туюладиган мазкур мисоллар билан Қўтлуғ инсонларни бир-бирдан ажратиб ғоясини илгари сураётгани йўқ. Аксинча, юқори ноғонадагилар ниманки деса, шунга кўр-кўрона эргашиб кетаверишга қарши кураш ғоясини кўтариб чиқмоқда. Кўр-кўрона эргашин, онгсиз итбат этавериш инсонни ерга уради, таҳқирлайди, хор қилади, ундаги инсонлик фазилатларини — ақл-идрок, тафаккур, онг-лилик тушунчаларини йўққа чиқаради, деган ғояни куйиб-танииб ўтказишга интилади. Бедилдан инсон шахсини улуғловчи қатор далиллар келтирилади. Қўтлуғ инсон шахсини гоят улуғлайди, дунёда энг буюк нарсаси инсон, у ўзини ҳар кимларга тақлид қилиш орқасида хароб қилаётир, деб фарёд чекади. Қўтлуғ бу фикрларни айтар экан, бутун вуқудди қалтирайди, ҳаяжонини босолмайди, ҳар бир жумлани ҳароратсиз талаффуз қилолмайди. Ана шу сатъ-ҳаракати билан Қўтлуғ ёш дўстларини, эиёлиларни мустақилликка, дедил ҳаракат қилишга, гайрат-шижоатга чорлайди. Катта мақсадларни амалга ошириш учун қай йўсида яшаш ва ўзини қандай тутин керак деган саволни ўртага ташлаб, Қўтлуғ унга Бедилдан жавоб тонади: «Инсон ўзинга ишонса, ўз виждонига эргашса, ҳар ишни қилар, ҳар ҳақиқатга, ҳар

тилакка эришадир... Ҳазрати инсонга тошнимогон кимса ким бўлса-да, малъундир», — дейди Бедил.

Фитрат «Ҳинд сайёҳи»да ялгор фикрли сайёҳнинг тараққийёт, илм-фанни ривожлантириш бобига барча мулоҳазаларини Қўрғон оятларидан мисоллар келтириб далиллаб беради. «Бедил»да эса, дин ва диний ақидалар, уламо, мулла, эшонлар тўғрисида нуқул салбий фикрларни баён қилади, 20-йиллардан кейин ёзилган деярли барча асарларида мана шу руҳ яққол тўғрилиб турибди. Қўтлуғ Бедилга таяниб туриб шундай фикрни баён қиладики, гуё тақдирчиликнинг инсон руҳига шу қадар кўчур сингиб кетишига сабаб — диндир. «Ҳақ», «ботин» сўзларини эшита-эшига қулоқлар кар бўлди...»

Муаллифнинг даҳрийча қарашларини фақат замонасозлик деб аташ ҳам мумкин, чунки айнан шу даврда мамлакатда дин ва диндорларга қарши аёвсиз уруш очилган ва диний ақидаларга қатли ом эълон қилинган эди. Шунинг оқибати ва комфирқанинг бу соҳадаги кўр-кўрона сиёсати туфайли динга қарши бемаъни кураш бизнинг кунларимизга қадар ҳам давом этди.

Аmmo асарда гарчи баъзан дин қораланса ҳам гап бошқа ёқда эди. Езувчи Қўтлуғ образи орқали ва шу билан бирга Бедил рубойларини шарҳлаш баҳонасида, биринчидан, ҳур фикрлик, ибёнкорлик гоёсини илгари сурса, иккинчидан, зоҳидликни қоралайди. Бинобарин, Бедил асарларида, умуман Шарқ мумтоз адабиётида зоҳидлик ҳамisha қораланиб, маърифат биринчи ва асосий ўрнига қўйилган.

Қўтлуғ бутун эътиборини Бедил таълимоти, фалсафасидаги жамият тараққийёти ва инсонни улуғлаш концепциясига қаратади. Зотан, бу концепция Шарқ тафаккур тарихида чуқур ил-диз отган. Жўмладан, Жалолиддин Румий инсонни борлиқни олмай маҳсули деб, уни ҳамма нарсдан устун қўяди ва бунинг идрок этмаганларга қарата: «сен самовий ва заминий икки оламга баробарсан. Аммо ўз баҳонингни билмасанг — на чора?» — дейди. Румийнинг устози Шамсиддин Табризий мазкур фикрни янада чуқур манتيқ билан шундай изоҳлайди: «Бутун олам қўдрати илоҳийнинг намойишидир. Инсонни комил — мақсад, олам билан бириккан инсон тангрига баробардир. О, сиз худоталаблар! Хулони излаш на ҳожат, худо — ўзингиз!»

Жалолиддин Румий, Шамсиддин Табризий инсон ва унинг қобилиятига гоят катта баҳо бериб, ҳамisha илаш, ишлаш, дунёни обод қилишга даъват этадилар. «Ўз-ўзини билган инсон ҳамма нарсани билмай», деган ақидани муттасил кишилар қалбига синдириб боришга ҳаракат қиладилар.

Шарқ ўлкаларидаги инсонларнинг тубанлашиб кетаётгани сабаблари саводсизлик, жоҳиллик, қоқоқлик, оғтсизликдан деб билган Ёш бухороликлар фикрини Қўтлуғ тобора чуқурроқ уқдиришга бор кучи билан интилади.

Фитратнинг таъкидлашича, Бедил ўзидан олдин Ҳиндистонда ишлаб ўтган Файзийнинг «Маърифати нафис» китобини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади. Ундан инсонни улуғловчи байтларни келтиради. Жўмладан, бир байтнинг маъноси шундай: «Э, инсон, Сенда кўтарилмак учун-да, тушиб қолмоқ учун-да, истеъдод бор! Истасанг кўк бўл, истасанг ер бўл, ихтиёр ўзингладир» (16-бет).

Фитрат Қўтлуғ мулоҳазалари, Бедил таълимоти асосида инсоннинг қўдратини, қадриятини тушунишга даъват қилади, бунинг асли инсонпарварлик мақсадларидан келиб чиқади. Фақат оқиб, ўз қадр-қимматини, иззат-нафси-ю, қўдратини англамаган инсон хор бўлишга маҳкум деб ҳисоблайди. Ожизлик эса, бутун болалар бошига ёнлишига олиб келади. Ожизлик олиб келадиган нарса кўр-кўрона тақлид, яъни ҳеч нарсани ўйламай-печмай бировларга эрганиб кетавериш деб ҳисоблайди.

Қўтлуғ ўз ўлкаси тараққийётига тўсиқ ҳам халқ оммаси оғтда мустаҳкам ўрнашиб қолган қоқоқлик, ожизлик, қарамлик тушунчалари ҳам фақат диний расм-русумлардан деб биллади: «Тангрига эришмак учун каъба, бутхона ўйинларига берилиб, қачонгача ҳар томонга югурамоиз?! Илоҳининг қаерда эканини унинг ўзи ҳам билмайди», деб юборади. Бу ўта қатъис гап мажлис аҳлини ҳайратга солади. Ҳамма ҳаяжонланиб, пошиб қолади. Кўзлар олазарак... Ғовур-ғовур бошланади. Рустам ғазаб билан Қўтлуғни койиб ташлайди: «Экин ҳукумат даври бўлса, сени худди шу ерда уриб ўлдирад эдим. Бедилнинг ҳам ўлдирад эдим... Онгладик, маърифатингни, бас!»

Фитрат бу асарда Ёш бухороликлар ҳаётдаги мураккабликлар, индиятларни кўрсата билган. Қўтлуғ қанча қаршиликка дуч келмасин, бўшашмайди, таҳдидлардан чўчимади, ўз мақсади, гоёларини қаттиқ туриб ҳимоя қилаверади.

Сўхбатдошларидан кўллари Қўтлуғнинг гапларига эътироз билдиради, баъзилари у билан танишиб қолади, мунозара қилади, баъзилари баҳс оловини ўчиришга интилади. Аммо Қўтлуғ энди ҳозирги халқро аҳвол, жаҳондаги империалистик кучларнинг Шарққа таҳдид солиб тургани, бунга беларво қараш оқибатда қандай фожиялар рўй бериши мумкинлиги ҳақида куйиб-пишиб сўзлайди. Дунё воқеаларини ўзича изоҳлайди, таҳлил қилади, баҳолайди. Мава шу ўрнида Қўтлуғ бутунги йиғинидан мақсад нимадан иборат эканини яна аниқроқ баён қилади. Қўтлуғ жуда ғайратли, серфирқ зиёли; яна янги гап бошлайди: Кейинги асрда Оврупоининг бойлиги ўз уясига сиғмади. Унинг товарига бозор керак эди, излади, дастлаб биз мусулмонларни кўрди. Бу дунёнинг хом молларини, маъданларини қўлга олтас, ўз ишларининг йўлга қўйишини ўйлайди. Тўплари, милтиқлари, бомбалари, бутун жаҳонларини билан бирга юзланди. Биз эсак, бунинг маъносини англамадик. Биз нега ва қандай куч билан келаётганини ҳам, кейин нима бўлишини ҳам, уни қандай куч билан тўхтатишни ҳам онглай олмадик.

Оғиз очиб, кўз юмиб, кутиб ўтирдик. Келдилар ўлкалар олдилар, бозорлар очдилар, табиий хазиналар талдилар, охири бу ҳам камчилиқ қилди. Кўзлари қонга тўлди, Шарқни ўзаро бўлишмақ, улашмақ устида келиша олмадилар. Жанжал чиқди. Умумий улаш олмади. 3—4 йил уруш бўлди, биз бундан бир нарса оғдай олмадик. Бир ёқ енгди, бир ёқ енгилди, охири ярашдилар. Бедилнинг «тпш ост принни яралайди», деган сўзи тўғрилигини яна кўрсатди. Ярашгандан сўнг бутун оғирлик муеулмон шарқи устига тушди. Чунки мусулмон Шарқи кучсиз эди. Умумий урушда енгилганлар ҳаммадан олдин Шарқни таламоқ, чайнамоқ, ютмоқ планини чиқдилар... Ишга ҳам киришган эдилар. Бироқ яна ҳисоблари янглиш чиқди. Бу кураш Оврупонинг бойлари ҳам бойлик ҳукуматларига қарши уларнинг қўл остида эзлиб қолган меҳнаткашлар томонидан чиқди. Бу курашнинг бошланғич ҳаракатлари Оврупонинг ҳар томонда қайнаб турган бўлса ҳам энг кучли иш майдони Русиядир. Русия меҳнаткашлари Русияда қурилган бойлик ҳукуматиини бутун қуйруқлари билан, қолдиқлари билан, излари билан супуриб ташладилар. Оврупонинг жаҳонгирлик, бойлик ҳукуматларига қарши... очик бир йўл тутдилар. Кураш давом этмакдадир...»

Қутлуг Бедил фалсафасини изоҳлаш воситаси билан ўз давридаги жаҳон аҳволини шарҳлаб беради. Биз асардан бир оз катароқ парчани атайин келтирдик. Зотан, ана шу кўчирмада асарнинг энг мураккаб нуқталари, моҳияти очилди, дейиш мумкин. Мазкур парчада 10—20-йиллардаги курашлар — жаҳон капитализмининг империалистик босқичига кўтарилиши ва ундан кейинги аҳвол-руҳиятлари 10—20-йиллар қарши билан шарҳлаб берилади.

20-йиллардаги бизнинг сиёсий қарашларимиз аини шундай эди: капитализм тараққийи бора-бора бутун дунёни урушга торгади, мақсад бозор, ер талаш, бойлик орттириш... Бундан кейлиб чиқадиган ҳулоса — кучли оқизини енгади. Демак ким оқиз бўлса шу енгилди, деган гоани Қутлуг гафлатдашларни уйеотпш мақсадида ёқлайди. Шу билан бирга Қутлуг жамиятда яшаб туриб дунё воқеаларидан четда туриш мумкин эмаслига, буни ким истаиди, ким истамайди, аҳамияти йўқ, ер юзидати барча инсонлар тақдирини бир-бирига боғлиқ эканлигини илмий-назарий жиҳатдан чуқур маъниқ ва далил билан асослаб беради.

Бу ерда бир нуқтани айтиб ўтиш керак, Фитрат чор Россиясининг асримиз бошидаги аҳволи ҳақида аини шу даврдаги ленинча ақидага таяниб, бу даврда Россия империализмининг барча хусусиятларини ўзида акс эттирган қабилдати фикрини баён қилади. Шунинг учун ҳам у, дунёда империалистик мустамлакачилик сиёсатига қарши курашлар кучайиб бораётганлиги бу курашларда Россия меҳнаткашларининг етакчи роль ўйнаб ғалабага эришяётганлиги ҳақида 20-йиллардаги қарашларини — ўша даврдаги пролетариат раҳбарлари сингари изоҳлаб

беради. Бинобарин, Қутлуг жамиятда яшаб туриб, ундан бўлак туриш мумкин эмаслигини шундай изоҳлайдики, бу бухоролик эълиларнинг, умуман жадидчилик тарафдорларининг энг илгор қарашлари негиздан келиб чиқарди: «Буруно ер юзига, бутун жамиятга боғлиқ бўлган масалалардан қочиб чиқишимиз билан бизни кўймайдилар. Е инсоний масалаларга қотишамиз, ё инсонлик ҳукумдан айриламиз. Туяқуш каби туяда эмас, қушда эмасмиз, деб юришимизга бундан сўнгра йўл йўқ... Ҳаёт — денгиз. Қун сайин тўлқиланиб, кенгайиб борғони учун бутун қирғоқларини, соҳилларини ютиб юборган. Эмди кемани синдириб тўлқилар орасига кирмак, тўлқиларга аралашмакдан бошқа нажот соҳли йўқдир...» (24—25-бетлар).

Фитрат дунё ҳалқларининг ўзаро муносабатлари шкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат эканини тушутиришида ҳам Туркестон халқларини ана шу муносабатга тайёрлашини кўзда тутди, ишан учун бундан бўлак йўл йўқлигини уқдиради, ривожланган Оврупонинг босиб олишига қарши курашга даъват этади. Мустамаккачиликка қарши туриш аса миллат тақдирини тўғрисидаги гамхўрлик қилишининг олий мақсади деб билади. Жадидларнинг асосий шпорларидан бири ҳам шу эди.

Жадидлар дунёда рўй бермоқда бўлган рақобатларга дош бериш учун кудратли давлат даражасига ўсиб чиқишини орзу қилдилар. Фитрат «Бедил» асарининг етакчи гоани шундан иборат эди.

Шу ўринда Фитратнинг панисломизмга муносабати ҳақида ҳам икки оғиз ган айтиш керакка ўхшайди, чунки «Бедил» асарда мазкур йўналишга Фитратнинг ўз қарашлари ҳам акс этади. Панисломистлар ислом динини қурол қилиб, барча мусулмонларни бирлаштириш ва ягона, қудратли мусулмон давлати тузишни тарғиб қилганлар. Мана шу шпор остида Оврупо мамлакатларининг босқинчилик сиёсатига қарши курашадилар. Фитрат панисломизмдаги мусулмонларни бирлаштириш гоисини ёқлайди-ю, лекин ундаги айрим диний таълимотни рўқоч қилиб одамларни ҳаётий воқеалардан чалғитадиган, узоқлаштирадиган хурофотчиларни қоралайди. Кейинчалик ҳатто рад этадиган эмас, диний ақидачилар ва унинг баъзи нопок арбобларига қарши кескин кураш олиб боради. «Бедил» асарига мазкур гоа етакчилик қилди. Айрим дин арбоблари оммани кундалик ҳаётий вазифалардан чалғитади, деб изоҳлайди, улар халқни ишта эмас, хаёлга судраётгани, охират, жаннат, жаҳаннам хаёлларига ботириб, ҳақиқатдан узоқлашишга олиб бораёттир, бу аса, тараққийетини жулда мураккаблаштирмоқда, халқ онгини кўтаришга халал бераёттир, деб уқтиради. Фитрат авомга қарата ёзади: «Бу жамиятнинг нариги томонда «мавхумот»дан бошқа нарса йўқдир. Кўр эмасан, кўзинг бор, бошқа олам қайда?...» Фитрат ҳар бир воқеа-ҳодиса ҳақида фикр юригар экан, ҳамша бир нуқта унинг барча мулоҳазалари марказда туради, у ҳам бўлса — эркинлик, озоодлик гоасидир. Ҳатто у дунё-бу дунё ҳақидаги мулоҳазаларини

Ҳам шундай яқунлайди: «Жаннат шу кунларки, эрк, озодликдан бошқа нарса эмасдир».

Кўриниб турибдики, Фитрат дунёқарашдаги панисломизм таъбири ва унга муносабат ҳам ўзига хос йўсинда намоён бўлади. Мазкур йўналишдаги мусулмонларнинг тотувлигига қўшилиди, ammo унинг исломни жамият тараққиётига қарши байроқ қилишига эса қўшилмайди.

«Бедил» асаридagi энг кўп саҳифалар илм, маърифат, маданиятни айниқса, аниқ фанларни ривожлантириш, Овруло тараққийддан иборат олишни уқдиринига бағишланади. Туркистондаги қолоқлик, гумроҳликдан фарёд чекади. Бинобарин, бу оғир вазиятлардан чиқиб учун жуғратли бўлишга, кескин курашга чақиради. У бу борадаги фикрини жуда образли шундай ифода этади: «Хўкиз билан эшак бир оз «воқиф» бўлмоқлик билан инсон бўлмасалар-да, инсон бир бир оз хабарсизлик билан эшак бўлади» (31-бет).

Фитрат 20-йиллардаги дунёқарашда асос-эътибори билан илгор мутафаккир сифатида яққол кўринади. «Инсон жаннатдан ерга тушмади,— деб ёзади Фитрат.— У бунунги ҳолига кирмасдан бурун ҳайвонлар қаторида худди шулар каби юртучи бир ҳайвон, маймун эди. Чунки табиатда ҳар бир шакл молданинг бор бўлиши керак... Энг қадим замонларда (ҳали бор бўлмоқ ҳақида тушунчамиз йўқлигида) табиат боқчасида одамнинг уруғи, томири бор эди. Майдонда бир изи йўқ, ҳаял билангина қайнашиб турар эди. Унинг ул чоқдаги борлиги жим турғон бир оғизда фарёнинг борлиги каби эди... Фан, хунарнинг баҳори бўлган одам энг сўнг табиат юзасига ёғоч уруғидан чиққан каби бўлди...» (35-бет).

Фитрат, инсон моддий оламнинг олий маҳсули ҳақидаги 20-йиллардаги ҳукмрон материалистик фалсафанинг туб асосларини ҳимоя қилади. Бу билан чекланмай, жамиятдаги синфий табақаланиш, унинг дастлабки пайдо бўлиш даври, шаклланиш, ривожланиши — оқибатда нималарга олиб келгани ҳақида фикр юритиб, ҳоким синфларнинг текинхўрлик кирдикорларини айни 20-йиллардаги шўро сиёсатига мос ҳолда ифода этган. Мана бу мулоҳазаларга эътибор қилинг:

«Инсон озиқ-ички билан экинчилик топди. Уюшган ялқовлар ҳасад юзасидан ҳужум этдилар, экин ерларига (кўндан ёққан жала каби) тушиб хароб этдилар. Экин ерларини таладилар. Бечора кўшчининг уғуллари эйёнга айланди. Кўшчининг бутун ёлинишлари унумсиз қолди. Утли фарёдлари тутундан бошқа бир нарса келтирмеди. Бундай қулай, енгил бир фойданан кўрган, кўб киши буларга қўшилди. Кўз очлигининг фатвоси билан ҳар ерда мана шундай талаб емакни ўзларига ҳақ, ҳалол кўрганлар кўнайдилар. Кўшчининг бир йил тер тукиб туллаган ҳосилларини бир дақиқалик ҳаракатлари билан «солуғ» деб ола бошладилар...» (35-40-бетлар).

Фитрат текинхўрлар ҳақидаги, меҳнаткаш халқнинг пешона

тери билан вужудга келтирилган моддий неъматнинг талон-тоғроқ қилиниши оёбдаги фикр-мулоҳазаларини изчил давом эттиради, чуқурлаштиради. Ундаги кўпгина мулоҳазалар ҳозирги ҳаётимизда учраб туривчи текинхўрлик, уғрилик, юлғичликлар ҳам уюшган ўғриликнинг қилмишларини тасвир этаётганига ҳам ўхшаб кетади. Яъни бу нуқталар ҳозирги нуқсонларимизга қарши курашда бемаълум кўл келади, дейиш мумкин.

«Кўшчидан солиқ олиб яшамок учун беклар оприкиб, кўпчи-ни талаб, тирикчиликларини тузатиб, безадилар... Тинчгина яшай бошладилар. Қоринлари тўйғач, киссаларига ошди. Киссалари тошиб, хазиналарига оқа бошлади...»

Фитрат текинхўрликни шу тарада тасвирлаб бориб, айни шу ҳолда жамият ҳаётидаги зиддиятларнинг туб негизи эканини ташкиллайтиди. Меҳнаткаш билан текинхўр ўртасида пайдо бўлган дастлабки зиддиятлар кейинчалик бориб, талончиларнинг ўзлари ўртасига ҳам ёйлади. Бора-бора талончиларнинг ўзлари «орасида зиддият, ҳасад кучайди»,— деб изоҳлайди Фитрат,— ҳар бири ўзгасидан ортиқроқ мол тулламоқ савдосига тушади. Шундай қилиб, ханжар пайдо бўлди. Кўшчилар тулланди. Бир-бирлари устига юриш бошланди. Тарафкашлик бўлди, ёлғизини таллади, мол-жонини олди. Кичкина беклар чиндан тиришдилар, бир-бирлари билан курашдилар. Енганлар енгиланларини ютдилар. Бир неча бекликни ютган бир беклик кенгайиб бориб султонлик бўлди...»

Фитрат Бедил таълимотиши шарҳлар экан, султонлар — шохларнинг ўз истаklarини амалга оширишдаги ниқобларини йиритиб ташлайди, ясама ширларини шарманда қилади, ҳокимларнинг «адолат» деб атаганлари — аслида адолатсизликдан иборатлигини исботлайди. Подшоҳлар меҳнаткаш халқ елкасида турганларини яхши тушунганлари ҳолда унинг топан-тутганини тарқатмасдан, эҳтиёт қилиб, ўз хазиналарига оқиб тушаверишини чорасини кўрадилар. Аммо бу ниятларини ҳамisha ёлғон, ясама ширлар, қонун-қондалар билан ниқоблаб турадилар.

«Хирслари қайнади — адолат деб атадилар. Ўзларини кўшчининг қоровули тарзида кўрсатдилар... Оч табиатлик, очкўзлик бир мушук бир харобада нуқиб турган экан. Бир киши уни бу ҳолда кўргач, нима қилиб турганини сўраган. Мушук: мунда кучсиз, кимсасиз, ониз сиққонлар бор, шуларни қарга тутмасин деб қоровуллик қиламан. Бу ерда уларнинг мендан бошқа ҳомийлари йўқ деган» (41-бет). Ҳокимларнинг халқнинг ҳимоя қилиш тўғрисидаги сафсаталари, тахминан ана шу мушукнинг сиққонига кўрсатаётган «гамхўрлиги»нинг ўзгинаси. Ҳокимлар ўз бойликларини ҳимоя қилишни халқни ҳимоя қилиш деб овоза қилдилар. Чикарган қонунлари-чи? Меҳнаткашларга «ҳеч ким эзим қилмасин», деган гапдан бошланади. Бироқ «буларнинг чин маъноси подшоҳ киссасига тушадирган молларни бошқалар олма-синлар демак эди» (43-бет).

Фитрат асарининг бошидан охиригача эзувчи билан эзилувчи

муносабатлари тўғрисида анча кенг кўламда мулоҳаза юритиш ва ҳамisha мазлумни хушёр бўлишга, рағлагдан уйғоннишга, ўз қудратини англаш ва шунга ишониб ҳаракат қилишга чақиради. Халқ оммаси қудратига юксак баҳо беради. Курашлар давом этиши натижасида оқибат галаба меҳнаткаш халқ томонида бўлади, деб билади. Буни тушуниб етмаганлар халқ томонида бўлмантиники уқтиради.

Фитратнинг «Бедел» асари бир қарашда диққатни олис ўрнинга қараётганга ўхшайди. Талай қадимий ҳикоятлар, ривоятлар келтиради. Лекин ҳаммаси замонавий масалаларни, ривоятлардан 20-йиллардагина эмас, ҳозирги кунларда — 90-йилларда кун тартибига чиқётган муаммоларни ҳам эътиборга олади, десак ақтиқмоқ муболаға бўлмас. Зотан, Фитрат хизмат қилади, десак ақтиқмоқ муболаға бўлмас. Зотан, Фитрат 20-йиллардаёқ тарихий ўтмининг, маданий мероснинг замонавий тараққиёт учун аҳамиятини етук энёли сифатида тўғри тусуниган. Мана шу тушунча унинг қатор тарихий асарлар — илмий тадқиқотлар, драмалар ижод қилишга рағбат берган бўлса, не ажаб...

4. ФОРС ШОИРИ — УМАР ҲАЙЁМ

Фитрат ўзинга хос илмий-тарихий асарини ёзишдан илгари «Қизил қалам» тўплами учун Умар Ҳайём тўғрисида бир мақола ёзган эди. Мақолани тўпламга топширгандан бир оз кейин Умар Ҳайём тўғрисида янги бир маълумотни қўлга киритади. Бу муаллифнинг гоят хурмат билан таъкидлашча, Хоразмда араб тилида Имом Заҳирийдин Абул Ҳасан ал-Байҳақий ёзган «Натмаву Саванул Ҳисма» китобида ҳижрий VII асргача машҳур бўлган Шарқ файласуфларидан юз кишининг таржимаи ҳоли берилган. Шунда 53-бўлиб Умар Ҳайём туради. Фитратнинг тасдиқига кўра, мазкур китобнинг муаллифи «Умар Ҳайёмга замонадош, уни кўрган киши эди». Гап шундаки, Фитрат мазкур китоб билан танишган онда, унганча ёзиб, тўпламга топширган мақоладини қайтариб олмоқ ниятида «Қизил қалам» тўплами таҳририга югурди, бироқ қайтариб олиш имкони бўлмади, чунки мақола босмаҳонага топширилган ва териб бўлинган экан. Аммо Фитрат илмий иш одобига риоя қилган ҳолда мавзуга қайтадан ёндашади ва шу йўсин «Форс шоири Умар Ҳайём» китоби вужудга келади.

Фитрат бу китобни ёзишдан кўзда тутган ниятини баён қилар экан, сўзбошида уни шундай изоҳлайди: «... Мақсадим Ғарб олимларини бу янги маъбадан хабардор қилишдир».

Фитрат Умар Ҳайёмнинг оламга машҳур шоир, олим, жуда мураккаб ва буюк шахс эканлигини таъкидлаб, унинг ижоди билан мутахассислар шуғулланганини эслашиб, улар билан обдан баҳсга киришади. Шу муносабат билан Умар Ҳайёмнинг тарбияшман ҳолига оид бир қатор маълумотларни келтиради. Бутгина эмас, Умар Ҳайём ҳаёти ва ижодий фаолияти муносабат билан

унинг даври адабиёти, тарихи ҳақида ҳам анча батафсил тўхтайдими.

Китобда қисқача сўз бошидан кейин «Форс адабиётига умумий бир қараш» сарлавҳаси остида ёзилган кириш қисми бўлиб, унда Эрон адабиётининг араблар истилосидан кейинги даври ҳақида умумий маълумот берилади. Таъкидлашчи, ҳарбий саркарда Абомуслим Хуросоний бошчилигида араб истилосига қарши кўтарилган исён галаба қозонади. Исломдан сўнг форс адабиётида маснавий, қасида, рубоий, газал каби шеърини шакллари ривожланади. Муаллиф тилга олган шеърини шакли ва услубларга изоҳ бериб, уларни Умар Ҳайём рубоийлари билан муносабатлари — боғланишларини ҳам изоҳлайди, қасида араб шеърини да исломдан ҳам илгари мавжуд бўлганини айтилади. Форс адабиётида бу жанрларнинг вужудга келиши ҳақида фикр юритилар экан, «Форс шоирлари қасида билан газал шаклларини араблардан олдилар. Маснавий билан рубоийни эса миллий адабиётлардан тақмил қилдилар...», деб ёзилади ва рубоий шаклига содда, ҳамма тушунадиган даражада таъриф берилади: «Рубоийда тўрт мисра энг гўзал ва энг кучли бўлади, мақсади ҳам худди шунда айтилади. Рубоий билан дунёга танилган Умар Ҳайём бунинг энг устаси бўлиб қолди» (Ушпа китоб, 16—18-бет).

Фитрат ўз асарида Ҳанзим Абулфатҳ Умар ибн Иброҳим Ҳайём ҳақида бир қатор Шарқ ва Ғарбий Европа олимларининг хилма-хил фикр-мулоҳазаларини келтиради. Ҳайёмнинг шахсий ҳаётига оид айрим қарашлар билан қаттиқ мунозара қилади. Бундан аввалроқ Фитратнинг мазкур мавзуга нақадар иқидий ёндашганини билиб олсак, муаллифнинг ғарб олимлари қарашларидан ҳам кенг кўламда билимга эга оўлганлигидан хабардор бўламиз. Фитрат мулоҳазаларида Ҳайём иборасини луговий маъносидан тортиб, шоир ҳаёти ва ижодий фаолияти борасида қанчалик батафсил маълумот бергани ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз.

Ҳайём сўзи — арабча бўлиб «ҳаймачи» — «чодирчи» демакдир. Тахаллусга ота касобини олган. Эронда бу ҳол кўб учрайди (28-бет).

Фитрат Умар Ҳайёмнинг рубоийларидати умумий руҳга сиртдан ёндашиб, шоир дунёқарашига тўғри баҳо бераолмаган айрим шарҳунос олимларнинг мулоҳазаларини шартли равишда учта бўлади ва ҳар учтасидати камчиликларни аниқ далиллар билан исботлайди. Баъзида Ҳайёмнинг май ҳақидаги кўп рубоийларига қараб оқдий майхўр дейдилар. Учинчи хиллари Ҳайёмни муҳитдан, жамиятдан юқори турган дейдилар. Фитрат бу қарашларга муносабат билдириб, бу уч хил фикрда бир хиллик борлигини таъкидлаб, уларга жавоб бериш билан бирга Ҳайёмнинг шахсий ҳаётига оид маълумотлардан ҳам бериб ўтади. (42-бет).

Ҳайём саройда табиб, ўткур мунажжим бўлиб, хуқронларнинг иш соатини белгилаб турган, бундай одам майхўр бўлиши мумкин эмас эди. У сўфий бўлган ва майни худонинг иши деб

талқин қилган дейиш сира мумкин эмас, чунки унда шундай ру- бойлар борки, тасавуф орасини улар билан келиштиришнинг имкони йўқ. Яна бир далил шуки, «тасавуфнинг энг катта имом- лардан бўлган Наъмиддин Розий тасавуфни ҳимоя қилиб, Умар Хайёмни сўзлади» (42—43-бетлар).

Бу ҳақда яна бир тарихий далилни келтириб, Фитрат Хайём- нинг тасавуф билан муносабатлари ҳақидаги ўз қарашларини мустаҳкамлайди. Машхур Имом Муҳаммад Ғазолий Хайём билан кўришган, тасавуф ҳақида суҳбатлашган. Хайёмнинг фикрлари ёқмагандан кейин жаҳл билан ташлаб чиқиб кетган. Ниҳоят, Хайёмни ўз муҳитидан ажратган ёки мустасно деб изоҳлаш ҳа- қида шунини айтиш мумкинки, «муҳитдан бир турли таъсирланма- ган, мансуб бўлгани синфнинг талабаларидан бир қисмига жавоб беришни ўз устига олмоғон бир адибнинг, бир адабиётнинг бў- лishi мумкин эмас. Хайём... санъат доҳийсидир. Унинг катта ҳунари ичда яшаган жамиятнинг, мансуб бўлган синфнинг са- рои доирасида яшаганларнинг, ғазналари олтиндан тўлган феодал- ларнинг талабаларини санъатнинг энг юқори даражасига чиққан бир усталик билан майдонга кўйишдан иборатлар...»

Фитрат Хайём рубойларининг бутун бир яхлит ғоявий мун- дарижасини белгиллагандан кейин, ўз фикр-мулоҳазаларини та- рихий воқеалар, аниқ далиллар билан асослаб иботлашни ҳам унутмайди; унинг таъкидлаб айтишича, Хайём Салжукийлар давлатининг истиқболли фақат ҳалокат ақаллигини жуда яхши билган эди. Хайём вафотидан 25—30 йиллар ўтиши билан маз- кур давлатдан ном-нишон ҳам қолмади.

Фитрат катта зиёли, машхур олим сифатида ҳамisha ўз қа- рашларида классикаримизнинг маънавий хазиналарига ҳурмат билан қарашни узлуксиз тарғиб қилиб келган. Шу жиҳатдан Фитрат Умар Хайём ижодининг биз учун аҳамиятига келганда, анча кенг ва батафсилроқ тўхтайдди. Бу борада ҳам Фитрат ўзи яшаб турган давр тақозаси билан Хайём дунёқарашларидан ав- вало буржуазия мафкурасига қарши курашиш учун фойдаланиш масаласини биринчи ўринга қўяди, биз бу ҳақдаги фикрнинг кел- тирдик. Шунини ҳам айтиш керакки, инқилобдан кейинги биринчи қувдан бошлаб бизнинг миямизга фақат буржуазияга қарши биринчи рашиш, илоҳи борича уни тезроқ тўрға тикши керак, деган ғояни сингдириб келишган. Шу қараш билан қўлоқлар, бойлар, савдо- гарлар, хусусий мулкчилар, дүкандорлар, ақли-хушини таниган зиёللarning ҳаммаси «халқ душмани» деб эълон қилинди, ом- мавий қирғин бошланди, хуврезлик то млллий истиқбол кунла- ритига узлуксиз давом этди. Мамлакатнинг тараққиётини нўтла- соли, бутун маънавиятимиз шу йўсунда барбод бўлди. Аммо Фитрат бу фожналарни етти ухлаб тушига ҳам келтирмас, истиқ- болга росмана ишонар, келажакни порлоқ деб биларди. Шунинг учун ҳам сира иккиланмай ўз қарашларини баён қиларди. Клас- сикаримизга бўлган ҳурматини ҳар қандай вазиятларда ҳам бузмади. Классикларнинг бадий маҳоратларидан қандай фойда-

ланиш, уларнинг энг илгор аъёналарини ижодий ривожланги- ришни чуқур тушунарди.

Фитрат классиклар меросидан қандай фойдаланиш лозимлиги ва унинг адабиёт ривожига аҳамияти масалаларига жуда кат- та эътибор бераётган бир даврда бизда ҳар хил иғволлар билан барча маънавий меросимизга қарши курашни илоҳи борича ку- пайтиришга ҳаракат қилинмоқда эди. Собих Иттифоқ миқёсда бошланган бу аксил ҳаракат бизда дўшнинг ўрнига ҳам бош олиб келиш даражасига етди.

Фитрат Хайём рубойларидagi маҳорат масалалари устида фикр юритиб туриб, бу соҳада унга яқин келадиган шонр фақат Бобур деб таъкидлайди. Шу билан бирга улар ўртасидаги яқин- ликни ҳам, тафовутни ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Фитратнинг фикрича, Бобур рубойларидagi очқилик, гўзаллик, соддалик Хайёмга ўхшайди, лекин Хайёмдаги ҳикмат, фалсафий фикрларни бадий ифодалашга келганда Бобур ундан кейинда туради, деган хулосага келади.

Фитрат Хайёмнинг бошқа илмий фаолиятлари жумладан, рий- зибёт, табиёт, фалсафа, табобат, мунажжмлик бобидagi фао- лиятларини ҳали ўргана олганини айтиб, бу соҳаларни ўрга- ниш фан тарихининг вазифаси, уларни ҳам ўрганиб, тадқиқ қилиб, Хайёмнинг бутун бир серқирра сиймо, ўз даврининг буюк бир қомусий алломаси эканини илмий равишда иботлаш масала- сини олға суради. Шундай қилиб, Фитрат Умар Хайёмга ўзининг буюк икლოსини билдиради. Унинг рубойларидан таржималар қи- либ, ўзи изоҳлаб беради.

Фитрат 20-30-йиллар адабий жараёнида ўзининг деярли ҳам- ма жанрдаги ижодий фаолияти билан бадий тараққиётимизга катта таъсир кўрсатгани ҳақида юқориде бир қадар таъкидлан- ган эди. Бундай сиймо ҳақида кўплаб олимлар ва танқидчилар хилма-хил фикр билдирганларки, биз буларнинг ҳаммасини эмас, айримларини ўрни билан айтиб ўтаётимиз. Фитрат шеъринг, наср, адабиётшунослик соҳасида қатор асарлар эзини билан бирга, айниқса тарихий мавзуларда ёзган ўнлаб драма асарлари билан ўзбек адабиётида мазкур жанрнинг ҳамда театр санъатининг ри- вожига ҳаммадан кўпроқ хисса қўшди, дейилса, хато бўлмас. Зо- тан, 20-йилларда Фитрат яратган драма асарларининг ғоявий ва бадий жиҳатдан баробар етуқлиги уни шундай деб аташга ҳуқуқ беради. Фитратнинг 20-йиллардаги бундай серқирра фаолияти дарнинг энг илгор ёзувчи ва олимлари, умуман раҳбар арбобла- рини тортиб барча зиёлиларни қизиқтиради. Жўмладан, Назир Турақулов, Файзулла Хўжаев, Чўпон, Садриддин Айний каби давлат ва адабиёт арбоблари Фитрат ҳақида бир қатор илмий, танқидий, назарий мақолалар ёздилар. 30-йилларда Хамид Олим- жон, тожик адабиётшуносларидан Х. Мирзазода, энг кейинги йил- ларда машхур шарқшunos олим Л. Климович, Э. Каримов ва бошқа бир қатор олимлар Фитратга ирсбатан бир даража ҳурмат билан асарлар бағишлаганлар. Албатта, булар орасида Хамид

Олимжон алоҳида йўл тутлади, унинг Фитрат ҳақидаги ишида 30-йиллардаги шахста сўзининг даврининг бутун иллатлари ўзининг тўла аксини топди.

Қизини шундаки, Фитратнинг ижодий фаолияти қанчалик мураккаб, зиддиятли бўлса, олимларнинг унга бағишланган ишларида ҳам шунча хилма-хиллик ва зиддиятли фикрлар кўзга ташланади. Агар уларга яхлит баҳо берилгудай бўлса, 20—30-йиллардаги ишларда Фитратга фақат ҳужум ва тухматлар қилинди, унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятдан, бирорта илмий ишдан ҳам, бадий асаридан ҳам ижобий нуқта топилмайди, ҳаммаси инкор этилади. Фитратни бизга ёғ деб эълон қилинади, оқибат шу оқим уни қатл этишгача бориб етди. Бу бутун ўзбек адабиёти ва маданияти тарихига сира ўрнини тўлдириб бўлмайдиган даражада зарар келтирди.

5. «ҚИЁМАТ» ҲИКОЯСИ

Бу асар 20-йиллар бошларида жамоатчилик эътиборини тортган ва анча-мунча мунозаларга сабаб бўлган ҳам маълум. Асар биринчи марта 1923 йилда Москвада босилиб чиққан ва унга Дарвеш имзоси билан бир шахс сўз боши ёзади. Сўз боши муаллифи «Қиёмат» ҳикоясининг ўз давридаги атеистик аҳамиятини кўзларга кўтариб, аини замонда бундай асарлар жуда зарурлигини таъкидлаб ўтади: «Бу ҳикоянинг амалий фойдаси шунки, ҳаёда гўзал ва мафтун кўринган бу «бино»ни энг кулли ва энг оддий ёқдан кўрсатиб, ҳаёлга мойил кишиларнинг ҳафсазалирини пир қилиб қўядир...»

Сўз боши охирида Дарвеш ўз мулоҳазаларини атеистик тарбиянинг моҳирининг иложи борица юқори кўтаришга интилади, дин арбобларининг шу чоққача авом халқни охирад, дўзах, жаннат тўғрисидаги ақидалар билан чалғитиб келаётган ҳавойи таълимотларни уйлаб толганлар деб қаттиқ танқид қилади. Мақкур асар уларга қаттиқ зарба беражагини, мамнуният билан қайд этади: «барча диний ақидалар илм йўлида мағлубдирлар — бас, уларга сўз йўқ. Дин арбоблари бу ҳикояни кўриб фиғон қилдилар, қилаверсинлар...», деган жумлалар билан ўз мулоҳазаларини яқунлайди.

«Қиёмат» ҳикоясининг таҳлилига ўтишдан аввал Фитратнинг 1915 йилдаги «Раҳбар наржот» рисоласидаги бир жумлага эътиборини жалб қилмоқчимиз. Инсоф қилинсинки, дунё юзида тижоратта бунчалик юқори даража берган ислом дини каби дин йўқ. Аммо қандай бахтсизликдирки, бугун бизнинг орамизда эътиборсиз қолган ишларнинг бири-да тижоратдир. Бунинг ҳам билув керакли, тижорат қилишдан мақсад фойда қилдиришдир, ёлғиз олиб сотиш эмас. Бугун тижоратнинг яхши фойда берувчи учун бир неча илм керак. Минг йиллик чирик одат ва қойда бўйча тижорат қилиб фойда олув мумкин эмас...» (Фитрат, «Раҳбар наржот», 1915, 187-бет).

Фитрат бутун ижодий фаолиятида бойларни олға интилишига

уйдайди, уларнинг хушёр бўлишларини уйқудан бошқа вақтда кўролмаман, шекилли» («Раҳбар наржот», 187-бет), — деб қайтуради.

Бу ерда Фитрат дунёқарашининг кўп жиҳатлари бор ва уларнинг келг изоҳлаш лозим. Лекин биз, бошлаган фикримиздаги бир нуқтага ҳазирча урғу бериб тураемиз. У ҳам бўлса Фитратнинг дунга муносабатидаги зиддиятлар ва эволюция масалалари.

Гал шундаки, Фитрат ва унинг замондошлари фаолиятларидаги хилма-хил зиддиятли қарашлар уларнинг ўзбек адабиёти тараққиётидаги буюк хизматларини йўққа чиқара олмайди, камсита олмайди ҳам. Изланишларсиз ижод қилган бирор ёзувчи ҳеч қачон муваффақиятга эриша олмаган бўлмаса керак. Юксакларга кўтарилиш учун изланиш хилма-хил тўсиқларга қарши курашиш, халқ оммаси, эл-юрт манфаати йўлида, унинг бахтга эришуви учун кураш йўлида виждон билан ҳаракат қилган шахс зиддиятларга дуч келиши, машаққатлар, ранж-аламлар чекиши муқаррардир.

6. ТАРИХИЙ ДРАМАТИК АСАРЛАР

Фитрат 10-йилларда Туркияда олий маълумот олгандан кейин ва ўқиб юрган кезларида ҳам Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ҳаётида рўй бермоқда бўлган янгилликлар, ўғаришлардан мутғасил хабардор бўлиб туради. Айниқса бизга яқин афғон, ҳинд халқлари ҳаётига ҳаддан ташқари қизиқиб қарайди, уларнинг тақдирига жаҳон халқларининг тақдирини билан, шу жумладан Туркистон халқлари тақдирини билан боғлиқ тарзда қарайди. Шарқ тўн халқлари мустамлакачилик сўясати зулми давом этаётганини ўлкаларида мустамлакачилик сўясати зулми давом этаётганини гоят газаб ва изтироб билан фойс этади, қоралайди, унга қарши курашга даъват этади. Фитрат ўзининг бундай қарашларини дастлаб 1918—1919 йилларда ёзган «Шарқда инглизлар», «Шарқ сўясати», «Афғонистон ишлари» каби публицистикаларида баён қилади, ундан кейин эса, янгилликдан доимо хабардор бўлишга, бир ерда депсиб-қотиб қолмасликка, ҳаммаша изланишга даъват этади, ўсиш-ўрганишдан маҳрум бўлиш бутун ҳаёдан, тирикчиликдан маҳрум бўлиш, деб уқдиради. Биз келтирган кўчирмада Фитрат жаҳидлар оқимининг ватан, миллат тараққиёти тўғрисида ҳам хўрлик қилишни мақсад қилиб олган давр қарашларини акс эттиради, аммо янгилликка даъват этиш етакчи фикр экани билан ҳам эътиборини тортади. «Минг йиллик чирик одат» билан энди ятаб бўлмаслигини уқдириб, «Мана шу сабабдан бизнинг тижоратимиз кундан-кунга орқага қараб борадир, — деб давом этиради ўз фикрини, — мен қаттиқ ишонаманки, миллатнинг ҳаёт ва мамоти бизнинг ўз савдогарларимиз қўлидадир. Тўғри, бундан бир неча йил бурун бизнинг илорамиз уламолар қўлида эди. Лекин улар бизга раҳбарлик қилишга ожизлик қилдилар. Унинг учун истар-истамас бу муқаддас вазифа, яъни миллатга раҳбарлик қилиш уларнинг қўлларидан замонанинг тақдоси бўйича бойларнинг қўлларига ўтди...» Фитрат аини даврда динни

ёқлаб туриб, мамлакатнинг келажати ҳам савдо-сотиқда деган ақидага алоҳида ургу беради. Зотан, жадидлар дастлаб фақат миллий савдо-сотиқ мафкурачилари сифатида майдонга чиққан ва Фитрат худди шу йўналишнинг елқ тарғиботчиларидан бири эди. У ўз фикрларини давом эттириб яна шундай дейди: «Бу эътибор билан (яъни, элчи бошқаринини қўлга олиш билан — А. А.) буюк бойларимизнинг вазифалари жуда каттадир. Уларнинг даражалари ислом қошида баландлашади. Бойларимизга таъзимки, вазифаларини таниб раҳбарликка муҳтож бўлган муаллимларимизга ёрдам ва раҳбарлик қилсинлар. Бойларимиз ўз ишларини замоннинг тақозосига қараб тузатмасалар, бу вазифани адо этолмайдилар. Мана шу сабабдан мен уч йилдан бери фарёд қилиб, бойларни огоҳ бўлишга чақираман».

«Чин севин» (1920 йил) Хинд ихтилочилари турмушидан олинган 5 пардали ишқий ҳиссий фожиадир. Ношри Ғози Юнус. 1920 йил, март, деб ёзиб қўйилган асар муқофасида. Наприйёт эгаси Ғози Юнус асарга ёзган «Тарқатувчидан бир-икки сўз» сарлавҳали сўз бошисида 20-йиллар ўзбек адабиётини ривожлантириш, ўзбек халқи маданиятини кўтаришдаги театр санъати ва драматургиянинг роли ҳақида анча юқори савияда фикр баён қилади. Ғози Юнус мана шу сўз бошидаёқ ишқибоб талабаси туфайли келгусида халқимиз катта бахтга эришади, деган ғояни катта умид билан шундай изоҳлайди: «Юксалишнинг биринчи босқичини босдик. Йўлимиздан қайтмасак, ё қайтарилмасак, юксалган усуслар қаторига киргумиз кўб узоқ эмасдир».

Ғози Юнус ишқибобдан кейинги йилларга катта умид боғлагани қанчалик равшан бўлса, «Йўлимиздан қайтмасок, ё қайтарилмасок» деб худди шахста сизини даярдаги тўғри йўлдан чиқаришларни олдиндан башорат қилгандай туюлади. Кейинги таллар саҳна ва театр санъатининг тарбиявий аҳамияти ҳақида бўлиб, шундай дейилади: «Юксалиш кунларимизда болаларимизга тириқчилик йўлини кўрсаткучи мактаб... қанча керакли эса, мактаб эшигига кира олмоғон катталаримиз учун тиёттирув... — шь-еса»лари шунга тейиндир...»

«Чин севин» хинд халқининг мустамлакачилик зулмига қарши курашларини саҳнада жонланттириб беришга бағишланган биринчи драматик асар сифатида 20-йиллардаёқ жамоатчилик эътиборини жалб этади, айниқса илғор ўзбек элчилари уни яхши кутиб олганликлари Ғози Юнус фикрларидан ҳам кўриниб туради. Муаллифнинг таъкидлашича, воқеа Хиндистоннинг Деҳли шаҳрида бўлиб ўтади. Фитрат мазкур асар қаҳрамонларини асосан нуқул ўқиминли кишилардан — элчилардан танлайди. Етакчи образларни ташкил этган — Нурулдинхон, Аҳмадхон, Раҳмат, Қарим, Зулайхо ва бошқалар ҳаммаси ўқиминли, билимли шахслар бўлиб, мамлакат ҳаёти ва тақдир ҳақида муттасил ўйлаб иш қиладилар. Айниқса, Нурулдин жуда дарди йиғит, шоир. Заёли ёшларнинг ҳаммаси ўз юртини мустамлакачиликдан озод қилиш дарди билан яшайди. Ўзаро суҳбатда ҳам энг кўп мулоҳазалар,

фикрлашувлар асосан Овруполиларнинг фан техникаси-ю, маданияти юксаклиги ва уларнинг мустамлака халқларига бўлган муносабатларини таҳлил қилиш ҳақида боради. Ана шундай суҳбатлардан бирида Қарим:

«— Қани, ўғлим, нима хабарлар бор? Инглиз газеталарида бирор нарса ёзгони? Бизнинг Хиндистон тўғрисида нималар дейдилар? — деб сўрайди.

Раҳмат бу саволга мамнуният билан жавоб беради:

Раҳмат: — Аҳвол кўб яхши борадир... Хиндистонга эрк бермакчи эканлар...

Қарим: — Ҳ... Кўз тегмасил. Яна бирор ёмон тушми кўрдилар?

Раҳмат: — Овруполиларда адолат тушунчаси кучлидир. Хиндистон эркина қарши турмаслар деб ўйлаймиз.

Қарим: — Инглишасиз, ўғлим. Адолат тушунчаси деган нарса Оврупо юрагина сизмас...

Раҳмат: — Оврупода билим ошаб кетгандир. Билими шунча ошган улуснинг юрагинда адолат яшамасми?

Сардорхон: — Оврупода билимнинг ошқонини билматан борми?

Оврупода билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврупонинг билими — қоплоннинг тиши, тирноғи каби бир нарсадир. Кучизларни йиртиб эмак тўғрисида кўб иш кўрмишдир».

Мана шу диалогларда «Чин севин» асарининг бутун ғоявий мундарижаси акс этган. Асар бошидан охиригача инглизларнинг ва умуман Европа мамлакатларининг тараққиёт-ю, уларнинг кам ривожланган мамлакатларни босиб олишга бўлган интилишлари, босиб олган ерларида, жумладан, Хиндистонда ўтказаетган сиёсатлари, кирдиқорларини бадий тадқиқ этишга қаратилган.

Фитрат «Чин севин» қаҳрамонлари тилидан ўрта Осие жадидлари ва жадид элчиларнинг ўлкадаги қолақидан қутилишининг бирдан-бир йўли аҳолига билим бериш, ривожланган тарб мамлакатлари маданиятидан ўрнат олиш деб олға сурган ғояларига алоҳида ургу беради. Аммо бошқалардан ўрнат олиш уларга бутун патани, халқни қул қилиб беришдан иборат бўлмаслиги кераклиги чуқур изоҳлаб берилади. Бу ғояни Сардорхон жуда яхши ифода этади: «Овруподан ўрганиб келганимиз билимларни кишилик дунёсининг юксалиши ва тинчлиги йўлида ишлатмоғимиз қулайдир... Аммо у бутун Оврупони мусулмонларнинг душмани қилиб кўрсатади ва ниҳоят «ёвларининг энг буюғи, энг кўрқинчлиси инглиздир. Буни билмак — ҳар бир мусулмон учун кераклидир». — дейди.

Фитрат бу ўринда қитъаларни бир-бирга қарши қўйишгача бориб қоладиган шахслар образини ҳам яратади, аммо бу қараш фақат мустамлакачиликни, шовинизмин қоралаш заминидан келиб чиқади. Мустамлакачиларнинг найранглари, ҳийёлалар билан иш кўришларини, ўз манфаатлари йўлида носиз, олдий кўз ил-гамайдиған усуллар билан бировларни қандай талаётгаларини

кўрсатишга муайян бадий воситалар топа олади. Бу Фитрат ижодининг реалистик фазилати эди.

Инглизларга муносабат масаласида Карим Раҳмат, Сардор ва бошқалар ўртасида қаттиқ талаш ва мунозара узоқ давом этади... Айниқса Карим бу борада шундай далиллар келтирадиган, ҳар қандай мустамаккачиликнинг ҳийла-найранглигини турли томонлардан фош қилиб ташлайди.

Агар бадий асарнинг жони дастлаб сўз санъати бўлса, Фитрат бу фазилатга 20-йиллардаёқ эришган эди. Бу жиҳатдан Раҳмат билан Карим ўртасидаги суҳбат айниқса қизиқарлидир. Раҳмат инглизларни ҳимоя қилиб, улар мусулмонларга ёмонлик соғинмайдилар деб ўзинча далиллар келтиради, ҳар йили инглизларнинг пойтахтида бир-икки инглиз катталари мусулмон динига кириб, ҳатто ўзлари учун мачит содирлаётганларини айтади ва шундай бир халқ нонисоф бўлмас деб туриб олади. Аммо бу ишлар ҳаммаси мустамаккачиларнинг найранги — «хўжа кўрсинга» эканини очиб ташловчи қатор далилларни келтирган Карим Раҳматнинг бутун талларини рад қилиб ташлайди.

«Инглиснасиз, ўғлим,— дейди Карим,— инглизларнинг мачит ясамоқлари — Каъбани бузмақ учундир. Куб оддонманг! Йилда бир-икки улуг инглизнинг мусулмон бўлиши ҳам ёлгондир. Бундан бир неча йил бурун... бир инглиз Истамбулга келмиш. Мусулмон бўлмиш. Ва «Мондон шайхулислом» деган ном олиб кетмиш эди. Биз у вақт «бундай шайхулислом вақил кимга керак экан?» деб кулган эдик. Сўнгра онглодиқким, бу-да ўйин эмиш...»

Карим ўз ҳамфикрлари билан сўзлашганда мустамаккачиларнинг айёрлиги, тобеъларнинг эса соддалигидан бутун ижуди қақшаб тапирди. Халқининг оммавий равишда савиясини баланд кўтара олмаётганидан қуяди, барча ҳақоратлар, оңлик-яланғочликлар, хўрликлар, ҳуқуқларнинг поймол бўлаётгани фақат гафлатда ётгандан деб билади. Ҳиндистондек буюк бир мамлакат бутун дунёни боқиб имкони бўла туриб ўз халқининг очдан ўлаётганига чиқолмайди, фарёд қилади. Бор кучи, гайрати, билими ва қобилиятини халқни мустамаккачиларга қарши курашга кўзготиб йўлида сарфлаш иштиёқи билан яшайди. Ўз фикрини бутун Ҳиндистон халқига англатиш, унинг миллий озодлиқ ҳаракатини кенг кўламда авж олдириб юборишга интилади. Мустамаккачиларнинг газеталарида тез-тез чиқиб турган «эрк», «озодлик», «мустақиллик» каби муқаддас иборалар фақат одамларни алдаш ва чалғитиш учун ёзилаётганини, мустамаккачилар ҳеч қачон ўз билгилари билан қўл остиларидаги халқларга эрк бермасликларини асар қаҳрамонлари тилидан очиб ташланади. Бу манзаралар тасвири қизил империянинг мустамаккачилик сиёсатига тегишли эмас деб ким айтаолади?!

«Чин севиш»даги севиш-муҳаббат ғоялари, инсоний ҳис-туйғу, даярли барча фазилатлар ўлчови ҳам халқ озодлиги, боқинчилар сиёсатида қарши кураш миллий мустақилликка нисбатан муносабатлар билан белгиланади. Ҳинд ватанпарвари Каримнинг гў-

воли қизи Зулайхони шоир Нурулдиҳон билан Раҳмат иккаласи севиб қолади. Нурулдин иқтилобчи шоир, серфикр ватанпарвар, номтар йилит, дарди кўн. У ҳам Зулайҳо шқида, ҳам ватан тақдирини ҳақида уйлан билан эзилади, қуяди, шеърлар ёзади...

Зулайхонинг кўнгли ҳам шу йилда, отаси ҳам шунини ёқтирибди. Аммо онаси Фотимахоним эса, Оврупода ўқиб келган бой-овоч Раҳматга қизини бермоқчи эди. Мана шу заминда ватанпарвар иқтилобчи йилитлар биман мустамаккачиларга сотилган Раҳмат, Ғуломхўайдар, Аюбхонлар ўртасидаги индиият тобора овоз олади. Раҳмат Зулайхонини тортиб олиш учун ҳатто Нурулдинини ҳукуматга қарши кайфиятдаги хавфли одам деб инглизлар турмасига қаматиб юборади. Ҳатто одам ёллаб, уни қамоқхонада воҳарлаб ўлдирмоқчи бўлади. Ҳинд иқтилобчилари бирга ҳаракат қилиб, Нурулдинни қамоқдан озод қиладилар ва Каримнинг ушунга яширадилар. Бу ҳол Зулайҳо билан Нурулдин ўртасидаги севиш-муҳаббатнинг янада кучайишига шароит туздиради. Ҳар доим улар ғоят ибо ва ифбат билан ўзаро шонрона суҳбатлар қуришади, дарлашадилар. Шу кезларда Карим уйида ҳинд иқтилобчилари қўмитаси марказлашиб, бир қатор мажлислар ўтказишади, ниҳоят Ҳинд халқига мурожаат қабул қилиниб, бутун халқни иқтилобга — озодлик ва мустақиллик учун курашга даъват этилади. Шу вақтда Каримлар уйига Раҳмат ва инглиз полициячилари бостириб кирадилар. Зулайхон ҳам асирга олиб юрмоқчи бўладилар. Раҳмат «Бу менинг севишим,— бунга тегманглар», деб буюради полициячиларга. Бирдан отишма бошлаиб кетади. Полициячи Зулайхонни ҳам отиб ташлайди... Фитрат Ҳинд ватанпарварлари билан инглиз мустамаккачилари ўртасида сира келиштириб бўлмайдиган даражада қарама-қаршилик манжуллиги ва бу индиият ҳаёт-мамот кураши сифатида яқулла-нинг ғоясини олға суради, мустамаккачилик сиёсатини ҳар та-рифлама чуқур фош этади. Бу борада бир қитъани иқкинчисига татоман қарши қўйишга бориб қолиши ҳам истиқлол дарди билан уйғунлашиб кетади. Шу билан мусулмон мамлакатлари оқиллиги туфайли Оврупога ет бўлмоқда, деган хулоса чиқаради. Фитрат мустамаккачилик, мустақиллик масалаларини илгари суришда «Чин севиш», «Бедил» асарлари билан чекланмайди, бу мавзуда «Ҳинд иқтилобчилари» номи билан яна бир қатта драма ёзади. Бу асар бундан рошн-роса 73 йил илгари Германия пойтахти — Берлинда ўзбек тилида араб алифбосида босилиб чиқди.

Фитрат «Чин севиш»да бошлаган ижодий ишини «Ҳинд иқтилобчилари»да давом эттиради, янада мукамаллаштиради, ри-ножлантиради. Бу даврда Фитрат ижодий фаолияти янада ка-молга етган эди.

«Ҳинд иқтилобчилари» асарида Фитрат яна ўша илгари тили-га олган — империалистик давлатларнинг боқинчилик сиёсатини-фош этиш масаласини мавзу қилиб олади. Энди бу масалани яна-да кенг кўламда ифодалайди. Етақчи ғоя бу асарда — боқинчи-лик тарихан ҳалокатга маҳкум, мавкур сиёсат ҳар қанча қудрат-

ли бўлмасин, халқларнинг миллий озодлик ҳаракатлари олдида ожиздир: агар халқлар уюшқоқлик билан бирлашиб ҳаракат қилсалар унинг олдини оладиган куч дунёда йўқдир, деган фалсафани ташкил қиладди.

«Ҳинд ихтилолчиларининг марказий ижобий қаҳрамони — ўз ватанини ашаддий босқинчилардан тозалаш учун курашга бор ҳаёти-ю, фаолиятини бағишлаган, Францияда ўқиб даврининг етуқ зиёлиси даражасига кўтарилган Раҳимбахш, айни шу масала билан яшаётган унинг севглиси — Дилнавоз, жуда билимдон, қаландар қиёсасидаги донишманд — Лолаҳардиёв, уларнинг ҳамфиқрлари — Абдусуббуҳ, Файзаҳмад, Бадрият, Динанат, Орномсингх, Фазиллоҳ, Маҳмудхон ҳамда бошқа Ҳинд ихтилолчилари образлари тасвирида драматург дунёқараш, барча эътиқоди намоён бўлади.

«Ҳинд ихтилолчилари»ни ийрик фалсафий, лирик драма дейиш мумкин. Унда Фитрат дунёқарашининг энг муҳим нуқталари акс этади — инсон эрки, бахти учун курашни ҳаммадан юқори қўйиб, халқларнинг миллий озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаш, бунинг учун миллий, диний тафовутлардан қатъи назар халқлар дўстлигини таъминлаш, илм-фанини ривожлантириш, эркин муҳаббат, ўз ватани, халқига садоқат, юрт маънафини муқаддас деб билиш — бахт йўлининг туб манбаи эканини назорат қилган билан қўшиб тасвирлайди.

Ҳиндистонда инглиз босқинчиларининг мустамлакачилик сиёсати туфайли халқ эзилган, бойлиги таланган, ҳуқуқлари поймол қилинган, бутун мамлакат ўз халқига қоронгу зиндон бўлиб қолган. Раҳимбахш, Дилнавоз ва уларнинг ҳамфиқрлари бу ҳолатдан гоят азоб чекади, эзилади, нафратланади. Ниҳоят, ватанини босқинчилардан озод қилиш учун курашга отланади. Раҳимбахш билан Дилнавоз ўртасидаги меҳр-муҳаббат ватанга бўлган муҳаббат билан қўшилиб кетади — улар ўз бахти билан ватан учун онгли равишда баробар кураш олиб боришади.

Биз юқорида ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, Фитрат дунёқарашини Европадаги бир қанча мамлакатларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш тушунчаси 1910 йиллардаёқ пайдо бўлган ва бу тушунча 1920 йилларда ҳам уни тарқатмаган эди. Халқ у Еш бухороликлар ташкилотини фаолиятида фаол иштирок этаётган кезларда бу тушунча мазкур ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади, ҳаракат дастури эди. У ўзининг бу соҳадаги қарашларини бошқа асарларида ҳам («Бедел», «Чин севини», «Ҳинд сайёҳи», қатор шеърлари — «Шарқ», «Ўғут», «Миррих юлдузига» ва бошқаларда) зўр ҳарорат билан ифода этади. «Ҳинд ихтилолчилари»да муаллиф асосан ва фақат шу гоявий мундарижани кенг миқёсда, бошқа асарларига нисбатан ҳам гоявий, ҳам бадний жиҳатдан юксак савияда тасвирлаб берди.

«Зувчи мустамлака ўлкаларда яшаётган халқлар дардини, ички дунёсини гоҳ-гоҳида тўлиб курашга отланишини, гоҳ руҳи эзилиб тушкунликка тушибити, гоҳ ҳақоратлар, таҳдидлар, кам-

сонлилар гирдобда иззат-нафси поймол этилишини ва бу ҳолдан фарёд чекишни чуқур идрок этади, аниқ фактлар асосида бадний ифодалаб беради. Мазлум халқнинг бутун вужуди ватавонга, халқига муҳаббат туйғуси билан тўлиб тошгани «Ҳинд ихтилолчилари»да бошдан охиригача барқ уриб туради.

Асарда Ҳиндистондаги турли табақа вакилларининг турли ҳаракатлари тасвир этилган. Саҳнада уларнинг ҳар бири ўз халқига ҳаракати, тили, қиёсаси билан кўриниб туради. Бу жиҳатдан драматург маҳорати ҳавас қиладиган даражада жозибалидир.

Раҳимбахш, Дилнавоз илгор фикрли, зиёли ёшлар вакили. Ҳа бахти, ватани озодлиги учун курашга бел боғлаган азаматлар образидир. Уларни донишманд қаландар — Лолаҳардиёв, кенг меҳнаткаш, эзилган халқ оммаси вакиллари — Абдусуббуҳ, Файзаҳмад, Бадрият, Орномсингх, Фазиллоҳ, Маҳмудхон, Динанат каби бир қатор инқилобчи ишчи-деҳқонлар қўллаб-қувватловчилар. Лаҳур шаҳар ҳокими — инглиз мустамлакачилари вакили — Оқунар жосус Марлинг, ўз ватани ва халқига хиёнат қилган хонин Мавлоно Нўъмон ўртасидаги нуқул фитнадан иборат муносабатларда мунофиқ, сотқин, манфаатпараст шахслар қиёсаси намоён бўлади. Оқунар билан Марлинг Ҳиндистондаги хилма-хил дин, мазҳаб ва улар ўртасидаги зиддиятларни яхши билувчилар, ўз мақсадларини амалга оширишда шу зиддиятлардан усталик билан фойдаланидилар. Ҳинд мусулмонлари орасида таъбири кучли бўлган Мавлоно Нўъмон билан яна бир Ҳинд айтилини сотқинлиги бу йўлда душманларга қўл келлади.

Ҳар бир шахснинг чинакам қиёсаси ўз ватани ва халқига тақдирини ҳал бўлаётган кезлардаги ҳаёт-мамат курашлари авжга чиққан мавияда кўриниши тарихдан маълум. Мусулмонларга йўлбошчилик қилдиб келаётган Мавлоно Нўъмон ватани бошига тушган бахтсизликдан ўз манфаати йўлида фойдаланидиган малъунлардан эди; мустамлакачилардан олган юзлаб руния даромадлар ва қимматбаҳо соғалар учун ўз улусига хиёнат қиладди.

Хонилар қаршида Раҳимбахш, Дилнавоз ва уларнинг ҳамфиқрлари ҳаракатлари, бой ички дунёсини очинида ҳам Фитрат катта маҳорат кўрсатади.

Драматург ўз қаҳрамонлари кўзи билан ҳаётини кузатар экан, мундай оғир гам-аламларни кўрадики, ё унга қарши курашиб, инсоний қадр-қимматини сақлаб қолиши, ёки шу йўлда ҳалок бўлиши зарурияти қаршида қолади. Бундан бошқа чора энди йўқ эди. Воқеалар жараёни, ривож табиини равишда мана шу вазиитга олиб келади. Қаҳрамоннинг шахсий ҳаёти, мақсади, ишқ-муҳаббати, бутун борлиги шуни тақозо этади. Ҳаётда рўй бераётган бор катта-ичтик воқеа-ҳодиса, ҳар бир шахс тақдирини бирон-бир таъсир кўрсатмай қололмайди. Бу тақдирдан ҳеч ким четда туролмаслигини муаллиф яхши англайди ва маҳорат билан кўрсата билади.

Раҳимбахш сеvgи-муҳаббатни ҳам қадрлайдигана эмас, уни муқаддас деб билади. Дилнаознинг бетига ажнабий босқинчи кў-

зи тушишига, уни забт этишига сира йўл қўймайди ва агар индиз йигитининг кўзи ҳинд қизга тушгудай бўлса, «Қуръон бетига ҳайвон аёни тегмак» билан баробар деб ҳисоблайди. Асардаги айни шу ерни мисолга келтириб, Ҳамид Олимжон Фитрат бу билан динни тарғиб қилмоқчи, деб ёзган эди. Бу фикрнинг фоят қулдили эканлиги бугун қундай равшан. Ваҳоланки, муҳаббатни: Қуръон даражасига кўтариш, ҳаётни улутлашдан иборат эди.

«Ҳинд ихтилолчилари»га нисбатан билдирилган танқидий фикрларда Фитратга миллатчилик тамгалари ҳам босилган. Фитратга Ҳиндистондаги инглизлар мустамлакачилиги ҳақидаги мавзу нега керак бўлиб қолди? У рамзий услубда Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олганини қораламоқчи деган даъволар ҳам бор эди. Аввало Фитрат фақат Россия ёки Англия-Франциягига эмас, умуман бир мамлакатнинг иккинчисини, айниқса ривожланган мамлакат унча ривожланмаган, кучсиз ўлкани босиб олишига тубдан қарши эди. Бу қарашнинг нимаси хато? Бирор халқ ёки миллатнинг иккинчи халқ ёки миллат устидан зўрлик билан ҳукмронлик қилиши бутун дунё тарихида соф инқилобли буюклар томонидан ҳамisha қоралаб келинган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Фитратни бу томондан ҳам айбаш нонинсофлик бўлур эди. 20 ва 30-йиллар ўзбек адабий танқидчилигида бадиий асарнинг бир жойидан биргина сўзини ажратиб олиб хоҳлаганча талқин этиш айрим танқидчилар учун одат бўлиб қолган, шаксан Фитрат матбуотда бир неча бор чиқиб, бундай хошларга чек қўйишни талаб қилган эди. Жумладан, Фитрат 1927 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 7—8-сонини (бир йўла чиққан) 39—40-бетларида Аҳмад Яссавий ҳақида мақола билан чиқиб, унда Абдурахмон Саъдий билан мунозара қилган ва орага Ж. Бойбўлатов ҳам қўшилди, Фитратга қарши бир мақола ёзади. А. Саъдийни ҳимоя қилади. Шунда Фитрат Бойбўлатовга «Очиқ хат» ёзиб берган жавобида шундай деган эди: «...Менинг сўзларимнинг бош-оёғини кесиб ташлаб, ўз мақсадларингизга ярарлиқ бир ҳолга киргизиб, сўнгра эътироз қилишингиз илмий бир ҳаракат саналмайди».

«Ҳинд ихтилолчилари»да Фитрат аёлларнинг тутган ўринга жуда катта баҳо беради. Дилнавоз фақат ўз севгисига садоқатли гўзал қизгина эмас, шу билан бирга Ҳинд аёлларининг илгор вақили сифатида миллий озодлик ҳаракатининг энг фаол довлорак иштирокчиларидан бири сифатида ҳам майдонга чиқади. Инқилобчиларнинг барча ҳаракатларида эрлар билан баробар қатнашади. Севги-муҳаббат бобида ҳам ўз садоқати, поклиги, иффати билан намуна кўрсатади. Асарда аёлларнинг ижтимоий ҳаёдаги муҳим ўрнини таъкидлашга алоҳида аҳамият берилади. Воқеалар давомида аёлларнинг эркин ҳаракат қилиши, ҳар бир инда фаол иштироки борлиги ўқдирилади, аимо уларни ёмон кўрдан асраш лозимлигини ҳеч унутмайди. «Хотин-кйишлик боқчасининг гулидир»,— дейди Раҳимбаҳш. «Ҳайвон тўмпуғи тегма-

ени деб чечакни оғилга тикмам. Хотинлар қамалсалар тарбиясиз юворлар. Тарбиясиз хотинлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар. Гулни ҳайвондан сақламак... учун ерга кўммак эмас, ҳайвонни боғлаб қўймак керак».

Фитрат яратган образлар ўз дардларини нэхор этишда кўпинча рамзий, ифодали, тағдор ибораларни қўллайди ва улардан ҳаминша фалсафий, чуқур маънолар келиб чиқishi эътиборини тортади. Айтайлик, гап тарбия масаласида кетганда ҳам яна ўша бошгов — мустамлакачилик зулмига қарши курашга даъват этадиган оқдй, аммо образли фикр баён қилнади. Масалан, мустамлакачиларни ҳам тарбиялаб бўлармикан? деган суроққа инқилобчилардан бири: «бўлади, улар учун энг яхши тарбия уларни Ҳиндистондан қувмоқдир»,— деб жавоб беради. Бу жуда оғир-ку, деган фикрга яна «Тўғри, осон эмас. Ишнинг қулайини ахтармоқ — ялқовликдир. Қулай ишдан буюк унум чикмас. Буюк унумли иш қулай-да бўлмас. Инглизнин Ҳиндистондан қувмоқ, ер юзини ўз қора қанотлари остига олгон бир алвастини йўқ этмоқдир... Бу ёвни юртдан ҳайдамоқ — бу юртни ёв қўлида кўрмоқдан қийин эмасдир».

Босқинчиларни ватанидан ҳайдаб чиқариш тўғрисида гап кетганда инқилобчиларнинг бутун вужудларидан ўт чақнайдн. Бу ишнинг амалга ошириш учун кураш ҳар нарсадан буюк, ҳар ишдан юту, ҳамма нарсадан зарур ва муқаддас иш деб билалдилар. Мушомоналар учун мачит қандай жойлиги, бу жойни қанчалик пок соқлаш ҳақидаги ақрдалар маълум. Раҳимбаҳш шунн идрок этган ҳолда босқинчиларни ватандан ҳайдашни «ўўққани мачитдан ҳайдаш каби эзу» иш деб бағоят кескин иборани ишлатади. Бунинг учун аввало ўта дадил бўлиш, ўз халқи кудратига ишониш ва унга таяниш, биринчи талда барча дин ва маъбадгаларнинг бирлашиб ҳаракат қилишлари лозимлигини ўқдиради. Аммо мамлакатдаги қолоқлик, тарқоқлик, ўзаро келишмовчиликлар Дилнавозни, бошқа инқилобчиларин ҳам ташвишга солади.

Кўришиб турибдики, эскилик, қолоқликка қарши кураш гоёси Фитрат дунёқарашида 10-йилларда пайдо бўлган бўлса, худди шу гоёя уни жадидлар ҳаракатига ҳам бошлаб келган, бу гоёя ҳамон давом этади. Жадидлар асосан мана шу шиор билан майдонга чиққанлари учун ҳам уларни янглик тарафдорлари ёки тарафқўйнарларлар деб атаган эдилар. Эскиликка ёпишиб олиб, қолоқлик, жоҳилиқдан қутулишни ўйламаганлардан бирор маъно ахтариб топиш маҳол деган фикрни ўқдириш учун Фитрат «бутун дунё буларни таламоқ учун бирлашиб» турган бўлишига қарамай, булар «таловдан қутулмоқ учун бирлашмайдилар» дейди кўйиб-пишиб бир қахрамон тиллаван.

Аймо Раҳимбаҳш, Абдусубуҳ каби инқилоб йўлбошчилари сира умидсизликка тушмайдилар, ҳамон олга қараб ишларини давом эттирадилар. 400 миллион Ҳиндистон халқларини қатта куч деб, халқ кудратига ишонч билан қарайдилар. Халқ куч-қудратига ишонмасликни қаттиқ қоралайдилар. Энг ёмон нарса ўз ку-

чига ишонмаслик ва худди шу ишонсизлик туйғуси элни асоратта солаётганини уқдириш асарнинг етакчи гоёларидан бирини тайин этади.

Ўз кучига ишонмайдиган элнинг кураш майдонидаги тақдири ҳақида муаллиф шундай фикрни баён қилади: Ўз кучига, кудратига ишонмаган эл кураш майдонига киролмайди, кирганда ҳам енгиледи, ишонмаганлар ишонганларни ҳеч қачон енголмайдилар.

Эл орасидаги келишмовчиликларни бартараф қилиб, уларни ташкилий равишда бирлаштириб, ҳаракат қилишга даъват этиш ҳақида ҳам чуқур бир мулоҳазага дуч келамиз. «Улусимиз зулм остидадир,— дейди инқилобчилардан бири.— Бирлашмак қийин эмас. Зулм мазлумларни биллаштирмак учун энг буюк бир курашдир».

Агар тарихга назар солинса, ҳақиқатда ҳам ҳамisha халқлар бошига четдан кулфат ёғдирилган кезларда ҳар қандай диний, қабилавий, миллий тафовутлардан қатъий назар, улар умумий душманга қарши курашда бирлашиб кетганларини кўрамиз. Раҳимбахш ўз даврининг етук қаҳрамони сифатида бу ҳолни тўғри идрок этади. Шунинг учун ҳам мустанлакачиларга қарши курашларда тобланиб халқ ичидан чиққан буюк шахс даражасига кўтарилди. Ўз ватани, улуси, унинг кайфияти, аҳвол-руҳияси ҳақида теран фалсафий мулоҳаза юрита олади. Бундай фазилатга эга бўлмай туриб халққа етакчилик қилиш мумкин эмас эди. Бундай даражга эришувда унга Ойрупада ўқиб орттирган маълумотлари, Ўз отасининг жанговар ҳаёт йўли (отаси ҳам миллий озодлик курашчиларидан эди) буюк донишманд Лолаҳардиёл ақидадлари (буюк шарқ даҳолари таълимоти) катта таъсир кўрсатди.

Фитрат дунёқарашларида умуминсоний фазилатлар анча мунча бор эди. У 20-йилларда ёзган асарларидаёқ яхши ёки буюк инсон бўлиши учун диний мазҳаб, миллий, қабилавий тафовутларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ деган гоёни асослаб беради. Асли байналмиллатчилик деб шунини айтгилса керак. Маъжусийлардан чиққан Лолаҳардиёл — буюк шахс. Мусулмонлар кўзига баъзан эриш туюлади. Гўё маъжусийлардан ҳам буюк одам чиқар экан-да, дегандай савол тугилди. Бу саволга «инсонлик маъжуслик ё мусулмонликка қарамайди. Лолаҳардиёл — инсондир» деб жавоб беради инқилобчилардан бири.

20-йиллардаёқ мураккаб, қайноқ курашлар авжга минган бир шароитда меҳнаткаш халқ вакилларининг босқинчилар сиёсатига қарши жанговар кайфиятларини саҳнада жонлантириш қандай сиёсий, тарбиявий аҳамият касб этганини ортиқ изоҳлаб ўтиришга ҳожаг бўлмасе керак.

Фитрат «Хинд ихтилолчилари»да шунча биёбр муаммоларни кўтаргани, биз унинг ҳаммасини санаб ўтирганимиз йўқ, албатта, юқорида келтирилганлар билан уларни чеклаб бўлмайди.

Асарнинг бош гоёси юқорида таъкидлаб ўтганимиздай, шахс эришилди, ўзлигини англаш даражасига ўсиб чиқини, инсоннинг ўз ватани ва халқи мафлаатлари йўлида хизмат қилиш, бутун ҳаёт ва фаолиятини шунга бағишлаш — дунёда энг буюк иш эканлигини тасдиқлашдан иборат эди. Бу гоёни муаллиф етук реалистик омиллар заминда кенг ва чуқур бадий ифода эта олган. Бу билан Фитрат фақат драматург эмас, йирик шоир, олим, файласуф шахс сифатида ҳам ўзини кўрсатади. Айрим қаҳрамонларнинг (Дилнавоз ва Раҳимбахшларнинг) энг нозик дил сўзлари гўзал шеърый мисраларда берилади; ҳар бир сўзларда чуқур билимдонлик билан зўр мантиқий фикр-мулоҳазалар уйғулашиб кетиши — блага Фитратнинг мана шу сифатларини намои қилади. Яна айрим образларнинг оддий — насерий сўзларида ҳам кўпинча шеърый, оҳанг, саъжга хос мусиқий бир услуб жа-ранглаб туради ва улардан ҳамisha юракларни жижиллатадиган бир бадий мантиқ келиб чиқади. Бир-икки мисол келтирамиз: «Ёски-чурук дунёмизнинг тартибини билмасдан кеча-кундуз тугуларин санамоқдан ўсандим». «Хиндистоннинг ишчиси, савдогари, экинчиси, муллеси — ҳаммаси... (мустанлакачиликка) очиқ душман кесилган...» «Емонлардан кўрқмоқ унумсиздир. Улар итга ўхшайдилар — қочсанг қувлар, қувласанг — қочарлар». «Душман билонмага ўхшайдир. Оғзини бол билан ювганда ҳам оғуси ютмас, унинг бошини тош билан эзмак керак». «Ҳақ мендан шу оғримизнинг ҳолларини сўради: Менга ондин тортиқ қилиб велар келтирдинг,— деди. Дедим: Онда йўқдир сира сенга тортиқ қилгудек бир сўз, бир иш, бир нарса... Бироқ мен: бир кичкина шиканча ичра бир томчи қон кетирдим. Кўб баҳсли бир ормугон кетирдим — бунда сенинг хазинангда топишмас, бу муқаддас қон, ай, ҳақ».

Фитрат 20-йилларнинг бошлари ва ўрталарида мамлакатимизда курилмоқда бўлган янги ҳаёт қандай бўлишини, ҳамма қатори, аниқ тасаввур қила олмасди ва бундан кейинги ҳаётда ўтмиш нуқсонларининг такрорланшини олдини олишни истарди. «Абулфайзхон» драмаси мамлакатни илора қилишда ўз шахсий мафлаати-ю, маипатидан бошқани билмайдиган ҳоким тураларнинг тарихий тақдири фақат инқироздан иборат эканини юксак гоёвий ва бадий савияда тасвирлаб беради.

«Абулфайзхон» ёзилиб, саҳнага қўйилган йиллари бизда кўлланган сиёсат таҳминан шундай эди: келажатимиз порлоқ, бахтли шодатга тула... Лекин унса эришининг бирдан-бир йўли жамиятда бир-бирига қарама-қарши турган табақалар ўртасидаги курашларнинг қанчалик кескин бўлишига боғлиқ деб, тушултирилди, буни сиёсий курашнинг асли моҳияти қилиб шарҳланар эди. Модомики, сиёсий кураш қизгандан-қизиб борар экан, унинг курбонлари ҳам бўлиши керак; курбонларни изласе «топилаверади». Сталинчи қотилларнинг жамиятимизга етказган энг катта фожааларни шу йўсинда юзага келаверарди. Курашнинг кун сабин кескинлаштириб боришни комфирқа талаб қиларди. Ҳамма

сиёфий душманларни тағ-томири билан қуритмай туриб, социализм, коммунизмни қуриб бўлмайдиган деган ақидани жамият ҳаёти-ю, кишилар онига омжавий равишда синдириб юбориш учун барча воситалар ишга солинади. Фитрат мазкур асарини ёзаётганда бизнинг жамиятимизда амалга оширилаётган бу сиёсат ҳалқимиз бошига қандай фожияларни солиши мумкинлигини жуда да яхши ҳис этмаслиги мумкин эмас эди, зотан, у гоёт билимдон, келажакни муайян тасаввур эга билдирган даражада буюк дарҳолардан эди. «Абулфайзхон» янги ўқиган ёки томоша қилган ҳар бир онгли шахс Фитрат қалбидagi бу дардлин дарров идрок этади. Муаллиф Абулфайзхоннинг бутун фожиали ҳаёти, фаолияти ва ихлоят охириги тақдирини — фақат ўз қилмишларидан келиб чиқиб таъкидлаш учун унинг тилидан шундай гапни айтади: «...Мен тинчгина тураин деб акамни ўлдирдим. Яна бузуқболлар чиқиб тинчлигини бузмақчи. ...Бутун жанжалларни ўлим битиради... Бир душманим қони қуримайин яна бири чиқиб қоллар... ўлдирман, ўлдирман, дунёда битта душман қолмагунча қон тўкаман». (Абулфайзхон. Самарқанд, 1924 йил. 16—17-бетлар).

1924—1925-йилларда мамлакатимизда оғир иқтисодий тағ-лик билан бирга партия аппаратларида, айниқса марказий партия аппаратларида фитна ва ҳар хил чақимчилик авж олган, бу ҳоли табиий равишда руй бериши лозим бўлган бир қонуният ёки зарурат тарзида изоҳланадиган бўлди. Бунга биргина мисол келтириб ўтиш kifоя қилади: партиянинг 1925 йилда бўлиб ўтган XIV съезидда ленинградлик депутатлар «партия ичидagi дошосчилар (чақимчилар) ёки маълумот ташувчилар»ни чеклаб қўйиш ҳақида масала кўтарганлариди ўша вақтдаёқ сиёсий бюрода маълум таъсирга эга бўлган Шикрятов бунга дарҳол зарба берарди. «Бу маълумот ташини эмас, бу ҳар бир партия аъзосининг вазифаси» бўлмоғи керак, деган гапни айтади. Худди шу жавоб билан мазкур қалтис масала ҳал этилган ҳисобланиб: фитна ва чақимчилик қонунлаштириб қўйилади, ҳаммага шубҳа билан қараб авж олади. Бутини эмас, чақимчиларнинг сафлари кенгай боради, уларни ҳар тарафлама рағбатлантирилади — мукофотлар, унвонлар, юқори лавозимлар — ҳаммаси шуларники бўла бошлайди. Бундай дахшатли воқеалар 20-30-йилларда бизнинг ўлкаларда қандай кечгани маълум. Фитрат «Абулфайзхон»да давлатни бошқаришдаги бундай дахшатли усулнинг тарихий ўтмишдаги туб асосларини очиб ташлайди.

Асарнинг таҳлилига киришмасдан олдин унга мазму қилиб олинган давр тарихий воқеалари аслида қандай бўлгани, Абулфайзхон тахтага ўтирган 1711—1747 йиллардаги Бухоро хонлигида юз берган ҳақиқий тарихий вазиятлар ҳақида қисқача тўхтаб ўтсак-да, сўнгра мазкур воқеалар саҳнада қандай бадий жонлантирилгани ҳақида фикр юритсак дуруст бўлса керак.

«Ўзбекистон тарихи» (бир томлик, Т., ЎзФА нашриёти, 1958) да берилган айрим маълумотларга қараганда, Абулфайзхон

навари Бухоро тахтада ўтирган акаси Убайдуллахон давридаёқ ундада гоёт танглик авж олган эди. Саройда фитначилик, гуруҳ-бошлик кучайган, хонлик томонидан ўтказилган ер ислоҳотида ишюғтаги барча ерлар катта ер эгалари қўлига ўтиб кетади. Бу ҳол аҳоли ўртасида норозиликни багтар кучайтирди. Айни даврда қисмоқлар қозоқ ва қирғизларга қарши ҳужум бошлаб, Бухоро хонлигини катта ташвишга солиб қўяди. Хонлик ҳузуридаги ҳарбий феодал доиралари орасида эса айни шу вақтда хонликдан авираб чиқиб учун кураш бошланиб кетади. Хонликдаги ички илдиришлар багтар кескинлашади. Ҳали у ер, ҳали бу ерда кетма-кет иёёнлар кўтарилади, хонлик нуқул иёёнларни бостиришдан бушамай қолади. Хонликдан ажраш ҳаракати Фаргона vodiysida монғроқ миёсда бошланиб, XVII асрнинг охирида хўкалар ўзларини мустақил деб эълон қилдилар. Фарғона ҳаракатининг етакчиларидан — минг уруғи вакили Қўқон хонлигига асос солади. Бу ҳаракатлардан чўчиган Убайдуллахон дарҳол уруғ-қалбда бошлиқларини маълумий ишлардан четлаштириб, уларнинг урига шу вақтгача сиёсий ишларга мутлақо аралашмаган, ҳатто энг олдий, қуллар авлодидан чиққан кишилардан сарой ишларига торга бошлайди. Ҳада даврда буларни «Хўжасаройлар» номи билан аталадиган бўлди. «Убайдулланома»да таъкидланишича, Хўжасаройлардан чиққан Меҳтаршафи исмли бир шахснинг ўзи бир йўла 17 мансабни эгаллаб олган.

Меҳтаршафи иёёнчи феодаллардан, ҳатто шайхлардан ҳам ерларни тортиб олиб Хўжасаройларга бера бошлади. Бу ҳол тангликни багтар кучайтиради, тарафкашлик, ички қарама-қаршиликлар тобора кенгайиб бораётган бир вазиятда — Абулфайзхон тахтага чиқади. Аҳволни тузатишга унинг кучи етмайди, хонликдаги бутун ҳуқуқ мангит уруғидан чиққан Муҳаммад Ҳакимбой оталиқ қўлига ўтади. Вазият ҳар томонлама кескинлашиб бораётган бир даврда (XVII асрнинг 40 йилларида) Бухоро ва Ҳана хонлигига қарши Эрон шоҳи — Нодиршоҳ ҳужум қилди.

Фитрат Бухоро тарихидаги худди шу воқеаларни асарига мазму қилиб олиб, унинг чинакам бадий ифодасини беришга, яъни тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатига эришди десак хато қилмасак керак.

Саҳнада парда очилиши билан Абулфайзхоннинг қавчалик дабдабали, шоҳона уйи ва ундаги аллақандай ташвишли, ҳатто жуда аянчли вазият руҳи сезилиб турган бир манзарага қўзимиз тутади. Хон атрофида ўралашиб юрганларнинг хатти-ҳаракатлари аҳволнинг тағлигини ҳар нафасда билдириб туради. Хоннинг яхши хизматкорларидан — Улфат ҳар сўзи ва ҳаракатида хонга қилаётган мунофиқлигини унга бўлган «садоқат»нинг ифодаси тарзида кўрсатишга интилади. Улфат куюқ таъзим билан дойди: «Хўқонимизга маълумки подшоҳлик қон билан сугорилган бир ётоқлар. Қон оқиб турмаган ерда бу ётоқнинг қуриб қолиши аниқдир».

Улфат Абулфайзхонга гўё меҳр кўрсатиб, аслида бадтароқ мушкулликларга солиш инъида кўпроқ қон тўкиш узоқроқ яшашнинг гаровидир деб ўқидиради. Хон бунга ишонади ва шунга амал қилади. Шу ойдаёқ хон Улфатга «Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқнинг бошини келтирасан!», деб буйруқ қилади. Дам ўтмай Улфат саҳнага олиноқ, соқол-мўйлаблари қол-қора, қонга бўялган бир бошини лаганга солиб келиб, хонга кўрсатади — бу Фарҳод оталиқнинг — бутун умри хонга садоқат билан хизмат қилган бир софидил шахснинг боши эди. Хон бу ғалабасидан хузур қилиб ёввойиларча кулиб қўяди. Аммо Фитрат хоннинг бу ҳаракати «хўжа кўрсин»га эканини ифодалаш учун унинг ички дувёси бутун таҳликалар билан, кўрқув, ваҳималар билан тўлиб ётганини Абулфайзхоннинг ўз тилидан айтдиради, зотан у бошқалар кўзига кўдратли бўлиб кўринишга уричгани билан аτροφини фитначилар ўраб олганини, бирор ишончли дўсти қолмаётганини, бу билан тапазухга тирифтор бўлаётганини ҳар қаламда сезиб турар ва ич-ичидан эзиларди.

Итвоннинг боши Улфат хон вужулида кечаётган ваҳималарни яхши ҳис этади, унга тобора суйқалаверади, энг яхши одамлар устидан тухмавлар уюштириб, қон тўкишга ундайди. Аслида бутун хонлик тағига сув қуяётган ҳам, хон ҳам Улфат эканини хон билмасди. Улфат хонга «Яқинда ҳамма душманларингизни битирамиз» деб тасалли бериб қўяди. Хон бир оз мизғиб олай деб ётоғига кириши билан кўзи иллинади-ю, қод-фарёд қилиб уйғониб кетади. Кўзи кетиши билан ўлдирган акасининг арвоғи қонли қанан билан унга қараб келаверади. Яна бир чиройли хотин шарнаси бўйида арқон билан келиб хонни бўғмоқчи бўлади... Бир йилнинг Фарҳоднинг қол-қора қонга беланиб ётган бошини олиб келиб хонга яқинлашади ва ҳоказо... Хон қаттиқ чўчиб: «Йўқолма!» деб бақирса, уччала шарна бирлашиб хонга хужум қилади... Хон додлаб, ўз товушидан ўзи чўчиб уйғонади. Хуллас, Абулфайзхонда бир нафас ором йўқ. Дом жон уйғоғида яшайди.

Абулфайзхон эл-юрт фаровонлиги, ободончилиги, фуқаронинг аҳволи нима кечаётганлиги ҳақида бир нафас ҳам ўйламайди. Унга фақат душманлари кўнаиб кечаётган бўлиб туюлаверади. Шуларни қириб битириш-у, атрофидати тўзал қизларни қўлга олиш, маншат қилиш тўғрисидагина ўйлайди.

Абулфайзхон аτροφини қуршаб олган бек ва сарой амалдорлари ҳар бири ўзича мақсад ва манфаатини кўзлашдан бошқа дарди йўқ. Бир-бирига муомала-ю, тавозеъ, дуч келган жойда ўта сермулозамаат ва «одоб» кўрсатишга тиришиши, аслида эса бир-бирининг тағига етиш, иложи борича тезроқ орадан кўтариш учун ҳар қандай қаблҳликни бемалол қилавериш сарой амалдорларининг олдий қундалик янаш тарзига айланиб қолган эди. Абулфайзхон ганиб қолган, қай бирига ишонининг ҳам билмасди. Дастлаб у ўз аτροφига одам тўплаб, акасини ўлдириб хонлиқни олди. Кейин эса ўзига ёрдам берган бекларни бирин-кетини қириб юборди. Фарҳод оталиқни ўлдириб, қизини олди. Ҳакимбекни

ранжитиб аввал Иброҳимни оталиқ қилди, кейин уни ҳам ўлдирадиган бўлганда Иброҳим Кармана томонларга қочиб кетиб жон сақлади ва қўшин тўплаб Бухорога хужум қилди. Хуллас, ҳамма ёлда чексиз-чегарасиз танглик, Абулфайзхон ўзининг фақат душманлар қуршонида ҳис этади. Ҳақиқатда ҳам сарой аҳлидан тортиб бутун аҳоли табақалари Абулфайзхондан безган. Фақат айрим мажор шахслар, жумладан, Улфат, Ҳакимбек: «Яқинда ҳамма душманларингизни битирамиз», деб хонни то Нодиршоҳга тоширигунча алдаб тасалли бериб туришади.

Фитрат драматург сифатида саҳна санъатининг энг нозик ва муҳим нуқталарини яхши билади, шунинг учун ҳам образларининг ички ва ташқи қиёфаларини чуқур оча олади, томошабин саҳнада жонлантирган инсон шахси қалбнинг ич-ичигача кўриб туради. Бу албатта драматургнинг энг юксак маҳорат мактаби ҳисобланади. Биз Эрондан бостириб келаятган Нодиршоҳнинг бу ўғли билан қилган кичик бир суҳбатда — унинг қандай мажорлигини, усталитини, таъмагир босқинчилигини оғлаш билан чекланмай, балки Бухоро хонлиги теварегидани мансаб ва манфаат деб ўз эл-юртига, маҳаллий фуқаросига хонлик қилаётган хотин, тубанларнинг ҳам ифлос башарасини кўрамиз. Ахир тарихий асарлардаги бундай ҳаётий муҳим нуқталар ҳозир ҳам бизга қоят қатта ва қимматли ибрат эмасми? Замоналар ўтаверади, хонимлар келиб кетаверади, атрофда Улфат, Раҳим, Ҳакимбек сингари хонлар доим шаклланиб туришини ўзимиз ҳам кўриб келётганимиз-ку! Фитрат ва унинг сафдошлари асарларининг эскирмаслиги сирли ҳам худди шунда бўлса керак. Мана энди Нодиршоҳнинг қиёфасини бир кўриб қўйинг: «Кўрдингми, ўғлим, ҳар ўлжани урушиб олмоқ учун энг яхши чора шул ўлжанинг ўзиндан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмақдир... Биз Қаршидан қайтандан бери... тиридик. Ҳакимбекни қўлга олдик. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоро бугун бизники. Эртага Хивани ҳам ёлғизгина ёқалаб бўғишимиз қўлай бўлади» (43-бет).

Нодиршоҳ шунча садоқат кўрсатган Ҳакимбек ҳақида: «Билман, у биздан нима истайдди. Бухоро хонлигини ўзига олиб беришни истайдди», деб қўяди. Драматург умуман сарой аҳли амалдорлари ўртасидаги бир-бирига хурмат ва дўстлик тушунчаларда бирор самимият йўқлигини жуда ишонarli қилиб бера олади; бу голяни ҳар қадамда, жуда кўп мисолларда тасдиқлаб боради. Асардаги энг фожиали вазиятлар рўй бериши жараёни — сотқинлар, хонлар, мунофиқлар қиёфасини аниқли, жуда даҳшатли инсон қиёфаларини чуқур оча боради. Шундай вазият тасвирларидан бири Нодиршоҳнинг Бухоро ерига кириб келиши ва Абулфайзхон ўз ихтиёри билан унга аспр бўлиши... Шу онда-бу, илгари ҳар нафасда Абулфайзхонга «садоқат» кўрсатиб юрган беклар Нодиршоҳга қараб туриб, ҳатто ким ўзарга мадҳия ўқий бошладилар. Чунки аслида Абулфайзхонни таслим бўлишигача сургаб келганлар ҳам Нодиршоҳ эмас, шуларнинг ўзалари эди.

Нодиршоҳга дуч келиши билан Улфат ҳаммадан олдин унга ўз қарашларини билдиради:

«Ҳоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг авлодидан эрурлар. Туркистоннинг бутун ховлари, беклари хоқонимизга бўйсундилар. Жонларини, молларини аямайдилар...»

Ҳақимбекка бу гап малол келади ва дарҳол сўзни тортиб олади: «Кенг ўлкаларни олиб бошқармоқ учун дунёга ора-сира онгли, кучли қаҳрамонлар келадилар. Биз уларни «Соҳибқирон», деймиз. Бундай қаҳрамонларни тутмоқч қистаганлар эзиллиб қолурлар. Мана, бизнинг замонамизда етишган соҳибқирон — сиз ша-ханшоҳ ҳазратларидирсиз...»

Ҳақимбек ўз сўзларини тасдиқлаш учун ҳатто Абулфайзхон номидан ҳам шундай буюк, олижаноб соҳибқиронга ўзини ўз ихтиёри билан топширганидан гоят «миннатдорлар» деб юборди. Унинг гапларини Қозинизом ва бошқа беклар ҳам дарҳол қўллаб-қувватлайдилар.

Нодиршоҳ Бухоро ҳокимиятини Ҳақимбекка топшириб, ҳамма-нинг унга бўйсуншини таъкидлайди. Бинобарин яхши-ёмон бекларнинг рўйхатини тузиб беришни сўрайди.

Фитрат маҳорати Ҳақимбек, Раҳимбек, Улфат, Нодиршоҳ овра-ларни қиёфасидан гоят мураккаб нуқталарни очишда айниқса яққол кўринади. Жумладан, Нодиршоҳ характерига оид хусусиятларга бир эътибор беринг: у Бухорога кириши билан ҳамма бекларга, ҳатто Абулфайзхонга ҳам изҳор қилаётган миннатдор-чилиги қанчалик сохта, ёлгон бўлишига қарамай, худди дилдан меҳрибончилик кўрсатаётганга ўхшайди. Нодиршоҳ: «Бухорога бизнинг армуғонимиз» деб гоят қимматбахо тошлар билан бе-зилган ажойиб чопонни Абулфайзхонга ўз кўли билан кийтиза-ди. Унга қимматбахо бир курул — олтин қили қилич ҳам совға қилади ва тахтга Абулфайзхоннинг ёшгина ўғли Абдумўмин-жонни ўтказишни буюради. Аммо барча ҳокимиятни Ҳақимбек-га ботлаб, яна унга юз минг руши пул ҳам беради. Гуё ҳамма-ниш жойида, беозор, тинчгина ҳал этилаётгандай... Аммо Ҳақим-бек ва ўғли Раҳимбек даврида фитна-фасод янада авжга чиқади. У, Абулфайзхонни қамоқда жаллодларга буюриб, ўлдириб юбо-ради, унинг яқинларидан ҳам кўнларини қириб ташлайди. Асар-нинг бешинчи кўринишида парда очилиши билан томошабин Ҳа-қимбек ва Раҳимбек — қилмишларнинг яна бир даҳшатли манзарасини кўриб эги жимирлаб кетади: Чилдухтарон зиндони. Унда Улфат, Давлат ва бошқа бир неча бекларнинг ўликлари осилган, қошқора қонига беланиб ётибди...

Саройдаги адолатсизликлардан гоят тоқати биттар Иброҳим-бек ховларнинг фақат бирини бири қириш-у, айш-ишратдан бош-қасини ўйламаётганларини дангал тавқид қилади, қаттиқ қора-лайди. Абулфайзхонни тахтдан туширилгандан кейин қурултой чақириб, мамлакатни демократик асосда бошқариш масалаларини қўйишни талаб қилади. Абулфайзхон билан уришиб қолгани учун

хон унинг кўзларини ўлдириб ташлаган эди. Аммо у ҳамон ўз қарашларини очик айтишдан таш тортмайди. Айрим бекларнинг мунофиқлиги ва хонликларини очиб ташлайди, ҳатто қилмиш-ларини уларнинг юзига солиб шарманда қилади. Жумладан, Бу-хоронинг қозикалони — Қозинизом билан бўлган бир суҳбатда шундай дейди: «Туновкун Абулфайзхонни «сояиш худо» деб ўп-маган эдингизми?! Хон хотинлар билан ичишиб ётган кечанинг ортасига олдига келиб, бу кеча тушимда найгамбарни кўрдим, сенин сўраб юбордилар, деб чопон кийганингизни унутдингизми? Тунов кунга сизга чопон берган сояиш худонинг ўлимга бу-туи фатво берасиз. Ҳеч уялмайсизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўраган найгамбар яна бир йўл тушингизга кириб, уни сўрасалар-нима дейсиз?» (81-бет). Иброҳимбек мамлакатни идора қилиш-нинг ягона тўғри йўлини топиш учун қурултой чақириб ва қат-ти кўпчилик билан маслаҳат қилиш ҳақидаги фикрини қаттиқ ёқлайди ва ўз йўлидан сира чекинмайди. «Ишингизни тўғрила-моқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз?», деб туриб олади. Фитрат бутун воқеликда яқка ҳокимлик давлат усул-идораси ҳақимиз тарихида энг чиркин давр бўлганлигини тасдиқлайди. Эл-юртини айрон қилаётган бу идора усулидан қутилиш — уни ўзгарти-ришдан иборат деган гога «Абулфайзхон» фожиасининг бутун бир ота-чи мазмунини ташкил этади.

20-йилларда ва ундан кейинги даврларда ҳам мазкур гога за-монамизнинг энг буюк мақсади бўлиб келаётганини ҳисобга ол-сак, Фитрат ижодининг аҳамияти яна яққолроқ намоён бўлади.

* * *

Фитрат ва унинг сафдошлари яшаб ижод қилган иқтилобдан кейинги дастлабки ўн-ўн беш йиллар қанчалик андилятди, му-раккаб кечганлигини, фожиалар, қонли воқеалар билан тўлиб-тошганлигини бир кўз олдимишга келтирсак, бу буюк аждодалар-миз руҳлари олдида абалдий сажда қилсак арзийди, деб ҳисоблай-миз. Бу жумлалар — янгилашни ва поклашни деб аталмиш эркин фикрлаш даври рақиблари кўнгида газаб, гашлик туғдириши турган гап, яна ўтмиш, унда ижод қилганлар фаолиятини идеал-лаштириш бошланди, дея оқ уришлари мумкин. Аммо бундай га-разалар энди ҳалокатга маҳкум этилган, шу боис унга қайтишнинг иложи ҳам йўқ.

Биз мазкур фикрни Фитратнинг яна бир саҳна асари — «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924 йил) ҳақида фикр юритиш-дан олдин айтаётганимизнинг босси боп. Асар босилиб чиққан 20-йилларнинг ўрталари бизда қандай давр эди? Биз илгарини саҳи-фоларда бу тўғрида йўл-йўлакай айрим фикрларни айтиб ўтган-миз. Ҳозир Фитратнинг биз тилга олган асарига тегишли айрим масалалар устидагина фикр юритамиз. Бутун мамлакат миқёсида дини ва диний ақидаларга, диний арбоблар ва муассасаларга, ма-

чиг мадрасаларга қарши ўт очилгани тарихдан маълум ва бу адолатсизлик жамиятимизга нақадар катта зарар келтирганини биламиз. Компартияни, бутун совет халқини динга қарши курашга сафарбар этишга шахсан Ленин қон тўкиб, раҳбарлик қилди, унинг вафотидан кейин эса Сталин худди шу йўлдан бориб, бу хунрезликни яна баттарроқ аватга чиқарди, миллион-миллион одамларнинг қонини оқизди, минглаб тарихий ёдгорликлар, халқ маданияти намуналарини ваёнрон қилди.

Халқ оmmasининг динга муносабатини қай йўсунда бошқариб бориш тўғрисида «доҳий» бундай деган эди: «Энг муҳими — қолоқ оммани диний масалаларга оғли равишда қараш ва динларни онгли равишда ташкил қилиш билан қизиқтириб билишдир. Ҳолбуки, бизнинг марксизмдан деб юрадиган, ҳақиқатда эса марксизмни чўлтоқ қиладиган коммунистларимиз ана шунини эсдан чиқариб қўядилар». Кўряпсизми, динга қарши курашни жиддий эътибордан қочирини «марксизмни чўлтоқ қиладиган»лар деб атайдилар. «Марксизмни чўлтоқ қиладиган»ларни эса айвониз қилиб ташлаш қонулаштириб қўйилди. Хуллас, гап шундаки, Фитрат 20-йилларнинг ўрталарида авж олган динга қарши курашлар ҳаракатига қўшилишга мажбур бўлади. Бу гоини қўллаб-қувватлаш учун айни даврда бир қатор бадний асарлар ёзади.

«Шайтоннинг тангирга исёни» асари бошидан оёқ шеър билан ёзилган ва бу Фитратнинг шонлиқ фаолияти, қобилиятини ҳам намойиш қилади (Зотан, Фитрат, ўз адабий фаолиятини дастлаб шеърдан бошлаган).

Асарда Фитрат шайтон билан тангри ўртасида бўладиган бевосита баҳслар тарзидаги жуда жўшқин, қизгин мунозаралар усулида воқеликни баён қилади.

Муаллиф Шайтон билан тангри ўртасидаги тортишувлар жараёнини ифода этишда 20-йилларнинг ўрталаридаги ва ундан кейинги ҳамма даврларимизда мамлакатимизда авж олдирилган фан билан динни қарама-қарши қўйиш усулини бадний ифода этишга интилади. Шайтон тангирнинг ҳар бир даъвосига фан оламидаги илмий ютуқларни рўқач қилиб қарши чиқаради. Масалани шу тарзда қўйиб, бадний ҳал этиш осон эмас. Бунинг учун диний ақидалардан ҳам ва жаҳондаги мавжуд фан ютуқларидан ҳам хабардор бўлиш ва ўз фикр-мулоҳазаларини бадний тарзда шеърят билан ифода эта билиш ҳам керак эди; Фитрат бунинг улдаридан чиқади. Албатта, Фитрат замон талабларидан келиб чиқиб, шайтон тилидан диний ақидаларни қаттиқ танқид қилади, рад этади, унинг барча таълимотлари бўш, охирида сароб бўлиб чиқади, деган гоини акс эттиради. Шу қарашлари туфайли шайтон одамларнинг неча минг йиллардан буйн худого сажда қилиб, ўзларини продасиз, ночор бир қул тарзида ҳис этишлари ишонликдан, илмсизликдан, дунёни билмасликдан деб баҳолайди. Ўз фикрини исботлаш учун шайтон ҳатто Худонинг ўзи «йўқдан бор қилдим, одамни тушроқдан ясадим», дейди бу ёлгон, ахир тул-

роқ йўқ нарса эмас-ку, бор нарса-ку дея моддий дунёқараш гоинларини қувватлайди Фитрат бу асарида. Яна шайтон исёнини давом эттириб, ўз фикр-мулоҳазаларини қизгин исботлайверади. Диний ривоятларда айтилишича, ҳурлар, малаклар, фаришталар нурдан яратилган эмис. Аммо ўзлари жуда ночор, мутъ аҳволда яшайдиган бу мавжудотлардан нима манфаат бор, деб яна бош кўтаради, фикрини шундай баён қилади шайтон:

Нечун эмниш бу тубанлик, бу хўрлик,

Бу онгсизлик, бу жоносизлик, бу кўрлик?!

Миллионларча ихтиёрсиз махлуқлар,

Минг йиллардан бери мана шундайин,

Юмшини кўзани, ерга қўямини манглайин,

«Субҳон-субҳон» — сайрамоқдир ишлари,

Кимга қандай фойда бордир бу ишдан,

Бир турандир баҳорларди, қишлари,

Кўкармайлар, очилмайлар, сўлмайлар,

Юксалмайлар, яратмайлар, ўлмайлар —

«Йўқлик» эмас бундай «борлик»дан ёмон...

Мазакур мисраларда Фитрат умуман жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзи мансуб бўлган жамиятга бирон-бир фойдаси тегини, нисоният ҳаёти-ю, унинг бутун тараққиётида фол иштирок этиши шарт, деган муҳим бир ақидани илгари суради ва бу фикр-мулоҳазаларини фанни ҳаётга татбиқ этиш билан амалга ошириш лозимлигини уқдиради. Муаллифнинг бу фикри ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмаслиги маълум. Аммо мазакур фикрини Фитрат айни даврдаги етакчи «шпор» руҳида ифода этади.

Шайтон ўз мулоҳазаларини ҳамша илм-фанга суяниб исботлайди. Ҳатто Жаброил ҳам унга дуч келганда эътироз билдирмай қолади ва Шайтонга хитоб қилади: «Э олами ирфон... Кўнгли маориф билан тўлгон... Чиқ минбарингга, элга хитоб эт!» — дея мурожаат қилади. Шайтон ерга боқувчиларни қаттиқ таҳқирлайди, қоралайди, мутълик устидан қаттиқ кулади. Уларга қарата: «Фақат ерга боқасиз», «Бритолдик, яшаймиз», деб бош қўясиз, ётасиз ё, юқорига қаролмасдан тубанликка ботасиз», дея танқид қилади.

Шунини айтиш керакки, Фитрат бутун иккодий ва илгитмоний фаолиятида одамларни онг билан, чуқур идрок ва билим билан ишашга, мардликка, ҳаётдаги қийинчиликлар олдида сира тиз чўкмасдан уларни енгини учун ҳаракатда бўлишга даъват этади. Бу гоини унинг барча драмаларида ҳам, шеърини асарлари ва хикояларида ҳам изчил равишда етакчи фикр бўлиб келган. «Шайтоннинг тангирга исёни»да эса бу жиҳат айниқса бўрттиб кўринадилар.

Шайтон фан ютуқларига суянган ҳолда ўз мулоҳазаларини рад этиб бўлмайдиган даражада исботлагач, Жаброил, Миконл ва

хури-малакларни ҳам мот қилади. Охири улар ҳаммаси шайтонга ёлвориб, одамларни худодан бездирмасликни илтижо қилиб сўрашади. Аммо шайтон ўз билганидан қолмайди, фикрини мангич ва далиллар билан исботлашда давом этади, илгаригидан кўра ҳам кучли эҳтирос ва жасорат билан ҳаракат қилади. Шайтон:

Кўк йўқ эмаш, ер йўқ эмаш, кўёш билан юлдуз йўқ,
Ой йўқ эмаш, замон-да йўқ, коча билан кундуз йўқ.
Йўқ бир нарса, йўқ бир кимса, йўқ бир сифат, йўқ бир исм.
Йўқ бир шибат, йўқ бир ҳолат, йўқ мумкин каби имкон йўқ,
Бор йўқ эмаш, борлиқ-да йўқ, мумкин каби шайтон йўқ,
Ҳаво-да йўқ, фазо-да йўқ, малак каби шайтон йўқ.
Бу йўқликда бизнинг тангри бир сир каби турармиш.
Истамшиким: бу йўқликдан биз «бор»ларни яратмиш.
Сўнг ўзига ҳаммамизни тошиндурсун, қаратсун.
Одамликдан йўқлик сари буркуш кейин бор бўлмиш,
Дунё унинг йўқдан чиққан махлуқлари-да тўлмиш!

Хуллас, асарда аяқиб бир услуб мавжуд бўлиб, диний ақидаларнинг турли ривоятлари, қонун-қошдалари ҳақида яна шайтон, Жабронл, малаклар ўртисидан мунозара узоқ давом этади. Ҳар қайсилари ўз фикрларини қўлдан кўлганча исботлайдилар, шу орада воқеа туғуни ечили боради. Аммо ҳар қандай тортишув ва олишувларда Шайтоннинг жасорати ва қаҳрамонлиги орғиб боради. Охирида шайтон яна тангрига хитоб қилиб: «Сенга топинмаймиз, нима истасанг шунини қил, балоларингдан қўрқмаймиз!» деб дадил бош кўтарди. Шу онда бирдан ҳаммаёқни қоронғилик босиб, момақалдирок гўмбурлайди, чақмоқ чақайди, ер-кўк ларзага келади, ҳаммаёқни ваҳима босиб кетади... Бир ордан кейин тинчийди, аммо миқбар олдидан йиқилиб ётган шайтон секин ўрнидан туради. Тожи, қанотлари, тағни йўқ. Малаклар саждадан бош кўтариб, Шайтоннинг ҳолини кўрадилар ва яна тангрига илтижо қиладилар:

«... ўзинг омон бер... Бизга имон бер!»

Шайтон қилмишларига гўё кўргилик сифатида рўй берган ваҳималар, Шайтоннинг қанотлари, шохлари тағларни йўқолиб қолгани каби мўъжазалар маъносига тўла тушунини қийин, ғала-ти бир рамзий маънолар ифодаси бўлса керак... Аммо бу жазолар Шайтоннинг ўжарлиги ва ўз билармонлигидан, йўқликдан қайтмаслигини, ҳар қандай табиий офатлар рўй берганда ҳам барчасига чидаб, ўз ишнини давом эттиришини кўрсатини учун бўлса, ажаб эмас. Шайтон ҳамон псевда давом этади. Ҳар қандай вазиятда дарров ўзини ростлаб ола билади ва яна хитоб қилади:

«Лавҳул маффуз» сўзларини бошдан ўқиб чиқсангиз,
У сўзларнинг бир-бирига ўймоғини кўрсангиз.

Сез ҳам мендай тушунарга бир мажбурият кўрарсиз,
Тушунмайин, ўйламайин, тошмоқдан безарсиз...

Жабронл ва Миконл иккаласи ҳам мот бўлиб, «Устодин, охиридинг, фикрини қочирдинг!» дейди ниҳоят Жабронл. Буларнинг аҳволи — мот бўлиб қолганлиги бошқаларнинг руҳига яна қаттиқроқ таъсир этади, ҳамма Шайтоннинг олдидан бўйнашиб қолади. Азронл ғазаб билан, Тангрига хитоб қилиб, «Амр эг, бунга ўлим оловини сочай, йўқса йўл бер, сабоғингдан-да кечай!» дейиши билан Шайтон жуда шодланиб кетади:

Узоқ бўлсин, мен юрарман бугун шод,
Туткунликдан, ҳузликлардан-да овоз.
Раҳбарим фан, пайғамбарим билимдир,
Муованим мийм билан тилимдир.
Тошингумдир ёлғизгина ўзимга,
Ишонгумдир икки очик кўзимга.
Елғиз ўзим кутулдим деб турмайман,
Бошқалардан хабар олмай кўймайман.
Буви доғи кутқаргумдир қўлингдан,
Чиқаргумдир сенинг янглиги бўлингдан.
Бундан сўнгга сени ҳеч ким юксакдан
Иламасун, йиқилиб туш фалакдан!
Йўқол эмди, ҳикматинг-да, арилинг-ла!
Қудратинг-да, жазолинг-да, фаршинг-ла!

Асарда энг муҳим ва етакчи ғоя Фитратнинг бутун фазолиятга хос маърифатларликини тарғиб қилишидир. Фитрат қайси мавзуга қўл урмасин, ҳаммаси унинг мана шу қарашларини баён этиш учун тавланган бадий восита бўлиб қолаверади. Бошқа соҳна асарлари, шеърлари, ҳикоялари, публицистик асарларида ҳам — ҳаммасида илм, маърифат, онгли ҳаёт кечиршига даъват, қолюқликдан, қўрқоқликдан, журъатсизликдан, маърифатсизликдан нафратланиш доим биринчи ўринда туради. «Шайтоннинг тангрига псевди»да эса бу ғоя асарнинг бошидан охиригача тарғиб қилинади, инсон шахсини улуглаш, ҳар қандай вазиятда ҳам қаддини кўтариб инсоний ғурурини ерга урмай яшашига одадлигини уқдирилади. Қаддини букиб, ночор ва иродасизларча яшашдан кўра ўлимни афзал кўради. Дин ва диний ақидалар, Шайтоннинг унга қарши псевдию, хатти-ҳаракатлари биз айтган туб ғояларнинг бадий талқини учун бир шакл-восита вазифасини ўтайди. Бинобарин, Фитратнинг бу асари — бутун борлиги билан 20-аълардаги ҳокимларимизнинг талабларига мос келар эканлиги билан Агар Фитрат ҳаёт бўлганда айни мавзуда айни шу асарини бошқачароқ йўсинда ёзар экан, аммо маърифатни ҳимоя қилиш йўли унда абалдий сақланиб қоларди. Фитрат, олдинги саҳифаларда таъқидлаганмиздек, гарчи ислом инсонни билим олиш, дунёни обод қилишга даъват этганлигини чуқур тушуинган ҳолда, динни

тоҳо фаиға қарама-қарши қўйишга мажбур бўлади. Шайтон тилидан динга хитоб қилиб: «...Билим сента тутош душмандир! Томугларинг, оловларинг, газабинг, ваҳималар, жаннатларинг ёгондир, «Лавҳул мафҳуз» деган буюк китобинг уйдурмалар, ёгонлар-ла тўлгондир...» деган фикрларни ифода этади, бундан бошқа йўл ҳам йўқ эди. Бари бир у замонга боққан билан замон унга боқмади, садоқатлари, бишларни, ҳалом меҳнатлари, қобилиятлари — бутун қомусий қиёфасини ер билан яқсон қилиб ташлади... Афсус!!!

«Арслон» драмаси.

Мазлумки, ер ислоҳоти ҳаминша деҳқоннинг ҳаёт-момоти бўлиб қолмай, балки бутун мамлакатнинг ҳам ҳаёт-момоти бўлиб келган. Бу соҳада инсоният тарихида ҳаминша гоят катта муаммоларга дуч келиб турилади. Фитрат бошқа асарларидаги каби бу масалага бўлган муносабати ва унинг моҳиятини бадиий равишда очиб бериш учун яна ўтмишга мурожаат қилади.

Ер ислоҳоти бутун халқимиз ҳаётида катта воқеа бўлгани маълум. Ерсиз деҳқон ерни бўлди, бу ҳол қишлоқ меҳнаткашлари муҳаббатини Совет ҳокимияти томонига тортди. Худди ўша даврларда бу воқеликка бағишлаб Ҳамзадан тортиб Ойбек, Байратийларгача қатор асарлар ёзишди, ҳаммалари мазкур тадбирни қўлаб-қуватладилар. Шулар қаторида Фитрат ҳам «Арслон» драмасини ёзиб, ҳукуматнинг бу сиёсатини маъқуллади ва икки-юққа камбағал деҳқонга, батракка нима берганлигини санъаткорона ифодалаб беришни мақсад қилиб олди ва бунга эришди. Фитрат, баъзи ёзувчилар асарларидаги каби, ҳукумат деҳқонга уни берди, бунни берди сингари яланғоч фикр айтиш йўлидан бормайди. У ўз мақсадини камбағал деҳқон батрақнинг иқтилобдан илгариги ҳаётига бугунгисини қиёслаш йўли билан янги ҳаёт тадбирларини улуғлади. Бунда ёзувчи ҳар икки давр ҳаётини худди 20-йилларда ҳукуматимиз ўтказаяётган сиёсат нуқтаи назардан баҳолашга интилди.

«Арслон»даги воқеалар Бухоро амирлиги даврида кечади. Камбағал деҳқон — Арслон, батрак — Ботир, судхўр — Мансурбой, вилоят ҳокими — Бек, қишлоқ оқсоқоли — Аҳмад оқсоқол, олдий деҳқон — Қурҳасан, унинг оғла аъзолари, бир қатор амир амалдорлари ўртасида рўй берган қизгин муносабатлар, кескин курашлар жараёнида асарнинг моҳияти очилади.

Асарнинг бош қаҳрамони Арслон — Бухоро камбағал деҳқонлари орасида эндигина уйғониб келаятган ва ҳаётидаги ўрнини тушуниб етаетган, истиқболга катта умид билан боқаятган шахс, Зотан, Октябр тўнгарини биринчи галда камбағал табақанинг ҳаммасида катта умид туғдирган энг катта воқеа эди. Арслон мана шу табақанинг тирик вақили сифатида, ҳатто ошлавий ҳаёт қуришда ҳам уни ўз мақсадлари, умидлари амалга оширишга бир восита деб билади. У севгилсиз Тўлғунга муҳаббат изҳор қилганда шундай дейди: «...Тўйимизни қиламиз. Сени уйимга келтирмаман. Икки уй бирмангач, кучимиз ортадир, янашимиз енгилла-

шадир... Умримиз шу ариқнинг сувига ўхшаб соф, тиниқ, тоза, нарсиз бўлиб оқадир... Тер тўкамиз. Ишлаймиз-да, яшаймиз... Кимсага тошмаймиз, кимсадан тиланмаймиз...»

Ўз кучи ва меҳнатига, самимий муҳаббатига бутун вужуди билан ишонган анча егук, софил дехқон йиғит, энди бахтли ҳаёт қуришига, бунинг учун курашин кераклигига қаттиқ ишонади, яхши ҳаётга эришиш иштиёқи билан ёнади.

Арслон Ботир, Тўлғунларнинг ҳаммаси ўз олдига ана шундай жанговар мақсад қўйган, эндигина шаклланиб келаятган янгича йиғилар дунёқарашини акс эттирувчи шахслар эди. 20-йилларда сиёсийлик ва синфий курашлар ҳақида юргизилган сиёсат, халқлар ҳаётида шундай даҳшатли фожияларни келтириб чиқардики, ҳозир биз адабий асардагина эмас, аини ҳақиқий ҳаётда рўй берган бир мўдҳиш тақдирни эслаб ўтамиз.

Мазкур воқеа ҳақидаги мазлумот «Еш ленинчи» рўзномасининг 1991 йил 23 январь сониде «Советский патриот» ҳафталигиндан олиб босилган «Бухоро амирининг ўғли» сарлавҳали мақоладан олинди. Мақола муаллифи М. Горбачев. Бунда «Бухоро амира Олимхон тахтдан ағдарилгандан сўнг ўзи Афғонистонга қочиб кетганлиги, оғла аъзоларининг айримлари, шу жумладан биш-ёш уч ўғли ҳам бизда қолиб кетиб, уларнинг бошидан кечган воқеалар айтилади. Амирнинг уч ўғли — Султон, Шоҳмурод ва Раҳим ёшгина бола бўлганидан, етимхонада қолшади. Раҳим 12 ёшга тўлганда Олимхон одамлари яширича ўғирлаб олиб кетилди. Султон волига етиши билан сталинчи жаллодлар қамоққа оладилар, ёш йиғит бу ноҳақликдан иорози бўлиб очлик эълон қилади ва қамоқхонада ҳалок бўлади. Энди ёлғиз Шоҳмурод ўз туғишганлари фожиясини кўргач, ундан сақланиб қолиш учун отасидан воз кечин ҳақида унга очик хат ёзиб «Известия»да эълон қилади. Хатнинг қисқача мазмунидан кичик бир парча келтирамиз: «Мен ўз ҳаётимда сента биринчи ва сўнгги марта хат ёзганиман. Мен ўргамиздаги қандайдир алоқаларнинг яхшила-ниб кетишини истамайман... 1917 йилда инсоният тарихида дунё биринчи марта иккита лагерга — капитализм ва социализм лагерига бўлинди. Биз ота ва бола бўла туриб, сен билан йилга бир мартагина учрашардик. Бошқа вақтда эса уч ака-ука, ўз оналаримиз билан хонлар орасида яшардик. Мен ҳозиргача онамнинг нолишларини эсдан чиқарганим йўқ. Мана неча йилдан буён бутун Иттифоқнинг иқтисодий ва сиёсий маркази бўлган Москвада ўқийман... Дўстларим ва ўртоқларим жамоасида яшаб, сен қанчалик бағригаш ва ўз ҳаракатларингда ноҳақ бўлганингни англадим. Сендан нафратлана бошладим. Менинг отам йўқ, деб ҳисоблайман ва сента ўз ўғлиниг ёлдан чиқаринингни маслаҳат бераман. Сента менниг охириги сўзларим шундай: Сен билан бир умрга хайрлашамиз. Агар тақдир бизларни учраштира, у вақтда дўшманлар сифатида дуч келамиз. Собик ўғлинг Шоҳмурод («Еш ленинчи», 1991 23 январь).

Ўз отасига ўзини очик душман деб эълон қилган Шоҳму-

родга ҳарбий академия эшикларигача очилди, у катта ҳарбий саркарда, генерал даражасигача кўтарилиш имкониятига эга бўлди. Мана, сизга «синфийлик» деб юрганган сиёсатнинг миллионлаб келтирган фожияларидан бир намуна. Фитрат «Арслон» драмасини ёзган пайтдаги аҷумхуриятизмнинг вазияти аини мана шундай эди. Фитрат ва бошқа ёзувчилар бу сиёсатга бўйсунишга мажбур эдилар.

Асардаги образларнинг ҳатти-ҳаракатлари, диалогларидан кўриниб турибдики, 20-йиллар ўзбек адабиётида (бошқаларда ҳам) янги ҳаёт, унинг учун кескин курашлар руҳини бадий ифода этиш, инқилобгача мавжуд бўлган барча воқеа-ҳодисаларни рад этиш, уларга қарши ўт оқиш ва парчалаб ташлаш билангина таъминланади деб ҳисобланар эди. Бу йўналиш 80-йилларга келиб янада кенг миқёсда авжга манди. Бора-бора инсон бир-биридан нуқул хато, нуқсон, айб, жиноят ахтариб топдиган, ҳеч қимга ишонмайдиган, ҳатто бир қориндан таланиб тушганлар бирининг тагига бири сув қуюдиган «нарс»га айлана борди. Инсон шахсидаги асид одамийлик, унга хос барча фазилатлар тобора орқага суриб кўрсатила бошлади. Шу даврларда яратилиб келган миқёсда тарғиб қилинган асарларни кўз олдимизга келтириб кўрайлик. Гулсарани отаси бўғиб ташласа, Нурхонни акаси ўлдиради. Бир асарда колхоз ичидати душман ахтариб топилса, иккинчисида илмий текшириш институтидан зараркундачалар топиб фош этилади. Бу даврда яратилган асарларнинг номларига бир эътибор беринг: бирини «Едилраминиз» деб аталса, иккинчиси «Нилқоб йиртилди», учинчиси «Қонли кун», яна бири «Қотил» деб номланади. Бу номларнинг ўзгич доим бир фожияли воқеадан дарак бериб туради. Шундай қилиб, инсонларни оқибатсизликка, ҳеч қимга ишонмасдан, доим кўрқиб, ҳадискираб янаша ўргатиб кўйилди. Адабиётнинг улдузвор вазифаси — инсондан инсоний фазилатларни ривожлантиришдай олий мақсад орқага суриб ташланди. Адабиётимиз тарихида (айниқса 20—30-йиллар ўзбек адабиётини) қайта кўриб чиқишга оид бундай муаммолар тўлиб ётибди. Мана «Арслон»даги батрақлар. Ўз ерига эга бўлишдан кўра каттароқ орзу йўқ уларда. Шунинг учун ҳам ер-сув ислоҳоти уларни роса қувонтирди. Ер олин учун жон деб ишга киришдилар. Кейин уларнинг тақдирини нима бўлди? 30-йилларга келиб колхоз-совхоз тузила бошлади. Катта ер эгалари-ю, кўлаб ўрта деҳқонлар «қулоқ қилиш» маросимида вайрон қилинди. Барча ерлар яна тортиб олиб, колхозники, совхозники бўлиб қолди. Деҳқон яна ердан маҳрум бўлди. Энг даҳшатлиси — ер умуман эгасиз бўлиб қолди. Деҳқон ердан совуди. Олинган ҳосилдан деҳқон тирикчилиги учун етарли миқдорда унга ҳақ берилмади. Оқибатда одамлар қишлоқдан иложи борица қочиб кетадиган бўлди, бу жараён 30-йилларда бошланган ва ҳозиргача давом этади. Хуллас, мана шу аҳволда ердан унум қамайиб, бутун мамлакат миқёсда иқтисодий танглик руй берганини энди ҳамма биледи.

20—30-йиллар ўзбек адабиёти ҳақида гап кетганда, у даврда яратилган асарларга баҳо берганда бундай воқеаларни кўзда туتماй туриб илмий тарихни яратиб бўлмайди. Фитрат «Арслон» драмасидаги ижобий қаҳрамонлар қиёфаси ва дунёқарашини чирок экан, камбағал деҳқон тақдирини ҳақиқий истиқболни — аниқли келажакни ҳаёлига келтира олмаган, уларнинг келажакни фожат торлоқ бўлади, деган ақидага шак келтирмаган эди. Яна бу асар ёзилган даврда партиянинг 1925 йилда адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида машҳур ҳужжати эълон қилинган ва бунда асарни қандай ёзиш ҳақида аниқ қилинган намунаси кўрсатиб берилган — адабиётни ёт элементлардан тозалаш, пролетариат гоячилигини етакчи акадигини исботлаш топширилган эди. Фитрат мазкур кўрсатмага амал қилди, асарнинг сиёсий жиҳати тўғри бўлишига иштирокчи: бой — эзувчи, камбағал — эзилувчи. Бой — воинсоф, камбағал — инсофли. Бойда бирорта тўғрилиқ, самимият йўқ, камбағал ҳаммаша тўғри ва самимий. Бойнинг хотинлари-ю ўғил-қизлари нопок, шалоқ, бузуқ. Камбағалнинг хотини, ўғил-қизлари пок, садоқатли, ақлли, дўзал. Бўйига етган қизлар фақат камбағал йигитни севади: гарчи яхши уй-жой, овқати, кийим-кечаги бўлмаса ҳам унга содиқ бўлиб қолаверди, ҳеч қандай бойликка учмайди. Фитрат сиёсатда хато қилмасидек учун 20-йилларнинг ўрталарида, айниқса, «Арслон» драмасида худди шу йўлдан бориб, кўрсатгани бажарди. Эотан, 20—30-йиллардаги асарларнинг кўчилиги шу руҳ билан сугорилган ва биз уларни то кейинги йилларгача мақтаб келдик.

20-йилларда бизнинг келажакимиз, бахтимиз-истиболимизнинг қандай торлоқ бўлиши жамиятизмиздаги бир-бирига қарама-қарши турган табақалар ўртасидаги кескин курашларга болғиқ, сивфий кураш деб ана шунга айтади, деб ҳисобланади. Шу йўлда табакалар ўртасидаги индилят, очиқ ва ёпиқ кураш кун сайин қизигилади, кескинлаштирилади, душман қўлириш авж олади, топилади, қаматилади, отилади, сургун қилинади, турма ва даҳшатли маҳбусхоналарда миллионлаб одамлар тайриққонуний азоб-уқубатда ширитиб юборилади. Бу фожияларни «ҳамма душманларимизни синф сиёсатида тугатмай туриб социализм, коммунизм қуриб бўлмайди», деб исроҳланади. Мана бу бошқарув усули айли бизда — бизнинг ватанимизда инсонини ёри-ёрига нафрат руҳида шақллантиришга ўргатади. Бу билан ёвузлик душманчилик орғиб боради, ҳаёт шубҳалар, ҳадискирашлар билан тўлиб кетади. Одамлар ўртасида ўзаро муносабатлар аксарини ёт-тондакам, ясама, сунъийликка айланади. Туй-томошаларда, дастурхон атрафда бугун мақтўв гапни айтган одам эртанга ўйна турхон атрафда бугун мақтўв гапни айтган одам деган нарсани билмайдиган бир малъун сиёсатда чуқур кавнайдиган бўлиб қолди. Бир қаторда бир неча йилдан бундан ёнма-ён турган кўшни бир-биридан шубҳа қилдиган, кирди-чиқди қилмайдиган бўлди... Биз «Арслон»да ва ундан кейин яратилган қатор асарларда (буларнинг баъзиларини мисол тариқасида юқорда санаб ўтдик)

жамиятимизда сунъий равишда юзага келтирилган мазкур ҳолатларни кўрамиз. Ҳаётимизга тобора чуқур кириб борган ана шу «синфий кураш» тушунчалари «Арслон» драмасидаги қаҳрамонларни тараф-тараф бўлиб кетишларига олиб келади. Арслон — Ботир, уларнинг оила аъзолари, деҳқонлар — Яраш, Боймурод, Кўрҳасан ва бошқаларнинг фожиялари ҳам шу жараёнда рўй беради. Мансурбой, Домла, Имом, Бек, Оқсоқоллар — ёвуз шахслар сифатида бирлашиб, ҳаётни фожиядан фожига сургайверадилар.

Энди бир-икки сўз «Арслон» драмасининг 20—30-йиллар ўзабек адабиётига таъсири ҳақида. Одатда адабий жараёнда бир асар ёки ундаги айрим нуқталар бирор ёзувчида фикр уйғотгани ва янги бир асарнинг яратилишига сабабчи бўлади. Зотан, ҳар бир ёзувчи (истайдими йўқми, адабий жараёндан бештиёр таъсирланади, ижодий фойдаланади. Бусиз мумкин эмас. Бу адабиёт жараёни учун табиий бир ҳол ҳисобланади. Бундай жараён баъзан таъсирли воситалар, айрим яқинликлар, ўхшашликлар билан ҳам изоҳлангани мумкин. Бундай кезларда асарлар туб моҳияти, худосалар билан бир-биридан фарқ қилади. Аммо адабий жараёндаги бундай ҳолатлар бировнинг асаридан нусха кўчиришга ёрор кишига ҳуқуқ бермайди.

20-йиллар ўзбек адабиётида, айниқса саҳна асарларида кўп хотинли бой доим камбағалларнинг гўзал қизлари ёки камбағал йилитлар севган қизларни тортиб олиши каби воқеаларини ифода-лашга катта ўрин берилади. Бу ҳам иқтилобдан илгарини ўзбек ҳаётининг бор-йўғини қоралаш, рад этин усулларини ёки фидодиний воситалардан бири бўлиб қолган эди. Бунга мисоллар кўп. Қизинг шундаки, 20-йиллар ўзбек адабиётидаги мазкур хусусиятлар 30-40 йилларда яратилган кўплаб асарларда ўз таъсирини қолдиради, айрим ҳолларда баъзи ҳолатлар, услублар, манзаралар оқиб тақорланганини ҳам кўрамиз.

Мансурбойнинг хотини — Зайнаб ойлмнинг хулқ-атвори — Ховзодани яратишга, А. Қаҳҳорнинг «Майиз емаган хотин» ҳикоясидаги воқеаларга туртки бўлган бўлса не ажаб. Мансурбойнинг хотинлари томондан иссиқ-совуқ қилиш борасида кўрган чоралари — дам солинган ўлик хотин қалласига игна тиқиб, Тўлғунни бош оғригига гирифтор қилиб ўлдириниши — «Қутлуг қон» даги Нуринисоннинг қилқиларини, Мансурбойнинг Тўлғунга дастлабки дуч келганда қилган муомалалари, Мирзакаримбойнинг Гулнорга биринчи бор дуч келгандаги ҳолатларини чизиниши туртки бўлмаган деб ким айта олади. Аммо «Бой ила хизматчи»даги кўпгина кўрinishлар, диалоглар, ҳатто унда иштирок этувчи образлар гуруҳига «Арслон» драмасидаги аксар манзараларини яққол кўз олдимизга келтиради. Зотан, «Бой ила хизматчи»нинг Ҳамза ёган нусхаси шу **вақтгача** топилмаган ва бутунгача кўриб келмаётган «Бой ила хизматчи»ни Комит Яшин ўзи ёзганини маълум бош ва телевизион кўрсатувларда эътироф қилди. Комит Яшин Ҳамза асарларида илк бор ролларини ижро этган артистлар-

нинг хотиралари ва Ҳамзанинг бошқа асарларига суялган ҳолда «Бой ила хизматчи»нинг биз кўриб турган нусхасини яратганини ташкиллади. Фитратнинг Ҳамза асарлари қаторида «Арслон» драмаси ҳам ўз тарихий, бадиий ва эстетик қимматини ҳамон сақлаб қолган. Уни қайта нашр этиш, саҳнага қўйишнинг вақти йиллақачон етган, зотан «Арслон» 1926 йилдан кейин ҳали нашр этилгани йўқ-да! Ахир бу асарда ҳозирги муаммоларни ҳал этишга ёрдам берадиган кўплаб фазилатлар бор.

Фитрат драматургия соҳасида ишлашни муттасил — Ҳамза соҳадаги ишлари билан қўшиб давом эттиради. Унинг сўнгги саҳна асари «Рўзалар» 1930 йилда босилиб чиқади. Бунда Фитрат рўза тутишнинг хосияти ҳақида Ҳамзага ваъза-насихат қилиб туриб, ўзи амал қилмайдиган бадиъаф, таъмагир айрим диндорларнинг қилмишларини — Эрбоқий образи фаолиятида қаттиқ таниқид қилади. Танқид қиладигани эмас, кирдиқорларини фож этиб ташлайди. Муаллиф ўз асарини «кичик бир томоша асарчаси» деб атайд. Тўғри, ҳажми кичик бир илчам саҳна асариде томошабин катта бир ҳаётни воқелиқдан огоҳ қилинади.

Фитрат Эрбоқий образида жуда қалағи, мураккаб, устомон, айёр, ўлғундай сийқа, мунофиқ, пасткаш бир шахс характерини яратди. Сиртдан қараганда соддагина, камбағал, камгаргина, мўмин-қобил, ҳоқисоргина бир одамга ўхшаган Эрбоқий аслида ўта палид одам. Унда «эшон» деган ном бор-у, аммо ҳеч кимга, ҳеч нарсасга — худогога ҳам, бандага ҳам эътиқод ва ҳурмат деган тушунча йўқ. Ўз хузур-ҳаловатидан бошқани билмайди ҳам, ўйламайди ҳам. Бирор бегона одам кўришини билан ясама сиполи, жиддийлик тусига кириб олади. Шундай қилиб, содда, авомларни алдаб юради, шундан даромад қилади. Узи рўза тутмайди, бошқаларга рўза тутишни тарғиб қилади, рўзанинг фазилатлари ҳақида соғлаб ваъза айтади. Унинг сўзларига ишонадиган содда аёллардан бири — Турсуной кампир, бемор қиз — Салимага дам солдиргани олиб келади. Эшиқдан Турсуной кираётганда хотинини ёстиқ билан урай деб турган Эрбоқий дарҳол юзига сунъий бир жиддийлик бериб, уларга атайлаб қайрилиб қарамайди, гўё муҳам бир иш билан банд одамдай уларни анча куттириб қўяди. Турсуной кампир Эшонга салом бериб кириши билан паранжис ичидан бир тутун чиқариб узаатади, кейин қизи Салиманинг кўзи ёриганига уч ой бўлган, шундан буюн сирқовланиб ўзига келолмаётганини айтади, бинобарин ҳозирча рўза тутмай турса бўлармикан деб маслаҳат сўрайди ва дам солиб қўйишини илтимос қилади. Эшон худди ана шундай соддадил одамларни шилишга ўрганган. Рўза ҳақидаги маслаҳат баҳонаси билан роса насихат қилиб кетади. Ушундан-узоқ панд-насихатдан кейин Эшон ёнгина қолмаганининг овозини ҳам эшитиб кўриш иштиёқида Салиманинг ўзи тапшири деб қўяди. Салима силласи куриб бораётганидан илтикоят қилади. Рўза тутолмаслиги учун руҳсат сўрайди. Эшон рўзага ейишга сира руҳсат бермайди. «Рўзани есанг дуоларим таъсир қилмайду», деб уқдиради. Салимани яқинроқ ўтқазиб дам

солаётганда яна бир қишлоқ хотини Ниёзой боласини кўтариб келиб, иссиқ кунда рўза тутишга толиқиб қолаётганидан — ҳасрат қилади ва бир-икки кун рўза тутмаса бўлармикан деган масалахатни сўрайди. Бу гал яна Эрбоқнинг эшон ўта дабдабали — содда одамларни хайратга соладиган гапларни тўкиб солади. Хуллас, рўза ва уни тутишнинг чексиз-чексиз хосиятлари ҳақида гаплар қилиб кетаверади. Ниёзой рўзадан бери сутим камайиб, эмизуқли болам оч қолипти, бўлмаса, «Менга сутин кўпайтирдиган бир дуо берсангиз» деб ялвнади, дуо олади, пул бериб жўнайди.

Мана шу икки пардалик «томоша асарчаси»да ҳам талай муаммоларни кўтаради, уларни илдий таҳлил қилиб, ажойиб баъдий образлар воситасида ҳал этиш йўллари кўрсата билади. Пьесанинг иккинчи пардасида эса, яна бир «шарият ҳимоячиси» ҳисобланган пасткаш шахс — адолат ўрнатилган даъват этилган Қози образини кўрсатади. Қози ҳам фақат товламачи, одамларни шиллиқ билан овора. Қишлоқ оқсоқоли — Раис бир одам билан бирга камбағал батрак Ашуробо деган бир кишини олиб келиб «бу бадбахт рўзасини еб турган экан, тутиб келдик», дейди.

Ашурни қози сўроқ қилганда у касалигини, рўза тутишни доқтор маън этганлигини айтади. Аммо қози газаб билан уни халқ ўртасида калтаклашга ҳукм қилади. Эрбоқнинг сўроқ қилганда эса Қози унга ён босиб, ҳеч қандай жазо бермайди. Қозининг ўзи ҳам шикоятчиларни жўнатгандан кейин росмана овқатланиб, кетган бир коса кўкнори ичиб олади.

Хуллас, Фитрат ўзларини тақводор, диндор қилиб кўрсатиш билан пасткашлик қилиб кун кечираётган товламачиларни, мунофиқларни қаттиқ фож этади. Асар охирида камбағал Ашурнинг хотини-болалари бир киши воситасида йнглаб-сиктаб Қозидан Ашурнинг гуноҳини сўраб олишлари, бунинг учун қозига топган-туттанларини беришлари ва шу онда калтак зарби, касаллик ва соғуқдан ўлиб қолган Ашурнинг мурдаси устида оила аъзоларининг доғ-фарёдлари томошабинга қаттиқ таъсир этади.

Биз илгарини саҳифаларда ҳам таъкидлаб ўтганимиз — дин пешволарини танқид қилиш бу асарда ҳам етакчи фикрни ташкил этади. Аммо дин ва дин пешволари Фитрат кўнглидаги дардларини баъдий ифодалаш учун бир восита эди холос. Бунинг устига 20—30-йилларда — танқиднинг биринчи тини — дин ва дин пешволарига қаратилганлиги ҳам ёзувчиларимизни бу йўлга юришга мажбур қилган эди.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, Фитрат ижоди аввало ўта серқирра, мураккаб, эндилятлар билан тўла даврининг барча хусусиятларини ўзида акс эттирган. Ҳозир биз унинг ижодий йўлига хос айрим томонлари ҳақида, кўпроқ драматик фаолияти устида қисман умумий тарзда мулоҳаза юритдик, холос. Бу Фитрат ижодини ўрганши ва 20-йиллар ўзбек адабиёти тарихини яратиб кетган қисман маълумот берар деб умид қиламиз. Яна ҳозирги ёшлар, талабаларга то кейинги йилларгача 20-йилларда яшаб,

ижод қилган буюк адабларимиз, шоир ва олимларимиз, драматургларимиз, адабиётшуносларимиз ҳақида тамоман ҳато маълумотлар бериб келинган эди, эндиликда шу бўшлиқни ҳам тезроқ тўлдириб адабиётшуносларимиз олдига турган долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бизнинг Фитрат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимиз бу жиҳатдан ҳам муайин аҳамият касб этса ажаб эмас. Биз бошида ҳам айтган эдик, яна қайтарамиз, Фитрат жуда катта ириқ маданий сиймо, уни бир-икки илмий иш билан тўла изоҳлаб бўлмайди. Фитратнинг адабий-танқидий фаолияти, шеърини, насрий асарлари, ижтимоий фаолияти, драматик ижодиёти — ҳар бири бир нечадан катта монографик иш талаб қилади. Бизнинг ишимиз бу соҳадаги дастлабки уришишлардан бири бўлиб қолса ажаб эмас.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
(Жулқунбой)
(1894—1938)

Абдулла Қодирий асримиш бoshларда — 1910 йилларда адабиёт майдонига кириб, 1937 йилларгача бўлган энг мураккаб, дахшатли foжиаларга тўла бўлган даврни бошидан кечирди. У Октябрь ниқлоби талабаларига ишонди ва уни ҳар тарафлама химоя қилиш, сақлаб қолишда фаол қатнашди.

А. Қодирий сира иккиланмай бутун онгли ҳаётини, ижодий фаолиятини, таланти, қобилиятини барча қийинчиликларга чидатан ҳолда янги давр адабиётини, янги давр маданиятининг яратилган бағишлаган энг илгор, энг етуқ зиёлиларимиздан эди. У «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» романлари билан фақат ўзбек адабиётимиздагина эмас, балки бутун Ўрта Осиё халқлари адабиётида ҳам роман жанрига асос солди. Қодирийнинг мазкур асарларига «Ўрта Осиё халқлари адабиётида роман жанрида бирорта намуна йўқ эди.

Абдулла Қодирий 20-йилларнинг бoshларидак ўзбек адабиётида реалистик романига эмас, ҳажвий асарлар, фельетонлар, публицистик мақолалар, адабий-танқидий асарларнинг ҳам энг яхши, энг етуқ намуналарини берди. Шундан буён ўтган етмиш йиллардан энг давр мобайнида «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён» гоёт юксак ахлоқий-маънавий мундарижалари билан қатор халқлар, энг илгор зиёлилар, миллионлаб китобхонлар қабрини ром энг келди.

Қодирийнинг адабиётимиз тараққиятидаги хизматларидан билри шунки, у ўз асарларида воқеликни бадий, образли ифодалашнинг энг юксак намунасини кўрсатди. 20—30-йиллар ўзбек адабиётида гоёвийлик билан бадийликни уйғунлаш жиҳатидан Абдулла Қодирийга тенглашадиган ёзувчи йўқ эди деса бўлади.

Ўзбек адабиёти тарихи ҳақида фикр юритилганда то кейинги йилларгача жуда кўлол, илмга эид бир хатога йўл қўйиб келинди: 20-йиллар ўзбек адабиётида Ҳамза ва Айнидан бошқа бирор ёзувчи ё тилга олнимасди ёки номлари санаб қолингудай бўлса,

фақат қораланиб ҳар хил ифлос ёрлицлар бемалол ёпиштириллар, верар эди. Ҳагто Қодирий романларининг 50-йиллардан кейин, чунончи 80-йилларда нашр қилинган нусхаларида ёзилган сўз бошида, сўнги сўзларда ҳам буюк ёзувчимиз шаънига тухмат тамгалари ёпиштириш ҳолларини кўрамизки, энди бунга сира тоқат қилиб бўлмайди.

Ҳамма давр адабий жараёнида ҳам кўплаб, хилма-хил савиядаги шонр ва ёзувчилар иштирок этади, аммо улар орасида буюк ёзувчи даражасига кўтарилганлари ҳамини камдан-кам ижодкорга насиб бўлади. Буюк ёзувчиларнинг асарларида даврнинг маънавий бойлиги ўз бадий ифодасини тонади, шу билан илгор гоёларни амалга ошириш учун олиб бориладиган курашларда ёрдам беради.

Абдулла Қодирий буюк санъаткор даражасига зўр талант ва гоёт катта меҳнати туфайли эришди. У ёшлик чоғларидаёқ араб, форс, турк, татар, озарбайжон тилларини мукаммал ўрсанди. Кейинчалик рус-тузем мактабида таълим олиш ва шахсий мутолаа билан рус тилини ҳам яхши билди олди. Энди у буюк Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари хазинасини ўзлаштириш билан бирга рус адабиёти ва рус тили орқали Фарбий Оврупо мумтоз адабиёти намуналари билан ҳам чуқур таниша бошлайди. Улардан бир қатор таржималар қилади.

Абдулла Қодирий ижодкор зиёли учун кўпроқ тил билишининг аҳамиятини чуқур тушунган ва бу ҳақда ўз фикрини шундай ифода этади: «Ҳамма тил ҳам кўшни тиллардан «қарз» олади. Бусиз иложи йўқ. Асар фақат ўз тилидагина ёзилса ширасиз, куруқ чиқади. Ёзувчи ўз халқининг тилини, фольклорини камол ўрганиши шарт ва бир неча тилларни, айниқса, яқин кўшни тилларни билиши фазилат. Шундагина тили бойийди, асари жонланади» («Муштум», 1984, 10-сон).

Абдулла Қодирий кўплаб таржималар қилиш билан буюк санъаткорлар маҳоратидан ижодий фойдаланишни ҳам яхши биларди. Зотан ёзувчи малакасини такомиллаштиришининг энг муҳим нуқтаси ҳам шундан иборат. Қодирийнинг йўл-йўлакай ёзилган адабий-танқидий мақолалари орасида Лев Толстой, Гоголь, Чехов, фарб классикларидан Данте, Сервантес каби буюк даҳоларнинг ижодий фаолиятлари ҳақидаги мулоҳазалари ёзувчи билим доираси нақадар кенг, гоёт кўламли бўлганлигини кўрсатиб туради. Биргина мисол: Қодирий Чеховнинг «Ҳамелсон» ҳикоясини «Буқаламун» деб таржима қилади. Шу билан бирга ўрни келганда мазкур ҳикояни ёзини борасидаги Чехов маҳорати ҳақида гоёт чуқур илмий-назарий мулоҳаза баён қилиб махсус мақолада ёзгани маълум.

Қодирий 20-йиллардаёқ биринчи рус-ўзбек лугатини тузишда иштирок этади. Кўриниб турибдики, ёзувчи гоёт кенг миқёсда ижодий иш олиб бориш билан ўз асарларида жаҳон классикалари — Шарқ ва Фарб ёзувчилари маҳорат мактабини уйғунлаштириш имкониятига эга бўлади.

«Ўткан кувлар», «Меҳробдан чайн» романларини ёзишда Қодирий Жураки Зайдон ва бошқа кўйлаб Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари таъсирида бўлганини ўзи ҳам айтган. Биз унда рус классиклари таъсирини ҳам яққол кўрамиз. Жумладан, «Ўткан кувлар»даги Отабек билан Хасанали ораларидаги барча муносабатлар Пушкиннинг «Қашган қизи»даги Петр билан Савелич муносабатларини бир қадар эслатади. Улар орасидаги самимий, меҳр-муҳаббатни фақат рус ва ўзбек халқигагина хос бўлиб қолмай, балки умуминсоний фазилат тарзида — барча миллатларга хос хусусият тарзида ҳамма давр одамлари учун ҳам намуна бўлиб қолаверади. Шу ўринда қул билан хўжайин ўртасидаги муносабатлар ўз миллий хусусиятлари билан ер ва осмонча фарқ ҳам қилади. Буни етук китобхон дарров пайқаб олади. Ҳар икки буюк ёзувчидаги муштараклик шундан, инсонларни табақаларга ажратиб, бир-бирига қарши қўйишни бутунлай инкор этадилар. Шу билан Қодирий 20-йилларда авж олган юлгар социология қарашларини ҳам рад эта билган эди.

Яна, Отабекнинг қинчоққа қирғин кезларидаги вазиятлардан патируб чекиб, «оқ кундаёқ» кўрпага кириб ётиб олиши, Марғилонда қайноғасидан тавбех эшитиб, ўзини йўқотиб қўйиш даражасига бориб етганда «мошнавори» юриб кетиши — булар ҳаммаси ўзбекча иборалардан кўра кўпроқ русча ибораларни эслатади («средн белого дня», «машинально» сузларини эсланг). Шундай қилиб, Қодирий 20-йилларда ўзбек адабий тилининг шаклланиши, ривожланиши ва уни бойитишга жуда катта ҳисса қўшди. Бу даврдаги адабий тил Қодирий асарлари билан юқори поғонага кўтарилди.

Абдулла Қодирийнинг Амур Темур, Ибн Сино, Форобий, Улугбек, Бобур сингари доҳийларимиз Саъдий, Навоий, Гоголь, Чехов, Данте, Сервантес каби буюк даҳоларнинг ижодий фаолиятлари ҳақидаги айрим, ҳар хил муносабатлар билан йўл-йўлакай билдириб кетган фикр-мулоҳазалари адабиётшунослик ва тарих фанлари ривожини учун ҳамон эскирган эмас ва муҳим роль ўйнаб келатди. Бу масаланинг бир томони холос. Иккинчи ва энг муҳим томони шуки, мазкур фикрлар Қодирий шаънига то 90-йилларгача ҳам миллий чеklangанлик тамғасини босиб келаятган, воқеаларга, фаолиятларга ҳеч қачон тўғри баҳо беролмайдиган кимсаларга қаттиқ зарба бера олади. Қодирий 20-йиллардаёқ ҳозирда ҳам тирик юрганларнинг қўшидан кўра байналмиллатроқ эъёли эди. Халқлар ўртасидаги, миллатлар ўртасидаги дўстлик, биродарлик тушунчаларини янқалобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ кўпларга нисбатан теранроқ идрок қилар эди.

Қодирийнинг ўзбек адабиётидаги ўрни ҳақида гап кетганда дастлаб унинг уч буюк романида акс этган талай фаолиятларини кўзда тутамиз. Булардан энг муҳимлари — инсондаги маънавий бойлик, бир-бирига меҳр, шайқат кўрсатиш, доим ҳалол юриш, ҳар қандай оғир вазиятларда ҳам ўз виждонига, имонига, инсон

деган буюк номга доғ туширмасликдан иборат бўлиб, китобхония, ҳар қандай шахсни муттасил қизиқтиради.

Ҳабибулла Қодирийнинг «Биллик» ойнамасида эълон қилинган ҳужжатли қиссасида бунга яна бир марта чўқур ишонч ҳосил қилдик. Аммо мазкур қисса ҳақида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1989 йил 1 декабрь) газетасида эълон қилинган А. Раҳимовнинг тақризи Қодирий шаънига айтилган энг кейинги ишончроҳона гап бўлганидан ҳаммамиз фойда қиламиз. Бу ҳақида У. Норматов жуда етарли фикр билдирди. Зеро тарихдан қочиб қутулиб бўлмаслигини ҳар қандай савиядаги шахс англаб олиши мумкин, бироқ бунинг учун шият холис бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам буюк аждодларимизнинг фожиаги тақдирлари ҳақидаги барча ҳужжатларни тўла-тўқис билишингиз лозим. Булар бизга ўз тарихимизни тўғри англаб етишга ёрдам беради. Эндилдиқда тарихий маъбаларни ўрганишда ҳеч қандай далил ва исботларсиз бировни бировга гиж-гиллашдан ҳеч кимга наф тегмайди. Қодирийнинг сўнги кувлари ҳақидаги аниқ ҳужжатлар, бой исботу далилларга асосланиб тасвирланган энг кейинги воқеалар («Шарқ юлдузи», 1991 йил, 5—6 сонлар) кенг ўқувчилар оммаси орасида, софдил эъёлилар орасида катта таассурот қолдирди.

Абдулла Қодирийнинг бутун адабий мероси билан бирга унинг шахсий ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ўз қиёфаси, оиласи, яшаган ишлаган муҳити, у билан хилма-хил шаклда муносабатда бўлган одамлар фаолияти, ҳамма-ҳаммасини ўрганиш, билиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз.

ЁЗУВЧИНИНГ ИЛК ИЖОДИЙ ДАВРИ

Авалло шунинг айтиб ўтиш керакки, 10-йилларда адабиётга кириб келган Абдулла Авлоний, Сўфизода, Бехбудий, Фиграт, Қўлопон, Ғози Юнус, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Тавалло ва бошқа талай эъёли аждодларимизнинг ҳаммаси жадидчилик ҳаракати таъсирида бўлди. Зотан, мазкур ҳаракат аини даврда маҳаллий фуқаронинг энг эзгу тилаklarини ифода этарди. Тилаklarнинг энг буюғи шу даврда — биринчидан, чор мустамлақачилик сийсатига қарши кураш, Оврутонинг ривожланган маданиятидан иборат олиш, аммо унинг боқинчилик сийсатига қарши туриш, бунинг учун дастлаб халқимизнинг онгини ошириш — унга илм ўргатиш, кўзини очиш, ўзини-ўзи англашга эришиш, буларнинг ҳаммаси фақат маърифатни ривожлантириш билан амалга ошадиган, деган ақида кун тартибига қўйилади. Юқорида номлари санаб ўтилган ёзувчиларимизнинг аини даврдаги барча асарларида мана шу ғоя этакчилиқ қилади. Абдулла Қодирий ҳам ўз илк ижодий маҳсулотларида «Бахтсиз кув» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси, «Тўй», «Миллатимга», «Аҳволимиз» каби қатор шеърларида, ундан кейинги «Жинлар базми», «Улоқда» номли ҳикояларида ҳам шу ғоя, маърифатсизлик орқасида хароб бўлинаётгани ва ундан қутулишнинг ягона йўли — илм-маърифатни эгаллаш каби ғояни

синдиришга интилади. Бу асарларни Абдулла Қодирий 1913—1916 йилларда ёзди.

Маҳаллий зиёндар, айниқса шоир ва ёзувчилар ижодида шу даврда асримизнинг 1905—1915 йилларида ўзининг жадидчилик қарашлари билан катта таъсир кўрсатган сиймолардан бири ва мазкур ҳаракатнинг етакчиси — Бехбудий, ундан кейин Фитрат, Бектмиров эдилар. Мазкур сиймолар ўз бадий асарларидан ташқари назарий мақолалари билан ҳам жадидчилик ҳаракатининг моҳиятини ерли аҳоли ва барча зиёндарга тушунтириб беришга интилар эдилар. Аини йилларда Туркистонда чиқиб турган «Хуршид», «Тараққий» сингари рўномаларда ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилиб турардилар.

Илгарилари жадид адабиёти ва намоёндалари ҳақида гап кетганда улар орасидан Ҳамза билан Айниини тамом ажратиб олиб, бошқалари фақат қоралана, шаънига туҳматлар ёрдириллар эди. Бу Ҳамзаси ёлгон-яшиқлар йиғиндиси бўлиб, адабиётимиз тарихини бузиб, сохталаштириб кўрсатишга уринишлар натижаси эди. Ҳамза ҳам 10-йилларда ўз замондошлари қаторида худди ўшалар дунёқарашидан мутлақо фарқ қилган эмас, жадидлар билан шубҳасиз ҳамфикр бўлган.

Шоир Камий ҳам ўз шеърларида илмисалик орқасида йўлдан адашиб хор-зор бўлаётган мусулмонларнинг аянчли аҳволдан овруноликларга, қарбликларга қарам бўлиб қолаётганлигидан го-ят қайғуради ва бу ҳолдан қутулишининг ягона йўли ялми эгалаш ва жаҳон миқёсига чиқиш билан миллатни сақлаб қолиш мумкин, деган гояни ифода этади. Биз келтирган далиллар шуни кўрсатадики, Абдулла Қодирий ҳам ижодининг дастлабки йилларида юқорида помлари ва шеърларидан намуналар келтирилган шоирлар билан ҳамнафас ва ўшалар билан ҳамфикр бир ижодкор сифатида адабиётга кириб келган.

Абдулла Қодирийнинг 1915 йилда чоп этилган биринчи насрий асари «Жувонбоз» китоб ҳолида чоп этилган бўлиб, охирида икки шеъри ҳам эълон қилинган. Булардан бири «Аҳволимиз», иккинчиси «Миллатимга» деган сарлавҳалар билан аталган. Ҳар иккала асида ҳам Қодирий ўз халқини, миллатини илм-маърифатга даъват этади. Мактабларни кенг кўламда ривожлантириш, шу билан болалар, ёшлар тарбиясига эътибор бериш, истиқболга сазобий таъсир этаётган айрим ярамас машғулотларни қаттиқ таъқид қилиш билан ўзбек маданияти ривожига ҳақида ғамхўрлик қилиш масалаларини олга суреди. Шеърлар гоявий мундарижаси жиҳатдан ҳам, ҳатто айрим услубий, шаклий жиҳатларидан ҳам замондошлари ижоди билан Қодирий нақадар ҳамнафас эканлигини кўрсатади.

«Миллатимга» шеърда гафлат ва жаҳолатда ётган ўзбек халқининг кўзини очишга, уйғотишга ҳаракат қилади. Гафлат ҳаёт гулшанини жаҳолат чўлига айлантириб юборганидан чека-ётган изтиробларини баён қилиб, бу ҳолдан қутулиш учун барча

бўйи савдогарлар, ёшлар курби етадиган жамоатчиликни кўпла-шиб мактаб-маориф тараққиётига ёрдам кўрсатишга даъват этади.

Жадид шоирлари 10-йиллардаёқ ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган тўй-томоша муносабатларидан катта харажат ва ис-рофгарчиликка йўл қўйилиши ҳақида кўплаб таъқидий мақола-лар, асарлар, шеърлар ёзган эдилар. Абдулла Қодирий ҳам бу ишдан четда қолмади. Унинг «Бахтсиз кўё» пьесаси аини шу юқогага бағишланган ва бу тўғрида махсус шеърлар ҳам ёзган эди. Жумладан 1915 йилда ёзган «Тўй» сарлавҳали шеърини кат-та тўйлар қилиш орқасида хароб бўлаётган оилалар ҳақида ку-виб-пишиб ўз қарашларини ифода этади: зотан бу мавзу шу йил-ларда ҳам жумҳурий матбуотларида бир неча марта кўтарил-чиқилаётгани, кўплаб ёзувчиларимиз, журналистларимиз, маҳал-ла фаоллари томонидан муттасил таъкидлаб борилаётганини кўз-да тутсақ, Қодирийнинг бундан салкам саксон йиллар илгари кў-тариб чиққан мавзуси ҳамон эскимаётганига ҳайрон қоламиз. Бунда Қодирий одамлар ўртасидан «ким ўзарга» қабилда мақ-товчилик қилинаётганидан қаттиқ норози бўлади, бинобарин мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръонда, шариатда бундай ишлар — яъни исрофгарчилик буюрилмаганини алоҳида таъкидлайди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Қодирий умуман тўйга эмас, камбағал бўлагуриб катта тўй қилиш орқасида хароб бў-лишга, мақтанчоқлик туфайли рўй бераётган исрофгарчиликка қарши туради. Агар бойлар жуда бойлиги ошиб кетаётган бўлса, ҳадеб хўжакўрсинга катта-катта тўйлар қилавермасдан, мактаб-маориф ишларига ёрдам кўрсатсинлар деган гоя Қодирийнинг шу даврдаги — яъни илк ижодий йилларидаги ҳамма асарларида етакчи нуқтани ташкил этади.

XX аср бошларидаги жадидчилик ҳаракатининг маърифатпар-варлик тарғиботи деярли барча ўзбек эътилоларини қамраб олган ва ҳаммалари ўз фаолиятлари ва ижодий ишларида аини шу нуқ-тага биринчи даражали иш деб қарашарди. Абдулла Авлоний 1912 йилда чоп этилган «Иккинчи муаллим» номли китобига «Шавқати инсон эрур илми адаб, Эътибор этмас анига молу на-саб», эпиграф қўйган бўлса, Ҳамза Ҳакимзода 1915 йилда чоп этилган «Янги саодат» ҳикоясига «Ўғиб таҳсил илм айла, мао-риф шарбатин юткил, Таннинги жоҳилдан қутқар, ғамк мил-лат билан ўткил...» деб эпиграф қўяди. Абдулла Қодирий эса, «Бахтсиз кўё» пьесасига «Туркистон машаитдан олинган тўрт нардали фожиа» деб ёзиб қўяди. Демак адабий жараёнда замон-дош, сафдош ёзувчи, шоирлар ижодини ҳеч вақт бир-бирдан ажратган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. То кейинги йилларгача Ҳамзани бутун замондошларидан ажратиб олган ҳолда байроқ килиб кўтариш қанчалик уйдирма эканлиги кўришиб турибди. Шундай қилиб, Қодирий ижодининг илк даври ҳақида фикр юри-тор эканмиз, адабий-тарихий жараёндаги энг муҳим хусусиятлар бўлуши фаолиятини қанчалар акс этганлигини кўплаб далиллар

билан исботлаш мумкин. Эътибор қилин-а, юзорида Баҳромбек деган шоир шеърда «Сен, эй миллат! Уян кўп ётма! Дур уйқу қанориндан! Очиб кўз, бир йўла боқ! Қолдиму дониш баҳоридан?» каби сатрларни ўқиган эдик. Энди Қодирийнинг «Миллатим»га шеърида: «Кел, эй миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан қарор ўлсун. Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла ор ўлсун» каби сатрлар билан бошланганини кўрамиз. Шеърлар мазмуни ва шакли жиҳатидан, бутун мақсади, гоёси жиҳатдан нақадар ҳамоҳанглиги, бири-иккинчисини тўлдирishi билан ҳам эътиборни тортади.

Абдулла Қодирийнинг ўзига хос олижаноблиги ва шахс сифатидагина эмас, ёзувчи сифатида ҳам нақадар поклигини кўрсатадиган жуда кўп далиллардан яна бири — у ўзидан олдинги ўтган ёзувчиларга, замондошларига гоят ҳурмат билан қарайди, улардан ўрганганлиги, илҳомланганлигини яширмайди, уларга доим миннатдорлик ҳиссиётларини изҳор этади.

Қодирий биз кўздан кечирган шеърларидаги гоёлари энди аниқ бир воқелик мазмун асосида бир инга чизиб, фақат сўз билан эмас, ҳаётини воқеликлар билан образли ифодалашга киришди. Воқеликни жонлантиришдаги соддача усул ҳар қанча сезилиб турсада, ўзи тавлаган ҳаётини шарт-шароитларни муаллиф яхши билар эди. 1912—15 йилларда оила тебратишга кўмаклашиш мақсадида Абдулла Қодирийнинг ўзи йилга 50 сўм иш ҳақи билан бир савдогарга гумашталиқка борганини таржиман ҳолида айтиб ўтган. Шу йилларда кўрган-билганлари, кузатишлари унинг даслабки ижодий маҳсулотларига таъсир этади. Айни чорларда Қодирий (ўша гумашталиқ йилларда) дўконда ўтириб руслар, татарлар билан ҳам мулоқотда бўлади, тагар, турк, озарбайжон ва бошқа қўшни миллатларда чиқиб турган рўзнома ва ойномалар билан танишади ва уларда «тап ёзиш» ҳаваси ҳам Қодирийда худди шу даврда бошланганини айтган эди. Зотан, реалист ёзувчиларгагина хос бу хусусият (ўқиш, ўрганиш, кузатишдан олган таассуротларини асарларида акс эттира олиш маҳорати) Қодирий ижодий фаолиятининг ҳамма боқичларида ўз аксини кўрсатиб туради.

Қодирий илк ижодий маҳсултидаёқ ҳаётдаги — инсонлар ўртасидаги турли табақалар ва уларнинг вакиллари аҳволи руҳинини чуқур идрок этишга интилади. Айтайлик, бойнинг хизматкори — Солиҳ тилидан аҳволини соддача баён қилиш билан Туркистон ўлкасидаги ижтимоий табақаланиш кўрсатилади. Жумладан, Солиҳнинг бирон кун ишдан бўш вақти бўлмайди, уйига ҳам истаган вақтда бормайди. Бинобарин, асарда чор мустамлакачилари амалдорлари билан маҳаллий ҳокимларнинг бирикиб кетганлиги ҳам соддагина бўлса-да, тўғри таъкидланади. Фожалии равишда ҳалок бўлган икки ўлик устидagi кишилар суҳбати — фақат ўшай Фойдасини кўзалайдиган шахслар қиёфасини кескин фоти этишга қаратилади. Элликбоши ўлик устида туриб қарзини қистаётган бойга қараб: «Бир-икки кун тўхтаб, ўлик кўмиладан кейин

қолини сотиб оларсиз», деса бой: «Хўп, бўлмаса ўзингиз молларини соқлаб берарсиз» деб жавоб қилади. Биз мазкур суҳбат ва ишораларда турли табақа вакиллари ўртасидаги турлича одамларнинг қиёфаларини кўрамиз. Аммо гап шундаки, Абдулла Қодирий бу табақа вакилларини бир-бирига қарши қўймайди, уларнинг бири иккинчисини яқсон қилмагунача камбағал бахтли яшай олмайдиган деган ғоядан тамом узоқда эди, бу билан инсонларни фақат ижтимоий келиб чиқишига қараб баҳолайдиган вульгар социологизмнинг фожияларга судровчи уйдурмаларидан четда тургани. Ваҳоланки, то кейинги йилларгача ҳаммамиз Қодирийнинг худди ана шу энг тўғри йўлларини танқид қилиб келдик. Бизни шунга мажбур қилишган эди. Табақаларни бир-бирига қарши қўйиш, иш-ишларини ахир бизнинг жамиятимизни инқирозга олиб келдику. Ҳамон бу нуқсондан тозалана олмай азоб торгмоқдамиз. Қодирий шу нуқтан назардан ҳам ижодининг илк давридаёқ ўзига адабиётда энг йирик реалист ёзувчи сифатида майдонга чиқган эди. Биз буни энди тушуниб етмоқдамиз.

Абдулла Қодирийнинг илк ижодий йилларида яратган асарлари орасида «Улоқда» ҳикояси алоҳида ўрни тутади. Бу ҳикояда ёзувчи образини тирик характерларини унинг ички-ташқи дунёсини чизишда анча муваффақиятга эришади. Ҳикоя Қодирийнинг турли маънодаги реалистик йўлга туша бошлаганини, инсонга хос жондан образлар яратишга муваффақ бўла бошлаганини кўрсатади. Бу ҳикояда ёзувчи воқеликни ортиқча баён этишдан кўра унга бодий манзаралар яратиш усули билан ифода этишга ҳаракат қилади. Ҳикоя оддий маъний ҳодиса — Ўрта Осиё халқлари орасида кент тарқалган улоқ чопишдек бир манзарани тасвирлайди, ҳаммо шунда улоқчи боланинг шахсий кечинмалари, унинг агрофаоли улоқчиларнинг ҳапти-ҳаракатлари, руҳий ҳолатлари жуда аниқ, ишонarli қилиб тасвирланган. Зотан, Абдулла Қодирий анини шу йилларда дунё воқеа-ҳодисаларига жиддий қарай бошгани, ҳар бирига ўзининг шахсий қарашларини, муносабатларини белгилаб олаётган бир даражага кўтарила бошлаган эди. Жумладан, 1916 йилги воқеалар — чор Россиясининг мустамлакачиларни сўбсатига қарши кўтарилган кўзғоломлар, миллий озодлик ҳаракатлари Абдулла Қодирий дунёқарашига ҳам таъсир этмай қолмайди. «Айниқса 1916 йил рабочий олин масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибодлга нафрат мелин ҳам кучли эди»,— деган эди Қодирий ўзининг ўша йиллардаги дунёқарашларини изоҳлаб.

* * *

Абдулла Қодирий 10-йилларда бошлаб халқ бахти-саодати, чор мустамлакачилик сўбсатидан қутилиш билан, фан-техникани равоқлантириш билан таъмин бўлади, деган ақидага катта умид боғларди. 1917 йилнинг февраль инқилобинн барча жадид намоишчилари қаторида катта қувонч билан кутиб олди. Октябрь ин-

бошқалардан кўра ўзи яхши изоҳ берган: «...Меҳнатнашлар маълумоти халис ишлаб келдим... Шўролар ҳукумати ва фирқадан бир оғиз тавбех олмадим... Бошқаларнинг хизмати дафтар билан боғлиқ бўлса, меним хизматларим матбуот билан равандир... Иш-хизматларимнинг ёзган асарларимни суйиниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дарди ва кўнрақларини яқиндан билувчи, бунинг устига Улуғ Октябрь ин-женерларидан сўнг, унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ҳолиман эдим». Бу сатрларни Қодирий 1926 йилда — уни «душман» деб биринчи қамоққа олинган кезларда ёзган эди.

2. АДАБИЙ ЖАРАЕН ҲАҚИДАГИ МУЛОҲАЗАЛАР

Абдулла Қодирийнинг йirik асарлари таҳлилига киришмасдан олдин унинг 20-йиллар мобайнида адабиётимизни ривожлантиришига оид айрим назарий ва амалий масалалар ҳақидаги баён қилган фикрларини эслатиб ўтамиз. Бу фикр-мулоҳазалар бутун адабий жараён ва унинг йўналиши ҳақида, адабиётимизнинг таъриқиётини устида муттасил тамхўрлик қилган Қодирийнинг яна бир томонини — адабиётшуносликка оид қирраларини ҳам очиб беради. Унинг деярли барча адабий-танқидий мақолалари ҳали-қали ўз қимматини йўқотмаган ва ҳозирги адабий жараёнимиз учун ҳам катта аҳамият касб этиб турибди.

Абдулла Қодирий адабий жараён ҳақидаги фикрларини «Иш-хизмат», «Улуғ Туркистон», «Қизил байроқ», «Қизил Ўзбекистон», «Мўшум» саҳифаларида эълон қилган.

Абдулла Қодирий бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини — тил, услуб, ростўйлик, образлилик, ҳажвий асарларнинг хусусиятлари, вазифалари тўғрисидаги назарий мақолаларида шундай қимматли фикрларни айтдики, улар ордан салкам саксон наса керак. Булар орасида «Езишувчиларимизга», «Ўқини ўр-тавиш», «Ёзувчи ўз ижоди тўғрисида», «Кулдирувчиларимиз», «Мўшум» (танқид) каби алоҳида ўрин туташганлари бор. Буларда бадий асар, журналистика, публицистикага хос жуда қимматли фикрларни учрагамиз. Мазкур соҳаларнинг ҳар бири-нинг ўзига хос хусусиятлари, тили, тасвирий воситалари ҳақида ўз мулоҳазаларини айтди. Баён қилingan фикрларнинг ҳамма-сида ёзувчиларик маҳорати ва уни муттасил ошириб бориш маса-ласаларига оид катор муаммолар оғна сурилади. Қодирийнинг бу тоҳадати фикрий бойлигини кўрсатиш учун мақолаларидан айрим парчаларни келтирамиз: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузиш-да узоқ андиша керак». Тузилган жумлани ёзувчининг ўзинга кўрсатиши, бошқалар тушунамаслиги катта айб. Асли ёзувчилик ай-тириги булан фикрнинг ҳаммага баробар англага билишда, орага англашилмовчилик солмасликлар: «Сўз — қолип, фикр унинг

қилибини эса, энди барча оруз-ҳаваслари амалга ошадиган бўлди тарзида кутлади. «Николайнинг тахтдан йиқилиб, хуррият бўл-ганига хурсандлигим албатта, дунёга сизмас ва сизмаслиги табий эди», — деб ёган эди Қодирий инқилоб йилларидаги дунёқарашни ҳақиди.

Октябрь инқилибини хурсандчилик билан кутиб олган Қоди-рий дарҳол янги ҳаёт қурилишига фаол аргалишиб кетади. Ин-қилоб ғалабасидан кейинги дастлабки йилларданоқ олдий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилади. 20-йилларнинг бошларида-ёқ мамлакатда озиқ-овқат масаласи гоят танг аҳволда, очарчилик, қашшоқлик авж олган, Россия вилоятларидан от-ялангочлар Ўрта Осиёга, айниқса, Тошкент шаҳрига оқиб кела бошлайди, шу ер-да бошпана, овқат топади — Тошкентда ўғрилиқ, безорилиқ, та-лончилик кўпайиб кетади ва ҳар бир ўғрининг отини айтмас-дан — «бу самарский, эҳтиёт бўлинлар», дерди маҳаллий аҳоли улар ҳақида.

Хуллас, Қодирий ўша 20-йилларнинг бошларидаги очарчилик даврида Тошкент эски шаҳар маҳаллий ҳоқимияти ҳузурида ту-зилган Озиқ-овқат кўмитасида котиб бўлиб ишлади. Яна шу йилларда (1919—20 йилларда) Озиқ-овқат кўмитаси ҳузурида ташкил этилган «Озиқ-ишлар» газетасида муҳаррир, ундан ке-йин Касаба уюшмалари ташкилотида котиб бўлиб ишлади. Айни шу йилларда Абдулла Қодирий рўзнома ва ойнома ходимлари на-зарига тушади ва муҳарририят ишларига жалб этилади. Шундан кейин Абдулла Қодирийнинг қалами янада қайралади, кундалик ҳаёт воқеаларига аралашувининг энг муҳим воситаси — аввало рўзнома ва ойнома ҳузурида ишлаш эканини ҳар бир ёзувчи, журналист бошқалардан кўра чуқурроқ идрок этади. 20-йиллар-нинг бошларидан бошлаб «Иштирокион», «Қизил байроқ» рў-зномаларида адабий ходим, собиқ Туркистон Марказий Ижрои Кўмитаси ташвиқот ва тарғибот бўлими ҳузуридаги «Инқилоб», «Коммунист йўлдоши» (кейинчалик «Ўзбекистон коммунисти» номи билан аталадиган бўлди) ойномаларида адабий ходим бўлиб хизмат қилган Абдулла Қодирийнинг ижодий фаолияти эндилик-да гоят гурқираб ўсиш палласига кўтарилган эди. 1923 йилда «Мўшум» ойномасини ташкил этишда фаол иштирок этади, бу-нда Ғози Юнус муҳаррир, Қодирий ва Комил Алиевлар ходим бўлиб ишлашди. «Мўшум»да Қодирийнинг ҳажвийчилик ва фельетончилик соҳасидаги фаолияти шу қадар тез суръатлар би-лан ривожланиб кетадикки, ойноманинг 5 май кунини — матбуот кунига бағишланган сонларидан бирида Қодирий суратини бе-риб, остига «Фельетонлар қироли» деб ёзиб қўйилган эди.

Қодирий 20-йилларда расм бўлган эски ҳаёт иллатлари-ю, қолдиқларига қарши ўт очинга қаттиқ берилиб кетади. Янги ҳаёт тараққиётига халақит берадиган ҳар бир нуқсонга қарши кескин кураш олиб боради. Зотан, меҳнаткам халқ бахти учун курашини учун шундай қилиш лозим, деган юқоридан келиб тур-ган кўрсатмаларга амал қилади. Ўзининг мазкур эътиқоди ҳақида

инча кўйилган ниш бўлсин, кўнчилик хумдонидан пишиб чиқ-
қач, янги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин» (Абдулла Қодирий,
Кичик асарлар. Т., 1969, 186—187-бетлар).

Абдулла Қодирий бадий адабиёт ўзининг ижтимоий ва эсте-
тик вазифасини ўзга хос йўл билан, яъни характерлар — образ-
ларни тасвирлаш йўли билан бажариши лозимлигини чуқур ту-
шунар ва ҳар бир ёзувчидан буни талаб қилар эди. Воқеликни
чиқиш, сўз танлаш, уларни ўрни билан ишлатиш бобда классик-
лардан ўрганиш ҳақида шундай дейди: «Ҳикояни» сервус қила-
диган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир...

Маълумки, Абдулла Қодирий 20—30-йиллар ўзбек адабиётида
беқийс ҳажвий асарлар муаллифи сифатида ҳам танилган. «Кал-
вак маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошўлат тажанг нима
дейди», «Шарвон хола нима дейди» туркумидаги йирик ҳажвий
асарлардан ташқари бир қатор кичик ҳажмли, тоҳо фелъетонлар-
га ухшаш бир яхлит сюжетли ҳажвий ҳикоялар ҳам ёзган санъ-
аткор мазкур жанрнинг назарий асосларини ҳам яхши билар ва
ўрни билан ҳажвий асарлар ёзиш борасидаги илмий, назарий му-
лоҳазаларини ҳам матбуотда билдириб турарди. Мана улардан
баъзилари: «Адабиётда бир неча хил кулгу йўллари бўлса ҳам
(масалан пичинг, кесатик, киноя, тағофил ва бошқалар), лекин
энг мўътабар характер кулгисидир...», «Кулгу майдонда кейин-
ги янглики сажия (характер) кулгисидир. Сажия кулгисидир ҳам
кулгининг бошқа унсурларидан бир мунча кўшилмай чораси йўқ.
Наъма дунёда янги чиқишда бир хил товуш берган ва бутун ка-
мола эришиб чин наъмалик ҳолини олган». Қўриқиб турибдики,
Қодирий ҳар бир мавзу устида тўхтаганда, унинг ибтидоси-ю ка-
молини ва шу камолотга эришувининг энг нозиг, қийин му-
раккаб йўллариини изоҳлаб беришга, ҳамма тушунарли шакл
ва сўзларда ифодалаб беришга ҳаракат қилади, бунга эришадиган

Абдулла Қодирий ҳажвий ва умуман танқидий асарларнинг
тарбиявий аҳамияти, унинг эстетик кўлами, кундалик ҳаётдаги
муҳим ижтимоий аҳамиятига жуда катта эътибор боради. Айниқ-
са, танқидчиликни ривожлантиришнинг бутун адабиётимиз учун
гоят зарурлигини муттасил уқдириб боради. Қодирий адабий тап-
қидгина эмас, шу баҳона билан умуман ҳаётда танқидсиз ривож-
ланиб бўлмаслигини уқдиради. Бинобарин, ҳаётни янгидан-янги
муваффақиятларга сулрагувчи маърифат деган муаммонинг қали-
ди, маданият дунёсининг бешиги ана шу танқиддир», деб ёзади.

Бизнинг адабиётимизда 20-йиллардаёқ аста русумга кира боп-
лаган «бўртмачилик» ҳақида биз эндигина — қайта қуриш боп-
лангандан кейин ҳам неча йилларни ўтказиб ган очдик. Абдулла
Қодирий эса, бу келажатги фожиаалар билан тўла ҳолини 20-йил-
лардаёқ пайкаган ва бу ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини бил-
дирган эди. «Ёзувчи зақаз билан иш қилмайди, — деб ёзади Қо-
дирий — унда воқеликка нисбатан самимий илҳом бўлгандагина
ёза олади».

Қодирийнинг танқид назариясига оид фикрлари 1925 йилда
ёзилган «Муштум» (танқид) мақоласида кўпроқ байн қилинган.
Мақоладаги айрим фикрлар «Муштум» ва шу тилдаги айниқ-
қани бугунги кун фаолиятлари учун ҳам эскирган эмас: асарлар
талаб авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ёзил-
ганда олманган масалаларига таржимондир, хулоса: ҳажвий
адабий адабиётдаги кулгилуқ унсурини авомнинг маҳбуби,
тўғриси, унинг ўз ижодидир». Бу гоъ А. Қодирийнинг асарлар
адабиётчилик учун курашларидан келиб чиқар эди. Ҳажвий асарлар
содаликни, тилда равонлиқни талаб этади. «Асли ёзувчи
адамаски бўлган фикрини ҳаммага баравар аналгата билиш
Фаворинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга
ва асло ўрин берилмаслиги лозим». «Бунда Қодирий ёзувчи
қур чидам билан меҳнат қилиб, асар ва унинг тили устидан
дод иш олиб боришни қаттиқ талаб этади. «Бировга ора
Унингизда бўлган талантнинг руҳига фотиха ўқий кўрманг.
Соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта гуш
нингнинг ёрдамига термулишига қараганда ҳам фойдаланиш
зумликдир».

Ёзувчининг адабий ҳаёт учун жуда муҳим назарий фикрларини
бу ўртага ташлаши ва уларни сабог-магонат ила химоя қилиш
уни дастлаб шу қондаларга амал қилишни тўғри эстетик
борга эга бўлиши унинг роман жанрига қўйган биринчи
модель гоът катта муваффақиятга эришувида юксак
қосиб этади.

Абдулла Қодирий замонавий мавзуларда бир неча илҳом
тин мақолалар ҳам ёзди. Уларда адабиётнинг фаол ижтимоий
ли, шаклий бойлиги, реалистик анъаналари учун кураш
ри ва юморнинг бадий хусусиятлари, тарбиявий аҳамияти
ди, «Муштум» ойномасининг фаолияти ҳақида матбуот
аврида қизгин мунозаралар олиб борди. Мунозараларда
асарнинг савияси, ёзувчи бадий маҳоратини кўтариш
овомини бой, ихчам, равон, ифодали бўлишини талаб этиш
муаммоларни ўртага қўйди.

Абдулла Қодирий ёзувчи сифатида ўзига нисбатан гоът
қан эди ва бошқалардан ҳам шу хусусиятни талаб қилар
Ушмай-ветмай ёзиб ташлаиверадиганларни жуда ачиқ тил
дан танқид қиларди. «...Қалам ўқлогни, матбуот кетмон
эмас. Пўссинсиз равинда хотирага келган ҳар бир сўздан
қалар тўқимок фазилат саналмайди...» ва хоказо.

Биз юқорига таскиллаб ўтганимиздек, Қодирий «Муштум»
сифолирида сифолири орасида энг фаол иштирок этади ва
200 йилларда унинг ҳажвий асарлиро, фелъетонлари биринчи
дан қайлаб чиқади. Ҳажвиётчилик соҳасидаги назарий
лори ҳам худди шу йилларда кўплаб эълон қилинади. У
асарлар ёзиш билан бу борда катта тажриба ортиради ва
новорий асосларини ҳам нухта билганини ҳам кўрсатади
қодон, ҳажвий асар ёзиш маҳорати ҳақида шундай дейди:

Гулливи ёзганда, уни сиз ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи ароз қилсин. Токи, ўқувчингизгина эмас, хатто кулгида келган рақибингизни ўзи ҳам можаросида сиз билан биргалашиб кулишмакка мажбур бўлсин» Қодирий ҳажвий саҳна асарлари ёзишда нималарни кўзда тутиш кераклигини ҳақида бундай дейди: «Комедия деганда нима тўғри келса, шундан кулавермак эмас, балки ўзининг туб шартига мувофиқ этиб кулмак, драма ёзганда мавзунини турмушимизнинг нақ чирик бир жойидан олмоқ ва шу баробар адабиёт тарозусига солиб ёзмоқ кераклир».

Маэкур фикрларда ёзувчи адабий жанр хусусиятлари билан бирга унинг вазифалари — мавзу, тил, бадний шакл сингари энг муҳим бадний нуқталар ҳақида ҳам чуқур маълумот беради. Ҳаётда майда-чуйда нарсалар атрофида ўралашиб қолган баъзан қадим эгалари олдиға аниқ адабий талаблар қўяди.

«Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг 1925 йил 193-сонида эълон қилинган «Муншум» (танқид) сарлавҳали мақоласида биз юқорида келтирилган ҳажвийёт ҳақида кўпгина фикрлари билан бирга «Муншум» ойнмасининг ўзига хос хусусиятлари, вазифалари, ҳажвий аҳволи, йўналиши ҳақида ҳам талай мулоҳазаларини баён қилади. Бунда Қодирий ойнманинг икки йиллик сонги фаолиятини таҳлил қилиб чиққан эди. Қодирийнинг Ғози Юнус билан бўлиб ўтган жиддий баҳслари ҳам аини шу мақола муносабати билан бошланиб, анча мунозараларга, тортишувларга сабаб бўлган эди.

Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий қарашлари ва адабий жараёни гоёт хушёрлик билан кузатишлари ҳақида гап кетганда, унинг 10-йилларнинг охиридаёқ ёзган жуда қимматли бир мақоласи — «Бизда театру шнинг бориши» («Театру ва музика») сарлавҳали тақризи ҳамда 1927 йилда дастлаб ишланган кинофильм — «Работ қашқирлари» ҳақидаги мақоласи алоҳида ўрни тутишини таъкидлаб ўтиш керак.

Октябрь тўнгаринидан кейинги дастлабки йиллардаёқ янги ҳаёт учун кураш гоёт қизиб кетган, ҳар ким келажакка чексиз умид билан боқшини биринчи даражали мақсади деб билди. Бу вақтларда ўқин-ёзини билдиганларга нисбатан томошанин кўни бўлганидан, театр ишлари ҳаваскорлик тўғараклари кенг миқёсда авж олади. Ҳар бир илоят ва шаҳардагина эмас, маҳалларда, қишлоқларда ҳам театр ҳаваскорлари тўғараклари ташкил этилади. Бу ҳаракат халқимиз маданиятини кўтаришдаги энг буюк воята эканлигини тупунган ҳар бир энёли — театр, музика, ашула санъатларини ривожлатиришига ўз улушини қўшигини ис-тайди. Қодирий ҳам бундан четга туролмас эди: шундай қилиб, Қодирий аини даврда драматург Хўришд томонидан ёзилиб, саҳнага қўйилган «Жадид ва Қадим» пьесаси муносабати билан, «Бизда театру шнинг бориши» (театру ва музика) мақоласини ёзади. Қизини шундаки, тақризчи асарни кўрмасданок у ҳақида фикр айтаётганини ўзи таъкидлайди Қодирий нима учун кўр-

май туриб тақриз ёганини ҳам ўзи асослаб беради; у асарнинг бош гоёсига қарши чиқади ва шу муносабат билан ўз ҳаёлида шундан бўён айланаиб юрган ўзбек театри санъати тарихи, ҳажвий аҳволи ва келажакги ҳақидаги фикри, мулоҳазаларини билди-ради. Қодирий тақризи сифатида ҳам ҳазол йўл тутди: «Шу яқин орада «театру тўдаси» тарафидан «Жадид ва Қадим» исмли бир драма қўйилиб ўтди... Баъзи монетьлар сабабли бу драмани кўра олмадим. Эшитувимга қараганда, бу драманинг мавзу-ис-мондан ҳам маълум бўлувиға кўра Жадид ва Қадим маслак ку-раши ила бошланур экан-да, натижа Қадим Жадидни ўлдирувчи ила тамомланур экан. Бу эса турмушимизда йўқ бир воқеа...» (Аб-дулла Қодирий. Кичик асарлар, 164-бет).

Қодирий ўзбек театри тарихи (яъни ҳақиқий плмий тарихи) Боҳубудининг «Падаркун» пьесасидан бошланиши ва ундан ке-йинги босиб ўтган илқодий йўлни таъкидлаш билан, драматургия-да ҳақиқий реалистик йўлни ривожлантириш воситалари ҳақида кўзунб-пиниб ёзади. Шу баҳона билан Бухорода Еш бухоролик-дор бошиға солинган кулфатлар тарихини икки жумлада изоҳлаб ўтади. Еш бухороликлардан кўнлари кўрбон бўлишиға асосий са-баб — халқ оммасининг авомлиги ва ҳуқуматнинг буйруги экани-ни таъкидлайди. (Бу жуда тўғри фикр эди). Аммо бизда бундай бир-ҳол руй берган эмас, мавзу ҳаётий ҳақиқатға тўғри келмай-ди, деб ҳисоблайди. Театрларда кўнлаб пала-партиш, ҳаётдан уюлган ҳар хил воқеаларни саҳналаштириш «шу даража кўнлди-риб, бу ҳолнинг давомий ёш саҳнамаз учун жиноят ва суниетемол-дор...» Қодирий ҳақиқий ҳаётий воқеаларға мос келмайдиган, хал-қимизнинг маънавий дунёсига наф келтирмайдиган ҳар бир асарини гоёт қаттиқ танқид қилмай туролмасди ва шулар баҳо-ласида адабиётимиз ривожини учун энг қимматли фикрларини баён этади. Барча камчилиқ-нуқсонларини «...орадан кўтарув учун бирдан-бир чора бўлса, ул ҳам танқид йўлидир...» деб билди.

Қодирийдан олдинроқ «Ишчи» имзоси билан бир театр фао-лияти ҳақида тақриз ёзган шахсга ўз ҳурматини баён қилгач, Қодирий маэкур тақриз кўнроқ артистларнинг саҳнада ўз рўл-ларини ижро этишдаги камчилик-нуқсонларини кўрсатиш билан човлашиб қолганлигини таъкидлайди. Саҳна санъати учун бу за-руратини таъкидлаб, Қодирий бу соҳада биринчи навоатда нима-га аҳамият берлини лозимлигини, томошабиннинг маънавий дунёсини бойитиш — саҳна санъатининг энг улғ мақсади эканлини айтиб, ҳар бир асарни саҳналаштиришдан олдин адабиётимизнинг юқори талаблари тарозусига солиб ўлчаб олиш, шу талабға нисбатан берадди деб баҳолавадиган бўлса, шундан кейин томоша-бинни тақдим этиш лозимлигини алоҳида уқдиради. Бунга яра-майдиган асарни маънавий жиҳатдан «касал» деб баҳолайди. Қо-дирий ёзувчи аҳлидан яхши асар ёзини тилабгина қолмайди, балки кескин талаб қилади. Яъни у, ёзувчининг ёмон асар ёзиш-тиришганимиздан қониға бўлган шеърий асарларни кўнавоини ти-

лаймангина эмас, тамом ҳаракат ила қутаман. Бу эса қўлидан ёзув келатурган ҳар бир кошдан эмас, ўзининг аҳлидан қутаман...»

Қодирий ўз она тилида имлосини тўғрилаб бирор гап ёзиш қўлидан келмайдиган айрим ноқобиллар томонидан пьеса ёзиш тўғи «эрмак» бўлиб қолганини, шу туфайли савияси паст асарлар кўпайиб бораётганидан қаттиқ изтироб чекади. «...ўз имлосини тўғрилаб ёзолмаганлар «драматург», «комик», «оператор» (опера ёзадиганлар) ҳам бўлиб майдонга чиқдилар-да. (трагедия ёзмаганларига шукур қиласан энди!) Топшкандни ола чипор драма-комедия ва опералар ила тулдирдилар...» Қодирий ўз фикрини давом эттириб, маданиятни саҳна асари бир неча асрлар давомида мавжуд бўлиб келаётган сафсатабозлик, масхарабозликдан фарқли ўлароқ, халқ оммасининг маънавий оламини бойитиш, унинг маданий савиясини ошириб ҳаётий воқеаларнинг моҳиятини бадиий тасвир воситалари орқали очиб бериш ишларига хизмат қилиш зарурлигини таъкидлайди. Шу жиҳатдан «Театру турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимизга маҳкум этиб кўрсатувчи бир ойнадир» деб изоҳлаган Қодирий, адабиёт учун бадиий асар учун энг муҳими — ҳаққонийлик (реалистик нуқтаи назар) асосини кўрмагimiz керакдир». Шундан кейин мақолада саҳна асари учун, шу билан бирга умуман бадиий асар учун мавзу танлашдан тортиб, уни бадиий ифодага олишгача бўлган энг қийин ва масъулиятли адабий маҳорат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни чуқур илмий асосларда баён қилади. Ёзувчиларнинг бири олган мавзу ҳаёт мутлақо аҳамиятсиз бўлиб, бошидан охиригача ўйдурмалардан иборат бўлса, иккинчисининг танлаган мавзуси яхши, аммо уни бадиий ифодалаш «сўнг даражада бузуқ». Қодирий драматургдан ҳар бир образнинг гап-сўзларини тўғрисидаги шекспирона талабларни ўша йиллардаёқ драматурглар олдига қўйиши кишини ҳайратга солади. «Диалог ўрнига монолог» ишлатилиши, монологни талаб этган ерлар эса, кўрсатилмай қолиши натижасида «асар қаҳрамонларининг ички сирин очилмай» қолишини Қодирий қаттиқ қоралаб, бу ҳол томошабинни «қабзиятга» олиб борадиган нарса деб изоҳлайди. Шу билан умуман драматургия жанрининг ҳозирги адабиётшунослик учун ҳам гоёт қимматли бўлган энг муҳим муаммолари ҳақида тўла, тўғри, чуқур илмий, назарий маълумот беради. Қодирий ўз мулоҳазаларини шундай яқунлайди. «Ёшларимизнинг тарбия ери мактаб бўлса...» «Катталаримизнинг тарбия ери театру» деб кўрсатиб, пьесани ана шу катталарга ёзилган дарслик деб атайди. Уни ёзадиган драматургларни эса, катталарга дарслик ёзувчи «педагоглар» деб ҳисоблайди. Моюминки шундай экан, «Катталаримизнинг мактабига дарслик ёзувчи педагогларни (нинг) ёздиқларни дарслар фантазия, ўйдирмали бўлмасин... Турмушимизнинг асли уста рассом томонидан олинган акси бўлсин дейман».

Маъмур фикрлар баён қилинган тақриз «Жў-бой» имзоси билан «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йили 11 декабрь, 239-сонида ёзлов қилинган.

Қодирийнинг шундай гоёт қимматли адабий-танқидий қарашлари акс этган яна бир мақоласи 20-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган «Работ қашқирлари» кинофильми ҳақидаги тақриздир. Нагарини театр санъати ҳақида бўлса, буниси — кино санъати тўғрисида. Бунда Қодирий санъатнинг энг нодир турларидан бири — кинофильмлар бобида, шу кунгача мавжуд маҳсулотларни яхши таҳлил қилиб беради. Қодирий ўзи асли катта талаб ва бадиим соҳибни, юксак маҳорат эгаси бўлгандан ҳар бир асарни ўзи ўлчови билан ўлчашига ҳам қодир эди. 20-йилларнинг иккинчи ярмигача халққа кўрсатиб келинаётган фильмларда ўзбек халқи ва умуман Ўрта Осиё халқлари ҳаётидан олинган воқеалар акс этади, аммо уларда кўпинча ўйдирмалар, сохталиклар кўзга ташланади келаятганидан қаттиқ порози бўлади ва кино санъатини ҳам энг муҳим реалистик нуқталарни, аниққса миллий руҳ етишмаётгани, аслида эса бу устун бўлиши лозимлигини ўқитилади. Мана бу фикрга эътибор қилинг: «сохтакорлик, ўйдирмачилик, суяллийлик» ёлғиз кинолардагина эмас, европаликларнинг ҳаётто Ўрта Осиёда чиқадиغان кундалик газета, журналларида ва адабиётларида бизга бағишлаб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу ҳаёлот ёки ривоят орқали ёзилган «ваҳималарга» кўп учирамиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек, табиий, ўзини қўлидан тўхтага олмайди, ёқа ушлаб, ўзига иснод қилингани «нав ижод ҳаёт»ни... кулгу мақомда ўртоқларига, ҳазилмандларга сўзлаб юради». Қодирий бу ўринда маҳаллий аҳоли ҳаётига бағишлаб бошқа миллий вакиллари томонидан ёзилган фильмларда Ўрта Осиё халқларининг миллий ўзига хослиги тамоман унутилиб, ҳатто улар шаънига номуносиб воқеаларни зўрлаб ёшираётган айрим шахсларни ёзаб билан танқид қилади. Ҳудди шу ўринда то кейинги йилларгача марказдан келиб, шу ердан ўзларига ҳамфикрлар топиб, ўзбекларнинг тарихини-ю, буниси ҳаётигача — унинг бутун маънавий оламини бузиб кўрсатган киночилар, халқимиз шаънига нуқул қора доғлар ёшираётган тўхматчи «ижодкор»ларнинг қиёфаси халқ мулкидан миллион-миллион пулларни олиб, юртимизга тупуриб кетаётган воқеалар ёдга келади...

Қодирий мақолани «Ажал миносаси», «Муулмов хотин» фильмларидаги сохталикларни танқид қилишдан бошлайди. Уларни бизнинг ҳаётимизни бузиб кўрсатиш учун «тўқиб ташланган афсоналар» деб атайди. Қодирий «Работ қашқирлари»ни ўрган қуни ундан «қаноатланган ҳолда» қайтанини алоҳида таъкидлайди. Фильмда ўзбекнинг бойи, камбағали, соддалик-лақмаларни орқасида талон-тарож бўлиб, хор-зор аҳволга тушаётган ва бу аҳволга олиб келаятган турли табақа вакиллари образлари асарда анча яхши тасвир этилганлиги таъкидланади. Содиқ, Жаънаб сингари образларда содда, оингиз, саводсизлик орқасида ни-

ма қилаётганини ўйлаб ҳам ўтирмайдиган кишилар ишонарли чиққанини ва бошқа бир қатор воқеалар тизмасини санаб ўтган Абдулла Қодирий «Хар бир ўзбек томошасини роҳатланиб, завқланиб томоша қилди». «...Хайтимизнинг бир қанча нуқталарини ҳикоя янгиртган қадар «Работ қашқирлари»да жонлик кўрилиб, десам янгириш бўлмас» деган умумий хулоса чиқаради. Шундан кейин фильм ҳақида биринчи тақриз ёзган ва «Правда Востока»да эълон қилинган Гафиз деган бир шахс билан баҳсга киришадди, шу баҳона билан Қодирий фильмин ҳам Гафизнинг тақризини ҳам батафсил таҳлил қилиб беради. Бу соҳадаги таклиф-мулоҳазаларида бугунги кун кино санъатимиз учун ҳам гоёт аҳамиятли муаммоларни ўртага ташлайди. «Правда Востока»да тақриз эълон қилган Гафиз мазкур кинода «ҳаёт йўқ» деб даъво қилган экан, Қодирий бунга — «Ҳаёт бор, лекин ҳаёл йўқ» деб жавоб беради. Бундаги «ҳаёл йўқ» ибораси тақризчининг ижодий фикрлаш доираси торлигига ишора, бинобариқ, режиссёр ва артистларнинг айрим ҳолатлар ижролардаги изланиш масалаларига боғлиқ гапларда Қодирий ҳар бир ролни ижро этган артистларнинг маҳоратлари ҳақида ҳам фикр юритиб, ўзбек артистларининг келажатига катта умид боғлайди. Содиқ ролни ижро этган артистда «талант мўл кўринди» дейди, Қодирий. Ўзбек кизи Кароматхоним ролини ижро этган артист ўзбек бўлмасанда, ўзбек кизи ролини шундай усталик билан ижро этадики, унинг бошқа миллатдан эканлиги билинмайди. Қодирий бунга ҳам тазаккур қилиб, Камбагал дехқон ролдаги артист ҳам яхши ўйнагани ва бой ролдаги эса бир оз ошириброқ юборилганига Қодирий назаридан четда қолмайди. Эди режиссурадаги ишларга келганда — бойга зўрлаб уағтилаётган киз Каромат отасидан фотиҳа олгандан кейин аравага ҳамма хотинлар билан баробар чошиб чиқиб олади. Бу ҳаракатни Қодирий яна ўрнига қўйиб танқид қилади: «Ҳолобуки, ўзбекнинг кекса бойига ёки ўзи хоҳламаган кишига берилган кизи тижирлик билан, хотинларнинг зўри, судраши билан аравага юзланади». Бу билан Қодирий ўзбек қизининг айни оғир бир вазиятдаги ички олами артист томонидан тўғри идрок этилмай, очилмаганини кўрсатади. Яна, бой Кароматни уриб турганда хизматкори Содиқ ичкарига кириб, Болин кўтариб олиб чиқиб кетинини ҳам ҳақиқатдан узоқ деб баҳолайди. Чунки хизматкор Бой оиласига номаҳрам ҳисобланади ва уйга киролмайди. Бой хотинини урганда ичкаридаги аёлларнинг бири ажратиб қўйса, ишонарли бўларди. Каромат уй ишларидан бўш вақтида эчки билан овуниши ҳам ўзбек аёлларига ётрок. У бўш вақтларда қилар билан копток ўйнаши, аргимчоқ учини каби ўйналар борки, бунга ўзбек хотин-қизлари яхши билишадди. Қодирий бу каби нуқталарни кўрсатиб туриб, «Правда Востока»да яна фикр билдирган Жўрабоев деган бир кимсанинг келин-куёуларга ишонриқ солиш олати ҳақидаги қадимий ўзбек урфи-одатларига қарши чиқишини қаттиқ танқид қилади.

Қодирий тақризи охирида ўзбек кино санъатининг дастлабки

қўйган қадамни табриқлаб, унинг келажатини ўзбеклардан сценаристлар етиштириш, артистларни ҳам ўзбеклардан тайёрлаш юзю санъати тараққиётининг энг муҳим омил эканлигини уқтиради. Миллий санъат тақдирини миллий аҳоли қўлида бўлиши кереклигига эътиборни тортади. Шу билан у қардош халқлар билан биродарлик алоқаларини мутлақо рад этмайди. Европалик сценарист, артист, режиссёрлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш лозим деб ҳисоблайди. Чунки ўзбек халқининг ўзига хос хусусиятларини, унинг нозик ҳис-туйғуларини идрок этиш учун сўзсиз ўзбек бўлиш шарт. Акс ҳолда қаердадир сунъийликка йўл қўйиш тавоний рўй беради, деган фикрни илгарти суради. «...Ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек боласи билди. Ўзбек бўлмаган ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек кино»нинг маъноси ҳам бўлмас» («Қиёли Узекистон», 1927 йил, 28 апрель).

Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий қарашларини акс эттирган яна бир муҳим мақолалардан «Ёзувчи ва ёзувчиларимизнинг диққатига» сарлавҳали мурожаатнома руҳидати асаридир. Бунда Қодирий матбуотни кузатиб юриб, унга қатнашини шиятда мақолалар ёзиб юбораётган шахсларнинг ноҳўя ишларини кўриб ташлайди. Баҳона матбуот саҳифаларида бирор мақола билан чиқиб, аммо асли мақсади ифлос, бирор кишига ёмонлик қилгани, устидан тўғмағлар уюштириш пайида гоҳ имзоли, гоҳ имсона номалар ёзиб юбораётган ивотларнинг қаттиқ фош этади. Бундай хагги-ҳаракатларни Қодирий муҳарририятга ёзадиганларнинг ишларидаги «тўмтоқлик», «куртлик» деб баҳолайди. Ёзувчиларни фақат тўғри нарсаларни ёзишга, виждон билан, адолат билан иш кўришга даъват этади. Айниқса саводсизларча ёзилган мақолаларга қарши қаттиқ эътироз билдиради. Ҳар бир иш феолиятимиздаги нуқсонларни эътироф этиш «кўзимиз қандай торак бўлгани каби керакдир», деб таърифлайди Қодирий.

Абдулла Қодирий бутун фаолиятида адабий тил ва сўзларни тиниб-тиниб ишлаш каби энг муҳим муаммага қаттиқ эътибор берди. Бу соҳада майда ҳикоялар ёзиш устаси ҳисобланган Чеховдан ўрганиш, ундан қандай ўрганиш ҳақида махсус мақола ёзди. Қодирий Чеховнинг сўз ишлатишдаги маҳоратини тўғрисида мулоҳаза юритганда жуда образли қилиб, «Чехов сўз тўғрисида вақтанда ҳаддан ташқари ҳасис, ортинча сўзлар сарф қилиш у ёнда турарди, кераклиларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қиларди» дейди. Айни хусусиятлардан келиб чиқиб, Қодирий Чеховни «майда ҳикоялар устаси» деб атади. Бунга Чехов ҳикояларида «Буқаламун», «Чиниқнинг ўлими»нинг намуна қилиб кўрсатади. Уларда ифода этилган воқеаларни чизишдаги ёзувчи маҳорати — кўпинча манзарани кўрсатиш, яъни ёзувчи бир четдан турган ҳолда — воқелиқнинг ўзи рўй бераётгани тарафда ифода қилиниши ижодкорнинг энг катта иш қобилияти ва маҳорати эканлигига эътиборни жалб этади. Бунга Қодирий Очумилов ҳаракатларининг фақат ўзини сўзлаши туфайлигина очила боришини ми-

соллар билан далиллайди. Ит генералга тегинши дейлиши билан, унга тегинши эмаслиги ҳақида гап кетган сари Очумилоннинг хил қиёфага кириверади. Қодирий унинг диалогига келтириб, Чехов маҳоратини таъкидлайди. «Мана бу диалогларга авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас...» Булар «ҳам воқеани шижратлади, ҳам ҳикоя қахрамони Очумилонни характерлайди» деб ёзади.

Абдулла Қодирий ортиқча сўз ишлатиш адабий асар сифатини пасайтириши билан бирга яна ундан келадиган моддий зарарларни ҳам саваб ўтади. Асар ёзганда сўзни тежаб ишлатишнинг «иқтисодий ва ижтимоий манфаатлари ҳам бўлади: қоғознинг уч қиссаси иқтисод... наборшиқлар ўринсиз хиёматдан овоз... ва илҳоят энг каттаси халқни зериктирмаслик...»

А. Қодирий бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари тўрисида мулоҳаза юритганда турли адабий жанрларнинг аниқ вазифалари устида масалан, публицистик мақола билан бадий асар ўртасидаги тафовутларни кўрсатиб ўтади, сатира ва юмор жанрларини ривожлантиришда сатирик ойномалар зиммасига катта масъулият тушажagini алоҳида қайд қилади. «Бошқа мабуотлар устига иккига вазифа тушса бизникига («Мунгум»га) — А. А.) тўртта тушадир. Ўзгаларникига тўртта тушса, бизникига саккизга тушадир. Чунки қўшни матбуотнинг вазифаси халқни тўғри йўлга ташвиқ қилиш бўлса, бизда бу вазифалар устига зам қилинган тилни тузатиш ёки ишлаш масъулияти ҳам бор. Таасуфки, бу масъулиятни тушунган кишиларимиз жуда оз... Бунга жуда аҳамиятсиз қарайдилар...»

Абдулла Қодирий журналистларнинг фаолиятлари ҳақида ҳам қимматли фикр-мулоҳазаларни бир неча бор мабуотларда баён қилади, мақолалар устида эринмасдан, кунг билан ишлаш, турмушни ҳамisha кузатиб бориш, воқеа-ҳодисаларга тўғри ва чуқур ёндошиш кераклигини бир неча бор таъкидлайди ва шундай ёндошиш билан юзак ёндошишнинг маъноларини тушунтириб беради. Қўлига қалам олиб бирор нарса ёзишга жаам қилган ҳар бир шахсда аввало «дард» бўлади деб ҳисоблайди Қодирий. Бунинг неботи шуки, турмушда яшамокда бўлган ҳар бир инсон бундан мустасно эмас, «Чунки дард бўлмаса, самимият бўлмаса, биз подачини қўлида калтаги билан кўрмас эдик» («Ёзишгунчи-ларимизга». Кичик асарлар 186-бет). Қодирий журналистлар фаолияти ҳақида гапирганда уларнинг буюқ эътиқодига хурмат билан қарайди. Ҳаётда ҳар бир қувончли воқеа-ҳодисалар билан бирга нафратни қўзғотадиган воқеалар ҳам мавжудлигини ва айлани шу ҳолатлар кўлинича қўлга қалам олишга мажбур қилишини таъкидлайди. Бироқ қалам олиш бу шунчаки енгил елни иш эмаслигини шундай изоҳлайди: «...Шу қалам олишдан илгари бир мунча андиша лозимдир, шоммаслик керак —... Ўн карра ўлчаб, бир мартаба кесмоқ яхши».

Қодирий фақат бадий асар ёзувчи эмас, журналистика соҳаси ҳам гоят катта, жиддий ижодий ишлашни талаб қиладиган

наиб эканини ҳар бир мабуот ходимига синдиришга ҳаракат қилади. Журналистика соҳасида истиқболга, мустақил бир катта юлга эришмоқ учун ҳар бир мақола ёзганда фикрнинг ифодасига эришмаган бирор сўз ишлатмаслик кераклигига эътиборни тор-тоди. Шундагина иборанинг тузатиб босишга йўл қўймаган ва мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб, «етук қалам соҳиби» бўлиши деб кўрсатади. Бунинг учун эса, нима қилиш лозимлигини ҳам айтади: «Кшига ишониб ва беҳуда кучаниш маъқул гап эмас, бировга орқа қилиб, ўзингизда бўлган талантинг руҳига фотога ўқиб қўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир дафта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термулишга қараганда ҳам фойдалик, ҳам унумлидир» (Ўша китоб, 187-бет).

Абдулла Қодирий ижодининг илк давридан то умрининг охиригача янги замон, яъни иккилобдан кейинги давр маданий таърифиёти, айниқса ўзбек миллий адабиёти ривожига бутун куч қуввати, билим, қобилиятини бағишлаб яшади. Барча каттадан кичик асарларию мақолалари, фелъетонлари гоёвий мундарижасини яхлит ҳолда кўз олдимиъга келтирсак — ҳаммасида ёзувчининг эътибори марказида замона талабларига жавоб бериш, бир тоборин, ҳар қандай мураккаб талабга ҳам тўғри ва оғли равишда, билимдонлик билан жавоб бериш гоёси бўртиб туради.

3. ТУРКУМ ЛАВҲАЛАР

Абдулла Қодирий гарчи ҳажвий асарларни кўп ёзган бўлса-да улардан энг чуқур таъсир қолдирганлари «Қалмак маҳзумининг хотира дафтарида», «Тошқўлат тажанг нима дейди» ва «Ширвоп тода нима дейди» туркум ҳикояларидир. Бу асарларнинг ўзига хос хусусиятлари шуки, воқеалар фақат қаҳрамонлар тилидан оёиб борилади; бу билан ҳикоялар қуруқ баён бўлиб қолмайди, қаҳрамонларнинг бутун бошидан кечираётган ғалаги воқеа-ҳодисалар ўқувчи кўз ўнгига рўй бериб бораверади.

Биз номларини тилга олиб ўтган туркум ҳажвийларда ёзувчи самимият ҳаётида учрайдиган муайян бир турмушга мансуб шахсларнинг тишқ хусусиятларини умумлаштирувчи кишиларнинг жонли образларини яратди. Қизири шундаки, ёзувчи ўз эътибор марказида турган замона воқеаларини мана шу тиллар орқали, уларнинг қарашлари, ўзлари яшаб турган давр муҳитига муносабатлари орқали ифодалайди. Қодирийнинг ҳажвий асарларида кундулик нуқталар тўлиб-тошиб ётади. Ҳар бир сўз, ибора, обривларининг ҳар бир ҳаракати ўқувчида кулли кўзгағатмай қўйилади. 20-30 — йилларда ўзбек адабиётида иккилобдан илгариги борча борлиқни қоралаш қонун даражасига кўтариб қўйилганини ўтган саҳифаларда таъкидлаб ўтганмиз. Шундан кейин ёзувчиларимизнинг деярли ҳаммаси бу қонун-қолини талабларига жавоб беришга мажбуран тушиб кетди. Абдулла Қодирий ҳам бундан четда қолмади. Аммо ўрни келганда бошқалардан фарқли ўлароқ — тарихимиздаги нуқталарни ҳам кўрсатиб туришдан қўнмади. Бу ҳол унинг романларида яққол кўринади. Туркум

Калвак Маҳзум ҳам асли Тошпўлат тажанг сингари фикрла-
ни билан унга яқин туради. Аммо Калвак Маҳзум бошқа тоифа-
дан — саводи, билими бўлмагани ҳолда билимдонлиқни даъво қи-
лаётган, уларни ўринсиз ташиб юришга интилаётган баъзи гуруҳ-
ларнинг воқеа-ҳодисаларга муносабатлари кўрсатилади. Қаттиқ тан-
қид қилинади, шундай ўзига хос бир тасвирий воситаларда эски-
лик сарқитлари фож этилади.

Абдулла Қодирий бу туркум ҳикояларида ўзини мутлақо ара-
лаштирмайди, ҳамма воқеаларни салбий образлар бошқаради.
Улар ҳаётдаги воқеалар, нарсалар, одамларга ўз назарлари билан
қараб, ўзларича муҳокама қиладилар, баҳо берадилар. Ҳажвий
асарларидаги бутун кулги ҳам ана шу образларнинг мулоҳазала-
ридан келиб чиқади.

Калвак Маҳзум — ҳақиқий ҳаётдан алоқаси узилганига анча
бўлган, ҳар хил эскича удумлар, хурофотлар билан миёси гов-
лаган. Камият уни тан олмайди, у эса ўзича жамиятни тан ол-
майди, лекин аралашмаган иши йўқ, нимагаки аралашса кулли
бўлиб қолаверади. Тошпўлат тажанг билан Шарвон хола ҳам ўз-
лари янаб турган ҳаётдан узиниб, довдираб ҳамма нарсадан по-
рози бўлишаверади... Ёзувчи бундай кишиларни 20-йилларда эн-
дигина куриб бораямиз деб уқдирилган янги ҳаётга, яъни со-
циалистик ҳаётга бутунлай ёт унсурлар тарзида таққин қилади.
Калвак ҳам, Тошпўлат тажанг ҳам ҳеч қаерда ишламай, шунинг
учун жуда қашшоқ яшайди. Тошпўлат тажангнинг ўз ибораси
билан айтганда аҳволи бундай: «Чойчақасини ундаи-бундан қи-
либ, тараласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлка-
войни қайси гўсхўрдан олсин, а, бобоимни сотиб берайми? Ёки
сайратмамни? Этишим бўлса-ку, ўн беш кундан бери тарвад-
чопоним бўлса ўткан кун... уч сўлкавойга сотдим, худой ҳаққи,
галавам айнади... Нима бермасам мени осдирармиди шу хелла-
ринг?!» (Кичик асарлар, 70-бет).

Тошпўлат тажанг табиати тоҳо ўзига хос содда — бирор нар-
сани фарқ қилолмайдиган кўринади, лекин у анча мураккаб, ум-
ман нисонларга хос айрим умумий тушунчалардан маҳрум эмас
ва шуниси билан ҳам у жонли одам образи сирасига кирди.
Жумладан, Тошпўлат тажанг ўзига тўқ-бой бўлатуриб биронга
бир бурда нон бермайдиган зиқна бойваччалардан ўзи таниган
ларининг бир қанчасини номини санаб туриб, «...Шу хумсаларинг
қайси бир камбағалнинг бошини силади. Ёки махтаб-пахтаб со-
либ берганини биласанми?!» (Ўша китоб, 72-бет).

Тошпўлат тажанг гап орасида Тошкентнинг эски ва янги ша-
ҳари кўчалари (эски шаҳар кўчаларининг чанг босиб ётгани) ни-
ги шаҳар эса кўчаларида чанг йўқлиги ва бу икки қисмда ким-
лар яшаши каби аниқ ҳаётий нуқталар ҳақида ҳам тўғри фикр
юритади, лекин ўзи гап оҳанги ва иборалари билан, соддача, ўн
чачаниларча мулоҳазалари билан ўқувчида кулги кўзгатади ва
ўзи ҳақида жуда аниқ, ёрқин тасаввур беради.

Абдулла Қодирий яратган Калвак, Тошпўлат, Шарвон хола каби
типлари ҳақида мулоҳаза юритганда бир нуқтани ҳисобга олиш
ловим; маъкур образларнинг ҳаммасида айрим дин аъбоблари ҳаё-
тидаги иллатлар фож этилади, шу билан Абдулла Қодирий ўзи
асли дахрийимиди деган савол туғилиши мумкин. Ҳақли савол.
Бунга жавоб шулки, Қодирий аввало дахрий эмас, жуда паймон-
ли, виждонли, художўй шахс эди. Иккинчидан, Қодирий ҳамма
соҳада ҳам ипоқ, қаллоб, галамис, ёлгончи, юлғуч, таъмагиллар-
га қарши умр бўйи кескин, дадил кураш олиб боради, бундай-
лири жамиятдан суриб ташлашга бор кучи, қобилияти билан ин-
тилади. Унинг барча сатирик асарлари 20—30-йиллар ўзбек ада-
биятининг муҳим йўналиши, туб моҳиятини ифода этган. Яъни
маъкур асарлар тараққийимизга халал берадиган хилма-хил нуқ-
сонларни фож этар, уларни билди олишга, уларга қарши кураш-
га даъват этарди. Зотан, Қодирий ўзи тасвирлаётган типлар, қаҳ-
рамонлар орасида яшаган, уларни муттасил синчилаб кузатган,
шунинг учун ҳам уларнинг жонли, ҳаётий, мукаммал бадий-
образларини яратибга эришган. Қодирий ҳаётда кўпинча билим-
сиз бўлатуриб, билимлики пеш қилдиган чаласаводларни ҳеч
қачин талай образлари унинг сатиралирига ем бўлган, шундай
кишиларнинг қиёфасини тасвирлаган талай сатирик асарлари
бор. Бу жиҳатдан унинг «Пўскаллеси» деб номланган ҳажвийси
жуда ажойиб чиққан. Ёзувчи бунда «Думбул» деб имзо чеккан
ва шу имзо маъносига мос бир типни сатира қилади. Маълумки,
«Думбул»нинг турлича маънолари бор, жумладан, шиммаган, гўр,
чоло, уни етук эмас, хом-хатала, ҳатто дурдов маъноларига ани-
қланади. Шу маъноларни кўзга тутиб бўлса керак, ёзувчи «Дум-
бул» номидан пичинг тарзида гўё девоналарча фикр юритаётган
бўлиб, янги мактабларда дарс бераётган чаласавод, тоҳо ўта би-
лимсиз муаллимлар қисқа муддатли курсларни битираб, билим-
донлиқни пеш қилаётган кишиларни қаттиқ таққид қилади. Қо-
дирийнинг яна шу йўналишдаги кичик ҳажвий асарларидан «Оғ-

зингга қараб гапир», «Рўза, ифтор, хатм, закот», «Ўэр», «Замонанинг зайли» каби талай асарларида биз уларнинг куллиги қиёфагарини кўрамиз.

Абдулла Қодирийда мунофиқликни фош этиш ўта кучли, бу жикхатдан унга теги келадиган ёзувчининг топиш қийин. Зотан, ёзувчи асли нймонч бут, инсоний эътиқоди гоят мустақкамлиги унинг ҳар бир кичик асарига ҳам кўриб туради.

Қодирий ҳар бир кичик сатирик лавҳада ҳам муайян бир гуруҳ вакиллариинг типик образларини яратади, уларнинг ўзини хос хусусиятларини, феолияти, ҳаракат доираси, шаронти-назиятларини ҳам тўлиқ чиғиб беради. Бу ҳол адабиётда реалистик йўналишнинг шаклланиши, ривожланишига тобора мустақкамлаишига олиб келар эди.

Биз юқорида танишиб ўтган риёкор типларга жуда мос туршадиган, йўл-йўриқни кўрсатиб турадиган, билмаган нарсалар ҳақида энг билимдонликни даъво қиладиган чала мулалар ҳам бор эди, бундайлар ҳовир ҳам тўлиб ётибди. Қодирий «Тинч иш» хикоясида ана шундай шахслардан бири — Домла Шариф Охунд кирдикорларини фош қилади. Хикояда ўқувчи дастлаб Шариф Охунднинг ташқи қиёфаси билан танишади. Унинг номиини эшитган ҳар бир киши кўз олдида «катта салла, узун чопон, семиз гавда, ўнг қўлининг енгидан тўрт эллик тасбеҳ учи кўрииб турган қип-қизил барқаш юз, мош-биринч соқол бир киши» намойи бўлар эди. Ёзувчи бош қаҳрамоннинг диний илмларини ҳам, ҳал-қаро аҳволни ҳам, бутун Шарқ ва Ғарб мамлакатлари, Америка қитъасигагача яхши билишини даъво қиладиган, аслида эса, бирор соҳада тасавури йўқ, ҳатто ўз атрофида юз бераётган ҳаммага маълум оддий воқеаларини ҳам пайқамасдан, кулли аҳволга туршиб қолаётган шахсларнинг инқирозини ифода этади. Қодирий бундай кишиларда ҳамша мунофиқлик рўй бериб туришини ус-талик билан кўрсатади. Домла Шариф Охунд «Мударрисликка сайланмасдан илгари, оқ подшога нима учундир, мастеровойлар каби, ёлик — душманлик сақлаб юрар эди. Алланарсамов деган тўра томонидан мударрисликка «куказ» берилгач, оқ подшонинг яшамотига қўл кўтариб дуо қилган кундан бошлаб, ўзиде Никодайга бир яхши истак сеза бошлайдир. Тўғри келган йиғинлар да... кофир бўлса ҳам «нубуават», яъни пайғамбарликнинг ярим кучи бор (чунки, подшо — нисф нубуават, яъни пайғамбар нас-лидан), деб оқ подшони юқори кўтариб қўядир...»

Октябрь инқилоби галаба қозониб, оқ подшо тахдан тобутга олинди деган гаиларни домла эшитиб, ёқасини ушлаб қолди. Элар орасида «хуррият-хуррият», «янгидан сайлов бўлади», деган гаилар тарқалди. Домла ваҳимага тушди. Фақат «тавба, тавба», деб кўкка боқишдан бошқага ярамай қолди. Бундан бир йил илгари мударрисликка — сайлангани ҳақидаги «куказ» қозон сандиққа «тушишида Охунд домлага қандай умидлар берган бўлса, бутун сандиқдан чиқишда шу даража умидсизлик туғдирди...»

Ёзувчи сатирик асарларида ҳар бир деталдан образ характерини, ички дунёсини, руҳини очиб учун фойдаланади. Домлага бир бил илгари умид бағишлаган «куказ» қозон энди умидсизлик бағишлайди. Қозонни сандиқдан олиб бир кўздан кечириётган домланинг айни вақтдаги ҳолатига эътибор қилинг: «Бу қозон вақтин сақлангани учун ҳар қаватини очган сайин шаддирар ва шаддираш Охунд домлани аллақандай маънос этар эди...»

Домла қозонни ўзи ўқий олмайди, лекин уни очгандаги хуш-ҳаловати эсига тушиб, бутун гавдаси тил билан енгилатиб бўлмаслик бир лаззат билан жимирлашиб кетгани ёдига тушди. Шу вақтда домла бўшашиб, тамга ботади, умидлари пучга чиқади, ҳатто қардон — «куказ» қўлидан тушиб кетаёзди... Энди бир неча вақт ҳушидан ҳам кетган эди...»

Биз мана шу келтирилган нарсаларда ёзувчи худди ўзи Чехов хикоялари ҳақидаги фикри, мулоҳазаларига амал қилиб, бирор нисга ёки детални бекорга ишлатмайди. Биргина «Ўказ» домланинг бир неча хил ҳолатини ифода этишда иштирок этади. Хушидан кетган домла ўзига келгандан кейин «куказни буклай бош-лада. Указ: «Мени кўрма ҳам, куйма ҳам!» деган каби ўз-ўзидан шаддироксиз буклана бошлади. Ёзувчининг поэтик кузатишлари ва тасвирини қарангки, қозон очилаётганда «овоз» чиқаради, чунки тахтидан текислаб олинади, букланиб, узоқ вақт бир хил ҳолатда сақлангани ва шу ҳолатга мосланиб қолганидан кейин энди бусланаётганда шаддироксиз: бу тасвир биринчидан қозоннинг олди ҳолатини, иккинчидан эса, энди ўз маъни, аҳамиятини йўқотиб «овозни» ҳам чиқмай қолган домла руҳини билдиради. Шунинг учун ҳам Отин ойи укавини сандиққа олиб кетмак бўлганида, домла ордасидан яхши қол, деган каби маънос бўлиб қараб турар эди. Яна бир оҳ торгандан кейин домла оқ подшони ўр-ишдан туширганлари учун мастеровойларга лаънат ўқиди...

Абдулла Қодирий сатирик асарларида Шарқ ва Ғарб муштов адабиёти вакиллариинг ижодий таъсири бор дейилган эди. Айниқса, рус классикларидан Гоголь, Чехов асарларини севиб ўқиган, улардан таъсирланган, таржималар қилган. Жаҳон адабиёти номуналари, адабий ҳаёти билан чуқур танишмай туриб ёзувчи бўлиш мумкин эмаслигини чуқур тунунган Қодирий Чеховдан «Буқаламун», Гоголдан «Уйланш»гина эмас, яна кўпгина Ғарб ва Оврупо ёзувчилари асарларидан таржималар қилган ва уларнинг ижодий мактабларидан, маҳоратларидан ўрганган. Ёзувчининг тўғрисида Қодирий шундай деган эди: «Ёзувчи бўладиган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларини яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиб зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига анигла олганини диққат қилиб, суриштириб бориш керак. Шундагина ёзувчилардан хунаро ўрганиш мумкин».

Қодирий асарларининг умрбоқийлигининг сирларидан бири шунки, ўтган саҳифаларда таъкидланганимиздек, ёзувчи дастлаб

бизга тил жиҳатдан яқин бўлган турк, озарбайжон, татар ёзувчилари, ўзбек классик адабиёти хазинаси, сўнграқ рус классик таълиқларидан усталик билан ижодий фойдаланди. Унинг романида дуок араб ёзувчиси, араб адабиётида тарихий романилари билан танилган Жўржи Зайдон, шарқшунос олим Л. Климониц таъкидлашчи, Вольтер Скотт таъсири сезилса, ҳажвияларда Гош, Чехов, Сервантес мактаблари таъсири бор эди. Ёзувчи мана шу илмий-ижодий мактаблардан ўқиб, ўрганиш тўғрисида камолотга эришди. Унинг ижодий ютуғи катта наслий асарларда айниқса тўла-тўқис намоён бўлди. Зотан Қодирий то йирик асарлари — романиларига киришгунча бир қатор ҳикоялар, ҳажвий асарлар, тақризлар, публицистик мақолалар, фельетонлар ёзиб қаламини қайради, ниҳоят билимчи ўзбек миллий романининг энг яхши намунасини яратибга муяссар бўлди.

4. «ЎТКАН КУНЛАР» РОМАНИНИНГ ЁЗИЛИШИ ТАРИХИДАН

Абдулла Қодирийнинг ўзи «Ўткан кунлар»ни ёзилиши тарихини шундай изоҳлайди:

«Қариб ярим умрини хон замонларида яшаган, талай ўтмиш воқеаларнинг шохиди бўлган отам ёшлигида қизиқ-қизиқ хотираларни сўзлаб берарди. Бу хотиралар менда тарихга қизиқиш уйлари билан ўша даврларимиз тарихига оид анча китоб маибақолғач, менда ана шу ўтмишимиздан Ғарб романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиб ҳавас туғилди. Тарихий воқеалар, асосида шимда шу қадар кўп, тўё қайнар, менга тинчлик бермас эдилар...» (Х. Қодирий, «Отан ҳақида», Т., 1974, 76-бет).

Ҳабибулла Қодирийнинг отаси ҳақидаги хотираларида ёзувчи ижодий тафаккурини нақадар чуқур ва қузатувчанлик қобилиятини нақадар ўтқурлигини изоҳловчи айрим далиллар ҳар бир ижодкор учун норағин бўлиб, ҳеч қачон эскирмаслиги билан ҳам қимматлидир. Шундай далиллардан яна бирини келтириш фойдадан холи бўлмаса керак. Қодирий отасининг бир кексагина дўсти меҳмонга келгани ва шу кунни улар ўртасида бўлиб ўтган суҳбатлардан ёзувчи сифатида қандай фойдаланганини Ҳабибулла шундай тасвирлайди: «Отам меҳмондан қандай фойдаланганини Ҳабибулла шундай тасвирлайди. — Андижондаги хотинингиздан нечта болангиз бор?» Уларнинг суҳбатидан мен англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши эган. Аммо ёшлик чоқлари савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллар истиқомат қилган, Андижондан ҳам уйданиб бола-чақали бўлган ва кексайғач, ўз шаҳрига қайтиб келган. Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чуваланган илмининг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлган «Ўткан кунлар» романининг шаклини чилло бергандай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани аста-секин

ёзиштира, ривожлантира бошладим... ва қўлимга қалам олдим...» (Шу китоб, 76—77-бет).

Абдулла Қодирий романига асос қилиб олинган давр тарихига оид кўплаб манбаларни ўрганиб чиқиб, ҳаётий қузатишлардан таниқари воқеалар содир бўлган ёки содир бўладиган жойларни ҳам ўз кўзи билан кўриш учун Фарғона vodiёсига — Марғилон, Қўқон томонларга бир неча марта саёҳат қилган, тарихий жой-ойини кўриш, бизниш билан бирга у ерлардан кўплаб таниш-билишлар ҳам орттирган. Бу ҳақда қамини ҳам, 1976 йилда Марғилонга сафар қилиб, Абдулла Қодирийнинг 20-йилларда орттирган бир қатор дўстларини топиб, учрашдим. Ўша йили баъзи-баъзи 80 дан, баъзилари 70 лардан ошган — Жаҳоний тахаллуси билан шеърлар ёзиб юрган шонр табиат кекса маърифатчи, бутун умрини маориф ишларига бағишлаган бир энёли, Нуриддин ҳожини ёшли китоб дўконинда ишлаб келган нуруний бир кекса отахон — Қодирийнинг Марғилон сафарига доим бирга бўлишгани, у билан шу да қадрон бўлиб қолишгани ҳақида, Марғилон тарихи, қадим-қадим (аллақачон кўмилиб кетган) дарбозалар ўрнини аниқлашда қандай ёрдамлар берганини завқ билан айтиб беришди.

«Ўткан кунлар»ни ёзишдан олдин ёзувчининг кўрган таъбир-таролиги ҳақида кейинги кунларда ҳар хил муносабатлар билан бир қанча маълумотлар мабуотда эълон қилинди. Шулардан кўнларини қиёсланда, Ҳабибулла Қодирийнинг «Отан ҳақида», «Абдулла Қодирийнинг сўнги кунлари» асарларидаги маълумотлар энг ишончли деб ҳисобланишга ҳақлидир. Зотан, Ҳабибулла ўз ҳаётининг маъмуни — отаси ҳаёти ва ижодий фаолиятини чуқур ўрганишда деб билди ва бу соҳада гоят қимматли мерос қолдирди.

Абдулла Қодирий таваллудининг 95 йиллигини кенграқ нишонлаш муносабати билан жумҳуриятимиз рўзнома ва ойнома-ларда анча-мунча мақолалар эълон қилинди. Бир қатор хотиралар чоп этилди. Ёзувчининг шахсий ҳаёти, оила аъзолари, уларнинг тақдир ҳақида ўқиганларимиз орасида Ҳабибулла Қодирийнинг «Ёшлик» ойномасида босилган «Абдулла Қодирийнинг сўнги кунлари» ҳужжатли қиссаси, ёзувчининг кичик ўғли Масъуд Абдуллаевнинг «Ўчмас хотиралар» («Тошкент оқишоми», 1990 йил, 11.1), Юнус Мақсудов, Раҳматхўжа Азизхўжаев, Сулаймон Азимов сингари бир қатор кекса журналист, ўқитувчи, ёзувчи, олимларнинг хотиралари, маишхўр олим ва драматург Исаит Султоннинг Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ни саҳна асари ва бошқаларнинг ёзувчи ижодий фаолияти билан бирга умини бошидан кечирган гоёт оғир ва мураккаб ҳаёт йўли ҳақида тушироқ тасаввур ҳосил қилишимизга кўмаклашти.

Адабиётшунос олим Матёқуб Қўшқонов «Ўндан бешдан қарздоримиз» («Қишлоқ ҳақиқати», 1990 йил, 12 январь), «Ўтмишдаги мафқуравий назиятлар ва Қодирий» («Тошкент ҳақиқати», 1990 йил, 6 январь), ёзувчи Хайриддин Султонов «Авдиша» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 8 декабрь) мақолалари,

ёзувчи Уткир Хошимов «Ўзбек характери» («Тошкент оқшоми», 1990 йил, 11 январь) баднасида Абдулла Қодирийнинг машҳур романларининг ғойий-бадиий қиммати анча очилади, айниқса «Ўткан кунлар» романининг турли томонлари моҳиятини чуқурроқ очишга, ҳаракат қилинади. Бу Қодирий ижодини ўрганишга киришилган 20-йиллардан буён ўтган даврда биринчи марга ёзувчи ва унинг ижодига кўрсатилаётган бемалол, очиқ ва самимий ҳурмат тарзида бизга жуда қувончли туюлди. Шунинг ҳам айтаётган керакки, ёзувчи таваллудининг 95 йиллиги муносабати билан жумҳуриятимиз матбуотида эълон қилинган мақолалар сопи аналитика бўлиб, биз улардан баъзиларининггина келтирилди, ҳоло, уларнинг ҳаммасини эслатишга имконият ҳам йўқ. Гап шундаки, муаллифлари Қодирийга нисбатан чуқур ҳурмат ва эҳтиромларини биринчи марта бемалолроқ изҳор этишади ва ҳар қайсилари бирор жиҳатдан ёзувчи ижодининг янги қиррасини очишга ҳарикат қилишади. Мана шунинг ўзи — ёзувчи мавқеи халқимиз олтига нақадар чуқур сингиб кетганини тасдиқлаб беради.

«Ўткан кунлар»га нисбатан муносабатлар тарихини синчиқлаб ўрганилса, шунинг ўзи бир катта китоб бўлади.

Тарихий роман ёзувчи тарихий воқеалар, шахслар ҳаётига оид энг муҳим нуқталарни аниқ ифодалаш учун уларни чуқур ўрганиб чиқади, унга ижодий тафаккур кўмағида бадиий бўёқ беролсагина санъат асари майдонга келади ва тарихий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатига эришади. Тарихий бадиий асарининг энг муҳим нуқтаси айни шу йўсин билан белгиланади. Абдулла Қодирий ўзбек адабиётида биринчи бўлиб бу ишга қўл урди ва гоёт катта муваффақиятга эришди. «Ўтган кунлар» ўзбек халқи тарихидаги муайян бир давр воқелигини танлаб уни бадиий ифода этишда бутун Ўрта Осиё халқлари адабиёти тараққиётига таянч кўрсатди. Бу ҳолини Мухтор Аъезов, Берди Кербобоев, Ҳидир Дераев, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Иzzат Сулгон сингари атоқли олим ва ёзувчилар бир неча бор таъкидлаб ўтдилар.

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» учун ўзбек халқи тарихидаги жуда катта фожиалар рўй бераётган бир даврни — Ўрта Осиёни чор Россияси томонидан зўрлик билан босиб олиб, унинг барча бойликларини талон-тороқ қилишга киришган, ўлкани хом ашё заминига айлантириб, мустамлакачилик сиёсатини шарафсиз ўрнатган давр воқеаларини мавзу қилиб олди. Буюк ҳукмрон Амир Темур вафотидан кейин Ўрта Осиё майда хонликларга бўлиниб кетиб, улар ўртасида ҳам эидиятлар кучайган ва бу эидиятлар Россия империясининг босқинчилигини муайян даражада осонлаштирган эди. Душманга қарши бирлашиб ягона куч тарафда қаршилик кўрсатилмас экан, шу майда хонликлар йирикларига эм бўлиб кетаверади, бундай ҳолат тарихда кўп учраган.

«Ўткан кунлар» ёзилган йилларда Октябрь тўнгарини эидиятга рўй берган. Эски ҳаёт ва унинг барча қирраларига қарши ўт очилган. Инқилобгача бўлган барча воқеа-ҳодисалар ишор

тилган. Сиёсатда, фанда, адабиёт ва санъатда ўтмишга, тарихга фақат салбий баҳо бериш, ҳатто тарихни, бузиб кўрсатилса-да, инсонларда унга нафрат уйғотишга интилиш кенг кўламда авж олириб юборилганди. Бунинг қаршига ўзининг биринчи даражали сиёсатчи қилиб қўйди, ҳамма феолиятинида шунга амал қила бошладди. Мазкур харақатларнинг оқибатида адабиёт буйруқ билан унинг кўришга мажбур этилганган бўлиб қолди. Бундай сиёсатнинг нотўғри эканлигини 20-йилларда тунунадиган зиёлилар жуда кам эди. Аммо бутун шўро адабиётида ҳам, ўзбек адабиётида ҳам айни 20-йилларда тарихий мавзуларда бадиий асар ёзишга жуда кўпчилик ёзувчиларнинг қаршичилиги эътиборни тортади. Агар таъбир жоиз бўлса, айни янги ҳаёт куришга бўлган дэзаватларнинг бадиий инқилобгача бўлган «ёмон» ҳаёт билан ундан кейинги «якши» ҳаётини қиёслаш ва ҳар қандай услуб, шаклда янгисини улуглаш мажбурияти қаршисига қўяди. Шу даврда ўзбек адабиётида ўтмиш мавзуларида ёзилган бадиий асарларнинг деярли 90 фоизи мана шу руҳда пайдо бўлди. Аммо Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари — «Ўткан кунлар» ҳам, «Меҳробдан таъбир» ҳам бу қусурдан ҳоли ягона асар дейиш мумкин.

20-йилларда халқимиз чиндан ҳам ўз тарихига, ота-боболарига босиб ўтган шонли ҳаётини кўзларини билишга оммавий равишда қизиқиб қолган, зотан, инқилобдан кейинги бутун ҳаёт ва сиёсат шунини тақозо қиларди. Ўтмишни билишнинг энг оммавий усули — тарихий-бадиий асар ўқиш, тарихий мавзуларда саҳна асарларини кўриш билан таъмин этилар эди. Абдулла Қодирий халқимизнинг бу эстетик талабларини чуқур тушуниди ва тарихий мавзуларда романлар ёзишга киришди. Абдулла Қодирийнинг романлари бадиий киришмоқ учун кўрган тайёргарликлари ҳақида Ойбек ҳам ўзининг 1936 йилда ёзган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли китобчасида анча тўла маълумот берган. Мазкур китобчада Ойбекнинг таъкидлашича, А. Қодирий роман ёзиш учун тайёргарлик кўрди. Худоеҳсон даврига оид тарихий манбааларни, кўнгина тарихий шахслар ҳаётини ўрганди, жуда кўп тарихий ҳужжатлар тўплади. Қўқон ва Марғилондаги Худоеҳсон даврига оид ёдгорликларни синчиқлаб текширди. Худоеҳсон авлодларининг эсдаликларини тўплади.

5. ТАРИХ ВА ЗАМОН

«Ўткан кунларнинг бутун мавзуи, асосий мазмуни тарихий воқеалардан иборат бўлиши билан бирга гоёт замонавийлиги билан қимматлидир. Шуниси ҳам борки, бу асар гарчи 20-йилларда бадиий замонавий аҳамиятга молик бўлса, мана орадан салкам 60 йил ўтгани билан ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Йўқотгани у ёқда турсин, аксинча, йиллар ўтиши билан Қодирий асарларининг янгидан-янги қирралари очилиб, унинг бадиий, тарихий, тарбиявий аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Асарнинг буюк

лигин белгилайдиган нуқта ҳам — унинг замонлар, тузумлар, воқеалар ўтиши билан эскирмаслигидадир.

Романга мавзу қилиб танлаб олинган давр Ўзбекистон тарихида қандай давр эди?

Юқорида бир оғиз таъкидлаб ўтилган — XIX асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида бутун Ўрта Осиё ўлкаси — Бухоро, Хена, Қўқон хонлиги деб аталамиш уч феодак хонликлари ихтиёрида эди. Қўқон хонлигида асосан ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар ва тожиклар яшарди. Мазкур хонликка қарашли ерларда кўпгина қишлоқ қабилалари ҳам бор эди ва бу қабила вакиллари Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнади.

Қипчоқ қабилаларининг Қўқон томонларда пайдо бўлиши тўғрисида шарқшунос олим В. Наливкин бундай маълумот беради: «...Мусулмонлар эрасининг тахминан XI аср бошларида қипчоқларнинг Россиядан худди собиқ Олтин Ўрда ёки қипчоқлар қишлоқ дасидан чиқиб кетган бир қисми шу ёрқа келиб қолган» (В. Наливкин, «Краткая история Кокандского ханства», Казань, Императорского университета, 1886, 17-бет).

Қипчоқлар кейинчалик ўзбек халқига қўшилиб кетди. Уларнинг қабилачилик давридаги тиркичилиги аксар чорвачилик билан боғланган бўлиб, ҳаммаша эътиборини ўтлоқ жойлар тортиб турарди. Шу сабабдан қипчоқлар ўтлоқ ерларга катта-катта қўрғонлар куриб, ҳатто мол-мулклар билан шу ерларда қишлаб қўрғонларидир. Ҳазларининг молдий жиҳатларини билан шу ерларда қишлаб қўрғон мунча мустаҳкамлаб олгач, сиёсий жиҳатдан ҳам мустаҳкам бўлиб олишига интиладилар. Энди ўтлоқ халқлар ҳам мустаҳкам бўлишлари ўртасида сиёсий ҳокимият учун каттиқ кураш қиларди. Бунинг устига хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар, ҳар бир хонлик таркибидagi бекларнинг амал, мансаб, шахсий манфаат йўлидаги хилма-хил келишмовчиликлар қабиладар ўртасидаги курашларни янада кескинлаштириб юборарди. Мана бу ҳол феодак ҳокимлик тузумини аста-секин емирилишига олиб боради. Бунинг устига сиёсий ҳокимият учун каттиқ кураш борди. Ҳам ўз мақсадини амалга ошириш учун бир қабила иккинчи қабилага турли йўллр билан қарши қилиб қўяр, шу туфайли бекорга қон тўкишлар рўй берарди. Бундай жанжаллардан келиб чиқадиган курашлар халқни эзар, мамлакатни вайрон қиларди. Абдулла Қодирий тарихий ҳақиқатни қанчалик маҳорат билан бадиий ҳақиқатга айлантирилганини кўриб ҳайратга тушамиз. Мазкур бадиий ҳақиқатнинг тарихий манбаи асли бундай эди. XIX асрнинг қирқинчи йиллари бошларида Бухоро амири Насрулло Қўқон хонлигига қарши юришлар қилди. Аммо ҳар сўнг хон кўтарилган Шерали даврида қипчоқларнинг жуда кўп қонли курашлари, қўзғолонлари натижасида қипчоқлардан чиққан тadbиркор бек — Мусулмонқул хонликлари ҳамма ишларнинг жиловини қўлга олади. Шералихон ҳам унинг сиёсатидан норози бўлган феодаллар томонидан ўлдирилгач, Мусулмонқул ўан туш-

дан харибий кучлар ёрдамида 14—15 ёшлар атрофидаги Худодорони тахтга ўтказди. Еш бола тахтда бир жонли ҳайкал тарзида — қўғиртоқ бўлиб ўтираверарди. Бу ҳам етмагандек, Мусулмонқул айёрлик билан ўз мавқеини сақлаб қолиш мақсадида Худоборхонга қизини беради, амалда эса яна ҳокимият жиловини қўлида сақлаб қолади. «Ўтган куниларда бу тарихий воқеалар ҳам гоят зўр бадиий ифодасини топган».

Мусулмонқул ўз мавқедан фойдаланиб, ҳамма юқори мансабларга қипчоқлардан тайинлайди. Ана шундай йўл билан тартиб-аъдилликка замин ҳозирланади ва гоят даҳшатли гуруҳбозлик бошланиб кетади. Тасвиқий ҳокимият ўртасидаги ички зиддиятлар ҳаммаша эл бошига курашлар солади, юртин вайрон қилади. Мана шу ҳол турли табақалар ўртасидаги, шу билан бирга хонлик атрофидаги амалдорлар феодаллар ўртасидаги тартибсизлик курашларини янада кескинлаштириб юборарди.

Биз романнинг «Қипчоққа қирғин» деб аталган бобида Худоборхон ҳам эсини таниб ўз ҳокимиятини ўрнатишга интилиб, қипчоқларни — етти ёшдан етмишгача қиличдан ўтказилганидан ҳавасига тушамиз. Этан, энди бошқа қабиладар Худоборхон тартибдорлари атрофида бирлашиб, Мусулмонқул истибодига қарши курашади. Ниҳоят, 1853 йилда Мусулмонқул ва унинг тарafdорлари қатл этилади.

Ўлкада рўй берган бундай ўзаро қирғинлар, турли қабиладарнинг ҳокимият учун бўлган курашлари, мугтасил давом этган жанжаллар ва фитналар феодал хонлик тузумининг бўйинловчи бўлаштирган, энди бу усул идоранинг тарихан инқирозга юз тутишини муқаррар қилиб қўйган, давлат тузуми тартибдорларини ўзгартириш тарafdорларини майдонга чиқарган эди.

Ўрта Осиё худудидаги ички зиддиятлардан кучсизланган хонликларга 1865 йилда чор Россияси ҳужум бошлади. Майда хонликлар Россиядек бир бутун кудратли империя босқинчилишига дош беролмаслиги табиий эди. То 80-йилларнинг охиригача бутун Ўрта Осиё ўлкасига Юсуфбек хон ибораси билан айтилса, «ўрис бўйинтуруғи» кийдирилди.

Алабётшуносликда 20-йиллардан то шу кунларгача ҳам Россиянинг Ўрта Осиёга кириб келишини фақат ижобий баҳолайдиган сохта тарихчилар бўлди. Чунки иқтилобдан кейинги биринчи кунлардан бошлаб Туркистон ва унинг халқига бўлган муносабат — чор Россияси ҳукмронлигида ўрнатилган шовинистик сиёсатдан фарқ қилмасди, балки ундан неча марта баттарроқ эди. Ақдан расо ҳар бир зиёли бунга яхши билади. Бунга тасдиқловчи тарихий асарлар жуда кўп, ҳаммасини санаб чиқиш шарт эмас. Аммо биринча хужжатли насрий асарни эслатиб ўтиш билан чеклanamиз. У ҳам бўлса Фозилбек Отабек ўғли томонидан ёзилди, 1927 йилда нашр этилган «Дукчи эшон воқеаси» китобидир. Асарнинг тарихий далилларга таяниш билан қаноатланмай, Россия бошиб кетган ишлардаги тўкилган қонлар, қирғин ва маҳаллий аҳоли шаънига қилинган ҳақоратларни ўз кўзи билан кўрган бир

қанча жонли тубоқларнинг эсдалықларини келтиради. Уша вақт холашиб ўтирган мағрурлаиб — тўп отиб, ичиб, маст-аласт хасуратларини ҳам китоб саҳифаларида эълон қилган.

Бу тўғрида мунозарали фикрлар ҳамон давом этади. Тарихчи олимлардан академик Аҳмадали Асқаровнинг 1991 йилда «Совет ўтган тарихчилар суҳбатда билдирган фикрча Россиянинг ўрта Осиёни босиб олиши ҳақида ҳамон тарихчилар бир фикрга келганлари йўқ, яъни ўрта Осиё Россияга ўз ихтиёри билан қўшилганми ёки босиб олинганми? Унинг бу масала ҳал бўлмаган дейиши олимларнинггина эмас, оддий эиёлларни ҳам ҳайратга солиб қўйди. Бу гапни бирор бошқа соҳага тегишли қимса эмас, тарихчи академик томондан айтилишини нима деб баҳолаш керак? Адабиётшунослар орасида эса, то кейинги йилларгача мамлакатимизда янгилашиб бошланган даврда ҳам, Абдулла Қодирнинг «Ўткан кунлар»ида русларга нисбатан миллатчилик қилинган, Россиянинг ўрта Осиёга киришини Отабек ва Юсуфбек ҳожилар қоралаганлар; бу ёзувчи дунёқарашининг чекланганини билдиради, деган фикрни Ҳомил Еқубов Ҳафиз Абдусамановлар муттасил давом эттириб келдилар. «Ўткан кунлар»нинг 80-йилларида Ғ. Ғулум нашриёти, «Ўқитувчи» нашриёти томонидан чоп этилган нашрларидаги сўнгги сўзда Ҳомил Еқубов бунидан 30 йиллар илгариги фикрини айван шу руҳда такрорлади. Ваҳоланки, Абдулла Қодирий 20-йилларнинг бошларидаёқ чор Россиясининг мустамақачилик сиёсатини тўғри тушуниб баҳолаган, романда тўғри бадий акс эттирган эди. Маҳаллий феодадал бек ва бошқа амалдорларгина эмас, оддий халқ ўртасида ҳам Россиянинг босқинчилик сиёсатига қарши қаттиқ қаршилик қилган бор эди. Айниқса, миллий бойлиқни талон-тароқ қилган да бош бўлган шарқшунос рус олимларидан талон-тароқ қилган генерал губернаторларнию офицерлар, оддий солдатларгача фаол қатнашганини маҳаллий аҳоли ўз кўзи билан кўриб турарди.

Ўтган асрнинг иккинчи яримларида Туркистондан талон-тароқ қилиб Москва, Петербург музейларига олиб кетилган буюмлар, рус амалдорлари ва солдатлари томонидан ўнгиллаб сотилган, ҳатто чет элларга чиқарилган, ўзлари уй-уйларига олиб кетган қимматбаҳо рўзгор, олтин-кумуш безак ва бошқа ноёб жавоҳирлар рўйхатига чак қўрсатилган мақолаларни халқимиз кейинги йилларда бир неча матбуот саҳифаларида ўқиб турибди. Бу тўғрида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида (1991 йил 19 июнь) чоп этилган бир ҳужжатдан оғина далил келтираман.

«1853 йили рус қўшинлари Оқ машт қалъасини босиб олган пайтдан бошлаб, то туркман ерларини забт этгунгача бўлган босқинчилик юришлари давомида рус олимлари архивлар, кутубхоналар ва бошқа маданий ёдгорликларни қўлга киритиш ишларини гоёт илоқлик билан олиб бордилар...»

Тарихчи олима Нафиса Содиқова Россия барча талон-тароқчиларини режа билан амалга оширишнинг алоҳида йўлларини ишлаб чиққанлиги ва бу ҳақида махус қўлланма Туркистон билан Россиянинг чегараси бўлган Оренбургдаги божхонага аниқ рўйхат ҳам бериб кўйилганини таъкидлади. Қандай нарсаларни олиш ҳақида рўйхат рус солдат ва офицерлари қўлларига ҳам берилган. Шарқ халқлари тарихига оид маънавий бойлик манбалари — қимматбаҳо китоблар, қўлёзмалар, маданий бойликларнинг талашда Москва ва Петербургдан бизга «гўё илмий ёрдам бериш» баҳонасида келиб-кечиб турган шарқшунос олимлар — Н. И. Веселовский, К. Г. Залеман, Н. Ф. Петровский, В. В. Радлов, А. Н. Самойлович, В. П. Бартольд ва бошқалар жонбозлик кўрсатдилар. Моддий бойлик ва жавоҳирларни талашда ҳарбий раҳбарлардан тортиб солдатларгача қатнашди. Хива хонлигига босқин ясалганда саройдаги жуда қимматли бой кутубхона ёпишганга олиниб, Петербургга юборилди, улар жаҳон Салтиков-Шчедрини кутубхонасида сақланади. «Хон саройдан таланган қимматли ўлжалар ичида 200 пул неайдиган қолиқ, хоннинг 25 тилла ва кумуш муҳри, 200 дан ортиқ қадимий танга... заргарлик буюмлари, қимматбаҳо кийим-кечақлар бор эди».

Таланган қимматбаҳо буюмларнинг кўп қисми ўтирлик билан ўзлаштирилди, «ким ошди» қилиб сотилди, бир қисми марказга топширилди...

Рус қўшинларининг Туркистонга қилган юришида беҳисоб қон тўкилди. «...Қалъага шафқатсиз ҳужумдан кейин қирилганда унда 12000 туркман ўтов эгасиз қолган эди... Ўтовлар гилалар, уй-рўзгор буюмлари, қимматбаҳо тақинчоқлар билан тўла эди. Юришда қатнашган солдат ва офицерлар туркманларни талаб қимматли коллекцияларга эга бўлдилар...» «Бухоро амирлиги Россияга қарам хонлиққа айлангандан кейин бу ерда... совга олиб кетилган рус амалдорлари кўпайиб кетди. Улар совга илжида ҳар нарсани баҳона қилиб тез-тез келиб, амир ва хон совгаларини қўлга киритиб, Ташкентда сотиб кета бошладилар. «...Кейинчалик эса совгани фақат генерал-губернаторнинг ўзи олишга қиритилди. Туркистон генерал-губернатори Розенбахнинг хотини Ольга Ивановна... ундирилган қимматли, нодир совгаларни Ташкентга кам ошди савдосига сотар ва ҳисобсиз пул жамғарарди...»

Абдулла Қодирий чор Россиясининг Туркистонга қилган босқинчилиги ҳақида Юсуфбек ҳожи ва Отабеклар тилидан гоёт тўғри фикр-мулоҳазаларни баён қилган эдики, энди буни баралла айтиш вақти етди. Бугина эмас, Қодирий хонлик тузумидаги адолатсизликларни фош этишда ҳам, у даврдаги нур ва сояларни ҳам ҳаққоний ифода этолди. Зотан, Қодирийнинг тарихий романида тарихийликка қатта амал қилинган. Биз ҳар бир роман воқеини тасвирла бунга яққол кўраман.

Шарқшунос олимлардан А. В. Пясковский, Е. Марковнинг 1904 йилда Петербургда босилган «Россия ўрта Осиёда» номли китобида шундай бир маълумотни келтиради: «Осиёликларнинг

да ҳаққоний тасвирланган. Отабек бу воқеалардан тўғри хулосалар чиқаришга уринади. Худоёрхон давридаги адолатсизликдан Отабек ва Юсуфбек ҳожилар гоят нафратланганлар. Марғилон савдогарларидан — Зие шохичи уйдаги ўлтиришда Отабек ўз юрти аҳволини тўла таҳлил этиб турмуш ислоҳ қилинмаса, тобора жарга кулаб кетиш хавфи яқинлашганидан дарак беради. Гап Тошкентдаги аҳволга келиб тақалганда Азизбекнинг халққа қилаётган жабр-зулми ҳақида эшитувчиларни ҳайратга солаётган даражада тўла маълумот беради. «...Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан биргаликда энди ўзинчи шикоятимизни юборган-дирмиз... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан бир неча зила баланд ўринни ишғол этувчи кимса бўлса, биз қандоқ қилайлик!»

Отабекнинг давлат идораси бобидаги орзулари ҳар жиҳатдан адолат ва ҳақиқат излаш, элни бахтиёр қилиш, юртни обод қилиш каби буюк ниятлари, унинг чинакам халқчил ва ўз тақдирини фақат эл-юрт тақдирини билан боғлаган, ҳар қандай мураккаб вазиятларда ҳам ўзининг буюк мақсадлари ва эътиқодига содиқ қолиши билан ибратлидир. У Россияда савдо-сотик ривожланган, бир бутун кудратли давлат сифатида биздаги хонлик тартибларига нисбатан юқори поғонали эканлигини самимият билан изҳор қилади.

Отабек сафар таассуротларини оддий бир ҳикоячи тарафдан айтиб кўяқолмайди. Кўрган-билганларини таҳлил қилиб беради. Керакли нуқталардан ибрат олишга даъват этади. Бу ҳам эл-юртни обод қилиш бобидаги гамхўрлик мақсадлари билан чинакам боғланиб кетади. Зотан, эл-юрт гамини ўйлаб яшайдиган шахс то умрининг охиригача бу ҳис-туйғудан холи бўла олмайди, бу чинакам инсонга ҳос табиий ҳолат, хусусиятлар. Биз Отабекнинг маққур ҳикояси давомида агрофагиларни нимага даъват этаётганлигини ҳам, яна бир ойда ҳамма кўрган-кечирганларини ҳам билиб оламиз. Бу фазилят — ёзувчининг нақадар сўзни тежаб, билиб ва усталик билан ишлатишидан келиб чиқар эди.

«...Менимча, ўруснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқидан бўлса керак... Аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низоимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтганда Зие амакмининг фикрлари қисман тўғри (Зие шохичи «бизнинг бу ҳола тушишимиз ўз феъли-бадминидан», деган эди — А. А.). Бу кунги қора топон ва қичоқ низоларини свага бир тимсол ўрнида кўрсатайин, ўйлаб кўрилса, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қилчоқ оғайиларимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?! — Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уругини сочиб юргувчи бир неча илвогар бошлиқларинадир».

Мана бу ўринда биз Отабекнинг жамият ҳаётига оид энг муҳим ва мураккаб масалаларда нақадар жиддий фикр-мулоҳазалар юритиш даражасига кўтарилганини англаб оламиз. Шу билан бирга Отабек хонлик давридаги ички зиддиятлар натижасида мам-

лакат бошига қанчалик кулфатлар тушайтганини гоят тўғри ва чуқур идрок этади. Унинг тафаккури шу билангина чекланмайди, балки маққур оғир вазиятлардан, элни таназулга суртаб боратган омиллардан қўтилиш йўлини ҳам ахтарлади ва ўзинча бунни топади ҳам.

Отабек Худоёр замонидаги амалдорларнинг аксариятини қоралайди. Кўп амалдорлар халқни алдайди, талайди, нифоқ солади, бойлик орттириш, шахсий манфаатини кўзлаш ҳар қандай разолатдан тоймаслиқ, маишатпарастликка интилиш уларнинг асосий мақсадлари эканлигини дангал очиб ташлайди. Бу қадар тўғри сўзлик ва ботирлик унинг бошига озмунча ташвини солмади. Бошини дор остига олиб келди. Аммо Отабек мард эди, ўз сўзи билан бир нафас ҳам қайтмади. У ўзининг олий ҳислатлари ва юқори мақсадлари, фазилятлари билан маққур табақалардан ўзини бутунлай четда деб ҳисоблайди. Шу билан бирга ўн мансуб бўлган табақани ўз муҳитида топа олмаётганидан қайғуради.

Тошкент аҳолиси Юсуфбек ҳожи раҳбарлигида Азизбекка қарши исён кўтариш муносабати билан Марғилонда Хомид ва Соҳиллар Отабекка қарши бўҳтон уюштирадilar. Отабекни қараматишади. Марғилон қушбетиши томонидан сўроқ қилинганда Отабек ўзининг мавжуд ҳоқимияти, ундаги амалдорларга бўлган муносабатларини дангал айтди. Халқ оmmasига нисбатан (қайси қабилага мансуб бўлишидан қатъи назар) холис туйғулари билан қараяжагини баён қилади. Отабекнинг маққур фикр-мулоҳазаларидаги буюк ҳаққониятга яна бир тан берадиган жойи шундаки, у халқ орасидаги миллий тафовут (бу руслар тўғрисидаги мулоҳазаларида ҳам кўринган) қабилавий айирмалар, маданийчилик, уругчилик сингари бачкана, бир қарашда гўё майида кўринадиган, аслида эса жуда хавфли оқибатларга суртаб борадиган иллатлардан холи ва барчасидан юқори туради. У инсонларни ким ва қайси табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, чин инсоний фазилятларига қараб баҳолаш фикрини олға суради, халқ оmmasига умуман хурмат ва ихлос туйғуларини изҳор қилади. «...Биз на қочоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарли оғайиларга, — дейди Отабек. — Бу икки фирқа бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишига бир-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноян Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки фирқанинг биттасига ҳавола қилиш баайни қўйни бўрига топшириш-қабилидан бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўтрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламоқ, бойлик орттирмаққасига бўлган орзусини, иккинчисининг кўркли хотинлар, юқори турмушлар учун бўлган мақсадлигига кўриб, икки орадан «элни тинчтай, эл ҳам роҳат тирикчилик қилсин!» деган учинчи бир олий мақсадни чирроқ ёқиб ахтарсангиз ҳам топа олмассиз; мана биз тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам фақат ширин хаёллардагина юрган олий фирқага ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз....»

келтириб чиқараётган айрим реакция реакция кучларнинг мижозларидан фақат шахсий манфаатлари йўлида фойдаланаётганларини пайқаб, руҳан эзлиб кетади. Умидсизликка тушади, дунёга сиймай қолади, кетма-кет жанжал чиқариб юртни айрон қилаётган палиллар дастидан дунё Ҳожини кўзига тор кўришиб қолади. Хуллас, гоят оғир ва мураккаб вазиятларда Юсуфбек Ҳожининг энг назик қалб ҳис-туйғулари айниқса ёрқин намоян бўлади.

Ҳожини қинчоққа қирғин ясамоқчи бўлиб турган беқлар йигидан «Агарда дунёдан ўтаётган бир кексангизнинг маслаҳатига кулоқ берсангизлар, бу фикрингиздан қайтинг, биродарлар. Илло Юсуфбекни ўлдирга чиқариб, бу шум шингиздан менг ташқарида ҳисоблангиз...»

Агар Юсуфбек Ҳожини ўз манфаати шахсиятини ўйлабгина яшаганда жуда тинч, оилали таъминланган, Тошкент беқлари иллама деса, шунини бажариб, эл-юрт деган нарсани ўйламаса, — моддий жиҳатдан роҳат ва фароғатда бўларди, аммо маънавий дунёсини қашшоқ бир шахс сифатидагина намоян бўларди.

Юсуфбек Ҳожини юртта бошчилик қиладиганлар қиёфасини аниқ қиёб изоҳлаб беради ва ўзини айни бошқалардан талаб қиладиган қиёфада фаолият кўрсатади. Эл-юртга бошчилик қиладиган шундай характерлидир: Хукумат мансабларига ўтказиш учун — «саввало манфаати шахсиятидан кечиб, фақат эл бахти учун — тикканлар жамоаси керак...» Бунинг ўзи билан ҳам Ҳожини тасвирлаймайди. Эл бахтига бон тиклиш — бу ўз-ўзидан бўлмайди. Бундай қиёфадаги шахсларда онг, тушунча, олий даражада пок ният, мақсад, имон, мустаҳкам бир эътиқод бўлиши ҳам керак. Катта мақсад сари интилувчида бу сифатлар бўлмас экан, у алга бошчилик қиёбмайди, деган ақидани Ҳожини қаттиқ ўқидиради: «...Бу жамоанинг ўз маслаҳати йўлида қузатган маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ава шундан кейин ҳалиги нишонига қараб интилишда оёғи остида ялашган чўп-ҳасларни сулура бориш лозим... Шу ёшга етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус!»

Тарихда ўзига тўқ, моддий жиҳатдан таъминланган ва гоят маърифатли, ҳар томонлама етук, шунинг учун ҳам маънавий дунёсини бой, ўз шахсий фароғатидан кўра халқ, эл-юрт тақдирини, бахт-саодати учун қурашни юқори қўйган шахслар кўп бўлган. Юсуфбек Ҳожини ҳар қандай мураккаб вазиятларда ҳам ўз нуқтаназарини гоят ақд-илроқ билан ўтказишга қодир, одил, боғир, доғирманд бир шахс. Энг оғир пайтларда «биз сенга — сен» деб жавоб бермасак, ҳаракатларимиз ақд-илроқ доирасидан чиқмас «лейман» қаблида иш тутиб, ўзининг дипломати боғидаги қобилиятини ҳам кўрсатади. Ўзи яшаб турган муҳитда ақд-илроқ, маърифат ёрдами билан адолат ўрнатилга интилади. Барча фаолиятларида халқ оммасининг аҳволига ақиниш, унга қўлидан келганча ёрдам қилиш ҳиссиёти билан тўлиб тошган инсонларвар Юсуфбек Ҳожини сингари шахслар ўзбек халқида ҳам, жаҳон халқлари орасида ҳам кўп бўлган.

«Утган кунларда Юсуфбек Ҳожини, Отабек ва уларнинг ҳаммадилари томонидан Худойрхон замонидаги тарихий воқеалар учун бир таҳлил қилинар экан, унда ҳамма даврлар учун ибрат бўлаётган оқибатларни умумийлаштириб, сира эскирмайдиган ажойиб масалаларга оғна сурилдиликни, биз улардан ўзимиз яшаб турган ҳаётини назаритеримиз учун ҳам гоит қимматли намуналар топа оламиз. Ҳужум-доғир, Ҳожининг дард-ҳасратини тинглаб ўтирган Юнус Мухаммад оғунид мамлакатнинг биринчи бошлиғи нақадар катта қобилиятли, ҳалол ва ҳолис, шу билан бирга жуда оқил шахс бўлиши аниқлигини чуқур идрок этади. Ҳожининг фикрларида кўшилган оғна ҳолда у ҳам барча даврлар, тузумларда эл-юртга бон бўлувчи қиёбни қиёбаси ҳақида жуда қимматли фикр айтади.

Юсуфбек Ҳожини мулоҳазалар ва бадий далиллар бизга Юсуфбек Ҳожининг фақат даврининг илгор ва буюк сиймосигина эмас, балки бонининг давримиз учун ҳам — ҳаётини инсоф ва адолат билан қиёбта қуришда жуда катта ибрат бўла олади, деб ҳисоблашга ҳуқуқ беради.

7. ДУНЁГА НАМОНИНИ ЭТИЛГАН «ИЧКАРИ»

Бизнинг ўзбек хотин-қизлар образларининг аҳвол-руҳияси, ич-иш-ташқи дунёси, тили, ҳар қайсларининг ўзига хос хусусиятлари, қаччалик нуқсон-ю, бутун фазилятларини мукаммал кўрсатишга жуда катта аҳамият беради. Бинобарин, Кумуш ва Отабек тақдирини билан боғлиқ барча воқеалар Худойрхон даврининг ўзбек халқини тарихини ифодалаб беради. Бу билан бизнинг тарихий воқеалар ҳаммаша жамиятдаги барча инсонлар, ҳатто ундан ҳам бир шахснинг хусусий ҳаётини, фаолиятини, тақдирини билан боғлиқ бўлишини ҳам исботлаб берди. Бу тарихий бадий асарининг қилинадиган энг муҳим талаб сифатида Қодирий романларининг ўз мукаммал ифодасини топади. Отабек ва Юсуфбек ҳожининг, давлат ишларига аралашган, ҳаётда доғирлик рўй бермоқда бўлган барча воқеаларга ўз муносабатларини билдирмай туролмайдилар, уларнинг ҳаёт-фаолиятида бошқача яшаш мумкин эмас. Аммо Кумуш, Ўзбек оғини, Оғтоб оғини, Зайнаб, Хушрўйбинилар — ҳаммаси уй бекалари, остона ҳатлаб кўчага чиқмайдилар. Юзаки қараганда «ташқарида» бўлаётган воқеа-ҳодисаларга уларнинг, яъни «ичкаридаги» ларининг ҳеч қандай алоқалари йўқ. Бироқ Қодирийнинг буюклиги шундаки, жамиятда яшаб туряб ундан узилиб чиқиб табиат қонунига энг, бу ҳаётнинг тарихининг ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган ўз қонунияти эканлигини бадий таҳлили воситаси билан кўрсатиб берди. Шахс ҳаммаша ўз муҳитини, эл-юрт тақдирини билангина эмас, шу билан бирга жаҳон, бутун инсоният жамиятини тақдирини билан ҳам боғланган бўлади.

Кумуш — кимсан марендонлик Мирзакарим қутидордай бой сөөдогарнинг ягона, эркатгина, гўзал бир қизини. Ойлада унинг биродар жиҳатдан қамчилиги йўқ, ҳамма нарсаси муҳайё. Бундай оила-

ларда аксар киз болага берилмаган тарбия — ўзига оро бериш, ясашиб-тусаниб юриш, ниҳоят бўйга етгач, яхшироқ, бадавлатроқ оилата келин бўлиб олиш иштиёқида ҳаракат қилишдан нари ўтмайди. 20-йиллар ва ундан кейинги давр адабиётимизда бой оиланинг хотин-қизлари фақат шалок, бузуқ, энг палиқ ишлар билан шуғулланувчи кимсалар тарзида кўрсатилади.

Кумуш нақадар ўзига тўқ оилادا туғилиб ўсган билан, нақадар бой маънавий қиёфага эга эканлигини кўрсатиш Абдулла Қодирийнинг доим эътибор марказида бўлади, шунга эришади. Қодирий Кумушдаги буюқ фазилатларни кўрсатиш билан унинг муҳитидаги нуқсонларни, дағаллик, ҳақсизлик, хуллас ҳаёда ҳа-миша учраб турадиган гоят салбий ҳодисаларни ҳам кенг кўла-мада қамраб олади, уларни ич-тошини очиб ташлайди. Кумуш билан Отабекларни худди ана шу ҳақсизликларга, дағалликларга қарши қўяди.

Кумушдаги барча ажойиб фазилатлар (мардлик, ишонч, гўзаллик, оқиллик, етуқлик) гарчи Отабек томонидан қадрланган бўлса ҳам, бошқа шарт-шароитлар, мавжуд муҳитдаги мураккаб-ликлар, зиддиятлар тарафидан топталди. Ҳаётдаги қарама-қар-шиликлар ўз йўлида шиддат билан ривожланиб боради, инсонни ўз ҳолига қўймай гирдобига тортиб кетарди. Ҳар бир давр, жа-миятда рўй бериб турадиган бундай дахшатли воқеа-ҳодисалар қанчадан-қанча инсонларнинг тақдирини фожиялар қазирга таш-лайди. Кумуш билан Отабек тақдирини ҳам худди шундай бўлди. Отабек Кумушнинг химояси йўлида қўлидан келган ҳамма чора ва тадбирини барма-бир қилиб кўрди. У софдил, доно, «мужасси-ми ифбат» киз атрофидаги фалокатларга қарши танҳо курашди. Ҳатто жонидан кечиб, «Душанба кун кечаси» бир тўда газанда-лар билан бир ўзи ёлғиз олинади. Шу билан бирга бу кураш адо-лат билан адолатсизлик ўртасидаги ҳақиқий қарама-қаршилик ва адолатнинг қонуний афзаллигини ифода этарди. Бироқ, «айшини нодон суриб, кулфатни доно тортадир» қабилидаги ҳаётий ҳо-дисалар жараёнида маънавий жиҳатдан нуҳ одамлар орасида ҳа-миша донолар ўз олийжанобликларининг азобини тортадилар. Кумуш ва Отабек ўз муҳитларидаги ана шу ҳодисаларнинг қур-бон бўлишлар. Кумуш, гоят улугворлиги туфайли онг-тушунча-си наст, жоҳил, худбин, шуҳратнарастлик иллатлари гирдобига учраб, шайқатсиз ўлдирилди. У ўз улугворлиги туфайли айбон-ган гуноҳкор сифатида ҳалок этилди. Романдаги барча воқеалар-нинг ривожланиб бориши салбий кучларнинг устиворлигини таъ-минлади ва бу ҳол Кумушнинг ҳалокатини муқаррар қилиб қўй-ган эди.

Кумушнинг ҳалокати тасвири — романинг энг ўтли, энг ҳа-роратли, энг алағсали боби дейиш мумкин. Бу бобни неча марта ўқисангиз ҳам кўз ёши тўкмай туролмайсиз. Зотан, Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида гувоҳлик беришича, маз-кур бобни Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам йиғлаб туриб ётган. Модомки, ёзувчининг кўз ёшлари ўзи яратган образ ва воқеалар

устига тўкилар экан, китобхон ҳам бундай саҳифаларни кўз ёш-си унди олмайди. Яна шуниси борки, китобхон асар бошидавоқ Кумушнинг бутун фазилатларини ҳавас билан кузатиб келиб, уни жонидан севиб қолади. Кумуш роҳат қилган кезларида у билан бирга роҳат қилади. Кумуш қилмаган кезларида у билан бирга қийналади, эзилганда эзилди, кулганда кулади, ўз тақдирини у билан боғлиқ ҳолда ҳис этади, худди шундай ҳис-туйғу-лар билан тўлиб турган китобхон Кумушнинг ҳақсиз ўлимига чидолмай қолади, фарёд қилади. Романинг бу саҳифаларини ўқиб бўлгач, йиллар давомида ҳам, ҳатто айтиш мумкинки, бир умр унинг таъсиридан кетолмай юрди...

Кундошлик жафолари Кумушни қандай қурбон қилган бўл-са, Зайнабни, Кумушнинг қотилини ҳам шундай қурбон қилди. Зайнабнинг тақдирини ҳам гоят фожияли, мураккаб, зиддиятли бўл-ди. Зайнаб «ота-она орзуси» билан Отабекка олиб берилган инсончи хотин. Еу ҳам шаҳарнинг «ман-ман» деган бадавлат оишларининг биридан чиққан киз. Асли содда табиат: киз бола бўйига етгач, эрга тегиши керак, деган тушунчадан нарига ўт-маган, эрининг қандай одам бўлиши тўғрисида ўйлаб ҳам кўрма-ган, мўмин, оғир-вазмигична, камгап, эр-хотин, онла каби муаммо-лар тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлган оддийгина бир кизи эди. Мана шундай табиати, тушунчаси билан ҳатто Ку-муш билан қамти келмагунча кундошлик тўғрисида ҳам ортиқ-ча бош қотирмаган, ҳасанга ҳам келтириб ўтирмади.

Кумуш ҳам дастлаб, гарчи кундошликка «розалик» берган бўлса-да, Зайнаб билан бевосита дуч келгач, гайри шуурий хо-ллада аста-секин рашк ўтига берилла бошлади. Кумуш ўзининг гоят ёқимли, файзли, хуш табиати-ю гўзал қиёфаси билан буғун онла аъзоларининг эътиборини тортиб қўяди, хурмаг-эхтиромга сазовор бўлади. Ҳатто илгарилари «маргиюли анди»га тиш-тир-новни билан қарши кураш олиб борган ўзбек олим, Кумушга би-ранон дуч келгандаёқ ўйиб-ўйиб кўришар, негалар ўйиб туриб қўлидан ёш оқизарди, орадан кўн ўтмай батамом Кумуш томонга оғиб кетганди. Кундошлар ўртасида бир тап чиқса, ўзбек олим донсал Кумушни ёқлар, ҳатто айб Зайнабнинг ўзида, «тумбаз улгур, нисмиқ» дейдиган бўлиб қолди. Шундан кейин яна Ота-бекнинг унга нисбатан очик бўлиниб турган кўнгилсизлиги ҳам кўзинлиб, Зайнаб бу уйда ўзини ортинча одамдай, ҳеч ким йўқ оғамчадан сезиб, там-аламга богатади. Аммо дардини ичига ютади, ҳеч кимга айтмай сўйлади. Ўзи аҳволини тузатишга бирон тад-бир-чора тополмайди. Алий замонда Отабекдан ажралгиси, бу унинг тарк эткиси ҳам келмайди. Ниҳоят онаси Хушрўйибига ерилгандан кейин, Хушрўйибини унга «акд ўргатиб, эсини кари-талди». Хушрўйибини ўзига зеб берган, жуда мустақил фикрлай-диган чўрт кесар, истагига қарши келган ҳар қандай кишига қарши очик кураша оладиган, шадлот, доворак аёл эди. У, Зай-набга таъсир этади, агар эс-хуши борида этагини ёпмаса, бутун бахт-саодатидан маҳрум бўлиб қолишни уқдиради. Ниҳоят куй-

дан ювош Зайнаб энг даҳшатли жиноят қилишга тайёр бўлиб
ётади.

Зайнаб ҳақиқатда, қотил, жаллод бўлган аёл эдимми? Уни
реал ҳаёт, оилавий муҳит, содир бўлмиш воқеа-ҳодисалар ҳеч
нарсанда йўқ, ношуд, соддагина бир аёлни қотиллик даражасига
сургаб боради. Гўё Зайнаб ўз кундошининг жаллоди бўлиш им-
кониятига эга бўлгани учун бу ишга қўл урган йўқ, балки
унинг жаллоди бўлиш зарурияти қаршисига қолди. Зайнаб ё кун-
дошдан қутулиб бу уйда яшаш ёки бу уйдан воз кечмиш қар-
шисига қолди. Янаш учун кураш уни шу аҳволга солиб қўйди.
Бундан яна шундай хулоса чиқадими, кишиларнинг характерлари
ўз-ўзидан ўзгариб кетавермай, балки улар яшаб турган муҳит,
шарт-шароит унга ҳал қилувчи таъсир кўрсатар экан, уни турли
қуйларга соларкан. Зайнаб ўзининг содда ва анча калтабиллиги
билан ҳатто Кумуш ҳалокати билан боғлиқ бўлган ёки юзага ке-
лиши мумкин бўлган фожиалар тўғрисида ҳам дурустроқ ўйлаб
кўрмайди. Унинг кўз олдига фақат битта нарсга туради, яъни Ку-
муш ўлади-ю, Отабек ва унинг дабдабали оиласи ўзига қолади...

Бундай ўйлаб кўрилса, манфаат тақозоси инсонни шу қуйга
солди. Зайнаб ўз қилимини билан тинчимоқни кўзлади, ammo қил-
миши ёлғиз ўзини эмас, бутун бир оиланинг боинини еди... Бу
ўринда ўзбек олимнинг шуҳрат кетидан қувиб, ҳаммага, эрига,
ўглига ҳам сўзини ўтказини, ўз фикри хатоми, тўғрими, ундан
қатъи назар айтганини ҳар қандай йўл билан қила биллини барча
фожаларнинг бош омили бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтиш
зарур. Ўзбек олимнинг қилмишлари ҳам бизга гоят ибратли,
ҳаётда бундай аёллар эмас, эркаклар ҳам тўлиб ётади ва бу образ
ҳам ҳеч қачон эскирмайди. Ундан ҳар бир дар китобхони ўзига
хулоса чиқариб олаверади. Биз илгариги тадқиқотларимизда Зай-
набин ҳам, унинг атрофидошларини ҳам таҳлил қилганда —
уларнинг барча салбий қилмишларини хонлик инжтимоий тузу-
ми-ю, ундаги адолатсизлик ҳукмронлигига олиб бориб боғлаган-
миз. Бу ниҳоятда хато қараш бўлиб, бундай фожиалар инқилоб-
дан кейинги бизнинг ватанимизда нақадар амж олиб кетганлиги
ҳақида лом-мим деймас эдик. Модомки, Зайнаблар, Хушрўйлар,
Ўзбек олимлар ҳозир ҳам тўлиб ётибди. Шу билан бирга, Ку-
мушлар, Офтоб олимлар ҳам ҳаётда бор, уларнинг топиш нисба-
тан қийин бўлаётир холос... Бунга инжтимоий тузумнинг ҳеч бир
алоқаси йўқ эканлини ҳаёт кўрсатиб турибди. Инсоният жамияти
содир бўлиб турадиган бундай ҳолатларни Абдулла Қодирий гоят
чунқур идрок этар экан, биз уни тушумас эканмиз. Зайнабда қо-
тиликка яқинлашиб келаётгандаги рўй берган ўзгаришни Қо-
дирий шу қадар нозик кузатиш билан тасвирлайдики, ўқиб тур-
ган киши худди бир кино кўраётганга ўхшайди. Мана бу ҳолатга
эътибор беринг; Зайнаб дабудурустан қотил бўлиб қолгани йўқ,
у шу даражага келгунча жуда кўп пэтироблар чекди: «Зайнаб уч-
тўрт ойнинг ичда киши танмаслик ҳолга тушган эди. Илгариги
тўлалигининг ярмисини йўқотгандай, тусига қаримсизлик кирган,

бу ҳаракатида ҳам бир бесаражкомлик зоҳир ва буларнинг ус-
туби ҳар қачон унда кўрилган «огирлик» ўрнига асабийликка
яқин бир вазият ўлтиргандай эди...» Кўриниб турибдики, уста
сониаткор қўли билан ёзилган бу қисса ва гўё олдийгина туюл-
ган сатрларда иззаг-нафси, бутун шазъи таҳқирланган ва шизъи
ҳаюратланган аёл ҳақида, унинг ичда огир тош ботиб, сир бў-
либ ётган қайғу-ҳасратлар, қалбита битгадек санчилиб турган
умидсизлик туйғуларини ҳақида китобхонга жуда ёрқин тасаввур
бери олади.

Ёзувчи Зайнабин бундай жиноятларга бориб тақалашини
асослагча шундай уринадики, ниҳоят унинг бошқача бўлиши
мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилиб қоласиз. Зайнаб бундай
жоний ишга ўз истаги билан қўл урган йўқ. Хушрўй билан
қилган суҳбатда «шундай кунларга мен қандай дедимми?» қаби-
ладе фикрлаган соддагина аёл, Хушрўйбининг «кундошинг
билан эрининг роҳатини бузаверсанг, эринг сени кўяр!» деган
сўзидан кейин... бу эҳтимол тутилган ҳақиқат олдига энди бош-
қовроқ ўйланиб қолди... Зайнабин туси шу чоққача кўрилма-
ган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай турган кўз ёшиси
ҳам куриди ва товушида ҳам ҳануз эшитилмаган кескин бир
оҳанг бор эди.

Ўзбек олим асли шу қадар ёмон она эдимми? Йўқ, у жуда
мураккаб характерли, деярли ҳар биримизнинг оиламида, қарин-
дош-уруғимизда, менинча, энг кўп учрайдиган аёллар образи-
дир. Шунинг учун ҳам ўқувчида Ўзбек олим жуда чуқур ва зўр
таъсирот қолдиради. Мазкур образда Абдулла Қодирийнинг бу-
тун ҳажийтчилик қобилияти, маҳорати мужассамланган. Ўзбек
олимнинг кўпгина хатги-ҳаракатларидан куласиз, баъзан гаши-
ни келди, ammo уни ёмон кўриб ҳам қолмайсиз. Чунки ўзи та-
ниб ёмон одам эмас. Ammo айтганини қилмай қўймайди, айт-
ганидан нима чиқшини ўйлаб ўтирмайди. Бунга ёзувчи бошдаёқ
ёзувчига таништиришда — «думбул табиат» деб қўяди. Ўзбек
олимнинг бутун ҳаёти, фаолиятида ёзувчи берган изоҳи тасдиқ-
лашиб бораверади. Ўзбек олим на Отабек, на Кумушга ёмонлик
раво кўрмайди, бироқ унинг қилмишлари бехатиёр ёмонликка
олиб келади. Ўзбек олим — халқимиз орасида мавжуд бўлган,
балки жуда ҳам кўплаб учрайдиган муайян бир гуруҳга мансуб
аёлларга хос бутун хусусиятларни ўзида мужассамлантирган ти-
пик образ. Бадий асарда аини шундай образларни тип даража-
сига кўтарилган деб ҳисоблаб келинади. Ҳар бир оилада ота-она
ўз фарзандига сўзини ўтказиш учун минг хил йўл излайди. Ўзбек
олим ҳам ўз оиласида ўзи чизган қилиш билан ҳаёт кўрмоқчи бў-
либ фожиаларга учради. Нега Ўзбек олим шундай балоларга йў-
лиқди? Бу суроққа ёзувчи жуда асосли қилиб жавоб беради.

Ўзбек олим аввало, Юсуфбек хожин билан Отабекнинг эл-юрт-
данги обрўси, маъқел туфайли димоғдор бўлиб қолган, кеккайиб
ностаж, ман-манликка жуда берилган аёл. Инглишларда, тўй-
маъракаларда, айнққса, уй ичда Ўзбек олим ўзини хўжайин деб

дан Отабек ўртасидаги ширин ҳаётнинг ўзинасини айириб олмасдан, балки унинг дағал томонларини ҳам тўла қамраб олади ва барча ҳолатларни миллий руҳда ифода этишни бир нафас ҳам унутмайди. Қитобхон романни ўқиб давомида бунинг ҳаммасини кўради, идрок этади, тушунади, ўанча хулосалар чиқаради, яна узоқ муддат воқеалар таасуротидан чиқолмай юради. Чунки ҳар бир ўқувчи ўзи танишган воқеа, манзара, образлар тақдирини беихтиёр аралашиб кетади, улар билан баробар нафас олади, яшайди. Ҳар бирига ўз муносабатини билдирмай туролмайд.

Абдулла Қодирий тасвир этган аёллар образлари, жумладан, биз юқорида кўриб ўтган аёллар образи ўз замонасининг ўзига тўқ, бадавлат, эл-юртда катта обрў-этиборга эга бўлган оналардан чиққан аёллардир. Қодирий бундай табақага мансуб аёлу эркаклар фақат салбий одамлар бўлади, деган ҳар қандай сохта дунёқарашлардан четда туриш билан ўз замондошларидан гоят ялғариллаб кетган эди. Зотан, 20-йиллар ўзбек адабиётида, ҳатто бутун шўро адабиётида «синфийлик» деган машғум, сунъий, бизнинг мафкурамизни гоёт оғир фожияларга дучор қилган «назия»га фақат Қодирийгина берилмади, ўзбек адабиётида бошқа бирон ёзувчи шу даражада ҳалол ва мустақкам эътиқодда туролмади.

Демак, биз юқорида Ўзбек олим ва Офтоб олим, Қумуш ва Зайнабларнинг қайси табақаларга мансубликлари ҳақида, шу билан бирга, уларнинг характерлари, инсонийлик фазилатлари-ю нуқсонлари уларнинг ўзлари мансуб табақагагина боғлиқ бўлмаганлигини кўриб ўтдик. Ҳар қайсилари ўз инсоний хусусиятлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар ва бу ҳолатлар уларга умминсонийликни бағишлаган. Романда булардан ташқари «қуйи» табақа деб аташга одатланиб келганимиз камбағал оилаларнинг вакиллари образлари ҳам бор. Уларнинг энг кўзга ташланиб турадиганларидан бири — Ҳасанали ва унинг хотини Ойбалдоқ, Офтоб олимнинг чўриси — Тўйбека, Ойбалдоқ — Ўзбек олимга чўрлик қилади. Романда тасвир этилган замонларда эркак қул ташқаридати қора ишларини, аёл чўрилар эса, уй ичидати қора ишларини бажарар эди. Биз илгариги ишларимизда, жумладан, «Абдулла Қодирий» деган адабий-танқидий очеркимизда кейинги табақа вакиллари Қодирий кам кўрсатиб, «тарихий ҳақиқатга эриша олмайди» (Ўша китоб, 117-бет), деб Қодирийга, унинг рақиблари тасвирда тўхмат қилганмиз. Бир ҳақиқатни айтиш керак, биз илгари ҳам шу мулоҳазаларни тасвирлаган эдик: Тўйбека билан Ойбалдоқлар китобхонга бир-икки марта кўриниб қолади, уларнинг шахсий ҳаёти, кечинмалари, назиробу роҳатлари, хуллас, уларнинг шахсий ҳаётлари тасвирга ортқица ўрин берилмаган. Бироқ биз ёзувчининг қилмаган ишларига эмас, қилган ишларига қараб баҳо беришимиз, ижодий маҳсулотининг бадийи саийаси-ю, эстетик қиймати ҳақида, маънавий дунёмизга кўрсатадиган ижобий таъсири ҳақида ўйлашимиз лозим. Адабиётшуносликнинг бу энг муҳим вазифаси шу давргача орқата су-

риб келинганили — адабиётимизни сохталаштириш, адабиёт ҳаётидаги илмимизни, бу илм ҳақидаги тушунчаларимизни тўғри бўлган адаштириди. Агар биз 20-йиллардаги буюк аждоқларимиз билан оғинмай борганимизда, адабий ҳаётимизда, маънавий дунёмизда, мафкурамиз ва таълим-тарбия соҳаларимизда бу қадар тушкунликка учрамасмидик...

8. МУРАККАБ ВА МУКАММАЛЛИККА ИНТИЛИШ ...

Биз юқоридати саҳифада Тўйбека ва Ойбалдоқ образларига тўхтар эканмиз: «Ўтган кунлар» романининг энг муҳим фазилатлардан бирига қисман тегиб ўтдик. Бу Абдулла Қодирийнинг моҳнаткаш халққа муносабати ва уни ўз асарларида буюк бир моҳир-муҳаббат билан тасвир этишидир. Шу ўринда «Моҳнаткаш» деган тушунча ҳақида ҳам икки оғиз бериб ўтиш жоиз кўрилади. Аввало биз шу давргача «моҳнаткаш» деб одагга фақат камбағал яшайдиган одамларни тушуниб келдик. Бинобарин; моҳнатнинг фақат камбағал қиладди, ҳосилнинг бойлар олади. Моҳнаткаш ким? Ишчи билан деҳқон. Маҳсулотни оладиганлар ким? Шу инсонидан бошқалар. Уларни нима қилиш керак? Истеъмолчи боғини йўқотиш керак, кейин нима бўлади? Ҳамма тенг бўлади. Мана бизнинг саз кам бир асрдан буён одамларга сингдириб келадиган ақидамиз. Бундан нима чикқани ҳақида энди тўхтаб ўтишни шарт бўлмади қолди. Абдулла Қодирий гоёт оғир зулм, тоҳидиларга қарамай бизнинг юқоридати ақидаларимизга кўшилмади. У барча яхши одамларни эъозлади, уларнинг буюк фазилатларини намунга қилиб кўрсатди. Зотан, «моҳнаткаш» тушунчаси бутун бир халққа қарата, уларни, табақаларга ажратмасдан, бир-бирига қарам-қарши қўймасдан айтилиши керак, деб тушунди ва ёзувчи ўз асарларида бунни кўрсатди. Хуллас, энди оқиқ илморр бўлиш керакки, Абдулла Қодирий ўз асарларида бутун моҳнаткаш халққа ҳурмат ва эҳтиром билан қаради, уларнинг бахти учун курашувиларини унутлади, бахтсизлиги учун курашувиларини фош қилиб ташлади, бундайлардан ҳазар қилишни ўргатди. Абдулла Қодирий ижодидати бу фазилатларни алабиётчи, танқидчилар, ҳали-ҳануз етарли даражада баҳолай олгани нуқ.

Аmmo халқимиз кенг ўқувчилар оммаси Абдулла Қодирий қаромининг бу хусусиятини аллақачон, 20-йилларнинг ўзидаёқ тушуниб олган. Халқлар орасида (фақат ўзбек эмас, бошқа халқларда ҳам) Абдулла Қодирий ва унинг буюк асарларига ҳурмат сукубмаганининг, ҳатто йиллар ўтиши билан янада ортиб бораётганининг дастлабки сабабларидан бири ҳам шу.

То кейинги йилларгача ташунчиларни бир нарсга қалғитиб келди: Абдулла Қодирий романларида барча воқеалар марказида фақат «юқори табақа» деб аталиб келган; ҳар жиҳатдан таъминланган — бой муҳитга мансуб кишиларнинг, жумладан, Отабек, Юсуфбек ҳожи, Қумуш сингари шахсларнинг тақдир туралди,

Аmmo романи янчиқлаб ўқилса, ёзувчининг асосий мақсади — умуман халқ ҳаётини тасвирлашдир. Халқ орасидаги барча табақа вакиллариининг ҳаёти ва фаолиятига ёзувчи уларнинг халққа, жамиятга, мамлакат тақдирига нисбатан муносабатларига қараб баҳо беради. Биз буни Отабек ва Юсуфбек ҳожилар фаолиятида ҳам, Худойёрхон, Мусулмонқуллар фаолиятида ҳам кўра-миз.

Отабек билан Юсуфбек ҳожилар сингари буюк сиймоларга ёзувчининг бутун диққат-эътибори жалб бўлганига сабаб — уларнинг ўз замонида халқ ва мамлакат тақдирини учун жуда муҳим бўлган, гоят илгор, умуминсоний тоғлар учун курашганлиқдир. Шунинг учун ҳам Абдулла Қодирий асарлари, даслаб унинг «Ўткан кунлар» романи халқимиз тақдирини ҳақиқатчи, балки халқлар, мамлакатлар тақдирини ҳақиқатчи асарлардир, дейиш мумкин. Шу сабабли барча табақа вакиллари, халқнинг орасида оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган, фақат Қодирийгина кўра оладиган турли-туман вакиллари шу жумладан, «кўйин табақага мансуб шахслар — намоёнлар ҳам мазкур асарларда жуда катта ўрин ишғол қилади.

Агар чуқурроқ ўйлаб қаралса, Абдулла Қодирий ўзбек адабиётида ўша биз «меҳнаткаш халқ» деб атаганимиз табақа вакиллариининг ёрқин тасвирланган образларини киритган ёзувчиларнинг биринчиси бўлиб қолди. Бу фикримизнинг асл моҳияти шундан мазкур табақа вакиллариини фақат бонча барча табақаларга қарам-қарши кўйишни қонун қилиб олган сохта санъат йўриғига Қодирий кўр-кўрона эргашмади, бу йўл-йўриқнинг истиқболли пуч эканини сафдонлари ўртасида биринчи бўлиб пайқабан буюк сиймо ҳам Қодирий бўлиб қолди. «Халқдаги инқилобий оғи», «адабиётдаги сиғийлик», «бойларга қарши ёлпасига ўт оғиш» сингари уйдирмалар ёзувчининг романиларида кўрими-таннинг бовес шу эли ва айни мана шу фазилаатлар Қодирий асарларининг реалистик нуқтасини тайинлайди. Қодирий мазкур дубёкарлида собит туриб, ўзбек халқининг турли табақалари вакиллариини тасвирлар экан, ҳар жиҳатдан энг мукаммал, анча мунча нуқсонлар ва охиликлардан холи, адолат, инсоф, аймон-эътиқодда бутунлигича берилган, инсонлик ва инсонпарварликнинг ҳақиқий муъассами бўлган кишиларни, классик адабиётимизда кенг ишлатилувчи таъбир билан айтаманда, «расомларни бутун халқимиз табақалари орасидан топади. Шу билан ёзувчи ҳаётда мураккабликдан мукамалликка иштилади. «Меҳнаткаш» халқ вакиллари 20—30-йиллардаги дейлик, барча асарларида фақат исёнчи, бойнинг унига ўт кўювчи-ю, мол-мулкни тортиб олувчи бир ёвбойи сифатида тасвирланиб турган бир замонда, «юқори» табақа вакиллари фақат худбин, юлчи, бойлик орттириш, маънават ва қазбөгала аҳум қилишдан бошқани билмайдиган малъунлар тарзида тасвирлаш қонулаштирилган бир назиятда Қодирий бошқача йўл тутди. Барча табақа вакиллариининг ижобийсини ҳам, салбийсини ҳам иналади, тоқди. Шуниси жуда мароқлики,

«юқори» табақа вакиллариининг тасвирида ёзувчи ҳар образ халқларида, мисалан, Отабек, Юсуфбек ҳожи фаолиятида қанчаларини фазилаатлар мавжудлиги билан бирга қатор зиддиятлар, инсонга хос охиликлар борлигини ҳам уқдирган ҳолда, Хасаналар «табақаси вакиллариини ҳам иллатлардан холи, худди ёвбойи тоғи, яхлини ва мукаммал шахслар сифатида тасвирламайди. Бу чинакам ҳаётини ҳақиқатга жуда мос келади. Худди шу сабабли, яъни мазкур фазилаатлар Абдулла Қодирий ижодида, унинг романилари катта ҳаққонийлик, бинобарин, жозибадорлик бахш этиди.

Хасанали ёзувчининг энг катта муҳаббат қўйиб қизган, ўқувчи олдиди ҳам зўр ҳурматига сазовор бўладиган, инсонга хос охилик фазилаатларининг ҳаммасига эга бўлган образдир.

Хасанали Отабек ва унинг оиласига шу қадар самимият билан ҳурмат қиладики, бу хизматларини худди ўз бола-чақаларига бағишлагандай ҳис этади. Шунинг учун ҳам Отабек уни Юсуфбек ҳожи билан, дейлик тенг қўяди, ўзига «маънавий падар» деб ҳисоблайди. Зотан, Хасанали буюк бир инсон, гоят айлан, фаросатли, жуда етук, ҳушёр; яна жуда оқ кўнгил одам. Отабек ва унинг оиласини чин қалбидан ҳурмат қилади, эҳтиёжларини олдидан сезиб туради ва уни қондиришга астойдил ҳаракат қилади. Отабек савдо-сотик ишлари билан юрганда ҳаминша Хасанали бирга бўлади, шундан Юсуфбек ҳожи ҳам хотиржам. Отабекнинг Кумушта уйланишида — икки охиқни қонуштиришда ҳам катта ролини Хасанали ўйнайди.

Отабек Кумушта туфайли тамга ботиб, чиқолмастан, ичиликка берилган кезларда ҳам Хасанали уни ташлаб қўймайди, падарона насиҳатлар қилади, хуллас, бутун умрини шу хилда самимий ҳурмат билан ўтказди, уни биронга озор бермагани учун хўжа-биллардан ҳам бирор озор чекмайди. Ўйлаб қарасак, Абдулла Қодирий тузини ичиб, тузини тушурадиганларини эмас, инсонда бир-бирга меҳр-оқибат узлуксиз куч олиб боришини ўзининг эстетик идеяли қилиб олган ва бу гоят қимматли, охиқ мақсад фақат ўзбек адабиёти учун эмас, балки барча халқлар учун, умуминсоний маданият учун ҳам бебаҳо мақсад эди.

Хасаналига муносабат масаласида яна бир нуқтави кўрайлик. Хасанали Марғилонда Отабек номидан совчи бўлиши масаласида қонгашмоқ учун машҳур савдогар Зиё шохичи хўаурига беради. Шунда хўжайини учун қулининг совчили қилиши Зиё шохичидек катта савдогар, бадавлат кишини хайратга солиб қўяди. Чунки хўжайин билан қул ўртасидаги бу қадар яқинлик, инсон муносабат Зиё шохичини ўйлатиб қўяди. Бу ҳам ҳаётини ҳақиқат. Қодирий бундай муносабатларини ҳам назаридан қочирмайди.

Абдулла Қодирий Худойёрхон даврида яшаган турли табақа вакиллари ҳаётини бизга ҳаққоний ва бадий образларини чиқиб беради, биз уларни доим идеаллаштириш деган тўхмат тамғаси билан изоҳлаб келдик. Шундай ажиб, оқил, зукко, одамгарчиликни зўр, ниҳоятда покча, ўз меҳнати, хўнари, пейона тери би-

дан ҳаётини қурган уста Алим образидир. Бу камтарин, серзавқ, шинаванда шахс — Марғилов шаҳар хунармадларининг вакили бўлиб, унда марғилонликларга хос одоб, ширин муомала, майинлик, етук фаҳм-фаросатлилик сифатлари мужассамланган. Унинг ўзинга хос жуда ажойиб яшаш тарзи, саргузаштлари борли, ўқиб-ёқинида ўзи бир катта романга ўхшаб кетади. Қитобхон Отабекни қандай севиб қолса, уста Алимни ҳам худди шундай севиб қолади. Аммо уста Алим нега моддий жиҳатдан таъминланган ва замонасидан шикоят қилмайди, деб ҳайрон бўламан. Негаки, ўтган даврларда яъни, 1917 йилдан олдинги ҳамма асрларда ҳалқ фақат қашшоқ яшаган, вайрон бўлган, октябрь тўнгаринидан кейиниқ фақат бизда турмуш фаровон бўлиб кетди дейиш керак эди-да! Ана шу муқтаб назардан уста Алимни ҳам Қодирий иди, аллаштиради деб келинди, бу гаплар ҳаммаси ёлгон-яшиқ гаплар эди...

Энди уста Алим образига келсак, бу майда хунарманд, яхши тўқувчи, ўз дастоҳида ажойиб атлас, уларга ўзига хос гўзал нушалар бериш билан донг чиқарган шахс. Ёзувчи бу образ ҳаётини, унинг бошидан кечирган воқеаларни мукаммал кўрсатишга интилиб, романда унга катта ўрин беради. Уста Алим ўзбек халқи тарихидаги маълум бир табақанинг тилик характерида, яъни ўзида ақс эттирган образ сифатида тавданади. Ёзувчи уста Алимнинг бой маънавий қиёфасини кенг кўламда тасвирлашга катта эътибор берган.

Уста Алим ўзи муस्ताқил ишлаб кун кўриш даражасига етгунча жуда отгур меҳнат йўлини босиб ўтди. У, йигирма ишлаб бировлар кўлида ёлланиб юрган кезларида кечирган қийинчиликларини ўзи рўй-роет сўзлаб беради, биз бунда устанинг ҳаёти идеаллаштирилганини бир лаҳза бўлсин кўрмаймиз: аксинча унинг ҳаёти ёнлигида ҳам, ундан кейин ҳам донг ташвишли бўлган, кучли ақл-иродаси билан ўзини сақлаб юрганини англаб оламиз. Муҳаббатга садоқатда уста Алим ҳам Отабеклардан қолшмайди, оила, севаги-муҳаббат сингари энг ноёб инсоний тушунчаларга бутун пиймон ва эътиқод билан муносабатда бўлади.

Абдулла Қодирий ҳаётини тўла ва тўғри бадиий ифода этгани билан машхур бўлди. У кўп калтабин таққидчилар айтгандай хонлик даврини кўкларга кўтаргани йўқ, ўша даврдаги зулмлардан азоб чекканларни ҳам роса кўрсатган. Халқнинг мавжуд усул-идора зулмга бўлган муносабатларини воқеалар давомида, жуда кўп ўринда кўрсатган, чуқур ўқитирган. Қовоқ девона ҳаётималари, Азиябекка қарши исён манзаралари, Марғилон кўрбошиси билан Ҳомид фаолиятлари, ниҳоят Мусулмоқул ва Худоев билан Отабекнинг беюсита учрашувлари тасвирлари (сапоқин давом эттириш мумкин) ҳаммаси замонадаги адолат ва адолатсизликни ёрқин ифода этади. Романнинг энг кучли бадиий ҳақиқатжари айна шу ўринларда ҳам гоят бўртиб кўринади.

Адолатсиз ҳукмронлар томондан халқ бошига солинган кўл-қатлар ва уларга қарши курашувчи кўзлар романининг бошидан

охиригача яққол кўриниб туради, бинобарин, худди ана шу нуқта Қодирий асарининг реалистик кудратини таъминлайди. Воқеалар давомида ёзувчи бизни турли табақаларнинг шахсий ва расмий ҳаёти ичига олиб киради. Хон саройи, Қўшбеги, йиприк бош ва сардогарларнинг дабдалли ўйлари, тўй-ҳашамлари, меҳмондорчиликлари-ю, камтарини ва — майда хунармадларнинг ўзларига яраша кулбаларигача кўрсатади. Романда олдий халқ оммаси ҳаётини ақс эттирувчи материаллар гузарди, чойхона ва боноларда бўлаётган ҳангомаларни тасвир этувчи саҳифалар сераб. Мана шундай манзараларда ёзувчи кўпинча йиприк воқеа ва ҳодисаларни энг олдий халқ вакиллари қарши билан ифода-лайди. Мана шаҳар чойхоналаридан биридани хангомалар тасвирли: «Оч қоринга саримсоқ еб, кўк чой ичишдан зериккан кишилар чойхоната Қовоқ девона кириши билан унга сўз қота қотдилар...»

Романда халқ оммаси кенг қатламларнинг аҳволини намойиш этувчи бир қатор лаҳзалар, образлар бор. Ёзувчи бутун воқеалар жараёнида улар билан танишиб боради. Там-аламларга, сонинч-қувончларга ширин бўлади. Бундай ҳолатлар баъзан ёзувчининг ўз тилидан баъзан эса, воқеаларда иштирок этаётган образлар фаолиятида ифодаланади. Халқ ўртасидаги гап-сўзларда авомнинг муҳитга бўлган муносабатлари, бирон-бир воқеа-ҳодисаларга берилган баҳо сифатида романда муттасил таъкидланиб боради. Халқ оммасининг мавжуд усул-идорада ҳукм сурётган қонул-қондалар борли, амалдорлар томондан амалга оширилган тadbирлар борли, ундаги адолат ва адолатсизлик борли — ҳаммасига нисбатан муносабатлари гоҳо бир қарашда унча аҳамиятсиздай бўлиб кўринган лаҳзаларда, деталларда, енгил-юнгилдай гапларда, мақолларда, халқ тўпланган жойлардаги шов-шувларда, муаллиф ва образларнинг тилларида, турли имо-ишораларда, худлас ҳамма ерда сезилиб туради. Абдулла Қодирий қандай воқеа ва қандай табақа вакили образи фаолиятини кўрсатмасин, ҳар вақт оддий халқ оммаси тақдирини, унинг мавфаотларини ҳимоя қилиш, шунинг учун ҳам ҳар ишда, ҳар қандай воқиятда ҳам имон-виждонга қарши бормаслик гоят муҳим инсоний бурч эканлигини ўқтиради. Халқ оммаси тақдирини ёзувчи диққат-эътибори марказида туради. Шунинг учун ҳам ёзувчининг ижобий қаҳрамонлари адолатсиз бекларга, хонларга, эл-юртнинг талаб, ўз манабатларини кўзлаганларга қарши дангал курашади, уларнинг нуҷ маънавий дунёсини, кирдикорларини фонитиб ташлайди. Зотан, ҳар бир тарихий даврда ҳам халқ оммаси манабаатларини ҳимоя қилиб ёзилган асарлар ва уларнинг ижобий қаҳрамонлари халқ учун сеимли кишилар рамзи бўлиб келган. Салбий образлари эса, китобхонга агрофидаги дўст билан душманини ажратиб олишга ёрдам берган.

5. ҚОРА ҚУЧЛАРИНИНГ НАМОЙИШИ

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»ни бенига киришар экан, ҳар қандай тарихий давр ҳам, ўтмишдаги ҳар қандай воқеа-ҳодиса ҳам, тарихий роман учун мавзу бўлавермаслигини яхши тушулган эди. Ёзувчи ўз ватани тарихидagi энг драматик даврлардан бирини — Ўрта Осиёда феодализмнинг тартиблари тугаб, энди Россия империясининг қулигига тўшаётган энг аялчи давр воқеаларини мавзу қилиб олди. Бу даврда Туркистон халқлари Худоберхон, Амир Олимхон ва Жунайидхонлар давридаги хушроликлар тирдойдан ҳам баттар талон-тороққа йўлиққан эди. Бир томондан Россиянинг ўлкамага бостириб келаётгани, иккинчи томондан жон талвасасига тушиб қолган хонларнинг зулмининг янада аялчи миндиргани тугайли икки ўрдада яна олдин халқ оммаси гоёт оғир кунларга тушганди. Буни ёзувчи чуқур идрок этиб, ўз романига тавлаб олган даврини «Тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари...» деб атади ва бу қора кунларда хукмрон бўлган реакцияон кучларни анча кенг қўламда ифода этишга муваффақ бўлади. Агар ўйлаб қарасак, Туркистон халқларининг XIX асрдаги буюни қайси тарихини мақтаб тилга олиса бўларкан? Россия босиб-яичиб, бутун бойлигимизни талон-тороқ қилиб, хонлиққа хотима берди, ўзи бемалол хукмронлик қилиб, халқимиз бошига не-не кунларни солмади? 1917 йилги тўнғариш чор Россияни хукмронлигини тутатиб, яна ўзига янги мустамлакачилик сийбосини ўрнатди. 20—30-йилларга келиб халқимизнинг энг севимли, илгор, зукко, гоёт буюк маданият сиймоларини ёппасига қириб ташлади, уларнинг ўрнига «настан юлдузига» деган асама широбетда саводсизларни аввал амалга ўтқазиб, кейин ҳарф ўргатилди... Бу ҳам етмагандай, ҳамон халқимиз моддий ва маънавий қашшоқлик тирдобнда эзилб ётибди, бироқ охири ҳам кўринмасди. Бу кейинги тарихни ёзалиган Абдулла Қодирий чикмаётганини таассуф билан таъкидлаб ўтмоқ керак. Саид Аҳмадининг «Йилмайллик», Мирмуҳсиннинг «Илон ўчи» сингари романлари энг сўнги тарихий давларимиз тўғрисида анча яхши бадий ҳақиқатни кўрсатишга эришди дейиш мумкин, лекин улар ҳали Қодирий романларидан узоқ.

«Ўткан кунлар»даги Худоберхон, Мусулмонқул, Азизбек, Хомид, Содик, Мутал, Қурбон, Қўшбеги, додхо ва бошқа бир қатор майда бекалар образлари XIX асрдаги илтимоний туғумнинг турли табақа вакиллари бўлиб, булар асарда реакцияон кучларни мужассамлантирувчи салбий образлар сифатида тавдаланади. Буларнинг ҳаммалари, характерлари, кирдиқорлари Отабек ва унинг ҳамфирларига қарши кураш жараёнида очила боради. Қитобхон Хукмрон табақа вакиллари расмий вазиятлардагина эмас, балки, шахсий, оилавий ҳаётда ҳам кўради, уларнинг бутун қилмишлари билан танишади. Ниҳоят мазкур арбобларнинг нақадар адолатсиз, маънавий пуч, инсон қиёфасида кўринган бўрилар эканлига ишонч ҳосил қилади, улардан қаттиқ нафратланади. Хул-

ас, ёзувчи хонлик даври хукмронларини жуда катта бадий куч билан, уста санъаткорлик билан феш этиб ташлайди. Қора кучлар Юсуфбек хонга ва Отабеклар бош бўлган халқ оммасига қарама-қарши қўйлади. Реакцияон кучлар тепасида Худоберхон билан Мусулмонқул туради.

Маълумки, ҳар қайси даврда (то 1917 йилларгача) Туркистон хулуосида хукмрон табалар ўз қилмишларини шарият фатволари билан қонулаштириб келишлар. Бу борада дин пешволари орасида ҳам шариятнинг ўз истақларига, хукмронларнинг мақсадларига бўйсундириб келганлари бўлган. Бу ҳол бутун дин ва диний арбоблар ҳаромхўр бўлган деган сўз эмас, алоатта, Нидабоддан кейинги тарихимизда муттасили дин ва диний арбоблар, дин пешволарининг ҳаммасига қора доғ чаплаб келинди, уларнинг бутун фаолияти ёппасига ишкор этилди, таъқиқланди, қаматилди, отиб ташланди. Мазкур сийбосат бизнинг маънавий-ишқида гоёт катта зарба берганини энди олам биледи. Абдулла Қодирий буюк ёзувчи сифатида динга шонуван Юсуфбек хонга, Отабек, Мирзакарим қутидор, Зиё шохтин сингари юлдуз табақа вакилларидаги, уста Алим сингари ўртача табақа вакилларидаги олижаноблик фазилатлари билан бирга хонларнинг адолатсиз ишларини қонулаштириб турадиган дин арбоблари вакиллари ҳам маҳорат билан кўрсатиб боради.

Мазкур лавҳалар бизга шу қадар кўп бир тарихий маълумот борадики, XIX асрда хукмронларга яқинлашиб, элга хиёнат қилган ва шунинг эвазига катта амаллар димтёзалар, имкониятларга эга бўлган эйиллар, 20-йиллар, 30-йилларда ҳам, ўнандан буён утган ҳамма ҳаётимизда, ҳатто ҳозир ҳам тўлиб ётганлиги билан бизни ҳайратга солади. Қодирий романларининг маънавий дунёмида адабийлигини таъминлайди.

Худоберхон даврида хон ўрдаси агрофидаги дин пешволари хукмронлар амалга оширган барча фитналарнинг бошида турардилар. Худобер дастлаб тахтга чиққанда ёш бола эди. Мусулмонқул қишлоқлар ёрлами билан бош ваазир бўлиб олган, бутун ишни ўз қўлида сақлаб қолиш ияятида Худоберни (ёш бўлгани учун) хон кўтарган ва мамлакатда ўз истағича хукмронлик қилади. Романида маиша шу тарихий ҳақиқат жуда тўғри ва усталик билан ҳақиқатни тасвирланган. Ёзувчи дастлаб Худоберхонни бир ҳайкал, кўнгирчоқ сифатида ўтирганнини яққол кўради.

Мусулмонқул минтбонш (бош ваазир)лик вазифасини эгалланган кейин қаблавий ишлар ҳалдан ташқари кучаяди, хонлиқнинг энг муҳим мансаблари фақат қишлоқларга бериланеради. Хон ўрдаси агрофида фитначилар тўдаси яна кўнаяди...

Ёзувчи фитначилар, солимларнинг иш усули ва Мусулмонқулнинг хон ўрдасида ҳоким мутлақ сифатида иш кўриб, умрида бирор марта ҳам ҳақли қон тўкмаганини бир неча жумладаёқ намоий қилиб боради. Отабек Мусулмонқул хузурига келтирилган пайтда, Мусулмонқул уни орғиқча тафтиш қилиб ўлтирмасданоқ ўлимга хукм қилади-қўяди.

Абдулла Қодирий тарихимизнинг энг қирлик саҳифалари тар-
зида эл-юрт бошида турганларнинг адолатсиз, нисмон ва инсофсиз
фаолиятларини чизади. Худойёр билан Мусулмонқуллар кўп қон
тўқмавларини таъкидлайди. Бинобарин, Хукмронлар «лоақал ум-
ида бир марта» ҳам ҳақли равишда қон тўкмаганларини, ҳам-
лар сифатида қандай иш олиб борганликларини янгли манзаро-
ларда кўрсатади. Абдулла Қодирий мазкур усул-дўрада тах-
тоқ, мансаб талашни оқасида ўзаро курашлар, қирғилар мам-
лакатини вайрон қилаётганини, халқни харобага сургаб келаётга-
нини алоҳида дард билан уқдиради. Воқеаларни кузатар эканми,
хонлик давридаги айрим майда-чуйда фитналардан ташқари энг
катта фитначиларга Худойёрхон билан Мусулмонқул ўзлари энг
челик қилаётганини аниглаб оламиз. Модомики, давлат бошлнқ-
ларнинг ўзлари бир-бирларига қарши яширин, гоҳ ошкор фитна
қилиш у ёқда туренин, бу тўғрида ўйланга ҳам уларнинг ха-
ёлида, миясида жой бўлмайди.

Худойёр билан Мусулмонқул фитналарнинг бошлнги эканли-
гини кўрсатувчи лавҳалардан яна бири шунки, Худойёр Мусулмон-
қулла қарши кураш ва хонликда ўз Хукмронлигини ўрнатиб учун
уламолар воситаси билан ҳар қайси шаҳарда қипчоқларга қарши
туруҳлар ташкил этади ва уларга шундай буйруқ беради: «... Ул-
гача бўлган қипчоқ эр зотини қилчдан кечиргайлар..»

Воқеалар давомида Тошкент беги — Азизбек характер тобора
чукүрроқ очила боради. Шуниси муҳимки, Абдулла Қодирий ўн
қаҳрамонлари психологиясини жуда яхши билади, уларнинг ўн
бига чуқур кира олади. Ёзувчи Азизбекнинг пуч ички дунёсини
очиб бергани сари, китобхонда бу образга нисбатан тазаб ва наф-
рати орта боради. Азизбек худди ўзимизнинг, 20—30-йиллар м
ундан кейинги йиллардаги кўпгина амалдорларимиз сингари фа-
қат ўзим бўлай деган ният билан яшайди. Умрида бирор марта
халқ гамини еган эмас, аммо халққа қуруқ ваъдалар бериб алда-
ган. Ўз пстагангча солиқлар солиб қийнаган, буйруғидан бўйин
товлаганларга дахшатли жазо берган.

Ёзувчи Азизбекнинг образини тўлароқ тавдалантириш учун
кўпгина деталлар, лавҳалар чизади. Инсонлар бошидан уюлган те-
пани кўлдан ўтказишда Азизбекда инсонга хос туйғу-ҳисларнинг
тамом битганини кўрамыз. Юсуфбек ҳожи бу манзарога дахшат
билан боқса, Азизбек завқ билан қарайди. Кесилган бошлар, тў-
қилган қонларга қараб кўнгли очилади. Одамларни қирин, та-
лаш, эани ҳисобита кўрадиган орау-хаваслари тўғрисида, бундан
кейин Тошкент устида суралган мустақил ҳокимлик кайф-са-
фолари тўғрисида хаёл сурали. «...Азизбек бундан кейинги Тош,
кевтининг мустақил ҳукмдори, Азизбек! Қипчоқларга солган га-
лабаси учун у терисга снгдайди. У энди «қипчоқлар Тошкент-
ни олиб қолсалар...» деган мўдҳини хавфдан қутилган. У энди

Тошкент ва атрофининг хони, хоқони! Энди духоба ва атласлар
устидасига ўлтирмоққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига
мувофиқ тоғлар, тахлар яратмоқчи. Ўзининг эски маҳрамига
кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, хусндор бир маҳрам топмоқ-
чи ва ўзининг бу машхур маҳрами билан ер юзига (Туркистон
ва Бухорога) донг, шухрат чиқармоқчи».

Ёзувчи ҳокимнинг тепасига чиқиб олган виждонсиз амалдор-
ларини жуда кўп далиллар билан фоти эгиб боради. Юқоридаги
кўнрманинг ҳаммаси Азизбек нуқсонларини фоти этишга қара-
нган. Бундай одамлар биринчи гада калтабин, шунинг учун
ҳам қилмишлари фақат жиноят бўлади. Ҳатто унинг ер юзи ҳа-
қидаги тасавури ҳам Бухоро билан Туркистондан нари эмасли-
гини айтиб қўйиш ёзувчи назаридан қочмайди.

Азизбек Тошкент аҳолисини устида қамчи ўйнатиб, халқни жо-
ндон тўйдиреди, инҳоят халқ оммаси Юсуфбек ҳолининг бир
турткисин биланоқ Азизбекка қарши исёнга қўзғолади-ю, золим
бекини бир ойда ер билан яқсон қилади. Абдулла Қодирий зўлим
ошган сари унинг умри қисқаради, деган изохини аниқ ҳаётин
ноқелида исботлаб ҳам берди. Ёзувчи романининг «Исён» сарлав-
ҳали бобида Азизбек зўлмига қарши бош кўтарган халқ оммаси-
нинг зўр қудратини намойиш қилади.

Романда воқеалар берилган давр қора кучлари сифатида
таъбирланган Хомид, Мутал, Солиқ образлари ҳам китобхонда
макта таассурот қолдиради. Улар ҳам оддий кишилар ва умуман
жамият ҳаётига фақат зарар келтирадиган тазандалар. Агар Му-
тал ва Солиқлар оддий каллакесар ўғриллар бўлса, Хомид ўзининг
мустақил тўғувчилик дастоҳига энг бир хунарманд, савдо-тижо-
рат билан шуғулланади, пул тонади, аммо бутун қилмишлари
фисқу-фасот, муттаҳам, унча чиққан ивотар, ичи қора, ҳаром-
ҳалол деган нарсаларини ажратмайди, худлас инсонга хос фази-
латлардан маҳрум бир малъун. Абдулла Қодирий Хомидни барча
софат кишиларга қарши қўяди ва шу жараёнда унинг кирди-
ворларини оча боради. Хомид ҳамма соҳада палид бўлиши билан
оила, хотин-қизларга муносабатда ҳам ўлғудай ифлос. Унинг
Отабекка нисбатан душманлиги ҳам худди шу ифлосликларидан,
бақиллигидан келиб чиқади. Раҳмат Мирзакарим қутилдорнинг
қизи тўғрисида Отабекка гап очган пайтда дарров Хомиднинг ичи
кўйиб кетади, худди шу оидан бошлаб Отабекка душман бўлади-
қўлади, чунки у ичи қора одамда, ёпровлар бахтини кўролмайди.
Шу кундан бошлаб Хомид Отабек билан Кумушнинг муҳаббат
тула оилавий ҳаётига заҳар солаверали, бу йўлда ҳар қандай
ҳинат, жиноят, ифлослик, мувофиқликдан тоймайди. Бу йўлда
ўнча хайрихоҳлар, ҳомийлар топади.

Абдулла Қодирий қора кучларнинг ички-ташқи қиёфасини шу
қадар нозик, мукаммал, шу қадар бағабил чизиб берадики,
ундаги «хон билан соғилган кўлар» тўқнашуви, Хомиднинг ўн
қилмиши хиёнатлигидан ҳар нафас чўчиб, юрати теракнинг бар-
тодек шнғиллаб, тиграб туриши, «икки кишининг хун баҳолари»

деб қичқираётган «виждон садо»лари китобхон қалбига гоят чуқур сингиб кетади, хонч, соҳна, порахўр, хунрез сингари — ишон деган улуг зотга иснод ёдирувчи палидларга шибатган чекки чегарасиз нафрат уйғотади. Шунч ҳам айтиш керакки, Қодирий романидаги салбий воқеалар ва уларга хос образлар фазилити ҳам, ижобий воқеалар ва уларга хос образлар ҳам фақат энг етуқ, тўла шимон-виждонли, софдил, энг муҳими бадий асарини эстетик, тарбиявий, гоят тўзал моҳиятини идрок этишга самияси етадиган китобхонга шундай катта таъсир этади.

10. МУСТАҲҚАМ ПОЙДЕВОР

Туб замишида тарихий воқеалар асос бўлиб ётган бадий асарда энг тарихий далиллар, ҳужжатлар, шахслар билан бирга ёзувчи томонидан яратилган тўқима образлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Аввало тўқима образлар фазолияти тарихий шахс уйғунлашиб кетгани шарт, бу жуда катта маҳорат талаб этади. **Винобарич**, тўқима образлар тарихий воқеаларнинг моҳиятини чуқур очиб беришга хизмат қилишди, уларнинг ўзaro мослашуви — санъат асарининг юксак савияда бадийлигини, муваффақиятини таъмин этувчи муҳим омил бўлади.

«Ўткан кунлар»да ёзувчи тарихий-бадий асардан, дастлаб, тарихий романдан қилинадиган маъкур талабларга тўла жаъоб бергани билан катта муваффақиятга эришди. Ёзувчи романда бир қатор тарихий воқеалар билан бирга, талай бадий тўқима образлар, қатор-қатор манзаралар, лавҳалар ҳам яратганини, бу ҳақ узоқ ўтмишининг XIX аср ўрталари ва илгинчи ярмидаги ўзбеклар, қиччоқлар, хонликлар, турки табақалар вакиллари ҳаёти, фазолиятдан ёрқин намуналарни ифодалаб, бизга улар ҳақида бир мунча тўла тасаввур бера олди. Зотан, тарихий роман бади ган санъаткорининг илмий тарихий асар ёзадиган олимдан фарқи ҳам, энг муҳими вазифаси ҳам худди шу — тўқима образлар яратишидадир.

Тарихий роман ёзувчиси тарихий фактлар, воқеалар, тарихий шахслар қиёфасини тизиб неғизда ўзи мавзу қилиб танлаган даврининг руҳини, психологиясини, маъкур давр вакиллари образларини, уларнинг характерларини яратини керак. Санъаткор худди шу образлар ва характерлар яратин билан олдий тарихчидан фарқ қилади.

Кўриниб турибдики, тарихий роман ёзувчиси бир йўла икки вазифани — ҳам тарихчи, ҳам ёзувчи вазифасини бажарини мумкин, яъни тарихчи санъат билан қўшиб, унга қатор акли беради, ўтмиш воқеа-ҳодисаларини тарихчидан кўра ҳам мукамалроқ ёритиш учун тарихий фактлар фонид бадий тўқима образлар, манзаралар ҳам яратади. Аммо тарихий бадий асарда санъаткор бош гонин таъмин этишда асосан бадий тўқималар

дан эмас, тарихий фактлардан келиб чиқши шарт. Абдулла Қодирий ўзининг тарихий романида санъаткордан қилинадиган маъкур талабларга тўла риоя қилади, уларни муваффақият билан адо этди. Аммо «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан қас» романилари оғри ўзбек адабиёти тарихидатига эмас, бутун Ўрта Осиё халқлари адабиёти тарихида ҳам, ҳатто мамлакатимиздаги бошқа асарлар адабиётинида ҳам катта воқеа сифатида маълумга келган бўлса-да, 20-йиллардан то 90-йилларгача ҳам ўзига муносиб расмий баҳосини ололмади келганини ҳақ нарсa билан ёздаб бўлмайди. Бунинг дастлабки сабаби — бизда бутун тарих, бутун адабиётимизга нотўғри муносабатларнинг узоқ даврлардан буён дидом этиши нотўғри йўналишдан юритилгани бўлди. Бу ишлар қандай амалга оширилди, — деган савол туғилади. Агар таъбир жоиз бўлса, мен шундай жаъоб берадими: тарихга ва тарихий бадий асарларга қандай муносабатда бўлиш ҳақида марксизм-ленинизм таълимотига асосланиш кераклигини ҳар нафасда, ҳар бир илмий ишда, оғзани тан-сўз, суҳбатларда таъкидлаш керак-дир, амалда унинг тескариси қилинди. Яъни тарихда энг яхши намуналардан намуна олиб тараққийёт учун заман сифатида фойдаланиш ҳақидаги тўғи турри ва кўнгилга хуш келадиган назарий кўрсатмалар Маркс, Энгельс, Ленинга шу қадар кўп эдики, улардан ҳеч ким кўз юмолмади. Ҳамма уларни рўқат қилди. Амалда бу «шпирали» назарияларнинг тескариси татонқ этилаверди...

Энди Абдулла Қодирийнинг бу масаладаги қарашларига келсак, Қодирий тарихнинг энг ибротли, умуминсоний, ҳеч қачон эскирмайдиган нуқталарини мисқолаб териб, гоят ахтиёт қилиб бизга кўз-кўз қилди, ундаги энг қасбх нуқталарини тамоман қоралаб, эндиликда нималарга қарши курашимиз мумкинлигини ҳам белгилаб берди. Бу жиҳатдан юқорда таъкидлаб ўтган илмий назарияга энг мос келадиган гояларнинг бадий намунасини яратди. Аммо биздаги келбатчилар, таразгўйлар, итлоғарлар уларнинг энг ифлос маъсод ва маънафатларини кўзлаб Қодирийнинг энг тўғри ва буюк хизматларини, тарихдан намуна олиб туриб, бутун ва эртанги кунимиз ҳақида, истиқболимиз ҳақида ўйлашимиз мумкинлигини уздирган энг қимматли фикрларига қарши курашдилар. Бу эса санъат ва адабиётимиз тараққийига муттасил ҳалақит бериб келди.

Абдулла Қодирий ҳар икки тарихий романида санъаткор сифатида тарихий воқеаларнинг йўналишига тўғри қарай олди, тарихий ҳужжатларнинг танқидий кўз билан чуқур ўрганиб, унинг бадий манзараларини яратди. Бокелиянинг моҳиятини чуқур ва етуқ бадий савияда ифода этиши санъат даражасига кўтарилди тўқима образ ва воқеалардан моҳирона фойдалана билди. Бунинг учун ёзувчи Кўзон холлиги Худойёрхон даврига онд тарихий ҳужжатларни синчилаб ўрганди. Худойёрхон, Мусумонгул, Анисбек ва бир қанча қушбешлар сингари тарихий шахслар фазолиятини курсатувчи ақолиб лавҳалар, манзараларни яратди. Худди мана шунларни китобхон тўла тасаввур этишида бадий

тўқималар катта вояга сифатида хизмат қилди. Биз то шу кунларгача ҳам ҳаёда янги ўсиб келаётган илгор, тариққийлар-вар кучлар ҳаминша ҳам ўз даврини янаб бўлган эскилик тариққийлар бўлганларнинг қаринчилигига дуч келади ва булар ўртасида жиддий, гоят кескин ҳаёт-мамат кураши рўй беришининг гувоҳлари бўлиб турибмиз. Бу инсоният тарихида муттасил давом этадиган бир жараён бўлиб, турмуш тақозосига кўра турли шаклларда рўй беради. Жумладан, яққаҳокимлик, турреулли тартиблари асосида мамлакатни бошқаришга ўрганиб қолганлар билан демократик эркинликлар тариққийлари ўртасидаги ўзини-давом этаётган курашлар жараёни ҳам айни шу ҳаётини қонуниятлар заминида рўй бераётганини идрок этилса, Қодирий романларида тарихий ўтмишга мунсабатлар нақадар тўғри аканлигига яна бир бор иймон келтирамиз. Ёзувчи XIX аср Туркистон халқлари ҳаётидаги воқеалар тасвирида юксак санъаткор даражасига кўтарилганига тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Абдулла Қодирийга Юсуфбек ҳожининг образини яратишда муҳим бир тарихий далил туртки бўлган дейиш мумкин. Шарқшунос олим В. Наливкиннинг «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» китобида бир маълумот бор. Унга кўра XIX асрнинг 40-йилларида Тошкентда ҳокимлик қилган Азиз пароначи (Азизбек) хазинада пул камайиб қолгани учун Тошкент аҳоли-сига қўшимча равишда «мис пули», «улов пули», деб бир неча хил солиқлар солди. Ваҳоланки, муттасил давом этиб келаётган феодал ўзаро урушлари, Қўқон лашкарлари қамали буси ҳам Тошкент халқини обдон қийнаб қўйган эди. Азизбек ҳатто шаҳсан одам юбориб, хонадонларни тилтув қилди; шу билан халқ ўртасида Азизбекка қарши норозилик кучайиб, бу норозилик аҳоли ўртасида катта ороўга эга бўлган Мазхуфбой раҳбарлигида тезда қуролли қўзғолонга айланиб кетди. (Мазхуфбой — илак моллари тўқувчи катта устахона эгаси эди). Баррикадалар билан тўлган Тошкент кўчаларида Азиз пароначи навкарлари билан халқ ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Халқ устул келаётган эди, тўғри ишга солиб, кўзголон босирилди. Аммо бир неча кундан сўнг халқ исёни яна кўтарилиб, яна қаттиқ жанг бўлди. Худди шу топда Тошкентдаги воқеалардан хабардор бўлган Қўқон хонлиги Азизбекка қарши юриш қилиб, Тошкентни олди. Азизбек Қўқонга юборилиб, қатл этилди. Тошкентга қинчоқ Нормад додхоҳ ҳоким қилиб тайинланди.

Биз юқорида тарихий шахс ва воқеаларнинг моҳиятини чуқурроқ очинишга тўқима образлар ва воқеалар кўпроқ хизмат қилди, бинобарин тарихий бадий асар худди шу хусусиятлари билан оддий тарихчи ишдан фарқ қилади, деган эдик. Хозирги келтирилган давҳамиз «Ўткан кунлар» да энг ўринли, энг маҳорат билан бу вазифа баъарилганга далил бўлади. Абдулла Қодирий Худойрхон ва Мукулмонкуллар ҳақида тўғридан тўғри бор тарихий ҳужжатларини келтириб ўтирмасдан улар билан Отабекни дуч келтиради, гаплаштиради, олиштиради... Бу ҳол

дод бир шахс ва образлар ҳақида, тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳақида китобхонга кўпроқ маълумот бериш билан бирга жуда катта эстетик, ундан муҳими — ҳаётдаги ижобий ва салбий воқеалар, одамларга нисбатан ижобий ҳис-туйғулар ўйғотилади, шу билан адабиётнинг энг олий бурчи — тарбиявий аҳамиятини таъин этади. Фазилаатларга муҳаббат, нуқсонларга нафратни орғитиради. «Ўткан кунлар»нинг умуминсоний хусусиятлари ҳам, жумладан, шу нуқталарда намоён бўлади. Биз бундай манзара-ларни Азизбек билан Юсуфбек ҳожининг фаолиятида, Азизбекка қарши кўтарилган халқ исёнида, Ҳомид билан Марғабон қўшбегини учрашувлари манзараларида, Кумуш билан Отабек бошига тушган кулфатлар тасвирида, Қоноқ девона хантомалари-ю, қипчоққа киргиз воқеалари ифодаланган саҳифаларда ўзбек халқи ўтмишидаги қатор тарихий воқеаларнинг жонли-баддий ифодасини кўрамиз. Тарихий роман учун муҳим шарт бўлган вази-фаларни ёзувчи бу саҳифаларда мунафақият билан адо этади. Ўзини боғлаб юборилган, аниқ тарихий воқеалар билан адо этади. Баддий тўқималар романдаги барча воқеалар фониде яратилган тарихий воқеалар билан баддий тўқималар мантисинида боғланиб, уларнинг руҳини бўрттиради, таъсир кучини оширишга хизмат қилади. Бу билан ёзувчи тарихий ҳужжатлар, воқеалар, фактларнинг мустаҳкам пойдевори асосида тарихан ҳақиқоний асар майдонга келтириб, бутун фаолияти билан халқ манфаатларига эид бўлган яққаҳокимлик тариққийларининг кирдиқорларини очиб ташлайди. Уларга нисбатан китобхонда нафрат уйғотилади. Шу билан бирга бутун фаолиятлари билан халқ манфаатларини ҳимоя қилишга бағишланган кўчаларни барча солимларга қарши қўяди, бу топдадаги образлар эса китобхонда моҳир, муҳаббат деган олий инсоний туйғуларини шакллантиради, китобхон қалбда уларга нисбатан абадий ҳурмат ва эҳтиром ҳиссиётларини сингдиради. Асарнинг юксак тарбиявий аҳамияти ҳам худди шуидадир.

«МЕХРОБДАН ЧАЁН»

1. ЯНА ИЗЛАНИШДА...

Абдулла Қодирий («Жулқунбой»)нинг иккинчи тарихий романи — «Меҳробдан чаён» 1929 йилда босилиб чиқди. Ёзувчи биринчи романи билан аллақачон китобхонлар эътибори-ю эҳтиромини қозонган, софидил кишилар уни қалбларига маҳкам жой-лаб олган, буюк талафит ва қобилият рақиблари «Ўткан кунлар» ва унинг муаллифи теъароғида талай ивво, фитналар уюштириб улгурган эдилар. Абдулла Қодирийнинг иккинчи романини гоят оғир индилятлар тирлобиде ёзди, шунга қарамай бу роман ҳам бос-маҳонадан чиқмасдан оқ қўлма-қўл бўлиб кетди. Чунки Қодирий қандай асар ёзганини эндиликда ҳамма, ҳатто унинг душман-

лари ҳам билар эди. Бунга бир кичик мисол келтирамиз: кекса матбаачи ва журналист М. Усмонов хотирлашча, «Меҳробдан чаён» босмахонага туширилганда ҳарф терувчилар орасида асарнинг ҳар саҳифаси терилиши билан то кейингисига ўтувчи қўлма-қўл бўлиб, таланиб ўқилар экан. Шундай жараёндарда бир саҳифа йўқолади, буни ҳеч ким тонолмади. Нима қилишни билмасдан босмахона ишчилари уч кишидан иборат ваъра сайлаб, ёзувчи Хузурига юборишга ва узр сўраб, аҳволни туғри айтиб беришга қарор қилишди. Шу уч кишининг бири Усмонов экан. Вақтлар минг андиша билан Қодирий Хузурига боришди. Воқеани очиб айтиб, узр сўрашди. Қодирий дўхсолган саҳифанинг бошича, нуسخаси йўқлигини айтиб изтироб чекади. Аммо борган кишиларга қаттиқ гапирмайди. «Бўлар иш бўлибди», деб ҳақини саҳифани ёддан қайта ёзиб берган экан. Мана бу кишининг романилари манқен билан бирга ёзувчи меҳнати, хотираси, талавати, добилияти ҳақида ҳам бизга яна бир катта тушунича беради. «Уткан кунлар» атрофидаги олатовур тап-сўзларга Қодирий эътибор бермаслиги мумкин эмас эди, албатта. «Меҳробдан чаён»да эса Қодирий синфий ёки иқтимоий тентсизлигини қандай тушуниш, уни китебхонага, оммага қандай тушунтириш намунасини кўрсатди. Бу нарса унинг биринчи романида ҳам бор эди, аммо иқтисоисада бўрттириб ороқ кўрсатди. Ушунда ҳам камбағални боғга тўша-туғри, фақат у бой бўлгани учун қуроқ кўтариб бораверини таранда эмас, балки ҳар бир адолатли жамиятда бўладиган эҳсон ва зулмга қарши, умуман инсон ҳуқуқлари, пазат-нафси, инсонийлик қондаларига эид келадиган ҳақсизликларга қарши курашиш тарзида тарғиб қилди. Бу олдин, қуроқ насихатлар ур-сур тарзида эмас, гоёт юксак бадиий ифода билан кўз олдимизда шундай намён бўладикки, умр бўлиб яна қалбимизда жойлашиб қоладиган бир шаклда кўрсатилди. Адолатсизликка қарши кураш — бизнингга, бирер синфга мансуб бўлиб қоладиган нарса эмас, бу синфий курашни шу давргача онгимизга сиғдириб келишган тушунчадан тамоман фарқ қилади. Демократизм, ҳақсизликка қарши кураш — фақат биргина табақага мансуб бўлиши мумкин эмас, у ҳар бир табақага, ҳатто ҳар бир шахсга ҳос тушунича бўлиб, ҳар қандай иқтимоий тузумда бўлган ва бўлади. Марксизм-ленинизм номи билан бизга сиғдириб келинган синфий кураш тушунчаси — тайри инсоний тушунча эканини тарих исботлади.

«Меҳробдан чаён» романини 30-йилларнинг таниқилган Совети Хўсайин бутунлай тан олмади, ҳатто асарни ўқувчилар қабул қилмади, шунинг учун у ҳақда тўхтаб ҳам ўтиришнинг ҳолати йўқ, деган фикрни айтишгача борди.

Абдулла Қодирий иқтисоий тарихий романи учун ҳам Худойёрхоннинг сўнгги ҳукмронлик даври — Россиянинг ўрта Осиёни босиб олиши даври воқеаларини танлайди.

«Меҳробдан чаён» да ёзувчи илгари таъна қилинган кўнлаб

наволардан бирига — яъни «юқори табақадан қаҳрамон танлади, савдогарларни иқбобий қилиб кўрсатди», деган элтирозларга жавоб беришга ҳам ҳаракат қилинади. Бу борада албатта инсаҳокимлик иқтимоий тузуми ишлатари кўпроқ очилади. Роман ёзишдан олдинга қўйган мақсадини сўз бошида А. Қодирий шундан баён қилади: «Туркистон феодалларининг... вақили бўлган Худойёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммааси ва майда хунарманд касиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини ястаганга тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ним бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши романининг мавзусидир. Худойёрхон бу йўлдаги биринчи истеъодноҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳоли, ахлоқ, мадраса ва оила ҳаёти, уларда инсоний хислатнинг битганини ва қолгани ҳам ҳабсат пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сийдирган қадар баён қилинади. Булар романини номарғуб — маифий қаҳрамонлари. Иқтисоий тарафдан, мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбағаллар, уларнинг ҳолик тузлишига, қора куч-уламо алайҳига илқини, меҳнатини камбағалларнинг ахлоқи, сажжияси... уларнинг хон ва уламоларга қарши исён табии-меърийдир...»

Кўришиб турибди — сиңфлар, табақалар, уламолар ҳақида уни қийди тайлар айтилади. Бунинг дастлабки сабаби — аввало биз юқорида таъкидлаган биринчи роман ҳақидаги танқидлар бўлса, таспалар бўлса, иқтисоидан, Қодирий то иқтисоий роман биллиб битгунча Москвада бир муддат ўқиди, «Муштум», «Коммунист йўлдоши», «Иштирокию», «Қизил байроқ», «Иңкилоб» сингари бир қатор ойнома ва рўномаларда ишлади, шу билан бирга уларнинг ҳаммасида тинимсиз иқтисоий маҳсули билан фаол қатнашиб келди. Мазкур жараён ёзувчинини муттасил иқтисоидан илгарини ҳамма нарсаи иккери эпинга, 20-йиллардаги партия ва ҳукумат сиёсатини сўзсиз таъқулланга, маъсулалашганига эмас, уни кўнларга кўтариб мақташга мажбур қилар эди. Ансар ёзувчилар бу йўлга муқасидан кетиб, кўнларини ширт юмиб олиб кетавердилар, аммо Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг ҳамфикрлари бундай қилмадилар, илжи борича воқеаларга айл-илроқ билан қарашга ҳаракат қилдилар. Бунинг яна шундан ҳам кўрсак бўладикки, ёзувчи ва шоирлардан бири 1929—30 йиллардаёқ коммунизм уфқлари кўриди деб шеър ёзди, ёган бўлса, яна бири коммунизм тулоғларига деб шеър ёзди, уни бири биз яшаб турган ватанда одамлар очлидан ўлаётганда бу ватанинг ҳар тарафи фақат тул-тола, боғ деб маҳфия ўқиди. Биз Қодирий, Чўлпон, Фитратнинг бирорта шеърини, насрий ёни драматик асарига ҳам, ҳатто бирер публицистикасида, ҳикоя ва очеркида ҳам бу ҳолатни учратмадик. Борди-ю бўлса-да, биз ўқиган манбаларда учратмадик. Мазкур номлари талга олинган уч буюк сиймо ана шу сифатлари билан ҳам бошқалардан аералиб турарди, шу сифатлари учун ҳам уларни қурбон қилдилар... Биз Абдулла Қодирий иқтисоий романини гоёт эътият-

лар гирдобада ёзи деталмизда шуларни ҳам кўзда тутамиз. Матбуот соҳасида ишлан одатда — бизда ҳар қандай қаламқашни ҳам ҳукумат сифатини ҳар кун қувватлаб туршига ўргатади, чунки бизнинг инқилобдан кейинги матбуотларимиздан бирор-тасида бир нафас ҳам эркинлик, мустақиллик деган нарсга бўлган эмас. «Сўз эркинлиги», «матбуот эркинлиги» бериш ҳақидаги ваздалар инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам қуруқ гаплардан иборат бўлиб қолаверади. Матбуот партия айтган чизитдан чиққан эмас. Шу ҳолининг ўзи журналист ва ёзувчиларимиз учун қандай фожиа ва жазо бўлганлигини айтиб туради, буни ҳаёт аллақачон исботлаган, шу соҳадаги таназулимиз энди бутун маънолигимиз. Ана энди Абдулла Қодирийнинг иккинчи бўлиши романи ҳақида фикр юритилганда — унинг ёзилши тарихий тарихни бадиий таҳлилига баҳо беришда шуларни кўзда тутиш керак бўлади. Биз илгарияги қарашларимизда иккинчи романда ёзувчи ижоди ва дунёқарашинда ижобий эволюция рўй берди тараф камбағаллар ўртасидаги индияларни тушуниш ёзувчи идрокига матбуотларда ишлаши воситасида етиб борди, қабилидаги талай уйдирмаларни асос қилиб олганмиз. Бу ҳам етмагандай, Қодирий иккинчи романида Ўрта Осиёнинг руслар босиб олган ерларини, «адолат ўриятилган» тарзида кўрсатди, бунга мисол Анвар билан Раънонинг Қўқондан Тошкентга келиши билан мурора мақсалига етганивир тарзида фикрлар баён қилганмиз. Шуни очиб айтмай, мен Қодирий асарларини астойдил ўрганишига кўришган кезларда унинг сафдошлари — Чўлпон, Фитрат, Эдебек, Гози Юнус, Фозилбек Отабек ўгли каби талай ёзувчиларнинг асарларини ҳам ўйганман. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романини хурматли домламиниз Суўбўтои Долимовдан (ҳеч кимга билдирмаслигига сўз берган ҳолда) олиб ўқиганман. Булдан жуда хурсандлигимни айтганимда домла эриб кетиб, «Аҳмадикон, бўлма маса энди мана бунинг ҳам ўқинг», деб Фозилбек Отабек ўглининг «Дукчи эшон воқеаси» асарини бердилар. Мазкур ҳар икки асарда Россиянинг Ўрта Осиёни қандай қонхўрлик билан босиб олгани ҳақидаги аниқ тарихий воқеалар роса ёнланганлигини билардим. Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Тошмоша бот» асарларида ҳам русларнинг мустамлакачилик ҳаракатлари муайян даражада аёс этганини билардим. Айниқса, «Дукчи эшон воқеаси»даги қонхўрликлар бир умрга қалайида муҳрланиб қолган, аммо русларнинг босқинчилик ҳаракатини нуқула оқлаш тарих фанида, адабиётшуносликда сунъий равишда одаг тусига зўрлаб киритилган эди. Бу ҳақдаги бор ҳақиқатни айтиш қамок, суруб деган сўз эди. Ана энди мана шундай вазиятда Қодирий ва унинг сафдошлари номини тилга олишга журъат етолмаганларнинг ёв қочқандан кейинги ботирликлари баъзан кишип ҳайратга солади...

Абдулла Қодирийнинг кўйлаб адабий-танқидий мақолалари

ҳам айни икки роман оралиғидаги ўтган етти йил мобайнида ёзилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Зеро бу даврда ёзувчи адабиётда зўр бериб реалистик йўлни, яъни ўша даврларда ҳам расм бўлган сунъий реализмни эмас, у Оврупоча тасаввурлардаги ҳақиқий реалистик анъаналарни ўзбек адабиётига енгитди-рош учун қаттиқ курашди. Аммо Абдулла Қодирий «Меҳробдан чайи» да гарчи хонлик даври кирдиқорларини янада чуқурроқ очинган, яъни тарихга иложи берица замон талабларидан келиб чиқиб қарашга интилган бўлса-да, яна атрофида бодроқ-доқ қайнаб турган замонасоз ҳаммаселаридан фарқ қиладиган томонлари бор эди. Яъни синфий кураш деб одамларни бир-бирларига тиж-гизлаш, бир турин халқни туруқларга бўлиб, бирининг гўштини иккинчисига едирши сингари ваҳшини нуқтаи назарлардан олмасда эди. Яна ўша адолат ва адолатсизлик, зулмга қарши кескин курашни бадиий ифода этиш, паймон, виждон сингари аниқ олий, муқаддас тушунчаларини улуғлаш «Меҳробдан чайи» романининг беш тоясини ташкил этади. Анвар камбағал-бўқчининг етимчаси, Сафар бўзчи — майда хунарманд — ўз меҳнати билан қўл учига кун кўрадиган кичик бир тўқувчи, Раъно — Солих маҳдумдек бир эчкина, манфаатпараст, ичи қора бир мактабдор домланинг қизин, Султонани — хон саройидаги каттагина амалдор, ҳукмрон табақа накли ва ҳоказо... Нақадар ноқ, паймон ва виждон билан иш кўрадиган, ҳар қандай оғир назиятларда, ҳатто қамок ва ўлим таҳдид солиб турган кезларда ҳам буларнинг биронтаси ўз виждонига хилоф иш қилмайди, қарши бормайди, настқашликка бормайди. Агар роман ёзилган даврдаги ҳукмрон мафкурага Қодирий батамом қўл бўлиб ижод қилганда — биз юқорида номларини тилга олган образлар ичида Анвардан бошқа ҳаммасини ёвуз кишилар тарзида талқин қилиши лозим эди. Бунинг қандай тушуниш керак? Яъни — Анвар камбағал оилаидан чиқиб бўтуналай етим, болаликдан бировлар фақат ёмонлик кўриши ва шу алоҳида ё ўлиб кетиши ёки хўжайинларга қарши исён кўтариб, мол-мулкани талаши ва улларини хонавайрон қилиши лозим эди. Раъно эса — эчкина уламо қизин, хушук қиз бўлиб тутилиши, борли-ю, хил ҳусндор бўлса, алабатта бузилиб кетиши, Сафар бўзчи — қўлдан бўзани тортиб олган солиқчига қарши бош кўтариши, Султонани Анвар билан Раънога ёрдам бериш эмас, балки улларни Худобёрхонга тутиб бериб, катта совғалар ва янада каттароқ амал повларига кўтарилиши лозим эди. Абдулла Қодирий бу йўлдан бормасди, чунки бу йўл асли ҳайдаг етэкин ёки бош тўғри йўл эмаслигини 20-йиллардаёқ, тушунган бизнинг дохий ёзувчимиз эди.

Маълумки, Қодирий «Ўткан кунлар»да Худобёрхоннинг ёшигина тахтта ўтирган чоғларидати воқеаларни кўрсатган бўлса, «Меҳробдан чайи»да унинг рўй-рост хон сифатида иш кўрган ва ил-ҳонт Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олшига киринган даври воқеаларини ифода этади. Бу даврда Худобёрхон тахти остидан

эди кетган, хонлик ичидан эддиатлар ҳалдан ташқари кучайиб, уш қачалик бўшатириб қўйган ва бунинг устига руслар бош тириб келаётган ўта оғир ва мураккаб давр воқеа-ҳодисаларини бадий ас эътирин романнинг асосий мавзунини ташкил этарди. Мана шундай мураккаб вазиятларда Худоберхон ва Мусумоқуллар, талай беқлар, уламолар, қосиблар, бўбучилар қабил «майда» одамлар, хон саройи, аъёнлари ҳаёти, яқин-ташқи қиёфаси, руҳий олами, ҳар бирининг ўзига хос шахсий хусусиятлари билан «Меҳробдан чаён» да шундай тавдаланадики, ҳаммамиз кўн ўнгимизда, қалбимизда муҳрланиб қолади. Бунинг учун санъаткор воқеа-ҳодисаларнинг асли моҳиятини, тосенини иложи борича бузмасдан, юқори бадий санъатда ифода этишга ҳаракат қилгани ва шунга эришгани. Езувчи тарихий воқеаларни тарихчилар сингари хронологик тарзда бирин-кетин чизиб кетавермайди, уларни жонли образлар фаолияти воситасида, яъни санъаткорона тасвирлашга, кўрсатишга интилади — воқеалар гоёки ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Бу аввало реалистик йўналишнинг бадий адабийдаги муҳим вазифасини, моҳиятини тайин этади, бироқ тарихий романичи учун шу энг тўғри йўл эканини ҳам тасдиқлайди.

Абдулла Қодирий иккинчи тарихий романини ёзиш учун Фарғона водийси, Кўкон, Марғилон томонларга бир неча бор саёҳат қилиб, Худоберхоннинг кейинги даврларига оид тарихий ёдгорликлар, ҳужжатлар тўплади, хонлик даврини ўз кўзи билан кўрган кишилар билан учрашди, суҳбатлашди, уларнинг яъни шариотларни, шахсий-оилавий ҳаётларини ўрганди. Кўнларининг хонлик даврига оид хотираларини ёзиб олди. Кўконга бориб, Худоберхон даврдан қолган саройлар, мадрасалар ва бошқа тарихий биноларни текширди, айрим кексалардан сўраб, хонлик даврига хос урф-одатларни ўрганди... Рус ва ўзбек шарқшунос олимларининг Кўкон хонлиги ва умуман Туркистоннинг XIX аср тарихига бағишланган асарларини ўқийди.

Романинг номи асли Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти ва Қалоншоҳлар қилмишларини фож этишга қаратилган бўлиб, «меҳроб» ва «чаён» ибораларидан ясалади. Маълумки, меҳроб — муқаддас жой, маънада қибла томонга белгилаб қўйилади ва намози шунга қараб ўқилади. Уйда эса, жойнамозга унинг нусхаси тикиб қўйилади ва намозхон қибла томонга шунинг ёзиб намоз ўқийди. Энди худди шундай муқаддас тамгадан — бошқаларга маърифат таратилган кимсалар — диний ақидалар ҳақида зоф уриб, ўзлар дин ва имонга эид ишлар билан шугулланганиларини кўрган Қодирий йймончиларини «чаён» деб атади. Меҳробдан чиққан чаёнлар билан ислом дини ва диний ақидалар ўртасида ҳеч қандай умумиятлик йўқ эканлигини уқдиради. Соғлиқ маҳдум ҳам шуларнинг бири, аммо улардан бир оз содда-роқлиги билан фарқ қилади.

Анвар ва Раъно ўткир ақл-идроқи билан хон замонидати маъкур шахслар табиятини, хатти-ҳаракатларини, беқлар орасидати

мураккаб эддиатларгача — ҳаммасини билади, ҳаммаси яффе бйоси билан боғлиқлигини тушуниб этади. Ҳамиша ўз ишини мана шу гоят оғир ва мураккаб муҳитга қараб олиб боради. Анвар ҳам ўз давридаги аянчли воқеа-ҳодисалардан қияди, ёнади, азоб чекади, қарши курашади, ниҳоят ноюрлик қилиб қолгач, «...Ҳақнинг ҳақиқатлигига голиб эканлигини оғизда эшитсам ҳам шу чоқ-қача амалда кўрмадим...» дейди. Анвар, айниқса ўрда ҳаётига аралашиб, ундаги руй бераётган воқеа-ҳодисалар билан бевосита иқтидан танишганда ўз фикрининг нақалар тўғри эканлигига ийва йймон келтиради. Чунки Анвар «...Таъман, шайтонанин, аловатни, айниқса, хуфиялини бйлмас, девонда ўзига топиш-ришан вазифаларини адо қилар, алаҳусусе мазлумлар доднор-масини хонга эшиттиришга ва яхши натижалантиришга тиришар эди...» Бу қаблда ўрдада фаолият кўрсатиш — ҳаёт-мамот кураши деган сўз эди. Чунки Анварга ёқмайдиган ярамас ҳолларнинг макони ҳам хон ўрдаси эди. Шунинг учун ҳам уни бош мушййликка кўтармоқчи бўлганларда Анвар дастлаб сира розилик бергиси келмайдди. Ўрдадаги мирзолар орасида Анвар ўзини поклиги билан яқна-ёғиз ҳис этади. У олдий мирзолик пайтларидаяёқ бу муҳитнинг тағ-томиргача бйлиб олган ва «иф-дос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим» деган қарорга келган эди.

Анварнинг шахс сифатида буюклиги дастлаб шундаки, ёмондан қаттиқ ҳазар қилади. Фитначи амалпарастларни жон-ақҳди билан қоралайди. Фарали амалпарастликдан нафратланади. Чунки ҳар қандай нопок амалпарастлик тазмагирликдан, ман-фатпарастликдан келиб чиқади. Бу ҳолат ивсонни оқибат нати-жада эл-юртини, қавми-қариндошларини, энг яхши ошномларини сотиб юборадиган бир хонига айлантиради, яъни қонсуз, гайри табиий манфатпарастлик муқаррар равишда шунга олиб боради. Анвар худди шундай хйбатларга бефарқ қаролмасди, шу хусусиятлари билан ўрдада ёлғизлик қилиб қоларди.

Анварнинг юрда тўкилаётган «гуноҳсиз қонлар, теваврақдан эшитилиб турган оху-зорлар»ни кўриб юраклари эзилсини, тинч-литининг бузилиши, беҳад азоб чекиши — бу Қодирийнинг қалб сазолари. Ўзи яшаб турган тарихий шариотта ивбатан муноса-батлари ёзувчи фаолияти ва ҳаракатларининг «аксинча нағижалашиб» руҳини эзаётгани, ивжлоннинг азобланиши ифодаси эди. Маъкур бадий тасвирлар маъносини 30-йиллар ва ундан кейинги босиб ўтйилган ҳамма тарихий йўлимида чуқурроқ анигла-ета бошладиқ. Зотан, шахса сийининг даврига тўкилган гуноҳ-сиз қонлар, эл бошига солинган гоят даҳшатли фожиялар, Ҳаф-абдурахмон домла, Қалоншоҳ сингари фитначилар юртбошига чиқиб, буюкларимизни оёқости қилишлар — қайси хонлик дав-ридан қолишади?! Абдулла Қодирий ўз тарихий романларида, исумладан, «Меҳробдан чаён»да ўзи яшаб турган замон фожиа-ларини билвосита ифодалашни кўзда тутарди, чунки у тарихий

мавузда бадий асар ёнидан маъсад — замонавий муаммоларни ҳал этишга кўмаклашишдан иборатлигини ҳаммадан кўра чуқурроқ тушунарди. Бироқ 20-йиллардан тортиб, то 80-йилларнинг охиригача ҳам ёзувчи маъсадини ё тушунмаслик орқасида, ёки атайлаб бузиб кўрсатган «танқидчи»ларда агар озгина виддон бўлса ҳам бунга иқрор бўлардилар. Улар Абдулла Қодирининг тарихий асарларидаги буюк гоёларни ҳамisha инкор этиб, ёзувчини замонадан кечишда, октябрь тўнгарини натижаасида қурлаган ва қуршлаган, келажакда буюк бир жаннат ваъда қилаётган социалистик деб атаган ҳаётдан кечишда, ундан илҳом ололмаётганликда айблардилар. Бундай қарашлар сувиюндаги кўншлидай аллақачон сурилиб кетди. Қодирий романилар эса, йиллар ўтган сари, иктымол тузумлар узтарган ва адолат юзага чиққан сари қадр-қиммати охиб бормоқда... Анвар «зулм кучайган сари умри қисқарди» деганда шу мулоҳазаларини кўзда тутмаган деб ким айта олади?! «Хонга яхши кўрилиш учун кўн ишларини унинг истагича кўрсатиш», мансабда узоқ яшашнинг асосий шарт «зулм илҳомини қайраб бериш»дан иборат деганда Москва ва Ташкентдаги сотқин амалдорларни ҳам кўзда тутмаган деб ким айта олади?! Зулм илҳомини қайраб олишда тушунмаган кўз ўнгимизда юқорги амал ноияларини ҳам кўраб бериб турган авж олдиранларини биз ўз кўзимиз билан кўриб турганимизда, Абдулла Қодирий кўрмайди, деб ким айта олади?! Хали Қодирий романиларида кўтарилган муаммолар ҳақида ўйлаб китоблар ёзилади, бир-икки китобда уларни тўла қамраб бўлмайди...

2. РАЪНО

Раъно образида ёзувчи ўзбек хотин-қизларининг истеъдодини, улардаги жасорат, севгилисига садоқат каби олижаноб хислатларини кўрсатишга интилади. Раъно ҳам худди Анварга ўхшаш ўз даврининг етуқ, илмли, саводли қизи эди. Муаллиф таъбирча, Раъно — «алабётдан Навоийнинг барча асарларини, «Девони Фузулий», «Лайли Мажнун», Амирий, Фазлий ва шулардек чингай — ўзбек катта шоирларининг асарлари, форсийдан Хўжа Ҳофиз, Шерозий ва Мирзо Бедил... «асарларини мукаммал билар эди... Баъзан овлоқроқ жойларда ўзинча манзуумалар... ҳам тўқиб юради».

Раънода мукассамланган маъмур фазилаатлар ҳаёта, воқеаларга, муҳитга ёшилгандаёқ анча ҳушёрлик билан қарашга, кўрган-билганларининг моҳиятини чуқур идрок этишга кўмак беради. Зотан, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаёнда халқимиз тарихидати турли воқеа-ҳодисалар билан бирга ўзбек хотин-қизлари орасидаги зиёбилар турлича истеъдодлар, шоирлар ва боп-қа кўп нуқталарни қамраб олишга ҳаракат қилади. Бинобарин, писондати истеъдоднинг ривожланишига буюк Шарқ кийсенк маънавий хазинаси мустаҳкам замин бўла олинган ҳам алоҳида таъкидлаб ўтади. Раъно ва Анварнинг бой ички олами,

дулеқарашида шу замин ҳал қилувчи роль ўйнайди. Раъно ҳатто ўз отаси — Солиҳ маҳдум табиатидаги хасислик, пастлик сингари нуқсонларини ҳам тезда найқайди ва унга танқидий кўз билан қарайди. «Еглар тўқилса ерга ётиб ялар тақсирим, бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим...» қабилда маҳдумни ҳажв қилади.

Раънонинг Анварга кўнгли қўйиб, ҳар жиҳатдан у билан ҳамфикр бўлиб туриши бора-бора унинг вужудини ҳаётда рўй бераётган адолатсизликларга қарши нафрат руҳи билан тўлдирга бошлайди. Хон, бекваччаларнинг атрофларида юз бераётган ҳодисаларга, уларда иштирок этаяётган шахслар фаолиятига Раъно худди Анвар сингари баҳо бериш даражасига кўтарилади, бу ҳамфикрлик эса иккаласи ўргасидаги самимий муҳаббатни, ажралмас дўстлик ишларини тобора мустаҳкамлай боради. Раъно кўнглидаги барча орзу-ҳаваслардан тортиб, энг нозик инсоний туйғуларигача ҳаммасини Анваргина яхши тушунади. Бинобарин, Анвардаги маъмур фазилаатларини ҳам энг кўп тушунадиган шахс — ана шу Раъно эди. Шу сабабдан ҳам Раъно ҳар қандай мушкул вазиятларда ҳам у билан бирга бўлишга интилади, бутун ҳаётини Анварга бағишлайди.

Раъно билан Анвар орасидаги монандлик, бирлик узоқ тарихга ва чуқур илҳомга эга. Раънодаги олижаноб хислатлар — унинг қалбидан туб ўрин олган пок муҳаббат, дўстлик алоқалари жуда ёшилган шакллана бошлаган. Демокримизи, бу қадар яқинлик унда ёшилган, беғубор боғалик чоғларидан табиий равишда тутилиб, аста-секин ўзлари билан бирга воғна этади.

Анвар ўрдадаги аҳвол, одамлар, хон, беклар, айрим таъмағир уламоларнинг табиати ва бошқалар ҳақида Раънога маълумотлар берад экан, кўнгли пок, қалби энг яхши орзу-ҳаваслар билан тўла Раъно Шарқ даҳолари маънавий хазинасидан олган билимларини тўла амалда синая кўраётгандай бўлади. Анвар билан бир сафла туриб халқ, жамият манфаатларига ҳолис хизмат қилгиси кезади. Ўз ниятини албатта Анварга бемалол изҳор қилади: «Яхши вийт билан мирзобониликни қабул қилсангиз, аҳolidан ёрдам қўлингизни ялмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сининг бўйинигиздан соқит бўлади, Анвар ака!» Агар таъбир жоиз бўлса, худди мана шу суҳбатда бутун романининг бош гоиси ўз ифодасини топади, дейиш мумкин. Суҳбат тобора чуқурлашиб, позиклашиб, ҳал этувчи чўққига кўтарилади. Анвар бу суҳбат моҳиятини янада чуқурроқлини, унга янада кенг ва теранроқ кўлашда ёйдошнинг тавсия этади. Анвар ҳамма гап фақат масъулият ва гуноҳдан халос бўлишдан иборат эмаслигини, бу аввало виждон иши эканлигини уқдиради.

Раънодаги биз юқориде қисман таъкидлаб ўтган фазилаатлар тобора ривожланиб бориб, энди ҳар қандай огир вазиятларда ҳам Анвар билан ёйма-ён туриб ҳаракат қилишга олиб боради. Ниҳоят Раънога Худоберхон «совчи» юбориши биланёқ Анвар ўрдаги бутунлай тарк этишга қарор беради. Анвар билан сўнгги

бор учрашишида Раънонинг фақуллодда жасорати намойиш бўлади. Анвар ўрда-ю, мирзобошлиқига эмас, ҳатто Қўқонни ҳам ташлаб кетиб зарурати қаршида қолади. Бу вақтда Раъно шу давргача бўлган бутун кечинмаларининг хулосаси сифатида қатъий бир фикрга, ўз таъдирига тан бериб, хонга тегиб кетавриши эмас, унга қарши исён кўтариш қарорига келиб қўйган эди.

Ёзувчи шу ўринда Раънонинг руҳий оламиди, ундаги энг яқин нуқталаригача чуқур ифодалаб беради. Ёшгина қиз бутун тақдирини ҳал бўлаётган ўта мураккаб бир ҳолатга қолиб, дабдурустан «мумкин», деб «қаттираганда» ўз уйдангина эмас, ватани, қавму-қариндошидан айрилиш ва бутунлай номаълум бир исёнқолга томон, балки ўзи учун ўта хатарли ва тамоман янги бир дунёга қадам босаётганлигини чуқур ҳис этар ва худди шу туфайли ўта мушқилот аҳтимоллари қаршида турганини жуда яхши биларди.

Анвар билан Раънонинг бу ва бошқа бир неча мулоқотларида ёзувчи қалбдан совишган қиз ва йигитнинг вужудига, руҳий оламига чуқур кирди. Анвар билан бирга қочиб кетишида Раънонинг назарида Анвар ақл-идроки билан шундай бир қудратли бўлиб туюладики, гарчи унга таҳдид этиб турган хавф кучли эканлиги ҳақида унинг ўзи Раънони огоҳлантирса ҳам, Раъно бирор хавф бор деб ниятдан, таллаган йўлидан қайтмайди. Анварнинг ҳалокатга маҳкум бўлиб қолиш аҳтимолидан ҳам тўчиб ўтирмайди: борди-ю, шундай бўлиб қолган тақдирда у ҳам бирга ҳалок бўлишга тайёр эди. Бу ерда ўз ишқининг чўққисига чиққан мукаммал, олижаноб, жасур бир ўзбек қизини кўрама, Абдулла Қодирий бу ҳолатни шундай моҳирлик билан ифода-лайдики, ўқувчи гўё буни бошқача тасвирлаб бўлмаса керак деб ўйлайди.

Раъно ота-она билан машуқи ўртасида қолиб, бирини талаш ҳақида ўйлаб қийналади ва пироварди Анварни тавлар экан, бунга ҳам мантқиқий, ҳам бадиий асослаш лозим эди. Машуқи фойдасига жавоб беришда Раънонинг руҳида кечиб турган азоб-уқубатларда хотин-қизларга хос (албатта ўзбек хотин-қизларига хос) бир қанча хусусиятларнинг жўш урганини, оддий кишиларга мансуб «заифликлар»нинг ҳаммаси Раънода ҳам мавжуд эканлигини кўрама. У аллақандай — қайри табиий жасур қиз эмас, балки соф виждонли, нимони бутун инсонларга хос оддий жасорат эгасидир. Айни шу фазилятлар уни хон иста-тига қарши боршига ундайди. Ёзувчи Раънодаги кўпгина фазилятларни, улғуворлиқни, ўзбек қизларига хос қанчадан-қанча хислатларини асарининг бошидан бошлаб изоҳлаб келиб, шўхот «Жасур қиз» бобда буни узил-кесил яқунлайди.

Хуллас, Қумуш, Раънолар ва улар муҳитидаги Шарқ хотин-қизлари образларини, биринчи галда ўзбек айллари образларини яратиб ёзувчининг 20-йиллар туркий халқлар адабиётидаги катта ютуғидир, десак, муболаға бўлмас.

3. РАЪНО ОБРАЗНИИ ТЎЛДИРУВЧИ ПЕРСОНАЖЛАР

Солиҳ маҳдумнинг хотини, Раънонинг онаси — Нигорхонимни бир нафас эслаб кўринг: бу мушфиқ аёл — гарчи эридан ёлғин-яна, бирор рўшнолик кўрмасдан, маҳдумнинг янги эмас-хасис-ани, бемаъни қилиқларига элидаб, фақат «уйим-жойим» деб оғзаб; шунга кўникиб кетган ва ўз ҳаётини табиий ҳол тар-тиб билан талқин этиб, «хотин кишининг боши — уй ичининг отири» деган ақида билан расмийлаштириб ҳам қўйган. Гарчи Нигорхоним ана шу хислатлари билан сиртдан ўта оддий, бўш-бабо кўринса-да, ҳаётда маҳдум сингари эриклардан услун тургани, ақл-идрокда беқийс афааллиги кўришиб туради. Нигорхоним ҳар шидда Раънога ҳамфиқрдир. Шунинг учун бўлса ке-реси, маҳдум фаолиятидаги салбий хислатлар Нигорхоним таби-ати ёмон таъбир эта олмайди. Нигорхонимнинг фаҳм-фаросати, аймон-иродаси маҳдумга нисбатан беқийс кучли ва ҳаётга ҳам-ишо ақл-идрок ва умид билан қарайди...

Нигорхоним уйда қизларга сабоқ беришда ҳам эрига ўхшаб билиши («дарсадан халос этиш») учун ўқувчиларни сиқмас, билмас, «бўйлиги» учун маҳдум томонидан сиқилар эди.

«Мохробдан чай»да озгинагина кўринса ҳам, китобхон қал-бидан чуқур муҳаббат ва ҳурмат изи қолдирадиган ўзбек аёлла-рининг ана тиниқ образларидан бири — маҳдумнинг онаси Моҳ-роб обидир. Маҳдум табиятидаги хасислик, улғудай таъмагир-лик каби қатор хулқ-атвор Моҳлар оймага ҳам малол келарди, унинг қилиқларини ёқтирмай юрарди ва шу хислатлари билан маҳдумдан ажралаиб турарди. Ҳатто маҳдумнинг қилмишларидан норизо бўлиб, Маргилондаги ўғилликка кетиб қолади. Биз Моҳ-роб олимни биринчи марта Анварни етаклаб маҳдумликка кел-ган онаси Нодира билан бирга кўрама. Анварни маҳдум дастлаб ёқтирмайди, яна бир нонхўр уйига келишини истамасди. Аммо Моҳлар ойим Нодирага жуда хушмуомала қилиб кутиб олади, истагини ҳам бажо келтиради. Моҳлар ойим Анварни кўриши биланок ўзбек оналарига хос самимий меҳр ва муҳаббат билан уни бағрига олади. Моҳлар оймани биз асарда бошқа кўрмаймиз, аммо шу бир бор учрашганлаёқ, бу қалби тўла меҳр-шарфақ ну-роний она бизда чуқур таассурот қолдириб қетади. Унинг бир-инчи жумла гапларида замона қийинчиликлари-ю, ўзбек онала-рига хос бутун вилқилик жўш уриб, кўнглимизга ўрнашиб қо-лади.

Агар 20-йиллардаги партия ва ҳукумат кўрсатмаларига кўлоқ солганда Султоналининг ўзи ҳам, хотини ҳам албатта энг ифлос одамлар тарзидан талқин этилиши лозим эди, чунки улар ҳар-бириниси Худойрхон ўрдасига мансуб кимсалар. Ҳамон юқори таби-аати қаранглики, «у малъун» қабилдаги дунёқараши зўрлаб сипг-ларлаётган бир шароитда Абдулла Қодирий тарихга ўз қара-тини ўзгартирмади, ўмишдан тамоман юз ўтириш мумкин эмас-лигини исботлади. Ундаги нуқсонлар билан бирга ёрқин нур-

ларин, бизга ибрат бўладиган нуқталарни ҳам кўрсатиш йўлидан тоймайди. Султонанининг хотини Рузвон Худоёрхон ўрдасига нақадар яқин бўлгани билан худди эри сингари ақлли, виждонли, иймонли аёллардан, Рузвон Анвар билан Раънонинг ўз тақдирлари учун кураш жарайнларида ўта фаол, бевосита иштирок этади. Бу иш нақадар хатарли эканини яқин билгани ҳолда Султонани ва Сафар бўзчилар билан бирга ошиқ-маъшукларга жуда катта ёрдам беради. Иккаласи ўртасида бўлган ёзишмаларни етказиб туради, энг дахшатли вазиятларда Раънони уйда яширин сақлайди, ниҳоят Анварга эсон-омон тошириб, уларнинг Тошкентга қочиб кетишларини татмин этинда ҳал қилувчи вазиятлардан бири ҳам Рузвон эканини эсласак, бу аёлнинг илоҳидар инсоний фазилятда буюклиги ёрқин намоян бўлади.

«Меҳробдан чаён»даги хотин-қизлар образларининг бадиий ифодаси шунинг ўзи билан чекланмайди, албатта. Бу ҳақда ҳали кўплаб фикр-мулоҳазалар юритиш мумкин ва бунинг ўзи катта бир илмий ишга мавзу бўла олади, аммо биз романининг умумий йўналишида аёллар образлари тасвири қай даражада бўлганлигини қисман изоҳлаш билан ҳозирча қаноатланиб тураемиз. Зотан, «Раънонинг этаси», «Амир Умархоннинг канизи», «Нигорхоним», «Раъно», «Нега ерга қарайсан, Раъно?», «Ҳарам», «Оғача ойим», «Қирқ қизлар», «Нозик» сингари сарлавҳалар остида ёзилган лавҳаларнинг ҳар бири бир монографияга манбаъ бўлади, ўзбек аёллари тарихий йўли ҳақида аjoyиб маълумотлар беради.

4. ХАЛҚ ОММАСИ ҚУДРАТИ ТАСВИРИ

«Меҳробдан чаён» романида халқ оммаси қудратини бадиий ифодалашга катта аҳамият берилган. Биз бу ғоянинг «Ўткан кунларда ҳам нақадар муваффақиятли ақс этганини кўрган эдик. Иккинчи тарихий романда эса, мазкур мавзу янада кенгроқ кўламда берилган дейиш мумкин. Аммо бу деган сўз юқорида изоҳлаб ўтилган воқеалар, образлар халқ оммасига алоқаси йўқ деган тушунчани бермайди. Улар ҳам халқ оммаси вакиллари ҳаёти, фаолиятинан иборат, албатта. Бироқ халқ оммасининг куч-қудратини ҳар иккала тарихий романда Абдулла Қодирий ўрни билан алоҳида, жуда бўрттириб, уни бутун борлиги билан намойиш этиб берадики, бу алоҳида ҳам тарихий, ҳам бадиий аҳамиятга эгадир. Негаки, биз етмиш йиллар мобайнида тарихни халқ яратади, халқ қудратли куч, ҳамма нарсани шу ҳал қиляди, деган ақлдани олга суриб келамиз. Бу бир томондан тўғри, албатта, юрт миқёсидаги катта тадбир халқнинг кучисиз амалга ошмайди. Аммо октябрь тўнтарышдан кейинги тарихимизда халқ билан шахс муносабатлари ҳақидаги ақидаларимиз оғизда тўғри бўлса ҳам, амалда тўғри бўлганини ҳали кўрганмиш йўқ, энди бу ҳақда баралла гапириш вақти келди. Агар ҳамма иорсани халқ ҳал этадиган бўлса, бизнинг мамлакатимиз халқлари

Бу икки ёнлари билан қулликка тушармидилар ёки жар ёқасига келармидилар?

«Меҳробдан чаён»да ёзувчи халқимиз орасидаги «уйи табача» вакиллари қиёфасида инсонийлик хислатларини бир қадар бўрттириб оқ кўрсатишга алоҳида аҳамият беради, камбағал-камтарини шахслар қиёфасида содда, самимий дўстлик, оқ кўнгли-ақил каби аjoyиб фазилятлари мужассамланганини кўриб ҳаваси келади. Бу жиҳатдан аниқса Сафар бўзчи образи китоб-омон муҳаббатини қозонади, унинг одамийлик хислатлари қалби-омонда алоҳида на қолдирадди. Худоёрхон даврида ҳам ва ундан кейинги тарихий шарониларда ҳам Сафар бўзчи сингари майда хушаманд, камбағал касиб, камтарин табақа вакиллари елка-егида ҳукмронларнинг оғир юкларни жойлашиб олганлигини элдилардо ҳеч ким инкор этмаса керак, бироқ шунга қарамай ундаги одамгарчиликнинг юксак намуналари киши қалбини ром этади. Зотан, Сафар бўзчининг бутун хатти-ҳаракатлари самимият билан, виждон-шаймон бутунлиги, эътиқоднинг мустаҳкамлиги билан, мукамал инсонийлик руҳи билан сўғорилган. Кўринишида соддагина туйилган Сафар бўзчи ўткир фаҳм-фаросати, ақл-идроқи билан улча-мулча чаламуллалардан кўра юқори оқ турлади. Унинг «Жилвонхонада» Абдураҳмон билан олишувини бир келтириш... «Яқин» билан «ёмонни» дарров пайқаб олади, яқини беради, ёмонни тангал қоралайди. Шу тариқа Сафар бўзчи софдил, покча одамларга дуч келганда ҳақиқий дўстлик бурчини ҳам виждонан адо этади. Сафар бўзчи воқеалар тақозаси билан Анвар билан танишиб қолади-ю, ҳар иккисининг виждон иймон-и уларни дўстлашиб кетишига сабаб бўлади. Ўйлаб кўринг — ҳаётда тутган мавқеи, туриш-турмуши жиҳатдан ер билан осмон-дод бир-бирдан олисдаги икки шахсни бирлаштирган омил нима? Бу саволга фақат биргина сўз билан жавоб бериш мумкин — иймон. Тарихий воқеалар ўз йўли билан давом этаверди, қанча қанча паст-баланд вазиятлар рўй беради, Анвар бир вақт амал-дорлик даврида Сафар бўзчига яндек яқинлик қилиб қўйган эди; иши битгандан кейин Сафар бўзчи Анварнинг бошига таш-иши тушганини кўриб, «яна бир балоси чиқиб, менга зарари ютмасин» деб кетавериши мумкин эди-ку. Сафар бўзчининг бутун инсоний фазилятлари Анвар билан Раъноларнинг бошларига кулфат тушганда рўйи-рост кўринади. Икки севишганлар тақдирини жуда катта роль ўйнаши билан ҳар қандай киши интиборини жалб этади. Анвар билан Раъно ўртасидаги ҳақиқий, соф муҳаббатнинг нақадар юксаклигини чуқур идрок этган Сафар бўзчи, уларнинг мақсадларини амалга ошириш учун энг катарли, энг масъулиятли вазифаларни бажаришдан ҳам ўзини тортмайди, қўрқмайди, катта жасорат кўрсатади.

Анвар билан Раъноларнинг мукамал инсон эканликларини чуқур тушуниш тўғрисида ўзи билан улар ўртасида бир умумий-ани топади ва икки орада дўстлик алоқалари бошланганча тобора мустаҳкамланиб кетаверади. Булар ўртасидаги дўстликнинг

бошқоқ замона воқеаларига, одамларга дейрди бир хилда, бир нуқтадан назардан қараш туфайлигина эди. Сафар бўзчи ҳам худди Анвар ва Раънолар сингари эл-юртда ҳукм сураётган аҳвол, ундаги адолат ва адолатсизликлар, амалдорлар ўртасидаги яхши, ёмонликлар ҳақида яқдил фикр-мулоҳаза юртади. Аммо иш бошига Анвар каби виждонли, ғайбатчи, камбағалга қайишмаган, ҳеч қимдан ҳеч нарса тама қилмайдиган, давлат ишида илож борица тўғри ва адолатли йўл тутадиганлар келмагунча аҳвол тузалмайди, халқнинг боши кулфатдан чиқмайди, деб ҳисобларди. Биз бундай қарашни илгариги ишларимизда рад этганимиз, бутунлай қоралаганимиз. Иш бошига пролетариат келмагунча, яъни хонлик тузумини ағдариб, ўрнига социалистик деб аталадиган иктымол тузум ўрнатилмагунча халқ бахтиёр бўлмайди, деб довлдираб юрганмиз. Бизнинг қарашларимиз нақадар ҳаёлий, таги қуруқ бўм-бўш эканлигини энди бутун дунё кўриб турибди.

Абдулла Қодирий романларида бадий ифодаланганича, Худойёрхон ўз ҳукмронлик даврида (1845—1875 йиллар орасида бир-икки ўзилишлар билан) эл-юрт бошига анча-мунча ташвишлар солган, ўлкадаги қабилани келимовчиликлар, турлича гуруҳбозликларни келтириб чиқариб, ҳар соҳада адолатсизликни кучайтириб юборган. Маълумки, юрда гуруҳбозлик авж олгани, эл-юрт таназзулга юз туталди. Чунки ҳар бир тўда қатъий назар, эл-юрт таназзулга юз туталди. Чунки ҳар бир тўда тарафдори ўз иш ва фаолиятини, ҳар бир ташкилот ҳақиқат деб билади. Биз Қодирийнинг ҳар икки романида ҳам тарихдаги кўпгина иурли нуқталарни ўзинига иборат қилиб олишимиз билан бирга, элни вайронга суртаб келадиган омилларни ҳам билиб оламиз. Ҳаётда нималар суртаб келадиган омилларни ҳам нималар қабиллик ва ишчиликка даъват этишни чуқур тушуниб оламиз. Санъат асаридан қилинадиган энг катта талаб ҳам асли шундан иборат бўлса, Қодирий ҳамини шу олий мақсадни кўзда тутиб ижод қиларди. Ёзувчи мазкур вазифани муваффақият билан бажариш учун ўқувчини Худойёрхон ўрласи муҳитига, ҳатто хоннинг ҳузурига олиб киради. Ҳукмронларнинг бир қанчасини, шу жумладан хонни ҳам айна иш устида, ҳарамда, тахтада, ётоқхонасида аниқ тарихий вазиятларда кўрсатишга интилади. Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ, Солиҳ маҳдум ва бошқа-бошқа бир қатор шахслар, уланинг хонлик ҳузурини атрофидати турлича фаолиятлари ифодасида биз Худойёрхон давридаги тарихий шароит, ундаги давлат тартиблари, халқ аҳволи руҳини билан чуқурроқ танишамиз. Булар даврининг энг позик ва энг мураккаб, оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган, фақат санъаткоргина идрок эта оладиган нуқталарини оғиб беради. Биргина Абдурахмон домладек мунофиқ-чаламуланинг жамоатчилик олдидан ўқийдиган ваъхонлигини бир эсланг! Агар диний ақидалар ҳақида гапириб турган бўлсая, орада бирор ўрдага яқинроқ кимса кўрилиб қолса, у даррон

манзусини ўзгартириб ҳаммабон гаплардан кўра хонбон гапларини айтишга тушиб кетади. Бундай юзаки қаратганда оддийгина кўрилиши мумкин бўлган бу тасвирда бир дунё фалсафа бор. Абдулла Қодирий учун Худойёрхон образи — золим ҳукмронини ифода этиш воситаси холос. Унинг ўрнида бошқа бир исми билан аталадиган эрдимни ҳам олиши мумкин эди. Гап бунда эмас. Худойёрхон, Мусулмонқул, Азизбеклар аниқ тарихий шахсларда романларга киритилиши билан санъат асарининг реалистик йўналишини кучайтиради, ишонтириш қобилиятини оширади, ҳаётийликни таъмин этади. Худойёрхон образида ёзувчи маънафатга муқкасидан кетган ҳукмронларнинг ўта салбий қиёфаларини умумлаштиради. Фикримизча, бу билан ёзувчи бутун туркий халқларнинг ҳукмронлари фақат шундай бўлган демакдир эмас ва ундай бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Борди-ю, шундай ҳисобланадиган бўлса, туркий халқларнинг жаҳонга машҳур бой маданият дунёси, маданияти, илм-фан соҳасидаги муваффақиятлари қайси заминда пайдо бўларди, ривожланарди? Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар, Султоналлар, Кумуш-у Раънолар, Офтоб обим-у Нигорхонимлар қайси оилавий шароитларда етишиб чиқарди?! Абдулла Қодирийнинг буюклиги ҳам шунданки — мазкур саволларга аниқ жавоб беради, ҳар икки романида биз таъкидлаб ўтган ҳаётий заминлар, тарихий шарт-шароитларни тўла кўриб оламиз. Зеро Юсуфбек ҳожи Туркистонга босқинчилик қилиб келаётганларга қарши турни ҳақида гаширганда — буюк шайхларимиз — Амир Темур, Али Сано, Форобий, Улугбек, Ёшорлар руҳини қандай ҳурмат ва эҳтиром билан ётга олганини аслии кифойидир. Агар ҳаётда Худойёрхон қилмишларидан бошқа бирор ижобий ҳодиса тарихда мутлақо рўй бермаганда, туркий халқларнинг боши кулфатлардан, эли вайроналикдан чиқмаган бўларди. Шундай қилиб Абдулла Қодирий иккинчи тарихий романида Туркистон ўлкаси ва Худойёрхоннинг русларга аср тушиши шароити сўнгги жуда таҳликали даври воқеаларини таллайди ва сўнгги туркий ҳукмроннинг фойласини кўрсатади. Фойдага ва тугган воқеа, ҳодиса, шахс одатда ҳар кун эмас, ҳар дақиқадаги фаолияти билан фақат жарга яқинлашиб бораверади. Худойёрхоннинг бутун хатти-ҳаракати ҳам худди шу йўсида — жаҳонга оғиб кетаверади...

Тарихчи А. Диваев Худойёрхоннинг энг кейинги аҳволи, фаолияти, айниқса халқ оммаси билан муносабалари тоғда ёмонлашиб, кескинлашиб кетганлиги, аҳолига кўнлаб солиқлар солиб, амирларнинг мол-мулкни тўғридан-тўғри тортиб олганлиги ва бир қанча фуқароларни хонавайрон қилганлигини таъкидлайди. (Қарағ: А. Диваев. Последние дни Худайрхана. Перепеч. из «Туркестанских ведомостей». 20 за 1916 г. Типогр. при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора). А. Қодирий бошқа манбаълардан олган маълумотлари билан бирга мазкур тарихий воқеаларни ҳам роман мазмунига, унинг воқеалари мағизига усталик билан сингдириб юборади. Ёзувчи воқеалар давомида

Ўрни-ўрнини топиб турган лавҳаларда оғир ҳолатларни изохлаб боради. Хон ўрдасига қарашли ҳашаматли боғ ичига кирган одам дарҳол «...ўзини хон хузурида истибод салобати остида сезди қасрдан руҳ олиш ўрнига... бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар эди...» Ёзувчи бу шарҳни ўзи томонидан айтади ва шу билан чекланмайди, хонга қарашли муҳитдагиларнинг ҳаётини аниқ тасвирлаш билан ажойиб манзараларни ҳам яратиб беради.

Абдулла Қодирий Худойрхоннинг сўнгги хушроқлик даври гоёғ таҳликали бўлганлигини ҳар тарафлама ифодалаш учун тарихий вазиятларни аниққас кенг кўламада қамраб олишти интилади. Аввало Амир Темурининг қудратли империясидан кейинги бўлинишлар (Бухоро, Хоразм, Қўқон) зиддиятларни кўпайтиришга олиб келди. Хонлиқлар ўртасидаги курашларни устига уларнинг ҳар бири беқлиқлари ўртасидаги талон-торожликлар билан қўшилди, бугун Туркистон мамлакатини ҳалокат-ёқасига келтириб қўйган ва айни вақтонда устига бостириб келган руслар ўлкани осонлик билан босиб олдилар. Мана шу тарихий шароитда Туркистон хонлари, шу жумладан Худойрхон ҳам муттасил таҳлика остида қолган эди. Абдулла Қодирий шу икки муҳим оғил хонлиқнинг ҳалокатини муқаррар қилиб қўйганлигини тарихан тўғри кўрсатдигина эмас, санъаткорона тасвирлаб берди. Зотан, Худойрхоннинг «Охирик салтанати хон ибодидиннинг аччиқ зулм ва таҳдидларнинг жонсиз қора саҳифаларини ташкил этади. 1283 ҳижрийдан 1292 гача бўлган саккиз йил Худойрхон... Фарғона устида қамчи ўйнатган ва зулм тивини камбағаллар қони билан сарбаст бўлган сўнгги даври» дир...»

Ёзувчи Худойрхоннинг зулминин кенгроқ ифода этишини кўзда тутиб, «Меҳробдан чаён»да «Зулм ўчоғи» деб алоҳида бир боб ёзгани ҳам бежиз эмас. Чиндан ҳам Худойр Сирдарёдан суви чиқариб, ўлкада эгил майдонларини, сугориладиган ерларни кенгайтириш бобида бир қанча ишларни амалга оширган эди. Хонариқ номи билан машҳур канални қазини жараёнидаги оғир меҳнатда эзилган меҳнаткаш анча жабр кўрганлини Қодирий алоҳида эътибор билан тасвир этади ва бу билан хоннинг зулм-лигини янада бўрттириб кўрсатишга интилади. Мазкур саҳифада диққатга лойиқ нуқталар шундан иборатки, хонариқ қазинида ҳам меҳнатни қилган бошқа-ю, роҳатини кўрган бошқа қабилидаги ҳаёт тарзи ўз бадий ифодасини тонади.

Кўриниб турибдики, ёзувчи кейинги тарихий романнида ҳам хонлик усул-идорасининг бундан бўён мамлакатини идора этишга қобил эмаслигини, эл-юртти бошқарининг янгила услубига ўтиш учун тарихий вазият етилганини уқдиради. Янқа ҳокимлининг кирдиқорларини чуқур отиб ташлайди. Яъни Худойрхоннинг эндиги ҳар қандай уриниши, ҳар бир хатти-ҳаракати — чини ҳалокатдан қутқариб қололмаслигини таъкидлайди. Хоннинг мамлакатини обод қилиш номи билан қилаётган баъзи ишлари ҳам мутлақо истиқболсиз, беҳуда уранишлардан иборатлигини

ҳам тўғри изохлайди. Унинг эндиги ҳар бир ҳаракатлари бугун-кунга бостириб келаятган «...рус подшоһна жонлилик кўрсатиш, астирасини шаъну-шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолтиш учун эди. Ўчадиган чирог ёниб ўчади мақоли каби... бу маъмуриятпарварлик бизга қолса, шу омиллардан тузилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди». Бугина эмас, ёзувчи хон ва бунда амалдорларнинг ном чиқарга катта тўйлар қилиб, эл юрти доғ тарқатишларида ҳам самимиятлик ёки сахийликдан возар ҳам йўқлигини, харажатлар халқни талаш ҳисобига бўлаётганини ҳам жуда ўринли қилиб очиб ташлайди: «...хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаи... фуқаронинг билак кучидир... Худойрхоннинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги моҳияткаташларнинг... бевосита билак кучидан, кўз ёшидан

Абдулла Қодирий Худойрхон даври тарихини шу қадар чуқур босаридаки, бу жамиятни тутиб турган кучлар кимлар, уларнинг ички-ташқи қиёфаси қандай, давлатни идора услуби-ю моҳияти ифодатлари нима билан натижаланишини ҳам жуда яхши тасаввур отарди. Икки тарихий романнинг бу даврга бағишлангани ва бунда муваффақиятга эришуви боиси ҳам дастлаб шундан иборатдир. Мазкур билимдонлиқнинг санъаткорлик билан, ёзувчи ифодарати билан уйғунлашуви эса, бу ўринда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Абдулла Қодирий асарларида, айниқса икки тарихий романида халқ оммаси қудрате, унинг тақдир, мамлакат истиқболли алоҳида тамхурлик қилиш голларини талқин этишни алоҳида бир бобга таъинлаб қилиб олса бўлади. Бу ҳақда йўл-йўлакай фикр айтиш билан тўла тасаввур ҳосил қилиш қийин. Мазкур гоёғ шу қадар кенг ва чуқур фалсафий, ҳам ўта санъаткорона талқин асосидаки, романларнинг деярлик ҳамма саҳифасида унга дуч келишимиз. Зотан, ҳар икки романнинг асли мақсади ҳам шу гоёғни бадий ифодалашдан иборат дейиш мумкин.

«Меҳробдан чаён»нинг «Зулм ўчоғи» бобида халқ оммаси асосидан, «хон ариқ» қазини жараёнидаги қонли воқеалардан хабардор бўламиз. Сарқорлар ҳар гал келганда бир-икки кам-басал қонини тўкиб кетаётган бир вақтда хон...ўғли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йитирма кун ош бериб, тўрт ойлик тўб эълон қилди... ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз тандур пон ёшлар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўбга келувчи аёнга ҳар кун миғлаб тўн кийдирилди эди». Худайи шу вазиятларда ариқ қазини келган қашшоқлар очлик-қаниқликларини кўтаришга ҳам мадорлари етмаганидан дағна-қаниқликда айбланиб, жазога ҳалокат ҳам бардош бериб, хонга итоат-иба бу орда ҳар қандай зулмга ҳам бардош бериб, хонга итоат-иба номи ўтормасан «халқ оммаси»ни кўрамиз. Оммага берилган бу баҳо тўғрими? Мен бунинг энг тўғри деб ҳисоблардим. Зотан, бунинг халқимизни руслар босиб олган асрдан то йитирманчи асрнинг 90-йилларигача қандай итоткор бўлиб яшаган, қонлар

тўқилганда ҳам «миқ» этмай келгани бунга далил эмасми? Инкинчи томондан, Қодирий халқ оммасининг онги зулмига қарши кураш даражасида яшииб етилгандан кейин, тоқати тугагандан кейин — биргина учқун билан хужумга ўтадиган бўлса, на халқнинг ва на фалакни қўяди қабилидаги қудратини ҳам кўрсатади. Бу ҳолни биз «Ўткан кунлар»да Азибекка қарши кўтарилган исён саҳифаларида кўрдик. «Меҳробдан чаён»да эса, Анварни жаллодлар қўлидан исён кўтариб қутқариб олганлар Қобил ва унинг сафдошлари фаолиятида кўрамыз. Бу тўғривиди? Менга қолса, гоят тўғри деб ҳисоблардим. Чунки халқ оммаси шундай бир куч эканки, жўш урса тоғни ҳам талқон қиларкан, индамай юраберса — асрлар давомида ҳам ҳукмронлар зулмига қўйдай бош этиб юраберар экан.

5. ҲАЖВИЁТ ДАРҒАСИ

«Меҳробдан чаён»да ёзувчининг ҳажвийёт соҳасидаги усталлиги гоят кенг кўламда намойён бўлади. Романнинг кўпгина боғлариди тасвирланган воқеа-ҳодисаларда доим ҳажвий саҳифаларга дуч келамиз ва ўша лавҳаларни, унда иштирок этаётган образларнинг хатти-ҳаракатларини ҳузур қилиб ўқиймиз. «Ўқна ва ҳа-«Қизилчилар», «Маҳдумнинг баъзи хислатлари», «Хон кўнгли очмоқчи», «Оила ва кишилар билан муомала» сингари қатор боғлариди ёзувчи ҳажвий маҳорати жуда мукаммал намойён бўлади.

Дин арбоблари қиёфасига яшириниб, бутун қилмин-қидир-миши жирканч шахслардан бири — Абдурахмон домладир. Унинг мозийси ҳам, ҳосари ҳам ўлғудай ифлос. Ёзувчи бу палли ну-хани чуқурроқ очиб ушун «Йилловхонада бир жанжал», «Ифлос бир мозий», «Чаёнинг намойиши» каби маҳсуе боғларни ёзди. Жилловхонада Абдурахмон домланинг қилмишлари — Сафар бў-чидай бир содда, ўқиматан камбағал-камтар, аммо ақл-идроқли, пиймони бутун, халқ дошишманди сингари фаҳм-фаросатли бир кимса роса кулги қилиб отиб ташлайди. Домла мачитта келиб шу қадар расво бўлганидан, астар-авраси очилиб кетганидан ўсая бўлади, бўғиледи, шарманда бўлади, аммо ҳеч нарса қўли-дан келмайди. Яъни очиқ даъво билан иш қилолмайдиган паст-кашлар одагга ҳаминча зимдан, яширинча, энг қабиҳ усулларда рақибларига қарши фитна, суиқасд қиладилар. Абдурахмон домла ана шундай паллилар сирасига киради. Ёзувчи асарда гарчи бош-қа образларга нисбатан кам кўривса ҳам, ҳар замон — энг оғир, мураккаб, энг жиддий вазиятларда ҳам «бир илжайиб» қўйиб билан меҳробдан чиқиб думини гажак қилиб турган ҳақиқий чаён сифатида гавдалантирди. У билан дўстлашган Шаҳодат муфти, Калонишохлар ҳам худди Абдурахмон домла сингари — мачит-мадраса меҳробларида зимдан заҳар тўплаб, ўз манфаат-лари йўлида керак бўлса тўғри келган кишига найза санчиши доим тайёр маълунлардан эди. Абдурахмон домлани Солиҳ мах-

ҳонинг воясиди ва илтимоси билан ўрдага ишга Анвар олиб келади, лекин Абдурахмон домла анави муттаҳамлар билан дарров тил товилади. Одатда пасткаш одамлар теъда бирлашади, халол одамлар бундай бирлашишнинг ўзини пасткашлик ҳисоблайди-лар, таърибалар бунга тасдиқлаб келади...

Солиҳ маҳдум гарчи айрим таъмагирлиги, пасткашликлари билан уларга яқинлашиб келгани билан асли улар каби зарарли, наҳари эмас. Аммо манфаат деганда ҳар қандай пасткашлиқдан тобмаслиги бор. Ўлғудай эиқалиги орқасида кулгига қолади, одамларнинг ихлосини қолдиради, ҳатто Анвар билан Раъно ҳам унинг хасислиги туфайли ранжшади, аммо олоб юзасидан ўзла-рининг қарашларини бирор йўсинда Солиҳ маҳдумга очиб бил-диришмайди. Қадимги ўзбек урф-одаги, ахлоқ-одобни бунга йўл қўймоғди, тийиб туради. Бу эса маҳдумни ҳажв қилишдан Раъ-нони ҳам, Анварни ҳам тўхтага олмайди. Ҳажв қилганда ҳам оғтира, самимий, фақат икки севишганлар ўртасида қоладиган қилиб ҳажв қилинади ҳолос. Ёзувчи маҳдум ва унинг атрофида-ларининг ижтимоий чиқишидан бошлаб техникхўр, маънавий маъиб, таъмагир, ўта манфаатпараст эканлигини чуқур реалис-тик чиқишлар билан тўла чизади. А. Қодирий образларнинг ти-пини шариотдаги типик характерларини кўрсатишга жуда катта ўрни беради.

Абдурахмон домла кўзини очиб, ифлос бир муҳитни кўради, бошидан нуқул жирканч воқеаларни ўтказди. «Қунп уясида кўрғанини қилади» дегандай, ифлослик, пасткашлик сингари паллавлар қуршонида сузади. Шу алфозда катта бўлган одамнинг туғилишига алабатта, ақл бовар қилмасди. У бирга ишлаб кела-ётган ҳамфирқлари ичида энг пасткаш ва энг хавфлиси ҳам эди. Атрофдагиларга энг ярамас маслаҳатларни шу топиб ҳам-роли. Гарчи Солиҳ маҳдум Калонишох, Шаҳодат муфтилар — ас-онда муайян бир табақага мансуб бўсалар-да, воқеалар давомида улар ўзларига хос айрим хусусиятлари билан бир-бирларидан ажралаб турардилар. Бунинг китобхон сезиб боради.

Абдурахмон домла образини яратишда Абдулла Қодирий гаёлати бир услуб қўллайди: бу образ ҳақида муаллиф тилидан кўпгина изоҳлар берилади, образнинг ўзи эса ҳар замон бир ҳаракат қилиб қўяди, баъзида биргина сўз ташлаб қолади, шу-нинг ўзидек китобхонда Абдурахмон домла қиёфаси ҳақида анча тасаввур ҳосил қилади. Ёзувчи гоҳо биргина кичик изоҳ билан домланинг ижтимоий муҳити, туруҳи, мақсади, интилишларини очиб ташлайверади. Абдурахмон домла Бухоро мадрасаларида узрайдиган айрим бузуқчиликларга ёшлиғидек теъда аралашиб, жуда тубанлашиб қолган эди. Шу аҳволда «таълим» олган мул-лавланинг келажакга қандай қиёфада кўриниши маълум. У янаган «муларриснинг меҳмонхонаси деворлари Абдурахмонни «Бухорон шариф»да авж олган бузуқчиликлардан сақлай олол-мади... Шунинг таъкидлаш зарурки, Абдулла Қодирий мактаб-мадраса таълим-тарбиясини ёниасига инкор қилаётгани йўқ,

фақат ундаги мавиқуд нуқсонларини — жирканч нуқталарини қораламоқда, китобхонда — шундай муҳит оқибат-натияжада қандай аянчи, даҳшатли хулосаларга, инсон шахсияти қандай фожиаларга суртаб келиши ҳақида тасаввур ҳосил қилмоқда, унга нисбатан нафрат уйғотмоқда. Бутгина эмас, даянат бошқарув муассасаларига шундай қимсаларнинг кириб қолиши — эл-юртнинг фақат ҳалокатга олиб боришга хизмат қилиши тўғрисида бизни огоҳлантирмоқда ҳам эди.

Худоёрхон даврида ўрда ишларини дин, шариаат номи билан боғлаб турғизишда илтироқ элётганлар орасида Анвар, Султоннали сингари пок ниятли шахслар фаолияти билан Абдурахмон домла, унинг ҳамфикрлари Шаҳодат муфти, Калоншоҳлар фаолиятини ҳам кўрамыз ва қайси гуруҳ қайсқа сургаётганига қараб уларга баҳо берамыз. Мана шу турли тоифа кишиларнинг бутун хатти-ҳаракатлари бизнинг даяримиз учун ҳам, ҳатто биздан кейинги аср авлодларимиз учун ҳам буюк ибратли, айтиши мумкинки, абадий йўл кўрсатувчи юлдуз бўлиб қолади. Чунончи, «Меҳробдан чаён»ни ўқиган ҳар бир соғлом шахс, у асли ўли мана шулардан қайси бирига мансуб бўлишидан қатъий назар — Анвар ва Султонналини ёқлайди, уларга қарши очиқ гап айтолмайди. Аммо ҳаётда Абдурахмон домлалар сингари ишини яширинча, худди ўшанинг ўзига ўхшаб — қўлга тушмайдиган йўсинда давом эттираверини мумкин, бари бир ҳақиқат Анвар билан Султоннали томонида қолаверади, халқ ўшаларни севди, рақибларини ласънатлайди... Буни А. Қодирий гоят ишонгли далиллар билан неча жойда санъаткорона кўрсатиб беради: «...Четда ёзилган ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам учинчи бетона қилган учун аризани хонга, сармуншига кўрсатмай йиртиб ташлар эдилар... Бу «саводхонлар» (Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳлар — А. А.) эрта-ю кеч бирор амалга, юқориноқ пояларга чиқиб олиб текин даромад манбаини кенгайтириш дарди билан янайдилар. Бизнинг кўнлаб амалдорларимиз билан нақадар яқин булар қийфася... Халол одамларга муттасил зарба бериш пайида иш кўришлари — Анвар бош мунийликка кўтарилиши билан унга қарши фитна уюштиришлари манзараларида нақадар ҳаққоний ақс этгани билан ҳайратга солади. Анвар бош мунийликка кўтарилиши билан жирканч гуруҳлар тўнларини тескари кийиб олган, бу мансабдан нима учун ўзлари қуруқ қолганларини «тушуна олмаган» эдилар, дарҳол фитна йўлини қидиришга тушиб кетдилар. Мазкур жирканч қийфаларнинг сиртиданоқ ёзувчи худди расминини чизгандай кўрсатиб қўяди: бу «қовоқ-тумшунги есилиб кетганларнинг биттаси Шаҳодат муфти, иккинчиси Калоншоҳ отглиқ яна бир пешқадар миззо эди», уларга Мулла Абдурахмон домла қўшилдилар, яна сафлари тўлди. Мазкур фитначилар гуруҳи — Анварнинг истеъдодидан, тўғрилигидан, айниқса халқпарварлигидан чўчирдилар. Чиритган ўрданинг ҳалокатини тезлаштирадиган маълунлар шулар эди-да. Анвар келиши билан текинхўрлар

нинг айрим даромадлари бир қадар кесилган, шундан аламзада эдилар. Улар хон томонидан олинмаган иш ҳақи устига ҳар бир воқувчидан ҳам бирор нарса ундириб турмасалар читолмасдилар. Ёзувчи бу фитначилар гуруҳини ўрни-ўрни билан кўрсатиб бериб, ниҳоят «Чабнинг намойиши» бобида жуда зўр далиллар билан узил-кесил фож қилиб ташлайди. Улар Анварнинг бошига қанчадан-қанча кулфатлар соладилар, шайнига доғ тушириш йўлида унга туҳматлар ёғдириб, қанча настракшлик қилдилар, уни йўқотишга зимдан ҳаракат қилдилар, унга қарши туқур қавлашнинг энг ифлос усулларини ўйлаб топдилар.

Уч фитначи кеча-кундуз Анвар оёғидан олиш «касали»га мубтало ва фақат шу дард билан таналари сирқирайди. Охири Раънога ховни совчи қилишни уюштирган ҳам шулар бўлади. Анвар билан Раъно қочгандан кейин ҳам улар тинччишмайди. Ўнда фитначиларга Абдурахмон домла етакчи бўлиб қолади.

Ёзувчи Абдурахмон домланинг асли бутун юзудин настракшлик билан қопланган, аммо ўзини мутлақо шу тарзда ҳисобланаётганидан бир маълун сифатидати хатти-ҳаракатларини хўб меъёрига етказиб кўрсатади. Абдурахмон домла «ўзининг яқин молифидида усти шиннига беланган от тезагидан бошқа бир нарса ўрмаганидек, истиқболда ҳам энақалик бир ҳол тасаввур қила олмаёс эди. Аммо тақдирига тап бериш эмас, тобора мунофиқликка, настракшликка ружу қилади, қай йўл билан бўлса ҳам ўрабга, хон атрофига, бекларга яқинлашиш пайида, шу йўл билан бирор амалга эга бўлиш ҳаракатига тушади. Ёзувчи унинг бундай ителишларини ҳам қотириб чиқа боради. У маҳитда ваъз-хаволи қилган кезларида ҳам ўлғудай мунофиқ, мақтанчоқлик қилади: «...кучангандан кучанар, айниқса орада хонга тегишлик ҳукумётдор беклардан кўришиб қолса, жаннат ва жаҳаннам усти-даги масалани дарҳол хонга итоат, бекларга хурмат билан «афшонлаб...» оларди. Абдурахмон домла мунофиқ кишиларга бўладиган барча настиқларини ўзида мужассамлаштирган ўза зўр мунофиқ эди. Энг мушкул вазиятларда ҳам, тарчи ичкинг ит тирнабган бўлса-да, «илжайиб» туриш — мана шундайларнинг энг натта тамғасилигини хўб ўхшатиб тасвир этади. Жумладан, Абдурахмон «...ер остидан муфтиларга қараб илжайди», «Абдурахмон ерта қаратган ҳолда илжайди...» «...Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам нарвониз гўё муроқабатада ўлти-рувчи мулла Абдурахмон яна илжайиб бош кўтарди...» ва ҳоказолар. Бундай палиллар бировлар — айниқса, халол, покиза одамлар бошга бахтсизлик солинадан завқ оладилар. Анварни Раънога ҳуқм қилдиригандан гоят мамнун бўлиб, ҳатто топна-сода кулиб туриб томопа қилишдан ортиқ даражада қувонарди. Анвар бош мунийликка тайинланган кунидек, у ич-ичидан кувиб, «тавба, бу қандай бемазалик? Бир бениому нишонга бунча «отифот?!» деб ёнарди. Сафар бўзқидай илтифот кўрганлар аса, Анвар ҳақида нуқул дуо қилиб, «қилмишидан топди бу йлти, бундан жуда маъқул», деб янги мирзобошининг таърифини

қилар эдилар... Ниҳоят Абдурахмон домла сингари палитлар Анварни ўлимга олиб борди, виждон-иймонини оддий фуқаролар уни ўлимдан қутқарди: бу хулоса айрим дасткан шахслар билан энг лок иятли жамоатчилик фаолиятларини бир-биридан фарқини очиқ намойиш этиб турарди.

«Меҳробдан чай»даги уламолар табақасига мансуб образлар орасида Абдулла Қодирий Солиҳ маҳдумга энг кўп ўрин беради, уни ҳар тарафдан мукамал бир шахс, уламодаги энг мураккаб хислатларини ўзида акс эттирган кимса сифатида кўрсатишга интилади. Бу бежиз эмас эди. Зотан, инсон шундай бир мавжудотки, унинг кўнглидаги ўта яширин, нозик сир-асорини ўзидан бошқа ҳеч ким тўла-тўқис билмаган эмас. Қодирий Маҳдумдаги ана шундай хислатлардан кўпини — иложки борича сирга чиқаришга уринади ва шу билан 20-йиллар ўзбек адабиётида йirik бир психологик образ яратинишга муваффақ бўлади.

Солиҳ маҳдум — «синфий жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қомалик мансабларида хизмат қилган, отаси эса Қўқоннинг Маъдалихон мадрасасида неча йиллар мударрис бўлганлар. Қисқаси, маҳдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафли ва муҳтарам» мавқеини ушлаб келганлар... «Ёзувчининг бу изоҳи маҳдумнинг келиб чиқиши ҳақида тўла маълумот бериши билан бирга ундаги айрим хислатларнинг заминини ҳам муайян даражада аниқлаб туради. Шу йўсинда ёзувчи маҳдумнинг бутун борлиги, ҳар қадам, ҳар нафасдаги ҳатти-ҳаракати, интилиши, ички дунёси, аҳвол-руҳиясига эътибор беради. Ҳама тасвирий воситалар мазмунини жам қилинса, ахллит бир маъно — «молга хирс» шу йўлдаги барча настракиликларнинг заминидир деган мантиқ келиб чиқади. Солиҳ маҳдум сингари психологик тиллар жаҳон адабиётида кўплаб учрайди ва ҳамон санъаткорлар бундай образларни яратинишда лавом эдилар. Бироқ А. Қодирий 20-йиллар ўзбек адабиётида уларни биринчи марта энг муваффақиятли намунасини кашф этди. Маълум қур образ ўз миллий хусусиятлари, миллий руҳи билан, хонлик даври воқеаларида фаол иштироки билан ва шу жараёнда бутун борлини чуқур очла бориши билан ҳам қимматлидир. У катта психологик образ сифатида кенг ўқувчилар оммаси кўз ўнгиде муҳим тарбиявий аҳамият касб этади, бинобарин, кўлаб ёзувчилар иложига таясир кўрсатади. «Сулҳўрнинг ўлими»даги Қори Ишқамба, Саид Аҳмадининг «Уфў» романидаги Иноят оқсоқол сингари «нон емасларнинг яратилишига Солиҳ маҳдум туртки бўлган бўлса не ажаб.

Ёзувчи маҳдум образини кенгрок очини учун унинг ҳаёти ва фаолияти тасвирига алоҳида боьлар бағишлайди: «Маҳдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги», «Маҳдумнинг баъон хислатлари», «Ойла ва кишилар билан муомала», «Маҳдумнинг таҳлили», «Маҳдумнинг бахти», «Янги хунар» каби боьларда биз унинг ҳар хил қилмишлари-ю, ички-ташқи дунёсидаги турли-туман

килимишлари кўриб борамиз. Бироқ ҳамма қилмишларини йиниб қарасан, ҳаммаси асос-этибори билан бир нуқтага — тамагир-этибори бориб тақалаверади. Маҳдумни қай тарафдан қараманг, айланиб келиб шу хулосага тақаласиз. Қодирий романиларининг реалистик кучи ҳаётий воқеаларини санъаткорона тасвир этиши билан оша боради, ўқувчини ишонтириши ва бутун эътиборини юртига олиши билан тасдиқланаверади. Ёзувчи маҳдумни бир қарор ижобий томонларини ҳам кўрсатишга интилади, аммо «ҳар-чанд тиришилса ҳам мақтаб бўлмайди», «ойни этак билан ёшиб бўлмайди», деб афеусланади, одамнинг шу қадар паст кетинишини янгилаб чекади.

Маҳдум бутун табиати билан ҳаётда «яхши кечиниш учун эмас... кўнайтириш учун, яшашга ўрганиб кетган. Мол-дунёга кире кўнишдан бошқа бирор мақсадни маҳдум ўйламайди. Даромади кўнайтган сари яна кўнайтириш тўғрисидагина ўйлайди. Анвардан дастлабки ойликни олаётганда маҳдум юрғи ёрилди-деб ёзиб бир ҳолатга тушиб, «кўзлари гилайланган, афтида юзига ўгарини кўришиб, оғзининг таноий узоқ саёҳатни икхтиёр қилгани», «ҳаба, ҳоселинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга ҳаётит бўл, бўтам!» деб юборади, ҳаяжондан ўзини зўрга тутиб.

Маҳдумнинг Анварга нисбатан дастлабки муносабати билан мурабобошиликка кўтарилишдан кейинги қарашлари ҳам унинг қобилиятидаги ўзгарувчанликни яна бир томондан кўрсатади. Илгарги Моҳлар ойининг «Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга кув қиламан» деган сўзларини «беъмаъни, аҳамиятсиз» деб кексайиб қолган онасининг хайларастелигига бўйбган маҳдум, Анвар амалга шивиб даромад келтира бошлагандан кейин, уни тезроқ кув қилиш пайига тушади. Илгарги Анварни «насит-насабининг тайини йўқ», деб қараган эди, энди уни «насит-насабининг аҳамияти йўқ», «Анварнинг бахти очилиб кетди, нима маломати бор» деб бир қарорга келиб қўяди. Маҳдумнинг ўз иборалари билан айтганда «етимлик айб эмас, инсон учун фаълу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожаг...» Энди маҳдум аввало Анварнинг бутун даромадига эга бўлиши билан бирга уни саройига яқинлашиб олиши ва яна кўпроқ мавқега эришиб кетилиши пайига тушади. Фақат Раънонинг тезроқ бўйи етишини қодатсизлик билан кутади. Анварнинг кўнглини овлаш учун бот эганидан жой кўрсатиб, иморатлар куриб бериши тўғрисида гапиреди, шомга кетаёйиб Раънога: «Анвар акангдан хабар ол, чой олиб чиқ», қабилида кўрсатмалар беради. Илгарилар Анварнинг олдинга бағиз чиқмаслигини буюралган маҳдум энди унинг тасвирини қилади. Анвар бош мунишйликни рад этмоқчилигини инитиб қолган заҳоти маҳдумнинг жони чиқиб кетади. «Ойга қаро тилло вазифа, анвойи ҳалини шохона, яна элдан кўрилади-ган обрў-хурмат, ҳай, ҳай, ҳай... башарти бу мартабани худойи тавоо сенга насиб қилса, халитидек, болалик ақлинг билан но-бул қилиб қўйма...» дейди куйиб-пишиб. Анвар «агар менд бош мунишйликка таклиф қилсалар «...нестёфо ва узр аризасини

берар эдим» деганда маҳдум «Ҳамоқағ!» деб бақириб юборди. Бу сўзи маҳдумнинг айни пайтдаги ҳолатини гоёғ аниқ ифода этарди. Унинг юраги қиндан чиқиб кетай дейди, кўзларидан ўт қақнайди.

Ниҳоят Раънога хондан совчилар келиши билан Анвар ва Раънолар қай аҳволга тушгани-ю, бу борадаги маҳдум қиёфасининг бирдан ўзгаришига назар солсангиз, мунофиқликнинг энг чуққисини шунда кўрасиз. Дунёда маҳдумдан кўра қабихроқ, паллидрок, пастнашроқ одам бўлмаса керак, деб қоласиз. Маҳдум шу овдаёқ Анварнинг бутун «фазлу-камолатини» оёқ ости қилиб, яна обрў, ларомад орттириш пайига тушади.

«Меҳробдан чайн» романининг фазилатлари — асар тили, бадиийлиги, образларнинг ҳар бири хусусиятлари, тарихийлиги, тарих ва бадиий ҳақиқат, сюжет, композиция, диалог, табиат манзаралари тасвири, энг муҳими — асарда ўзбек халқига хос миллий руҳ, одоб-ахлоқ масалаларининг ёритилиши, хотин-қизларнинг образлари ифодаси каби ҳали талай масалалар борин, уларни махсус ўрганиш, ҳар қайсиси ҳақида биттадан эмас, бир нечадан китоблар ёзиш мумкин.

ЯНГИ ҲАЁТ ҲАҚИДА БИРИНЧИ ҚИССА

20-йиллар ўзбек адабиёти олдига партия ва ҳукумат фақат октябр тўғрисидаги мадҳ этиш, уни ҳар тарафлама тасдиқлаш вазифасини қўйди. Шу ғоядан заррача чекинган, ҳатто чекингангина эмас, ҳиёла у ҳақда бошқачарак мулоҳаза юритган шоир, ёзувчи қамалди, сургун қилинди, отилди. «Ҳиёла» мулоҳаза деганимизда ҳаётдаги бирор нуқсон ҳақида фикр айтиш, яъни янги қурилмоқда бўлган тузумда ҳеч қандай нуқсон йўқ деган маънони билдирарди. Шундан кейин «социалистик» ҳаётнинг «буюкчилиги-ю, муваффақиятлари» улуғланадиган бўлиб қолди. Ҳар бир ёзувчи асарини инқилобий ва унинг «ютуқлари» ҳақида қанчалик баланларвоз ган айтиши билан баҳоланаверди. Бу фақат ўзбек адабиётида эмас, бутун шўро адабиётида мажбурий жорий этилди. Шундай қилиб, шўро адабиётида бизнинг ҳаёт тарзимидаги мадҳ этиш учун темир-бетондан замин яратилган бўлди. Аслида мажкур замин кукундан, тоҳолдан эканини пай-қаган энёиллар шафқатсиз қириб ташланадиган бўлиб қолди...

30-йилларга келиб эса, инқилобнинг узил-кесил талаба қонанглигини эмас, энди унинг «беқиёс, оламшумул самаралари» тўғрисида ёзиш бошланди, ҳатто «мана-мана» ёки «ана-ана» коммунизм уфқлари кўрина бошлади» қабилда асарлар пайдо бўлаверди. Камчилиқ-нуқсон йўқ, бўлса ҳам халқ дуньямалари, заруркунадалар, миллатчилар, бизга ёғ бўлган унсурлар томонидан содир қилинади қабилидаги, ёки ўзинида яшаб туриб ҳали ҳам инқилобдан олдинги ҳаётни қўмсайдиғандар томонидан содир бўлади, уларга қарши кенг кўламда ва шафқатсиз зарба беришга даъват 30-йиллар адабиётининг бош гоёсига

айланади. Мажкур гоё миллионлаб одамларимизни қамаш, сургун қилиши, қата этишга асос солган ва кенг йўл очиб бериш билан бирга — адабиётдан, умуман, барча совет санъат асарларидан инсонияти-инсонийликдайд энг буюк хислатни қувиб чиқара бошлайди. Инсон табиатининг олий маҳсули тарзида туғилиб, бизнинг ҳаётимизга шерик бўлгандан кейин аста-секин «лойдан исалниб, офтобда қуритилган» бир нуқ нарсасига айлана бошлади. Адабиётда шундай одамлар кўкларга кўтариладиган, уларни ҳаммага юрат қилиб кўрсатиладиган бўлди...

Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссаси ҳам шу давр маҳсули сифатида юзага чиқди, зотан, ёзувчининг 30-йиллардаги энг йирик асари ва қата этилишидан олдинги энг кейинги инсоний маҳсули ҳам шу бўлиб қолди.

30-йиллар бизнинг тарихимизда мамлакатни саёотлаштириш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даври деб ном чиқарди. Саёотлаштириш ҳам, қишлоқ хўжалигини бирлаштириш ҳам гоёғ қатта янғоний тадбирларини, инсонлар қонини тўқшиш, оғирчиликни авж олдириш воситаси билан амалга оширилди. Бу ҳаммага маълум. Аммо ёзувчилар эса, на очарчилик, на қонсурилик ҳақида оғиз очмасликлари, фақат саёот ва қишлоқ хўжалиги юксалишининг янги йўлига, энг тўғри ва олижаноб йўлга тушганини мадҳ этишга мажбур қилиндилар. Аслида эса, инқирознинг энг фожиали йўлига худди шу даврда замин қонирланган ва унга жуда кенг имконият очилган эди. Бироқ ёзувчиларимиз 30-йиллардаги партия талаб этган гоёғларни ифода қилиб талай бадиий асарлар яратдилар, биз уларнинг бадиий ҳаётимиз тарихини белгилловчи аҳамиятини инкор этолмаймиз. Уларга баҳо беришда замон талаблари, ёзувчининг аҳволи, бутун адабий муҳит, жараён хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндошимиз — адабиётшунослигимизнинг энг муҳим вазифаси бўлиб қолаверади.

30-йиллар ўзбек адабиётидаги йирик насрий асарлар С. Айнинг «Куллар», Ойбекнинг «Қўтлур қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» Хусайн Шамсинг «Душман», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романилар бўлиб, буларнинг ҳаммаси худди баъданги даврий гоёғий мундарижаси талаблари асосида пайдо бўлди. Мажкур асарларнинг ҳар бири ўзи бир олам ва алоҳида-алоҳида талқин этиш учун манба бўла олади. Бироқ ҳаммасига хос бир хусусият — бизга душман бўлган унсурларни излаб топиш, қишлоқни бирлаштиришнинг буюк самараларини мадҳ этиш, шу гоёғларни амалга оширишга тўсиқ бўлиб турганларни «фон» этиш ҳаммасига ёйилган, мағзинга сингдирилган эди... Икки буюк тарихий роман ёзиб оламга танилган Абдулла Қодирий ҳақида, унинг рақиблари ёзувчини ҳозирги замондан маҳкам ололмасликда, янги замонни хуш кўрмасликда талай ифодаларни тарқатиб улгурган эдилар. Ёзувчи тарчи мажкур иғволардан қанчалик устун турмасин, унга эътибор қилмаслиги мумкин эмас эди. Ниҳоят қишлоқнинг янғича ҳаётини кўриб, ўрганиб,

«Обид кетмон» қиссасини ёзди. Шу қиссада ҳам Қодирий қишлоқ ҳаётини бошқалардан кўра ҳақонийроқ ифода этди.

Асардан дастлабки боблар «Ўзбекистон шўро адабиёти» ойномасида эълон қилингандай ўқувчилар эътиборини тортди. Аввало Қодирийни тарихий романилар устаси сифатида таниган кенг жамоатчилик орасида «қани, янги замон ҳақида қандай ёзар экан» қабиллида ҳаёл сурадиганлар ҳам кўп эди.

Қолхоз ҳаётига бағишланган биринчи йirik насрий асарди ёзувчи ўзбек қишлоқлари ҳаётидаги гоят муҳим муаммоларни бошқалардан кўра аниқроқ кўра билган эди. Ҳамон қолхоз турғилими, бу хўжалик аввало ўз аъзолари тақдирини тўғрисида гамхўрлик қилишлари лозимлигини, ўзбек адабиётида биринчи марта кўтариб чиқди. Қишлоқни обод қилиш, янги мактаб, клуб, қишлоқ кулубхонаси, ҳаваскорлик тўғаракларидан тортиб, ҳар бир аъзони сингирлик, қўйлик қилиш тўғрисида ўйлашга чақирган бошқа бир асарни ҳозирча мен учратмадим. Бу 30-йилларнинг бошларидаги гап. Ҳана вақтдаги қишлоқ ҳаётини бошқа асарлар асосан ички дунямани ахтаринга энг катта эътиборини жалб қилганлар. Қодирий эса, қолхозга келиш йўларини ўша давр қишлоқ аҳолиси кайфияти билан қўшиб энг тўғри кўрсатган ёзувчилардан бўлиб қолади. Асарнинг бошидаёқ ёзувчи қолхозчининг меҳнатта муносабати бобидаги тафовутларини кўри биледи ва аниқ ифода этади. Елма-ён, бир хил об-ҳаво, ер-сув, табиий шароитда яшайдиган икки қолхоз «Пахтачи ва «Четан» номи билан аталиб, бир-биридан фарқ қилади. Бунда ни, ҳосил, меҳнатта муносабат, ташиқлотчилик жиҳатдан бир-биридан кескин ажралиб туришига ёзувчи эътиборни жалб қилади. А. Қодирий тағида меҳнаткаш, ижодий ишни жисмоний иш билан энг кўп қўшиб олиб борган шахс бўлганидан қишлоқ меҳнатини жуда яхши биларди. Гап ҳалол ишлаш масаласига келиб тақалганда ишбўқмасини гоят ғазаб билан қоралайди. «Обид кетмон»нинг биринчи саҳифасидаги биринчи жумладаёқ биз шунини ўқиймиз. Бутун бошли қисса шу сатрлар билан бошланиб, унда мазкур жумлада ифодаланган го я етақчи бош го я бўлиб қолади. Қолган воқеалар, одамлар фаолияти ҳаммаси шу го яни тобора кенгайтириб боришга хизмат қилади. Дарвоқе, бир хил ер-сув, бир хил об-ҳаво шароити, бир хил авлодлар яшаб, тирикчилик қиладиган жойда нега икки хил — бирида кўп, бирида оз ҳосил етиштирилади? Бу саволни ёзувчи аниқ ва жуда кескин қўйиб, унга тўла жавоб беринга интилади. Агар меҳнаткаш астойдин киринилса, ундан меҳнаткаш манфаатдор бўлиб турса, қишлоқ аҳолисининг аҳволи яхши бўлади қабиллидаги фикр ёзувчи интидан, орау қилган мақсад эди. Ниҳоят, қолхозда ишни тўғри ташкил этилса, унга раҳбарлик қилувчилар ўз манфаатини эмас, аввало бошқалар — жамоат манфаатини ўйласа, халқ мулкини кўз олайтирмаса, ҳамма баробар яхши ишласа, қишлоқ хўжалиги юксалади деган го яни илгари суради. Бунинг учун икки қолхоз ҳаётини қиёслаб, бири қолоқ, бири илгорлигини сабабла-

шини кўрсатади. Мазкур фикрнинг ифода этишига асос бўлган бир омили ҳақида ёзувчи қишлоқларни кезиб юрганларида чиндан ҳам Обид кетмон сўнгари гоят ҳалол меҳнаткаш ўзбек илгинини янаман учратиб завқлангани ҳақида, ёшларга тақрибларини кўзлаб берганда айтиб ўтган эди. Бунинг устига Абдулла Қодирий асли деҳқончилик билан шахсан узоқ вақт шугулланган ва бу ҳаётини, деҳқонлар табиатини яхши биларди. Шунга кўра қишлоққа раҳбар тайинланган Обиднинг муллаглиги, покчилиги, нисмон ўйини, мусулмон табиили — нисмони бутун, эътиқоди мустаҳкамлиги, киши ҳақдан ҳазар қилиши, доим кўнчиликнинг манфаати йўлида беминнат хизмат қилишга тайёр — ажойиб инсон, иприк бир шахс сифатидаги қиёфасини кўрсатишга катта аҳамият беради. Мулла Обид худди Юсуфбек ҳожи, Анварлар сингори нисмаки деса, эл-юрт манфаатини кўзлаб дейди, нисмон қилса — эл-юрт манфаатини кўзлаб қилади. Бу — Абдулла Қодирийнинг бутун ҳаёти, ижодий фаолиятининг го явий муллаглиги, нисмасини ташкил этади, унинг ўзи шундай шахс эди, барча қолхозчилик асарларида, жумладан, «Обид кетмон»да ҳам шу муқтовил назар бўртиб туради. Қодирий ўзининг мақсадларини 20-йилларда ҳам, 30-йилларда ҳам даярли бир хилда ифода этади. Натариини икки романи у ёқда турсин, «Обид кетмон»да илгари сураган го ялари кешинчилик қўйлаб ёзувчилар ижодига таъсир этади. Бунга биргина мисол — Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалани қиссасида қолхоздаги ҳар бир масалани жамоатчилик кенгаши билан ҳал этиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалар «Обид кетмон»да 30-йиллардаёқ кўтарилган эди. Қолхозда партокм — Берди татар ўбонимчилик билан бирор иш қилмайди, муҳимроқ масала чиқиб қолса, албатта қолхоз бошқармаси аъзолари билан кенгаши билан. Бир кун Обид катгароқ бир масалани тақлиф этганда Берди татар унга «рост айтасан, ошнам, бу тўғрида идора мажлиси қилишимиз керак экан», — деб жавоб бериши шу кун тили билан айтганда ҳар бир йirik муаммо парламентчилик йўсинини — демократик асосда ҳал этилиши деган сўз. Ваҳоланки, мамлакатни идора этишдаги бу услуб 30-йилларга келиб дахшатли равишда поймол қилинаётганини эсласак, Қодирийнинг «Обид кетмон»ни яратилган даврда ҳам, ундан кейин ҳам нақадар буюк ҳаётини аҳамият қасб этишини янада равшанроқ тасаввур эта-

ди. Абдулла Қодирий мазкур асариде масалани қай тарзда қўймасини, ундаги етақчи го я сира эскирмаганлиги билан қимматлидир. Жумладан, бир тепанинг икки томонидаги икки қолхозда олиб борилаётган ишнинг икки хиллиги буларни бир-бирини ердан кўккайд акратиб туради. Бирида ишбилар яхши, иккинчисида ёмон. «Четан» қолхозни Мулла Обид раис, Берди татар партокм бўлиб сайлангандан кейин орадан кўп ўймай қолхоз илгари юришиб кетди. Булар раҳбар сифатида бир ёқадан бош қўтариб ишланмади. Иккаласи ҳам ҳалол, кўнчилилари пок одамлар. Ташкилотчилик фаолиятлари, ишни ташкил қилишда ҳам

дом маслахат билан бир хилда йўл тутинди. Шунга кўра ҳосил яхши, кўп ўтмай, қишлоқ обод бўла бошлайди: «...Бутоқлар орасидан «Четан» колхозининг бултур солган зўр клубининг оқ туңука томи, шу клуб ёнига район маориф томонидан бултур солиб берилган етти йиллик қишлоқ мактабининг қизил бўёқли туңукаси, шу қаторга учинчи бино бўлиб ўтирган ва ичига матлубот кооперативи, қишлоқ омонат кассалари жойлашган, ҳозирча деворлари ганланмаган иморат. Унинг нариги ёнидаги шу кушлардагина ганчдан чиқиб оппоққина бўлиб кўришган қишлоқ касалхонаси, янги биноларнинг бешинчиси бўлган ва ҳозирча дераза, эшиклари қурилиб битмаган «Четан» колхозининг хунар устахонаси томлари кўринади...» Абдулла Қодирий қишлоқда колхоз тузилгандан кейинги деҳқонлар ҳаётини мана шундай бўлишини орзу қиларди, хўжалик раҳбарлари қиёфасини ҳам Мулла Обидлар сингари йимонли, эътиқодли бўлишларини орзу қиларди, афсуски — ҳаёт унинг бутун орау-ҳавасларини барбод қилди. Мулла Обидлар 30-йилларнинг ўзидеёқ, қолганлари ундан кейинги йилларда қириб ташланди...

30-йилларда халқимиз тарихини қоралаш, инқилобдан илгари ҳаётни сидиртасига инкор этиш авжга чиққан, деҳқон бошига илгари тушган кутфатлар фақат бизнинг давримиздагина ариди қабилда сунъий фикрлаш одат тусига кирди. Аммо Абдулла Қодирий бошқалардан фарқли ўлароқ бу масалада иложли борича тўғрироқ ёндашишга ҳаракат қилди, жумладан, «Четан» колхозининг раиси Обид ҳам инқилобдан илгари анча мунча азоб-қулобат тортган, кўнгина умри саргардонликда ўтган Обид ҳар қандай шароитда ҳам имон-виждонини пок сақлаган, ақли расо, меҳнаткан бўлгани туфайли оёққа туриб олган. Бутун бошли тешиги ўзи бузиб, экинзор — обод қилди, уй-рўзгорини бутлайди. Инқилобдан кейинги дастлабки йилларда шўро ҳукуматига бетараф қарайди. Ҳукуматнинг қамбағал деҳқонга ер бериши, ундан кейин колхоз тузиб ҳаммасини бирлаштириши ҳам дастлаб Обидни ўйлантириб юради. Колхозга кириш-кирмаслик масаласида ҳам ҳар хил, зиддиятли фикр-мулоҳазаларда юради. Ёзувчи 30-йиллардаги қишлоқ хўжалигида бўлаётган ўзгаришларга муносабатни — Обид ва Аҳмад тоға образларида ҳаққоний тасвирлади. Иккиланишлар, чалғишлар бўлди. Зеро, йирик ерли ва ўрта деҳқон бор-йўғини колхозга бериб аъзолликка рози бўлишлари осон эмас эди. Аслини олганда ҳаётда бу талбир қишлоқ аҳолисининг энг етакчи кучларини ёнасига қириш жараёни билан кўшиб олаб борилган эди. Шаҳарда ўзига тўқроқлария «шўрога ҳақсиз» деган ибора билан, қишлоқда эса «кулоқ» деган машғум тамга билан қириб ташлан худди шу йилларда жуда дахшатли равишда амалга оширилганлигини Абдулла Қодирий ўз кўзи билан кўриб турган эди. Шундай бир «маҳшар қабил» фожиали вазиятда колхоз тузилишини истамаётган, ёки унга бетараф қараётган, ё бўлмаса, иккиланиб турган образлар қиёфасини чизини нақалар мушкул бўлганлигини бир кўн

шодмига келтирсак, «Обид кетмон» асарининг реалистик кучини тен берамиз, ёзувчи жасоратига қойил қоламиз...

Обид Обид образига келсак, биз юқорида бир қадар таъкидлаб ўтганимиздек, асли ақлли, продаси мустаҳкам, беш вақт номозини яширинча ўқиб юрадиган йимони бут, художўй, шунинг учун ҳам тўғри сўз, одамларга меҳр-шафқатли, пок бир инсон. У ҳар ганини ўйлаб гаширади, ўзи анча камган одам. Иппини билиб қилади. Юқоридан келган буйруқни кўр-кўрона бажарини ёқтирмайди. Биз Абдулла Қодирийнинг бу масаладаги ўзгариш кўра билишини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишимиз лозим. Аввало, асарда ҳукумат катталари доим одамларни ишонтириш, тепадан туриб буйруқ бериш билан чалғитишга ўрганиб қолишларини қаттиқ қоралайди. Бу гап асли ўша бизда энди-енди ошиқ айтилаётган «маъмурий-буйруқбозлик» 30-йиллардан қолган ошгани ва худди шу заминда қатлимо амалга оширилган тарихдан маълум. Қодирий колхоз ҳаёти мисолида бундай янги усулбининг зарарларини кўрсатмоқчи бўлади. Колхоз идораси аъзолари — раис мулла Обид, унинг муовини Мирсоат, колхоз саркоғиёи — Умарали, 1 ҳисобчи — Абулқосим ўтиришиб пахта терими ҳақида, уни бошлаш муддати ва ҳоказолар тўғрисида юқоридан берилган кўрсатмани муҳокама қилишади. Муовини раис Мирсоат — юқоридагилар пахта теримини «ўзининг сентибрдан бошлаш ва сентибрь режасини 25 гача бажаришга бошқариларини» айтади. Мулла Обид ўйланиб қолади. Колхоздор ва пункт орасида ўтказилган мажлисда шитирок этган Мирсоат ҳам шу хабарни етказганини мулла Обид таъкидлайди. Ўзгариш бериш, бутун райком, илроком, пунктдагилар ҳамма бир хил ганини айтади. Шундай вазиятда қайси колхоз раҳбари қорини чиқа оларди. Обид ўз билганидан қолмайди, «яна бир мунча вақт жим ўлтиради», ҳаялга ботади. Ҳамма унинг оғзини поллаб турибди. Мирсоат боғли ганини яна қайтариб, «Хўп, юқоридагиларни буйруғини бажариб — А. А.) ўзининг сентабрдан тира берамизми?» деб такрор сўрайди. Мулла Обид ишхоят ўз қатъий қарорини эълон қилади:

«... Йўқ, биз теролмаймиз, — дейди оҳисагагина қилиб Мулла Обид, — бизникини териниша ҳали вақт бор!» Обиднинг бу сўзлари бошқаларга эриш туюлади, чунки юқорининг буйруғини иккита қилдиган одам йўқ эди-да, Обид уларнинг қайфиятини сезиб, ўз фикрини янада қатъийроқ қилиб таъкидлаб қўйди: «Буйруқни ёзаберилади! — дейди қўл силқиб Мирсоатнинг ишоратига манобан Мулла Обид, — мен 25 сентабрдан илгари гўзани ичига одам эмас, ҳатто бир мушук ҳам киргазмайман!» Бутинга эмас, Мулла Обид ўз фикрини кучли мантлақ билан асослайди. «...Ҳар тунинг тапидани иккита-учта очилган пахта ни териб оламан деб, ўн тарафга қўлоқ отган гўза шохларини қиригагиб олайми, иккита очилган пахта деб йлтирмага кўсакин сўлтайми?!»

Биз мазкур манзараларда раҳбар ташкилотлар билан оддий одамлар ўртасидаги муносабатларда қанчалик ўзгаришлар мав-

жүдлүгүни күрөмүз; бинбарини, күзүни чирт юмүб, фақат буй-
руқни бакарадиган, үзү бирор нарсаңи идрок этолмайдиган ман-
күрт қабилидаги кимсалар халқимиз бошига не кулфатлар —
солган-ю, яна солиши мүмкинлиги ҳақида ҳам ўйлаб қоламиз.
Зотан, юқори буйруги бажариш эмас, кўр-кўрона ошириб ба-
жариш — таъазулимизнинг илтизаларидан бири бўлди. Абдулла
Қодирий Мулла Обид тилидан содлача, деҳқонча қилиб ифода
этаётган ҳар бир оддий жумлада мана шундай олам-олам фал-
сафий маънолар борлигини тўшуна билши керак эди.

30-йилларда халқимиз, шу жумладан ўзбек деҳқонлари бо-
шига тушган аянчли фожиялардан бири — ер эгзларини «кулоқ»
қилиб, бутун оиласи, бола-чақалари билан қамаш, мол-мулкнинг
мусодара қилиш, айримларини отини, баъзиларини сурғунга жу-
натиш бўлган эди. Биз «Обид кетмон»да бу фожиянинг аниқ
изини ҳам кўрамиз. Биз юқорида колхоз идораси аъзолари аниқ
батидан мисоллар келтирдик. Суҳбат жойи — колхоз идораси,
қаердан найдо бўлди? Ёзувчи буни аниқ кўрсатади: «Бултурги
йил қулоққа чиқарилиб Украинага жўнатилган Абдужалал те-
гирмончининг кичкина меҳмонхонаси «Четан» колхозининг идо-
раси...» эди. Бу гап оддий бир идора ҳақидагина айтаётгандай
туялади. Аммо унинг тагида бошқа гаплар кўп. Бир оила аъзо-
ларини хонавайрон қилиш ҳисобига колхоз идорали бўлган.

Мулла Обид ўзи раҳбарлик қилаётган колхозда дастлаб худди
шундай мучосабатга қарши хўжасизлик бўлмаслиги учун кура-
нади. Ундан кейин колхоз қишлоғи, аъзолари тақдир ҳақида
астойдил раҳмхўрлик қилади. Ёзувчи кўпни колхоз — «Пахтачи»
да ишлар яхши йўлга қўйилмаганлиги, Мулла Обид ва Берди
татар сингари ҳалол раҳбарлик ва раҳмхўрлик йўқлиги туфайли
аҳвол ёмонлигига алоҳида эътибор беради. «...Ўзалари ...ерга
қанот ёзиб тулаш учун бағрини иссиқ кесака бериб ётган му-
сичага ўхшаш умирвоқ...» бўлиб ербаширлаб ётибди, ўсмаган,
ҳосили кам... Ҳатто даласига назар солсанг, «калнинг боши»
даги яккам-дуккам соғларни эслатади... Баъзи жойларини тумай
босиб ўзалари кўринмайди, беданинг аҳволи ундан баттар. Су-
горилмаган, қуриган, сугорилганлари ҳам «сугорилгми-сугор-
дим» қабилида бўлиб сув теккан жойлари кўкарган, тегмаги-
лари қуриб кетган... Хуллас, ёзувчи колхоз ишига икки хил
мучосабатнинг икки хил натижаларини асослаб кўрсатади. Хўжа-
сизлик оқибатида барбод бўлаётган қишлоқларимизни қандай
қилиб сақлаб қолиш мүмкинлиги тўғрисида бизни огоҳланти-
ради, аммо Қодирийнинг ўз ибораси билан айтганда — бу мезо-
ристондан иборат бўлган бизнинг ватанимиз ҳокимиятида «хай-ю
алаф фалаҳ» овозини эшитадиган «аҳмоқ» йўқ эди. Ер-сув, па-
хар-қишлоқ, одамлар қиёфаси, маънавий дунёнинг хароб бўла-
ётгани партия ва ҳукуматни қизиқтирмас эди. Уларни фақат
маҳсулотни сугуриб олиш, етмаганига азоб ва жазо бериш қи-
зиқтирар, инсоцдаги йимон, виждон деган энг олий сифатларни
поймол қилиш, шу билан ҳаммасини қарам қилиш, манкуртга

қозонтириш кўпроқ қизиқтирар, фақат шу тўғрида кўпроқ гап-
сураш қилишарди.

Абдулла Қодирий «Обид кетмон»да қишлоқни коллективлаш-
тириш қаттиқ синфий курашлар жараёнида амалга оширилди
қабилдаги ясама таърифларга ҳам берилиб кетгани йўқ. У ўзи
яна бирор кимсага, бирор буйруқ ёки фикрга кўр-кўрона эргаши-
шга эмас. Қаҳрамонлари ҳам худди шундай. Отабек, Анвар,
Мулла Обидлар асли бир авлод, бир хил фикрдаги одамлар дейиш
мумкин. Улар ўз тарихий даврлари, шароитлари билан ажралиб
турелар-да, йимон-эйтиқодда, халқ, жамяят, ватан тўғрисида
тамхўрлик қилишлари билан бирлашиб кетадилар. Қодирийнинг
гап ҳам худди шу тоифага мансуб шахс... Энди 30-йиллардаги
синфий кураш «Обид кетмон»да етарли акс этмади қабилидаги
ишбаси чиққан, 30-йиллардан бошлаб давом этаб келаётган
туҳматларга келсак, Қодирий бу гаплардан минг марга устун
турганини яна бир бор таъкидлаймиз. Синфий курашнинг асли
партия ва ҳукумат сунъий равишда уюштириб, бир хил халқ,
бир хил миллатни минг бўлакка бўлиб, уларни бир-бирига тик-
тилалаб қўйди, уриштирди, қонини тўкди, олов ёқиб исиниб юра-
верди... Аммо ўзи қилган жиноятларини «синфий кураш» номи
билан пардалаб атади. Аслида Абдулла Қодирий «Обид кетмон»
да Мулла Обид, Берди татар, уларнинг колхоз тузиллишига муво-
забатлари, ишларида қишлоқдаги Абдужалал тегиримончи, Хўбни
боб, Ҳатиб домла кабиларнинг мучосабатлари билан, уларнинг
тақдирини ифода этиш билан воқеликни ҳаққоний кўрсата бил-
ган. Ёзувчи меҳнатининг бу соҳадати энг катта қиммати шулки,
у шўро қишлоғининг келажакда ривожланиши лозимлигини,
одамларнинг тақдирини, истиқболни шу билан нақадар боғлиқли-
гини қаттиқ уқтиради. Бунинг учун эса, дастлаб йимонли, эъти-
қонли Мулла Обид, Берди татар сингари шахслар унга раҳбар-
лик қилиши тўғрисида ҳам бизни огоҳлантиради...

АБДУЛҲАМИД СУЛАЙМОН
ЎҒЛИ ЧЎЛПОН
(1897—1938)

Абдулхамид Сулаймон — Чўлпон ҳақида кейинги йилларда бир қатор мақолалар, тадқиқотлар, диссертациялар ёзилганини фоят қувонч билан таъкидлаш лозим. Зеро, Чўлпон ижодида 20-йиллардан то 80-йилларга қадар нуқуд салбий баҳо бериб келинган эди. Минг шукурки, янгилашнинг даври, кудратли истиқлолмиз мазкур тақдирларга хотима берди. Ойнома, рўзнома-ларда Чўлпон шеърларидан кўйлаб намуналар эълон қилинди. «Чўлпон» нашриятининг бу бордаги дадил қадами алоҳида таъсирли сазовордир. Хали кўнгина таҳририят қайта эълон қилган асарларини босишга жўрват этмай, иккиланиб турган бир вази-ятда мазкур нашриёт 1988 йилда шoirнинг «Баҳорини соғиндим» номли шеърлар тўпламини босиб чиқарди. У вақтда нашриёт «Юлдузча» деб аталарди. Кейинчалик нашриёт номи «Чўлпон» деб қўйилди. Тўпламга филология фанлари номзоди Иброҳим Ҳаққулов саммият билан сўз бош ёзди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шу тўплам чиқмагунча бирорта мабуотда Чўлпоннинг бирор шеъри ҳам, у ҳақда бирор мақола ҳам эълон қилингани йўқ. Чўлпон, Фитрат номи тили олинган мақола муаллифлари фақат бу икки сиймо ҳақида шу вақтгача бирор мақола берилмаётганидан шикоят қилишарди холос...

Шундай қилиб, 1989—90 йиллардан бошлаб Чўлпон ҳақида катта-кичик мақолалар пайдо бўла бошлади, бу орада Наим Каримов, Шерали Турдиев, Озод Шарафуддиновларнинг саъби харахатлари билан Чўлпон асарларидан «Яна олдим созимни» номи билан бир каттагина тўплам нашр этилди. Тўпламга адиб-нинг ижоди ҳақида дурустгина сўз бош ёзилди. Тўпламга адиб-фияси ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумотлар берилган. Яна «Чўлпон» нашриёти 1991 йилда Озод Шарафуддинов қаламига мансуб «Чўлпон» номли адабий-танқидий очерк ҳам чиқарди. 1989—1991 йиллар давомида «Саъбат» ойномаси адабиётшунос

ва саръалтшунос олим Сирожиддин Аҳмедовнинг Чўлпон ижодида олд кўйлаб асарларини эълон қилди. Мазкур ойноманинг 1991 йили 10, 11, 12-сонларида фалсафа фанлари доктори, профессор Тилоб Маҳмудов билан Дилором Зайниддиновалар қаламига мансуб яна бир каттагина илмий асар чоп этилди. Мазкур тадқиқотда олимлар «Чўлпон — романтик шоир» сарлавҳаси остида шoirнинг ижодий методи ҳақида биринчи бор кең кўламда фикр юритдилар ва илмий жиҳатдан деярли ўзларига хос янги бир дунялишни кашф этидиларки, булар ҳаммаси адабий ҳаёти-мисо, маънавий муҳитимизда жуда катта воқеа деб баҳолашга арибди. Булардан ташқари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Би ленинчи», «Гулистон», «Шарқ юлдузи» сингари ойнома ва рўномаларда Чўлпон асарларидан бир қатор намуналар, у ҳақда мақолалар босилди ва ҳаммасида бир сўз билан айтилганда эди, Чўлпон ижодиётига росмана хурмат маҳор этилди, бу жуда қувончли ҳолатдир. Биз мазкур ишда бир қатор мақола муаллифлари, ёки мақолаларнинг номларини тилга олиш билан човандик, қолганларидан уар сўраб, шуни маълум қиламизки, ҳазир уларни таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Чўлпон ижодмандлари қаторида биз шoirнинг кўйлаб шеърлари, драмалари, хикоя-лари, очерклари ҳақида 1960—1970 йилларда чиққан «Абдулла Қодирий» (адабий-танқидий очерк) ҳамда «Ижод ва изланиш-лар» номли китобларимизда замон таъини остида кўпроқ та-нақидий фикрлар билдирганмиз. Ниҳоят «Адабий мерос ва замона-вийлик» (1983 й.) номли китобда бир қадар ижобийроқ фикр юритган эдик. Ниҳонт «Юлдузча» томонидан чиқарилган «Ба-ҳорини соғиндим» тўлами муносабати билан биз ҳам кўнглимиз-даги дардларимиздан бир қисмини шу вақтгача Чўлпон ҳақида айтолмаётган фикрларимиздан баъзиларини айтиб олишга эриш-дик. Мазкур мақола ҳам кейинги 30—40, ҳатто ундан ҳам ортиқ-роқ ўтган йиллардан кейин бизда эълон қилинган биринчи ижо-дий нуқтан-назар. Иброҳим Ҳаққулов томонидан ёзилган сўз бошидан кейинги биринчи фикр эди. Шунинг учун ҳали унда еттишмовчиликлар бор ва бу табиий ҳол. Мақола аввало Чўлпон-нинг бутун ижодий фаолиятини қамраб олшини кўзда тутган эмас, фақат унинг шеъриятидати айрим муҳим реалистик ва поэтик хусусиятлар ҳақидагина дастлабки мулоҳазалар тарафда эълон қилинган. Чўлпон шеърияти ҳақида Иброҳим Ҳаққулов 1988 йилда «Сўз боши» ёзган бўлса, биз бу ҳақда 1989 йили 4 июлда «Еш ленинчи» рўзномасида мақола бердик. Уша давр-даги биринчи эркинроқ фикр юритишдан намуна сифатида биз мазкур мақолага оид туб йўналишга ортинча ўзгартириш кирит-масдан китобга қўшиш маъқулроқ деб топдик.

Чўлпон шеърияти ҳақида гап кетганда унинг мероси ўз дав-рида ҳам, ундан кейин ҳам — бутун ўзбек адабиёти тарихий наарафида мнглаб ёшларни тарбиялаб келаётганини энди ба-рабала айтиш лозим. Унинг шеъриятидати эстетик завқ, гўзаллик руҳи, ҳаётнинг лаззати-ю, фозшаларигагача поэтик акс этиши

озмунча шоирни илҳомлантирдими?! Жуда кўлларга ижодий таъсир кўрсатди, илҳом манбан бўлиб қолди.

Октябръ тўнтарышидан кейинги дастлабки йиллардаёқ Чўлпон анча машҳур шоир даражасида танланган ва унинг шеърлари қизиқиб ўрганилган, айни ўзбек зиёлилари, ёшлари ўртасида кенг тарқалган эди. Маълумки, унинг ижоди ҳақида ўша йиллардаёқ қизгин баҳслар, мунозаралар бошланиб, то кейинги йилларгача, ҳатто ҳозиргача давом этиб келаётгани бежиз эмас. Зотан, буюк ижодкор даҳоларгина ҳар бир даврда ўзинга хос инти-янти маънолар кашф этаверини билан мангу қоладилар. Ўқувчида фикр уйғотиш, баҳс қўзғотиш ижодкор учун катта муваффақият ҳисобланади. Агар ижод ҳаммаёни тарақлангандай силлиқ бўлиб, на янги фикр, на баҳс қўзғотмаса, кўзи юмудангича оламдан ўтади-кегади.

Чўлпон шеъриятидаги эстетик завқ, реалистик кудрат унинг узлуксиз баҳсларга сабаб бўлиши билан ҳам изоҳланади. Зотан, баҳсларга сабаб бўлиш янги-янги фикр уйғотиш туфайли бўлади, фикр уйғотиш эса, баъдий асарда, айни замонда шеъриятда ҳаётини муаммолар қамровининг кенглиги ва чуқурлигидан келиб чиқади.

Чўлпон шеъриятининг мавзу доираси кенг, поэтик маҳорати эса, 20-йиллардаги ҳаётини муаммолар билан узвий боғланган, тили ширали, равош, шўро даври ўзбек адабиёти реалистик шеърини тил ифода воситаларини ишлаб чиқишда етакчи роль ўйнайдди. Бу жиҳатдан Чўлпон шеърияти тилини Абдулла Қодирийнинг романлари тили, яъни ўзбек насри адабий тили ривожиданги роли билан, Фитрат драмаларининг ўзбек драматургияси адабий тили ривожиданги ўрни билан тенглаштириш мумкин.

Чўлпон асли ўзбек миллий шоири эканлиги, унинг шеърларида халқимизнинг туб миллий руҳи акс этганлиги билан ҳам қимматлидир. Унинг шеърларини синчиклаб ўқиб чиққан каттадан-кичик ўзбек бунга амин бўлади. Ҳқишда ҳам ўқини бор, ўқувчининг ўқувчидан фарқи бор. Унинг шеърларини яхши иши билан ўқитгангина тўғри маъносини уқади.

Чўлпон бутун ижодий фаолияти давомида бутун дунё таъшиллари билан яшади, ўз ватани, халқи тақдирини ўйлади, бу борадаги дарди-ҳасратларини бузмай-ветмай шеърга солди. Ҳаёт билан муттасил баҳслашди, юқоридан ёмғирдай ёғаётган буйруқларга бўй эгмади, у қулликни, қарамликни тан олмади, айниқса продасизликка қарши муттасил ўт очди. 1922 йилда ёзган «Вилдон эрки» сарлавҳали шеърисида ватанда рўй бериб турган жан-жабр-зулм шундай ифодасини тонди:

Зулм олдида ҳар бир ларса,

Эҳтимолки бўйин эгар.

Агар зулм авжга келса,

Кўн боши-да ерга тегар.

Хайпонларга, иисовларга,
Золим эга бўлмай қолмас,
Фақат эркин виждонларга
Эга бўлмоқ — мумкин эмас!

Эътибор қилинг, мамлакатда фуқаролар уруши, шўро ҳукумати ўз мустамакачилик сиёсатини ўрнатип учун ҳамма парванни кўрбон қилаётган бир давр, миллий озодлик ҳаракатлари «босмачилик» номи билан атаб, аслида чор Россиясидан ҳам багътар босқинчилик бўлиб турган пайтда қанча ўзбек шоирлари «инасаччилик» билан овора бир давр... Чўлпон эса, мазкур сиёсат аслида босқинчилик, зуравонлик, ҳаммани бўйсундуринишнинг натижаси эканлигини аниқ ва очиб ташлаган эди. Ҳар томонга эътибор солиб босиб келаётган сиёсат ватангагина эмас, бутун дунё тарихига доғ солаётган бир кинан бўлиб кўринди шоирнинг. Ниҳоят мазкур даҳшатли кишига хитоб қилади:

Кишан, гавдамдаги излар, буюн ҳам битгани йўқдир,
Темир бармоқларининг доғи, буткул нетгани йўқдир!..
Башар тарихининг ҳар саҳифасида қонли доғинг бор!
Юмилмас кўзларининг ҳар бири элни қаҳр айлар,
Фақат, бир борланганларким, бутун борлиқни заҳр айлар!

Мазкур шеърининг охири сатрларида шоир энди бўлар иш бўгани, ундан қутилишга умид боғланнинг ҳолати йўқлигини уқдириб гоят қайғуреди, эл-юртидаги фожиаи воқеа-ҳодисалар шоир виждонини эзди, қийнади, азоб беради ва ниҳоят «кино гавдамдаги доғинг ҳануз ҳам битгани йўқдир, фақат, бутун қутулмоқда умидим энди ортиқдир!..» деб шеърини тугатди. Бу шеър ҳам 1922 йилда ёзилган. Ана энди ўйлаб кўрайлик, чор Россияси ўтган асрининг ўрталарида бўйимизга кишан бошган. Чўлпон уни кўрган, эумларини татиган. 1917 йилда эса, итгарини кишаннинг излари битмасдан, устига-устак яна маҳкамроқ кишан солинди. Чўлпон бу галисидан қутулиш мумкин эмас, деб зорикди, бу уйдати мустақиллик, озодлик учун кураш ҳисобларининг шеърини тугейи эди-да! Агар Чўлпон бутунги худдати мустақилликни кўрганда қандай шеърлар ёзар эди? Уни тасаввур этиш қийин. Зотан, у умр бўйи мустақиллик, арқинлик деб яшади, бунинг учун курашга бутун борлигини бағишлади, эндики, куйди, ёлди, рўшнолик кўрмади, дард-аламлари ичда ютди, афсус!.. Чўлпоннинг деярли ҳамма шеъриятида албатта бир жиддий дард тошилади. Бундай ҳислат аслида пок қалб, юксак мақсад, мустаҳкам эътиқод билан яшаб, жамият бахт-саодатини муттасил ўйлайдиган яшқин ҳиссиётни ижодкоргагина тос хусусиятдир. Вужудини шамолга қараб ўзгартираверадиган бўвун «ёз» деганини ёзди, ҳеч қачон баҳслашиб ўтирмайди, тирикчилигини тинч ўтказиб юраверади.

Чўлпон ҳақида ёзилган бир қатор мақолаларда, шу жумла-

дан Иброҳим Ҳаққуловнинг «Баҳорли соғиндим» тўламини суф бошида ҳам шоир ижодининг дастлабки даврларидаги эди-ятлар ва уларнинг замини иқтилобдан кейинги — янги ҳаёт учун кураш муаммолари билан боғлиқ бўлганлиги тўғри таъкидланади. Айни шу даврдаги рус шўро адабиёти атоқли намойишлари ижодиёти билан қиёсланиб, улар ўртасидаги муштараклини таъкидланади. Бу даврдаги уларга хос хусусиятлар — дунёдор раи масалалари билан боғлиқлигига алоҳида аҳамият берилди. Бу асосан тўғри қиёслаш ва изоҳлаш эди...

Иқтилобга муносабат масаласига келганда Чўлпон умумий иқтилобни қабул қилмаган ва кейинчалик майбурий равишда айрим мураса-ю мадора тарзида шеърлар ёзганини энди очиқ айтивериш вақти келди. Чунки иқтилоб Чўлпон назарида ҳам, Фитрат ва бошқалар назарида ҳам гарчи дастлаб бир оз яхши умид туғдирган бўлса-да, кўп ўтмай мамлакатга оқлик, байро нагарчилик келтирган бир офат эканлиги англашилган эди. Юқоридати саҳифаларда буни қисман кўриб ўтилди. Бу тўғрида қанча-қанча шеърлар, ҳикоялар ва аниқ ҳаётий воқеалар заминини ҳикоялар ҳам ёзган. Чўлпоннинг 20-йиллар бошларидаги кўп-лаб шеърларида мағлуб шарқ ва ғолиб ғарб тасвирлари алоҳида ўрин тутди. Бу қараш асримиэнинг 10-йилларида рўй-рост қол кўрсатган жадидчилик ҳаракати моҳиятини ҳам кенг кўламли ақс этган. Мазкур қараш Россия ҳудудидаги мусулмон халқлари ва уларнинг эсилилари оғида русларнинг мустамлакачилик зулми туфайли пайдо бўлган, ғолибларнинг Туркистон халқлари бошига солган чексиз қулфатлари, айниқса, улутчилатчилик (шовинистик) сиёсати, маҳаллий аҳолининг ер-сувидан тортиб бутун бойлигини талон-тороқ қилиши туфайли пайдо бўлган эди. Жадидчилик ҳаракати эса, халқни ўша босқинчиларга қарши курашга даъват этиш жараёнида шаклланган. Мавкур зулм, шовинистик сиёсат иқтилобдан кейини ҳам дахшатли равишда давом этди. Чўлпон бунинг моҳиятини чуқур идрон этарди. «Оғриганда», «Кўз», «Ўгли сув» каби қатор шеърларида, «Йўлда бир кундуз», «Кекса терак» сингари бир қатор очерк ва ҳикояларида («Адабиёт нарчалари» тўлаими, 1926 йил) Чўлпон ўз эл-юрти дард-ҳасратларини ифода этади.

1922 йилда ёзган «Ўгли сув» шеърини шундай сатрларини ўқиймиз:

Зўр денгизнинг тўқчилари бағрида,
Юз йилларнинг қонли, қўрқанч эзи бор.

Эл бошига қулфатлар солиб юз йиллардан буён қонли но қолдириб келайтган босқинчилар ҳамон мавжудлигини таъкидлаган шоир, кейинги сатрларда уларнинг қийфаси билан таништиради:

Юшмоқ сувдан бивитқирган оғизда
Шафқат билмас кибеларан (нг) сўзи бор.

Шеър ҳали бу билан тугамайди, шоир навбатдаги сатрларда босқинчилар тивчгина яшаб турган элга келиб, босиб, янчиб, аҳолини қандай ҳақорат қилаётгани, сўғиб, қарғаб оёқ ости қилаётганини, мол-мулкларини талаётганини алоҳида уқдиради:

Қандай мағрур аҳмоқларким, тинч ерда
Тот оғурлар уни қарғаб, сўзмоқдан,
Йўлчи бўлиб йўлга чиққач, бу ерда
Жон бералар дахшатида қўрқмоқдан.

Ҳаммаёққа дахшат солиб, кўрганларнинг ўтини ёриб келатганларнинг куч-қудрати қанчалик ошиб бораётганига қарамай, оқибатда уларнинг тақдирини тўғри таъкидлаш, халқ тўқлини, денгиз мудрати каби қазрига кўмиб юборажаги, қабрлари оша йўқ этиб юборишини уқдириш мазкур шеърининг асл поэтик моҳияти бўлиб чиқади.

Қора булут кўзларидан кўп чоқлар,
Ховуч-ховуч янги кучлар оладир.
Ай тинч ерда кучлар юзли ўйноқлар,
Сизга ёлғиз қовоғини соладир.

Маҳаллий аҳоли ерини талон-тороқ қилаётганларнинг хур-шонлари, қоллари фақат нарсалар билан эмас, эл-юртнинг кўз биллари, дод-фарёдлари билан ҳам тўлаётгани ҳар бир оғли шаклини изтиробларга солмаслиги мумкин эмас эди-да.

Саватингиз, хуржинингиз кўрдиким,
Кўз ёшлари, қайишлар-ла тўлмишдир.
Учиб ўтган йўлчилардан сўрдимиз,
Йўлнингизда жон йиғитлар ўлмишдир.

Шеърнинг худоса қисмида — зулм қанчалик кучли бўлмасин, оқибати ҳалоқат билан яқуилангани муқаррар деган ғоят буюк бир қоя ифода этилади, унинг ғоявий ҳам, бадший қиммати ҳам шундир:

Кўпирар ул, ҳовлиқар ул, тошар ул,
Тўрингиздан наъра тортиб ошар ул!..

Чўлпон мазкур шеърдаги ғояларни насрий асарларида, жумладан «Кекса терак» ҳикоясида давом эттиради. Унда 1916 йилги мардикор олиш воқеалари ёритилган. Халқ ўз фарзандларини вақтда бир кекса терак остига йиғилиб кузатгани, энди эса, бола-болари ҳажрида қўйганлар шу терак атрофида йиғилиб, ҳасратларини қанчалик дард билан бир-бирларига айтишлари каби оғир аҳвол-руҳиялар баён қилинади. «Йўлда бир кундуз» (Йўл эсдаларидан) туркумида ёзилган очеркларидан бирида буилан

ҳам даҳшатлироқ воқеалар қаламга олинади. Маълумки, чор Россияси вакиллари бостириб келини билан энг яхши ер-сувларни эгаллаб олган, бунга маҳаллий аҳоли ўртасидаги айрим хонлар, баъзан эса лақамадар ҳам ёрдамлашиб турган эди. Очеркда таъкидланганича, ўзимиздан чиққан бир аҳмоқ тўра неча минг болмон келадиган катта бир боғли ерни деҳқонлардан арзон нархда бир яхушига олиб беради. Тўра ёрдами билан бу ерларга сув келади. Кейинчалик бой-жуҳуд тўранинг ўзини ҳам хайлайди. То ишлари биткунча «майин супурги» бўлиб турган жуҳуднинг асли қиёсаси у росмана ўрнашиб олгандан кейин маълум бўлади. Аҳмоқ тўра эса, унга ёрдам қиламан деб қанча камбағал деҳқонни қурбон қилади. Бу асли ҳаётий воқеа бўлиб, мазкур мавзуда инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам (20-йилларда) кўнлаб ўзбек ёзувчилари шеър, ҳикоя, очерклар, мақолалар ёзганлар. Жумладан, Бехбўдий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Рафиқ Мўмин ва бошқаларда Туркистон ерлари босқинчилар ўртасида қандай талон-тороқ қилингани ҳақида кўпгина бадиий асарлар бор...

Энди ўша «Адабиёт парчалари» тўламида Чўлпон шеърини мазмунига ёт бир шеърдан ҳам намуна келтирамиз. Бу шоир Ғайратий қаламига мансуб бўлиб, 1924 йилда ёзилган. Бу йилларда жумҳуриятимизда қандай даҳшатлар амалга ошириляётгани ҳақида кўп гапирганмиз. Айни шундай кезларда Ғайратий нималар ёзганини бир кўринг:

Фаргона

Қабристондек бир вақтлар жим бўлган,
Қайғу-ҳасрат бирла бағри доғатан,
Ҳеч ёзуқсиз маълумларча инграгон,
Жафо торган, қора кунлар кетмишлар.

Мазкур сатрларда шоир янги қурилмоқда бўлган шўро ҳаётини, сиёсатини зўр бериб маъқуллайди. Энди там-алам дегани нарса нарса нархлар йўқолишига ишонч билдиради. Ўлкада очлик, вайронлик аялига минган. Эл-юртининг мол-мулки то охиригача тортиб олинаётган бир вазиятда, шоир ҳаётининг нақадар қувончли тус олаётгани ҳақидаги кўрсатмаларни тарғиб этади:

Вайронлик бугун кўзлан йўқолиш,
Севилч билан бир ўзгача тус олмиш,
Кўкат, майса, қиз-жувоилар ўйнамиш,
У таъсирли, чеккан оҳлар битмишдир.

Шоир Ғайратийнинг умидбахш шеърини биз бугунги кунда катта даъво қилиш ниятида эмасмиз. 1924 йилда ёзилган бу шеър шоирнинг инқилобга нисбатан чексиз ўмидларини изҳор этади. Ҳатто кейинги сатрларда орау-умид шу қадар жўлиб

афода этиладики, хайроп қоласиз; шоир ўтмишдап бутувилай юз кўриб, фақат шеъри ёзилган кунларгагина қарайди:

Ев тинчлаган у ўсмирлар қунайлар,
Ҳар томонда эркин бўлиб ўйнайлар,
Шодлик куйи билан улар куйлайлар,
Тўхтаб қолган пок булоқлар оқмишлар.

Мазкур сатрлардаги пок булоқлар, албатта, фақат айни бу-юк маъносидан тортиб, эркинлик, бахт, шодлик, яъни ҳамма бўлиб ташланган эгуликлар маъносидан бўлса-да, истиқболда буларнинг бирортаси кўрилмади. Қайнаб турган булоқлар у ёқда тургани, бизни эксплуатация қилиш оқибатлари денгизгача қури-тиб юборди. Шундан кейин тарих Чўлпонлар, Фитратлар, Қодирийлар ҳақли эканлигини, Ғайратийлар ҳақсизлигини кўрсатди. Бу мавзунинг 20-йиллар ўзбек шеърятини қиёсий ўрганиш билан аниқроқ кўламда талқин этиш мумкин.

Биз келтирган мисоллардаги хилма-хилликлар оқибати нима бўлади? Чўлпонлар қириб ташланди, Ғайратийлар жон сақлаб қолди, Ҳабт ёлгонлардан ташкил топди, адабиёт сохталашди, сий-қолашди...

Бироқ Чўлпон ва унинг сафдошлари сўнгги нафасигача ўз элини, ватанига содиқ бўлиб қолганини, эътиқоди, иймонини юзмағанини таъкидламай ўтиб бўлмайди. Биз Чўлпон шеърятини ҳақида қандай фикр юритмайлик, унга баҳо беришнинг боши билан шу бўлиб қолаверади.

Чўлпоннинг инқилобдан олдинги иккунчи фаолиятида жадидчилик ва жадид ёзувчиларининг таъсири масаласига келсак, мавзуда бу бор ва мазкур таъсирдан Чўлпон эмас, 1900—1910 йилларда яшаб ижод қилган ўзбек ёзувчиларининг энг ялғор вақталари айни шу йўналишда эди. Негативи, асримиз бошларида шайланган аниқ кенг тарқалган жадидчилик ҳаракати, дунёқараши кўпгина мусулмон халқлари эиёлилари қаторида ўзбек эиёлилари мақсадларига ҳам мос келарди. Жадидчилик бутун бир дунё эиёлиларини ўйотди, тараққиётга даъват этди, ўзалишини танишга ўргатди. Чўлпон ҳам худди шу руҳда адабиёт маданиятига кириб келган. 10-йиллардаги ёшлар номидан Чўлпон шу мавзуда ҳаммамиз Фитрат таъсирида эдик», деган эди. Фитрат 10-йиллардаги йирик жадид сиёсатидан бири экани маънавий 10-йиллардаги йирик жадид сиёсати алоҳида талқинот талаб қилди. Чўлпон ва жадидчилик масаласи алоҳида талқинот талаб қилган йирик ва жадидий мавзу. 10-йилларда халқимиз эркинликни ҳақида ўйлаб адабиётга кириб келган Чўлпондек бир эиёлини янгилик тарафдорларига дарҳол эргашмай турсалмасди, мустанлақачилик сиёсатида қарши, миллий озодлик, мустанлақчилик, миллий ривожланишга даъват, биқиллик, жоҳиллик, подонлик, маданиятнинг ўт очилиши — би эиёлиларнинг айни мақсади эди. Ина икка ҳоқимлик тартибларига қарши демократик усул — индорини жорий этиш, мактаб, маориф, рўзнома, эиномаларни

кенг кўламда ривожлантириши, ёшларни тараққий этган Овруш мамлакатларига юбориб тельам олинига интилиш Чўлпон ва унинг сафдошларини қизиқтирар, хуллас, шу каби бутун дас турлар билан ёш эиёлларни қамраб олган жадидчилик тобора ўз таъсир доирасини кенгайтириб борарди. Жадидлар айни ҳаракатлари билан хонлик томонидан «кофир» деб қувғин қили нарди. Бухоро амири уларни қатл этди. Омон қолганлари эса, 30-йиллардаёқ шўро ҳукумати томонидан отиб ташланди, булар орасида Чўлпон ҳам отилди.

Чўлпон шеърятинда виждон эркинлиги, инсон эркинлиги, умуман миллий мустақиллик ва озодлик мавзун ҳаммиша етасчи фикр бўлиб қолган. Шoir виждон эркинлигини ҳаммиша етасчи юкори қўяди ва уни ҳаммиша дахлез деб билди. Бу ҳақда оло блётшунос олим Иброҳим Ғофуров «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» саҳифасида махус мақола ёзиб, мақоласига «Шoir лар нега девона бўладилар» деб рамзий бир сарлавҳа қўйган ҳам бежиз эмасди. Айниқса, Чўлпон шoir эркинлик кўйида «девоналардан эди. Бирор шеъри йўқки, бирор кичхатдан эриш лик мавзунга бориб тақалмасин... Шодлики, қайғуни, йил фасллари, табиат манзаралари, хуллас ҳаётда бор ниманики инсо ҳақида шеър ёзса — айланиб бориб эркинлик, озодлик, шах нинг иззат-нафси, қадр-қимматиин кўтарин гояларига бориб тақалаверарди. Агар адабиёт инсоншунослик бўладиган бўлса, асли шундай бўлиши керак, деб тушунган Чўлпон ана шундай асл шoir эди-да! Шахга сининиш даври сийсати эса айни шунга, инсондаги инсонийликка қарин курашичи. Чўлпон инсо нийликдан кечиб янашдан кўра, инсон бўлиб қатл этилиши афзал кўрди. Унинг шеърятин мавзу доираси гойт кенг, ҳам масида инсон шахси улуғланади, оғир тақдирни ҳикоя қилинади. Кўклам, ёз, куз, қиш фасллари, ер-кўк, истиқбол, севги-муҳаб бат, хотин-қизлар озодлиги, табиат манзаралари, ҳодисалари ҳаммасига бағишланган шеърятда инсон эркинлиги муаммолари чўқур поэтик ва гойт фалсафий ифода этилади. Шoir ўз музо ҳазаларини гоҳ шўх, ўйноқи мисраларда, гоҳ ўта қайғули, ҳас ратли ифодаларда қатта маҳорат билан ихҳор этади. Ҳаётини турли-туман воқеалари — тўйи, азася, қувончи, қайғуси ҳам ма-ҳаммаси шoirни қизиқтирарди, уларга мувосабатиин биллар май туролмайди. Зотан, ҳаёт ҳеч қачон нуқул қувончлардан иборат бўлмаганидай, нуқул ташвишлардан ҳам иборат бўл майди. Чўлпон шеърятининг туб эстетик идеали шу эди, бир шoir реализминг қудрати ҳам шунда деб ҳисоблаймиз. Чўлпон унинг шеърятини биз ҳаётнинг балий ифодасини кўрамо. Ҳақиқий шеърый аксини кўрамо. Чўлпон ўз шеърятининг ҳаққонийлиги учун йўқ қилинади. Шoirнинг ҳаётий ғам-андуҳ ларини бадлий ифода этган шеърларини тўлаб, «хўш, ўртоқ», қани бунга жавоб берчи? Бизда ғам борми? деб ёқасидан ту танлар ҳаётни ҳаммиша тугдурос олқинилар-у, карнай-сурнайлар, «юз офарин», «минг офарин»дан иборат қилиб кўрсатиб келди-

ер. Қайта куриши, покланиш, тўғрироғи, истиклолимиз давриниға бундай сохта, синқа дунёқарашларни дадил фои этиб ташлади. Мана шу жараёнлар — қайта куриши, мустақиллик ўртага таш- сиб амалга ошираётган барча ижобий воқеалар — Чўлпон шеър ятининг реалистик қудратини, унинг юксаклигини исботлади.

Шуни айтиш керакки, Чўлпонда ғаминлик руҳидати шеър- лар билан бирга ҳаёт қувончларини, лаззатларини тўлиб-тошиб куллаган шеърлар ҳам жуда кўл. Уларни ўқиганда янаш завқи кўнрага кўтариллади. Табиатнинг тўзал неъматлари — гуллар, тоғ тошлар, боғ-роғлар, зилот сулар, дарёлар, бўлоқлар ҳақида шеър ёзганда шoir қалби жўш уради, қувонч ҳисларига тўлиб тарали. «Бойчечак», «Кўклам келадир», «Кўклардан хабар», «Иш кўклам», «Наврўз кунида», «Бинафша», «Баҳорда», «Кўк- лан ёмири» каби бир талай шеърларида биз ҳаёт қувончлари, янаш завқи ҳиссийларини туймиз. Маълумки, кўкларнинг биринчи даражиси бўлган бойчечак қиш кетини билан биринчи сурунадиган табиий гул, шoir уни кўриши билан пайдо бўлган кўнра қувончларини соддача, шўх, ўйноқи бир оҳангли сатр- ларда ифода этади:

«Бойчечакнинг боласи»

Ҳар уйда кўлди,

Гўдакларнинг халтаси

Нон билан тўлди.

Шoir баҳорнинг биринчи гули пайдо бўлишиндан эл-юртга раварўз тилайди, мўл-кўлчиликка умид боғлайди, халталарнинг сизилган нон бўлишини оруз қилади, ҳаётга тўла умид билан қарайди. «Табиат китобидан» шеърини эса мазкур фикр-мулоҳаза янада кенг кўламда берилди. Бунда шoir табиатнинг энг улуғ инъо- ни Ер ҳам, кўклар келиши билан худди инсонлардай яйраб-яйнаб кетиши, тўйиб-тўйиб нафас олиши-ю, ҳаётга жон кириши, ноз- нематлар ато этилиши шундай бир нозик лирик ҳиссийлар билан тасвирлайдики, ўқини билан кини кўнгли ҳам ўйғониб кетини таратаётган кўклар сингари яйраб кетади. Яъни кўк- лан келиши билан Ер қиш уйқусидан бош кўтарарди, «қалбидан — кенг ҳовур» чиқариб жилваланаётган тўзал бир келинчак нафасига киради... У андигина уйқудан туриб «кун тинида соч- ларини тарайди», «болалари (бўлмиш) дарахларни эмизиб», «кун сабин янги-янги гуллар, чечаклар ўстиради. Бу меҳнатидан сира чарчамайди, толмайди. Бу ҳаётбахш фаслда бутун борлиқ, дарахлар, кўкатлар «соғлом, тетик» болалардай ҳар кун эмас, ҳар ифасда ўсади, «кенг кўкларга яйраб-яйраб қарайди». Янги йил чўқабган баргчалар худди она бағрида арқаланиб, тўйиб, янгилик сўт эмаётган болалар сурурининг ўзгинаси. Булар ҳаммаси ҳаёт нашилдасини сурун, турмушининг ширин, лаззатли томирини узмаслик», «шу нашъани, шу роҳатни бузмаслик» интибди билан тўлиб тошган.

ҳали шеърда биз давр фожиаларининг реалистик ифодасини ўқиймиз. Бундаги сатрларга бир эътибор берянг:

Тили йўқ, гуноҳсиз ва ювош ҳайволлар,
Муқаддас ном билан юз минглаб суюлур;
Озмиди тўқилган шу қадар пок қонлар?
«Савоб» деб, «қурбон» деб янами қуюлур?

Биз кейинги сатрларда инқилоб ғалабасидан кейинги ўтган беш йил ичида Туркистон халқи бошига тушаётган фожиалар тасвирини ўқиймиз:

Бир элким, беш йилдир қонларга булганган,
Огаси ўғлини «душман» деб бўғадир.
Сўнг бунда нони ҳам қолмасдан таланган,
Еш-гўдак боласи: «бир бурда нон!» дейдир.

Инқилобдан илгарги ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам озиқ овқатга бой, минг-минглаб қўй-қўзиси бор бир халқ шундай бир аҳволга тушдики, «бир бурда нон иўқ гўдакка бергали», «минг ларча қўйи бор қурбонли қилгали». Бироқ Чўлпон аҳволни шунчаки кўрсатиб қўяқолгани билан чекланмайди. Уни тузатиш учун курашга, дадил ҳаракатга, «тезроқ», «қанот» ёйиб ишга киришишга чақиради. Шарқнинг ҳаёти чигаллашиб кетганига анча бўлгани-ю, уни ечишга даъват этади. Шоир юракларда саяланиб келинаётган буюк мақсадлар ҳар қандай денгиздан, тўсиқлардан улуг, белни маҳкам боғлаб шу тилак учун курашмоқ зарурлигини уқдиради. «Улуг йўл» (1920 йил) шеърда аниқ мақсаднинг улўғлигини таърифлайди, «Юракдаги сақлаб борган амаллар» — йўллардаги денгизлардан улугроқ» деб изохлайди. Кейинги сатрлар мақсадга эришмоқ учун нима қилиш лозимлигини айтади:

Маҳкам қилиб боғланган камарлар!
— Тезроқ!
— Қанот!
Қушлар янглиг учайлик,
Кенг чўллардан, денгизлардан кечайлик,
Шарқнинг эски чигалини ечайлик!

Чўлпон «Куз», «Шарқ қизи», «Опшоқ ой», «Оғриганда» каби қатор шеърлари 1920—21 йилларда ёзилган бўлиб, уларда шоир қалбининг энг нозик дард аламлари акс этади. Куз — япроқларнинг сарғайиб тўқилиши-ю, кўглам ва ёз неъматларининг сўнишини ифодалайди, «қили маъносидан аталган «Опшоқ ой» ва ташвиш ортириб, нафасини бўғайтган аёз тарзида ғамга гирифтор қилади. «Оғриганда» инсон қалбидати ноқорлик, тушқунлик, ўлим даҳшатлари ортиб кетаётгани алам билан куйланади. Ин

сон «Кураш», «Халқ» сингари шеърларда шоир одамлар бошига тушаётган қулфатларни, азоб-уқубатларни зўр қудрат билан ётқариб ташловчи кучлар мавжудлигини катта поэтик маҳорат билан чизиб беради. «Кўглам» фасли, баҳор келиши нашидаси Чўлпон қалбининг энг умидбахш, хузуур-ҳаловатларини ифода этади. Бу гўзал фасл ҳар қандай оғриқларга, азобларга қарши келинади. Шундай қилиб, эл-юрт бошидан 20-йилларда кечаётган воқеа-ҳодисалар, ўта оғир ва мураккаб ҳаёт зиддиятлари шоир қалбидан реал акс-садо бераётганини ўйлабгина уни тўғри тасвирини мумкин. Чўлпон ўз ватанининг сохта фуқароси эмас, тинчлик чинакам ватанпарвари сифатида ундаги ҳар нуқтага чин-дин, тўғри, ҳалол эътибор беради, муносабатини билдирарди.

Шунинг учун ҳам у «Хайбаракатчи»ларга қўшилмасди. Чўлпоннинг эзган воқеаларга ҳиссиётларини баён қилмай туролмасди. Жумладан, «Оғриганда» шеърда шу ҳолатларни кўра-

Бўғиқ, қисик, асабий бир кўнглик билан тул-қул,
Тушмакда ўйлар орасида ингравиб ётмоқ
Оғир... Қийин.
— Бу ётнинг сўгли, сўнги келсун!
Езилмаганим бу тузлар сўнгида тоғ отмак?

Шоир бутун вужудини қақшатаётган оғир дамлардан қутулош учун сабрсизлик билан кутали ва оғриқ азобларидан қочиб келиётганини таъкидлайди. Бу ҳаёт оғриги, 20-йиллардаги халқимиз бошига тушган оғриқлар эди... Аммо шундай оғир ҳаётда ҳам бари бир бирор завоқил дамлар бор ва доим бўлади. Чўлпон «Соаним» шеърда яшашнинг нақадар ташгли ва завоқил дамларини ҳам тўлиб-тошиб куйлай олади. Мана бу шеърларга эътибор беринг:

Нафрат ўлкасида ҳижрат қилганман,
Улфат дийрига маскан қурганман.
Юзминни ўт эмас, тулга бурганман,
Самовий завоқларга тўлиб турганман,
Булбуллар севгини мақтаган дамда!
Чечаклар ўсгуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унгуси ўйлашларимдан,
Қаблар юмшагуси сайрашларимдан,
Жавнатлар яратгай ташланган жанда...

Кўришиб турибдики, ҳаётини муаммолар билан бирга нафас олиши шоир ҳаётининг табиати, яшаш тарзига айланиб қолган. Шунинг учун ҳам Чўлпон шоир умр бўйи муаммолар ичида юзлаб, қайнаб, тошиб «Зерикмай, эришмай кетаверадир». Шоир бундан бошқача яшашни тасаввур этолмайди. Чўлпоннинг шовири ва хаблари шу қадар кучли, қудратли, ўйноқики, тоғо уни

тўхтатиш қўлидан келмай қолади. Шу сабабли шеърлар унинг қалб қўридан табиий равишда қайнаб чиқётган ёғду сингари юрлайди:

Хайлим бир учиб кетиб қоладир,

Мен ҳам тизгинини қўлиб бераман.

Зотан қандоқ қилиб тутиб тураман,

Энг нозик қалбимга тегиб қоладир («Мен шоирми?»)

Чўлпон шеърияти ҳақида 20-йиллардан то ҳозиргача олам мунча тақризлар ёзилгани йўқ. Аммо шоирнинг қайноқ қалбини, тўқинларга тўла ҳиссиётларини ҳеч ким унинг ўзидек нозик ва чуқур идрок этолмаган бўлса керак. Шу жиҳатдан атоқли шарқшунос олим, журналист, Чўлпон билан кўн йиллар давомида бирга яшаб, ҳамсуҳбат бўлган, худди шоирнинг ўзи каби дилли Лазиз Азизовнинг «Чўлпон ким эди?» («Ёшлар», 1988 й., 10-сон) сарлавҳали хотираномасини эҳтиром билан таъкиллаб ўтганини истар эдим. Маъзола муаллифи Чўлпон шеъриятини чуқур ва ҳалол таҳлил қилар экан, ундаги нозик кўн тишлар ва самимият барқ уриб туради. Шоирнинг мақсадларини нотўғри талқин этганлардан Чўлпон ўз ҳаётида нақадар озор чекганини Лазиз Азизовда алоҳида таъкидлайди ва Чўлпоннинг буюк шоирлигини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан изоҳлайди.

Биз юқорида шоир қалби нозиклиги, ҳар бир воқеага бефарқ қарай олмаслиги ҳақида гап айтганмиз, унга мисоллар тоғат сароб ва ҳаммасини санаб ҳам бўлмаса керак. Аммо шу нарса аниқки, шоир кўнгилсиз ҳодисалардан қаттиқ ранжийди, зақим чоғларга дуч келганда эса, «нарига ўтолмасдан тўхтаб қоладир», «Ошиқдек ястаниб, ётиб оладир...» Шу вақт шоирда ижод дарди шу қадар жўш урадики, ҳиссиётларини ўзи естаётганича ифода қилай олмайганидан қийналади. Бизнингча, худди мана шу ҳолат ҳаёт ишқи билан яшаётган санъаткоргагина хос хусусият ятдир. Чўлпоннинг 20-йиллардан то шу вақтгача бор бўлган рақибларига шу ўринда бир нуқтани уқдириб ўтганини истардим: Шоир Чўлпон бутун шеърияти давомида қанчалик қайғу-ҳасратни қуйлаган бўлмасин, у худди инсоният жамаияти сингари, фақат янашани, бахтли бўлиб яшанини орзу қилган ва ҳеч қачон яшашдан афзал кўрган эмас. Бу Чўлпон шеъриятининг асосини, шу билан бирга умуман алабийёт асосини ташкил этади. Бинобарин, ҳаётнинг табиий қонунияти ҳам шундир.

Шоир ҳаёлида нималар кечилиши бир тасаввур этиб кўрайлик:

Баъзан ҳовлиқтириб жинни юракни...

Кўлакка кабилар ўтган ердан,

Сўйгра қарасангиз бир нишон қолмас,

Юрган ердариқдан озик ҳам олмас.

Шунда эриқаман унинг сабридан...

Шоир ҳаёли бегўхтов кезаркан, «озик» олмай қолган кезлар қалбидан толиқтиради, эриқтиради. Ҳаётдан «озик» олган кезларданми? Шоир завқ-шавққа тўлади:

Бир замон бир ширин ойга етганда,

Нарига ўтмасдан тўхтаб қоладир:

Ошиқдек ястаниб ётиб оладир...

Шу чоқда қийналиш бошланар меида,

Чунки ҳаёлимнинг кўзларини билан,

Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,

Лаззаатга гарқ бўлиб, ўлиб тураман,

У ҳолни борлиқнинг сўзлари билан —

Англашиш қўлимдан келмай қоладир...

Чўлпон ишқилбодан кейинги янги ҳаётнинг аччиқ-чучугини аралаш ҳис этиш ва уни аралаш поэтик акс эттириш билан бошлардан кескин фарқ қилади ва бу шоирнинг реалистик қўд-ратидан келиб чиқади. 20—30-йиллардаги танқидчилар бунни ҳеч қачон тўғри баҳолай олмадилар.

Октябрь ишқилбодан кейинги зўрма-зўрамлиқ билан алабаста иритилаётган гонлар, порлоқ келажак у ҳақидаги ривоятлар кўнлар қатори Чўлпон эътиборини ҳам тортади, илҳом-заъим шеърлар ёзади. Йўқмадан, «Ўйизил байроқ», «Ўн йил» шеърларининг ўн йиллиги муносабати билан ёзилган) сингари шеърларида ишқилбод ва унинг байроғига катта умидлар ётади... Аммо унинг барча умид-армонлари-ю саволларига бу ишқилбод шоирни қатл этиш билан жавоб берди. Савол туғилиши мумкин — ишқилбод қатл этдимми? Тўла асос билан ҳа, ишқилбод қатл этди, деб жавоб бериш мумкин. Чунки, ишқилбод қатл этишлар дастурини бериб турди, бу дастурлар янгидан-янги қотилларнинг пайдо қилини, шакллантириш, қулайтирди. Улардан ҳануз тўла қутулганимизча йўқ... Ишқилбод ва унинг галабаларига, саволларига, раҳбарларига умид боғлаб ёзган шеърлари зўрма-зўрамлиқ, астойдилми, бундан қатъий назар, шоир умидларини аста-аста чиқарди, ҳаммаси сароб бўлиб қолди, шунинг учун мазкур мавзудаги шеърлар Чўлпон шеъриятининг асосини ташкил этолмайди ҳам...

Чўлпон шеъриятининг энг қувондли мисралари кўкламга бағишлангани алоҳида эътиборга лойиқдир. Зотан, Чўлпон ўта тасвирчан, нозик таъб шоир ва эзукко шахс сифатида гўзал фиксларга, айниқса баҳорга, кўкаламзор боғлар, дала-қирлар-нинг гўзал манзараларига ҳаддан ташқари завқ-шавқ билан янашган бўлади. Бу мавзуларга бағишланган шеърлари жуда оғуш, нозик ҳиссиётлар ифодасига бой, илҳомнинг ўша энг гўзал ёшар фасли каби ёқимли фикр-туйғуларга йўғрилган бир илҳом замином сифатида қайнаб тошади. «Бойчечак», «Табият китобидан», «Кўклам келадир», «Кўкламдан хабар», «Яна кўклам», «Баҳорини соғиндим», «Наврўз кунинда», «Баҳорда», «Кўклам»,

ижод қилган барча илгор сафдошлари фикрини ифода этади. Зо таъ улар тарихнинг инқилоб ва ундан кейинги кескин бурлишида ри, чалкашликлари ёлгончи шiorлари энди ўрғага ташланган бир даврда яшаб, янгиликка катта умид боғлар эдилар. Орадан етминч йиллар ўтиб, биз уларнинг қанчалик машаққатлар, зиддиятларга дуч келганликларини тан ола бошладик. Шунга кўра айта оламизки, адабиётимизда айни кунларда (ҳозир ҳам) долларб бўлиб келаётган жуда кўп масалаларнинг туб илдизлари 20—30-йиллар даги адабий жараёнга, ўша муҳитга бориб тақаллади. Биргина ми сол, кейинги йилларда деҳқончилик ва ер масалалари қай даражада мураккаблашиб кетгани расмий идораларда ҳам эътироф этилди. Чўлпон ва унинг сафдошлари бу масалага 20-йиллардаги катта эътибор берганлар. Меҳнаткаш деҳқон ғамини ейиш, унга эркин ишлаш ва яшаш учун тўла шароит яратиб бериш тўғрисида кўйиб-пишиб фикр айтганлар.

20-йилларнинг ўрталарида «ер ислоҳоти» номи билан тарихи мицага кирган бир найранг бошланди: гўё деҳқонларга ер берилди. Бу ҳақда қувнаб шеър ёзмаган шоир қолмади. Шу жумладан Чўлпон ҳам ёзди. Амалдорларга хитоб қилиб, уларни ерден ҳосил етиштирувчи деҳқонни чалғитмасдан иш юритишга, алдамасликка даъват этди. «Ўзбек чиновникларига» деб ёзган ўша вақтдаги шеърини ўқисангиз, ер ва деҳқонлар ҳақида худди бугун айтиши керак бўлган фикрлар деб ҳайрон қоласиз. Мана бу сатрларга қаранг-а:

Ерни ўлчаг, таноб тортинг, ҳавласага тўғриланг:

Ер эқкувич деҳқонларнинг ҳолини ҳам хўб ўйланг:

Таноб деган жонсиз нарсга, мўлжалгача чўзилар,

Аммо жонли деҳқонлар-чи унга етмай узилар.

Рақам билган мия билан деҳқонларнинг ғамини англавгиз

Таноб тортган қўллар билан ярасини боғлаивгиз!

Ўзингизни ер-егатининг хизматига чоғлаивгиз!

Ер ва меҳнат ёзларининг юрагини доғлаивгиз!

Чўлпоннинг мазкур шеъри бирор жиҳаги билан Муқимийнинг «Танобчилар» шеърини эслатса-да, шоир деҳқоннинг янги тароитдаги тақдирини ўйлайди. Ер ва меҳнатнинг ёлларига қарши ўт очади.

Чўлпон ашулабон шеърлар ҳам ёзган, унинг кўпгина лирико шеърлари, ғазаллари 20—30-йилларда куйларга солиб айтилган «Галдир», «Қаландар ишқи» каби ғазаллардаги шеърий оҳанг ва ўзига хос бир нозик жозоба ёқимли мусиқа сингарин киши кўнглининг энг сезимли торларини чертади... Шоир ўзи ҳам «Галдир» иборасини куй ва девона, паршонҳол одам деб ифоқлайди ва шеърини ўшандай руҳий ҳолатдаги шахс тилидан ёзади. Ундаги сатрлар ўз дардига бутун вужудга билан берилиб кетган, дунёдаги бошқа ҳамма нарсани унутиб, фақат дарддиллар, ғамда унинг бағрида яшайтган олижаноб бир кимса тилидан илтирай

ди... Унинг паршонҳоллиги «дилларда ғам тўла бечораларга ер» айтидан, «вақтин хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безор...» шовдон келиб чиқар, дунё ташвишларидан бегона, беғам, дарди ва яссак қабилидаги махлуқлардан юз ўтирганлигидан, инсоний ҳиссийатларга тўла қалб кўрларидан, соддароқ қилиб айтганидан асосан — инсоният тақдирини тўғрисида ғамхўрликларидан келиб чиқарди. Бу ерда гит шеър эгасининг гоит катта дардли бир шахс шовдонли ҳақида боради. Шунинг учун ҳам «паршонҳол», «девоно» иборалари кўчма маънода бўлиб, унинг кўнгида барча дард, алам, ишқ, меҳр, муҳаббат, завқ, шавқ бор мукамал бир инсон, гоит зукко, етук идрокли, ҳис-ғуйғуларини муттасил жўш тўриб туролган, донишманд, нозиктаъб файласуф кечинмалари асос этади. Аслини олганда Чўлпоннинг ўзи — худди шу сифат-сифатга ега бўлган шоир ва мазкур шеърнинг лирик қаҳрамони — Чўлпоннинг ўзи деб бемалол айтиш мумкин. Бу шеър Чўлпоннинг бутун шоирона қалбини, мураккаб туйғу-ҳисларини намоён қилиб турган кўзгуга ўхшайди:

Мен дотор билан тутишган, кўҳна бир девонаман,

Ул тутишганим билан бир ўтда доим ёнаман.

Далларидга ғам тўла бечораларга ёрман,

Вақтин хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман.

Лирик қаҳрамон дотор, танбур куйларини бутун вужудин билан ёниб тинглайди, куйга сингиб кетади... шу дамларда дунёни унутиб, «девонога», «паршонҳол» вужудга айланади... Қалби эса, бу ҳам англаб, англамайдиган акжиб бир ҳиссийатларга тўлади, шу дардлари тўкилаётгандай, унинг ўрнини яна бошқа ҳис-ғуйғулар олаётгандай... Чолғу авж пардаларга етганда эзилади, интирилади, букчилади, савтида бош кўтаради, енгил тортади... Хуллас бу ҳам сезмаган ҳолда беихтиёр дотор билан «бир ўтда доим» бошлоради.

«Паршонҳол» шахс беғам, амалпараст, худбин, ҳеч қандай эҳтиоди йўқ қуруқ вужудлардан тамоман юз ўтиради. Уларни қол қолди, тан олмайди ва у дастлаб худди шу фазилатлари билан буёқлир. Шеърнинг кейинги сатрларда дотор, куй, шеър ва шахснинг нақадар уйғунлашиб бирлашиб кетганини кўрамиз: куй, дотор, шахс кўпилишиб, ягона, бир бутун қудратли шоир шайрасини ташкил этади: куйидаги сатрлар шу маънони англаштиради:

Аҳли ғамларё, мен каби мажнунсифат «галдир» бўлар,

Шул сабабдан банданинг номини «галдир» қўйдилар...

Бундай дунё ташвишлари билан яшайдиган шахснинг туб шовдонли қандай бўлади? деган сўроққа шоир гоит чуқур фалсафий бир мантиқ билан шундай жавоб беради:

Мен дуторнинг ҳар ерига беркиниб олсам агар,
Пардаларнинг ҳар бири бергай бўлак гамдин хабар.

Дардди шахсинг қалби шундай ташвишларга тўлиб кетган
ки, агар уни дуторга беркитиладиган бўлса, унинг ҳар бир пар
даси турли-туман гамларга кўмилиб кетарди... Ниҳоят мазкур
шахс ўзига қўидаги яшаш тарзини қатъий бир қоида қилиб ол
ган, шунга амал қилади, мана унинг яшаш тарзи:

Йўқ ишим: ҳоним, амалдор, шоху ҳоқонлар билан;
Биргадурман доимо ҳамлард бўлганлар билан!

Чўлпоннинг «Галдир» сингари яна бир ажойиб шеърларидан
бири «Қаландар ишқи» деб аталади. Бу ҳам куй ва қўшиқларга
мосликиб ёзилган жуда нозик ҳис-туйғуларга бой лирик шеър
бўлиб, унда дунё ишқи-муҳаббати, яшаш завқи, ҳаётга чуқур
эътиқод сингари зўр фалсафий мулоҳазалар ифодаланади.

Шоир мазкур шеърда ишқ-муҳаббатнинг шундай бир лавоз
ли нуқталарини топиб, унинг ҳадсиз, худудсиз кўлами қониқ
сингари экани, унинг гашти, нашьъаси, ташвишлари, дардлари
борлиги, улар чексиз ва хатарли ҳам эканлиги, аммо бу йўлда,
кўзлаган муроддан қайтиш йўқлиги ҳақида фикр юритади. Чў
лон шоир сифатида ишқ-муҳаббат мавзусида жуда кўп шеър ёган
ва бу масалага келганда ҳаминша қаттиқ дард-аламларини гон
жўшқин мисраларда, ўта самимият билан, қалб кўрлари билан
уйғунлаштириб айта олади. Бу масалага келганда тоҳо кўзлари
дан ёш, тоҳ қалби тўла қувонч, тоҳ оламнинг бевафолигидан то
конт, тоҳ унинг ширинлигидан мамнуният ҳис-туйғулари оқиб
туради.

«Қаландар ишқи»даги севги-муҳаббат жозибаси шу қадар
қудратлики, у — лирик қаҳрамоннинг бутун борлигини қамраб
олган, эргаштириб «қаландар» ёки «парипонҳол» қилиб қў
ган — етаклаб кетаверади, бир зум ўз ҳолига қўймайди, дарбдор
кездиради, девонасифат қайқа истаса шу ёққа сургайди... Дун
ни кезишда на тоғни, на тошни, денгизни билади, на ҳалокатни,
на тирикликни ўйлайди. Унда ишқдан бошқа нарса барчаси ў
маъноларини йўқотган... Ҳатто бу йўл қайққа олиб бориши тў
рисида ҳам ўйлаш йўқ:

Муҳаббатнинг саройи кенг экан йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янгли бую хатарлик йўлда қотдим-ку.

Кейинги сатрларда лирик қаҳрамон ўз ҳалокатини ўйлаб
ўтирмай, қулочни катта отади, тўсиқларга, хавф-хатарга қара
майди, унинг кўнглидаги дардлар, аламлар, армонлар қалбига
ўраб олган, бошқа нарса ҳақида ўйлашга бермайди... Богларга,
гулзорларда нола қилаётган бўлулларгина худди унинг кўнглини
топаётгандай...

Корашма денгизни кўрдим, на нозик тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлгусин билмай қулочни катта отдим-ку.

Шуни таъкидлаш лозимки, мазкур ошиқ алақандай ҳаёлий,
фалсафий нарса эмас, балки чинакам ҳаёлий, адабий тилда ай
тганин бўлсак — дунёвий ишқ-муҳаббат тарзида улугланади:

Амаб дунё экан бу ишқ дунёси аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз қулга сотдим-ку.

Шоир тасвирида муҳаббат дунёга қудратли нур, ҳаётбахш нур
сифатида шундай бир қудратли — қуёшки, унинг ҳарорати
қоринида шоир бир юлдуз сифатида унга тенг келолмайди...

Муҳаббат осмонда гўзал Чўлпон эдим дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

Фоқат муҳаббатнинг гулзоридоги бўлбул хонишлари шоир
қадри билан ҳамоҳанг, гул ишқида сайраётган гўзал қўш кўзлар-
дан ёш, бағрида қон ўйнатади:

Унинг гулзоридо бўлбул ўқуб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшни жў айлаб аламлар ичра ботдим-ку.

Чўлпон шеъриятида бундай ҳаёлий дардлар ифодаланган тў
ли фалсафий мушоҳадалар тўлиб ётибди. Улар ўзи бир олам.
Бизнинг бир икки мақола-ю, ҳатто китобда ҳам тўла изоҳлаш
ёқини. Шоир ижодини эндигина жиддий ва холис ўрганишга ки
раётганининг ўзи бир қувончли ҳодисадир. Бу иш ҳали узоқ
вақт отади, янги-янги тадқиқотларга мавзу бўлади. Унинг шеър
иятида жонли нисон туйғу ҳислари, орау-армонлари, айниқса
шарнинг ўз қалби кўрлари самимият билан, жуда чуқур, ҳам
тўла, ҳам нозик лирик ифодасини топади.

Чўлпон гоят серқирра, йирик санъаткор, у ҳақда ҳали қўлаб
ёқини ишлар қилинади. Ҳозирча биз унинг шеърини ҳақидаги
ёқини ишларни яқинлар эканмиз, машҳур рус ёзувчиси, В. Ян
сон Чўлпон билан дўстлик алоқалари ҳақидаги хотираларидан
бир нарча келтиришни лозим кўрдик. Мазкур нарча асли В. Ян
соннинг кўнглигидан намуна бўлиб, менга адабиётшунос олма,
ёқини тарихий романлари устида кўп йиллардан буюн тадқиқот
қилиб бораётган хурматли Татьяна Константиновна Лобанова лут
фан мурҳомат қилди. Бунинг ўз тарихи бор: Ян ва Чўлпон ора
сида яқинлик борлигини эшитган элим-у, бирор ишқ маълумоти
ёқини еди, Иттифоқо адабиётшунос олма Зоя Кедрина билан шу
муносабатда бир учрашганда гап сўрадим. У яхши хабардор экан,
ёқини ўстида бу тўғрида отасининг кўндаликлари борлигидан
сўраш берди ва ўгли ҳозирда Москвада яшаётгани, касби архи
тектор эканлигини, уй адреси ва телефон номерларига айтиб
берди. Мен Москвага телефон қилиб В. Яннинг ўглини топдим,
ёқини тапширдим, у жуда яхши муомала қилди ва бу тўғридаги

В. Яннинг ўгли гап қандай академия устида бораётгани маълум эмас, деб изоҳ беради — А. А.). Фитрат яна «Ўзбекистонда ер шайхоналари тарихи», Ўзбек адабиёти тарихи курси ва яна бир неча илмий тарихий мақолалар ёзди.

Чўлпонин таъриб қилганларнинг энг каттаси Зиё Саид эди. «Литературная газета»да бир мақола эълон қилиб, Чўлпонни «адабий қоралди» бу билан ҳам қаюватланмасдан съездинг ташкилотчи қўмитасига махсус бориб, Чўлпонга яна ташланади. Чўлпон шу йилларда долзарб мавзуларда иккита пьеса ёзди, булар «Тошкентда ва Фарғонада» театрларда қўйилди. Аммо Зиё Саид билан унга қарши ҳужум қилиб, саҳнадан олдириб ташлайди. Икки пьеса «Тошкентда» борадими, Зиё Саид Фарғонада пьесанинг муваффақият қозonganлигига сабаб, режиссёр Уйғур билан Чўлпон томонидан қозonganлигига чапак чалиб, муаллифни саҳнага чақириб шарт билан бепул билет тарқатишди, деган гапни тарқатади. Уйғур бу гапни қарши раддия тарзида матбуотда махсус мақола билан ёзди. Фарғонада ҳеч қандай бепул билет тарқатилгани йўқ, деб яна бепул беради (7 октябрь).

Кечқурун ўзбек шоири Чўлпон хузурида бўлдим. У ош дамлаётган Ошнинг примусида қилиш жуда қийин. Унинг ёшгина рус хотини бўлиб, Чўлпон уни Катенька деб атаб, эскигина жинхозларнинг ҳам мазааси йўқ уйдаги кичкинагина хонага, Катенька фарғона файз киритишга зўр бериб уринарди.

Шоир Шенгели хотини билан келди. У Ўзбекистон ва Туркмакистондаги қурилышларга бағишлаб ёган янги шеърларини ўқиб берди. Чўлпон биринчи рюмкадан кейиниқ очилиб кетди. Шарқ шеърларининг шеърларидан ўқиб, қўшиқлар айтиб юборарди. Чўлпон шеър ўқиб, қўшиқлар айтаётганда айрим сатрларга шарҳи халқ латифаларини қўшиб юборарди. Баъзиларига фаху-зодлар ҳажвий тус бериб, ҳаммамизни қулдираб, тоҳо Хўжа Насриддин ҳақидаги ажоиб латифалардан ҳам айтиб берарди.

Мазкур латифалар менга янги бир ҳажвий пьеса — Буфанади шевитини тузиб олишга туртки бўлди. (Бу асардаги гоини В. Ян кейинчалик «Қувноқ қизикчилар», «Муқимий севиб қолди» ва бошқа асарларига киритиб юборарди. Бу асарларини В. Ян Тошкентда ишанган йилларида ёзган эди — муаллифнинг ўғли изоҳи) Ҳаётимда ўз ўтмишини яшириб қолмоқча кириб олган яна бир шоир ва қишлоқ табиби образлари тавдаланади.

У ақил билан кўрган бир ўзбек бизга шу нарсани айтиб беради — биз Чўлпон билан бирга ёган «Хужум» пьесаси таъкиқлаб қўйилган эди, ҳозир клубларда қўйила бошлади. (В. Ян Чўлпон билан ҳамкорлик ҳақида гапирганда «Хужум»нинг ўзбекча нусхасини кўзда тутди. Ян пьесасини таржима қилатуриб Чўлпон билан бир янги саҳнави ўзи ёзиб қўшиб юборган).

Йилда Янни ҳамма биларди, унинг шарофати билан биз Чўлпон номини ҳам эшитиб турамыз (6 декабрь).

Ўзбеклар ҳаётидан ёзаётган пьесаларим ҳақида яхши ўзбек шоири Даврон билан гаплашиб олдим. (В. Яннинг ўзбекча мав-

бор маълумотини Т. К. Лобановага берганлигини, Лобанова Тошкентда Ўз ФА тил ва адабиёт институти рус адабиёти бўлимида ишлаётганини ҳам айтиб берди. Шундай қилиб, хурматли Т. К. Лобановани тошиб, илтимос қилдим ва қуйидаги матнотни олишга эришдим.

В. Яннинг «Хужум» (пьесаси — А. А.) ва Чўлпон ҳақидаги хотираларидан, (1933 йил Москва).

«Советская энциклопедия» редакцияси менга янги бир вариант топишди: ҳасаддуй маҳаллий «Авербахлар» томонидан лавиб кўрган ўзбек шоири ва драматурги Чўлпон таржиман ҳолини ёзиб келишни илтимос қилди.

Кечқурун мен уни қидириб топдим. У «Мешчанская» кўчаси охиридаги эскириб, анча мазааси қочиб қолган, икки қаватли тоғлиб қурилган бир уйда ижарага турарди. Ҳовли қаровсиз, эски тўсқин қақир-қуқрлар қалашиб ётибди. Уйда водопровод ва буюмлар қулайликлар ҳам йўқ. Аммо уй ремонт қилинган, озодагина Столчада Будаговнинг турк тиллари дугати ётибди. Полга нағза тиллам тўшалган ва унда кичкинагина хонтахта ҳам бор. Хонтахтада ўтириб овқат ейилади.

Чўлпон таржиман ҳолини сўзлаб берди. Мен шу ондаёқ билар олдим. Гап орасида шундай бир ҳодисани ҳам айтиб берди:

Езиллик чоғларинда отам Фарғонада газмол билан сардо тоғларди. — деб гап бошлади, — отам жуда мусулмонтабиат бўлиб мулаларга ихлоси баланд эди. Мени ҳам муллавачча қилиб етиштиришни орзу қилиб, мадрасага ўқишга берди. Мадрасани бир одам билан танишиб қолдим, у менга катта таъсир кўрсатди. Мазкур одам Қуръонни бутун ёд биладиган катта олим, «мулаҳазаси» деган юксак унвонга эга эди. Бу олим асли турк бўлиб, шун туркистик ва панисломистик таълимлотларни ёйиш мақсадида Истамбул пантуркистлари марказидан Хитой Туркистонига юборилган ва шу таълимотни тарғиб этиш учун Фарғонага қўнган эди. Мана шу одам мени катта ҳаётини муаммолар билан ошно қилди. Менда адабий, сиёсий ишларга қизгин ҳавас уйғотди.

Мадрасадаги дарсда Қуръонни ёдлатишди, уни дарҳол ёддан чиқараман. Дарс тутати билан топиб кўчага чиқаман-у инди рўномаларни оламан. Шундай қилиб, «мулаҳазаси» бўлиш ўрни мен ўзбекининг миллий ёзувчиси бўлишга қарор қилдим ва отамдан ҳам, муаллимдан ҳам қочиб Тошкентга келдим-да, шеър ва ҳикоялар ёзиб ойнома ва рўномаларга бериб юрдим.

У вақтларда биз ҳамма ўзбек ёзувчилари Фитрат таъсирини эдик.

Фитрат шу кезларда эски араб-форс (шеър) шакллари ва шайхонлар таъсиридан қутулиб, халқнинг реал жонли тилида билар бошлаган эди.

Фитрат ҳам худди Чўлпондек, ўзбек РАШПчилари томонидан таъкиқ қилинади, аммо у йирик мавзулар устида қаттиқ ишларни давом эттириваради.

Кейинги йилларда у «Травли» асарини академия учун ёзди.

зуга бағишланган анча-мунча пьесалар учун мўлкаланган сарма, режаларнинг дастлабки чизгилари (наброска) сақланиб қолган, лекин Даврон билан қайси бири ҳақида сўзлашганини аниқ билиб бўлмайдۇ. Узим ўзимни койиб қўйдим! Иш тамом бўлмагунча, ҳеч кимга ҳеч нарса айтма! (У менга шундай тушунтирди: пьеса санъат ишлари бошқармасига берилди (бошлиги Н. Алиев), кейин Главреценткомга (унда Аббосов бўлса керак) топширилади. Яхшиси «Ҳамза» номидаги ўзбек театрига берилгани маъқул. У ерда «Хужум» туфайли таниб олишган (Ушугу режиссёрлик қилади...)

Кечқурун ўзбек опера ва балет театрига бориб, Фаргона театри курилишига бағишланган «Буюк канал» пьесасини кўрдим. Театр залининг учдан икки қисми бўм-бўш, хашаматли, амоний театр, бу ерда жуда яхши асарларни қўйса бўлади.

Биз В. Яннинг Чўлпон ҳақидаги хотиралари ёзилган кундалик кўлимизга киритилганини бердик. Ундаги айрим изоҳлар ва эслатмалар яна аниқланиши кераклиги сезилиб туради. Эҳтимол бунга ҳам эришим имкони бўлиб қолар, лекин шундайлигича ҳам икки буюк сиймо ўртасидаги ижодий ҳамкорлик ва дўстлик роҳи шав кўришиб туради. Асли байналмилалчилик тушунчаси шу бўлса керак. Зотан, Чўлпон билан В. Ян ўрталаридаги дўстлик дивом этган, бунга Чўлпонга жумҳуриятимизда тез-тез бўлиб турган ноўрин хужумларга Ян тўғри баҳо берганида ҳам сезилиб туради. Мазкур самимий дўстлик туфайли «Энциклопедия» редакцияси Чўлпон таржиман ҳолини В. Янга топширган бўлиши ҳам мумкин.

МАҲМУДУХҲА БЕҲБУДУХҲА ЎГЛИ БЕҲБУДИЙ

(1875—1919)

XX аср бошларида маърифат, адабиёт, маданият майдонига дастлабки қалампини ташлаб, тез орада катта обрў-эътиборга эга бўлиб инёларимиз қатламига мансуб буюк аждодларимиздан бири Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа ўғли Беҳбудийдир. Биз Беҳбудий шарофатларини ўзбек ва бутун Туркистон халқлари маданиятининг асосий аълими сифатида эндигина фақат Истиқлол шарофати билан баҳолашга киришдик. Чунки Беҳбудий Туркий халқлар ора-сидаги отишган дастлабки Истиқлолчи шахс бўлиб, ўзининг бутун ҳаётини-фаолиятини мустақиллашчиликка қарши, миллий мустақиллик учун курашга бағишлаган буюк бир сиймо бўлгани сабабдан бизнинг империя унинг номига қарийб ярим аср давомида таниб олишга йўл қўймади...

Бутунга эмас, Беҳбудийни маҳаллий буржуазия синфи манфаатларини ҳимоя қилган — шўро тузумига ёт кимса деб шай-хона турани уйдирма тамгалар босиб келди... Ваҳоланки, Беҳбудий бутун Турон эли халқлари маданияти тараққиётига катта ҳисса қўйган буюк шахс сифатида тарихимизга кирган ва буни ўчмас из қолдирган...

Маданият тарихи гоят кенг кўламли тушунча бўлиб, инсониятнинг шакллантириш ва ривожлантириш бобига илм-фаннинг барча барча соҳаларини ўз ичига олади. Шу билан барча илм-фан уйғунлигида юксалиб бориб, жамият тараққиётини таъмин қилади. Мазкур жараён дастлаб инсон тафаккурини юксалтириш, инсонни кўтариш, унинг қалбига ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадриятларни чуқур синдириш, ўз ватани, халқи, тарихи, бугун-кунга, оғзаси ҳақида тамхўрлик қилиш хис-туғилган ҳолда давом эта-ди ва ривожлантириш билан бирга қўшилган ҳолда давом эта-ди. Беҳбудий ана шу буюк гога ва эътиқодли дилга жо қилиб қолди... Ўзларидек етук олим, педагог, тарихчи, драматург, сер-ватор маърифатчи, жадидчилик ҳаракатининг етакчи арбобла-

ридан бири сифатида тарих майдонига чиқди. Унинг қомуш олимлиги ўтмишдаги буюкларимиз аъёналарига жуда муносабат бўлиб, XX аср бошларида уларнинг ишларини янги даврга мослаштириб олиб борганили билан ҳам изоҳланади. Абу Али Ибн Сино, Ибн Сина, Ибн Халфон ва бошқа буюк аждодларимиз сингари Бехбудий ҳам тарихий ва адабий, маданият ва педагогик, жугрофия, тарих ва бошқа фанлар соҳасида қатор асарларни ташкил этиб ўзи раҳбарлик қилди, китоблар, хатлар ва мақолаҳо ёзиб, босмахона, мактаблар очиб маърифат тарқатди... Шундай қилиб, бутун Туркистон халқлари маънавий тарихининг устида гамхўрлик қилиб билага бой мерос қолдиришга Бехбудийнинг халқимиз тарихий тараққиётидаги маъқеини ўзи ва мундошлари юксак баҳолайдилар, у ҳақда кўплаб фикр-мулоҳазаларини жуда катта эҳтиром билан баён қиладилар. Жумладан Файзулла Хўжаев Туркистон жадидчилиги ҳаракати тарихини баҳолашда Бехбудийга шундай баҳо беради:

«...Туркистоннинг айрим жадидлари... Бухоро ва Туркистонда жадид ташкилотлари ўртасидаги тафовутларга қарамай, бир қанча қўламликларга эришиш учун бутун кучларини сарфлашга буюлмайдди. Сибёнӣ, иктимойӣ фаолияти номини эсламасдан ўзи жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтдаги ва билимининг кенгайтиришга кела оладиган кишиси бўлмас керак...» (Ф. Х. «Тавдариқ Асар» 1-т. 84-бет).

Қисқача таржиман ҳоли.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йил март ойида Самарқанд вилояти Сибё туманидаги Бахшитена қишлоғида руҳоний оилада туғилди. Отаси яқин бўлиб, илм-маърифатга ихлосманд эди. Ўз бунёдкорлигининг ота томонидан бобоси бўлмиш Солпхўжа узоқ вақтга қалади. Она томондан эса, бобоси Илбэхўжа XII аср ҳириб ўрталарида Амир Шоҳмурод томонидан ўрганчдан Самарқандга келтирилган ва умрининг охиригача қориллик билан яшаган эди...

1862 йилларда ўрислар Самарқандни босиб олганда Бехбудий жа ўз оиласи билан Сибё бўлисидаги Бахшитена қишлоғига кўчирилади ва Маҳмудхўжа шу ерда дунёга келади. У 6—7 йилларда тоғаси Муҳаммад Сиддиқ ёрдамиде савод чиқарди. Кичик тоғаси Мулла Одил унга араб тили ва грамматикасини ўргатади. Шу йилларда Маҳмудхўжа Жомийнинг «Шарҳи мулло» асари билан танишади. Шундан кейин илмга тобора ҳавас ортиб, мактаб ва медресага оид «Шамсия», ҳуқуқшуносликдан «Мухтасар ал-иқом», «Хотия» ва ҳисоб илмларин ўрганишга киришади...

1893 йилда Бехбудийнинг отаси вафот этиб, оилани ўзи бошқаришга тўғри келади. Шу йилларда тоғаси Муҳаммад Сиддиқ Чашмаоб қишлоғида қозилик қилар эди, жиянини ёшига оид баҳолашда муносабат таъинлайди. Кўп ўтмай шу ишда обрў-эътибор қозинади.

Вазифасини ҳалол бажаради, ишонч қозонади. Қозихонада қозилик туриб, муфтийликка оид шариат қондаларини чуқур ўргатади. Тоғаси қозиликдан тушгандан кейин ҳам Маҳмудхўжани ўзи юборишмайди, у Қобул бўлисининг қозисини Мулла Зубайр ёрдамиде мирозлик қилади. Маҳмудхўжа ўз ҳалол меҳнати, билими ва адолатли фаолияти билан обрў-эътибори янада ошади. Қозиликда халқ ва жамиятта заррача хиёнат қилишга йўл қўймайди, ўзи маънафини шариат қонун-қондаларига мувофиқ ҳимоя қилишда зўр жонбозлик кўрсатади. Ҳуқуқшунослик илминини чуқур ағаллашга алоҳида аҳамият беради. Ҳар бир чигалликни оғир илмий ва шаръий қондаларга оғирлашмай амақ қилади. Кўп йиллар Маҳмудхўжа муфтийлик лавозимини эгаллайди. Шундан кейин уни Муфтий Маҳмудхўжа деб аташади... Ўз фаолиятида адолат, бена-бечораларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, уларга ҳимоя беради...

Шундай қилиб, дастлабки маълумотни эски мактабда, тоғаси раҳбарлигида олган Бехбудий мадрасада ҳам ўқийди, аммо ўзи битирмасдан, ўзи шахсий мўтолаага киришиб кўпроқ илм қозинади. Эҳтимол отаси вафотидан кейин у мадрасани тарқатишга кўнраб бўлган...

Бехбудий 1899—1900 ва 1914 йилларда Шарқ мамлакатларига кўнраб сафар ва саёхатлари туфайли дунё кезиб ва яна шахсий мўтолаа қилиб назарий билими кўнрамини кенгайтиради, қатор китоблар, илмий, назарий публицистик мақолалар ёзади. Ҳар бир сафарда амонанинг энг долзарб мавзуларини кўтаради, таҳлил қилади, ҳулосалар чиқаради. Ижодий маҳсулининг ҳаммаси Туркистон халқларини маърифатли қилиш, ўзлигини таниб олишга ағаллашши, миллий мустақилликка эришмоқ тоғасини сингли-сингли қаратилади. Бехбудий ўз ҳовлисида мактаб очиб, ёшларга илм-маърифат тарқатади. Ўрис босқинчилари уни кўнрача таъин қилиб, ушунини тинтув қилишарди. Шундай кезларда Бехбудий мадрасага, тарих, ҳисоб ва бошқа китобларини молхонадаги охури-берида яшириб сақлаб қоларди. Шундай вазиятларда ҳам Бехбудий ўз мактаби, кутубхонасини, ўқувчилар ва агрофидаги зиёлиларини илмий, адабий, иктимой-сиёсий китоблар билан таъмин қилиб турди. Чет элларга чиққанда ҳам турли-туман китоблар олиб қоларди. Сафарларидан бирида Мисрдан сотиб олган бир қанча китобларини таъинлардан ўтолмай ўша ерда қолдириб келганини амондошлари гапиритган эди. Бехбудий ва бутун жадидлар барча мақсатларини фақат маърифат воситасида амалга оширишни кўзлар эдилар. Улар миллий мустақиллик учун мустақилликка, жаҳонат, зулмат ва қолоқликка қарши кураш-тиришга ағаллашди. Шунинг учун ҳам бутун фаолиятларини мактаб, маориф, диний, табиий илмларини ривожлантиришга қаратганлар... Бу ҳақда Садриддин Айнӣ «Бухоро шиклоби тарихи учун материаллар» китобида шундай деб ёзади: «Самарқандлик шахид Муфтий Маҳмудхўжа идорасида чиқатургон «Ойна

мукаллари бир даража ёшларга ношири афкорлик вазифини ўтаб турар эди». (С. Айний. 8-томлик. 1-т. 264-бет).

С. Айний маълумотларига кўра худди шу йилларда Бехудийнинг сафдошлари шоғирлари бўлиш — Атохўжа, Шахр Мирзо Юсуф, Низом Маҳзумлар етишиб чиқиб кейинчалик муаллимликни давом эттирадilar. Шу вақтда Каркида мактаб ва кутубхоналар очилади. Бухорода бир қанча мактаблар яширичи иш олиб боради. Ҳожи Абдулмажид уйда мактаб очиб бир қанча болаларни ўқитади. Мукаммалиддин, Мирзо Мухиддин ва амабир, болаларни яширинча ўқитардилар. Яна улар илмни давом эттириш учун ўз ўқувчиларидан энг яхшиларини чегга ҳам чиқариб ўқитардилар. Ёшлардан — Зийёддин маҳзумни Уфато, Ёш хириддин Фатхиддинзода Оренбургга таҳсил илм учун юбордилар. Россиянинг туркий халқлар яшайдиган ерларда жадидчилик ва маърифатпарварлик ишларига Гаспиринли Исмаилбек раҳбарлик қиларди. У Ёш бухороликлар, Туркистондаги жадидлар билан ҳам яқиндан алоқа боғлаган, шаҳсан Бехудий Исмонилбекка жуда катта иззат-эҳтиром кўрсатган. Улар туркия халқлар маънавиятини ривожлантиришда ҳамини яқин бўлиб келганлари ҳақида Бехудийнинг махус хотиралари бор. И. Момлабек Бехудий дунёқарашига катта таъсир кўрсатган. Мамулий манфаатларини кўзлаб маърифатга алоҳида аҳамият берган Бехудий ўз фаолиятини чор Россиясининг босқинчилик сибоси авжга минган даврда бошлади ва бу фаолиятини октябрь тўғрисидаги ришидан кейин ҳам узлуксиз давом эттирди. 1918 йилда Туркистонга кетиб Туркистон Автоном совет республикаси ишларини бошқариш иштирок этади. Қонун ва ҳужжат низоми лойиҳаларини таъбир долин халқ комиссариати фаолиятида қатнашади. Шунда долин тили масаласи ҳам кўрилади. Бехудий мазкур масалага тўғр жадидий эътибор беради. Бизнинг ҳозирги фаолиятимизни ўқиб вақтда афода этган Бехудий шундай деган эди:

«...Туркистон ўлкасидаги халқини (нинг) кўбраги, ўзбек, дор физ, қозоқ ҳам туркман халқларидан иборат. Бошқалар бўлса — оз. Биноан алайҳ ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқлар учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили (булар шеналари) расмий тил саналарга тегиш...» (Улуғ Туркистон, 1918 й. 27 июль). Бу Бехудийнинг миллий тил ҳақидаги фикр мулоҳазалари халқлар тарихида қандай аҳамият касб этганини ўзиндан кўришиб туради, шарҳга муҳтож эмас...

1918 йилда Самарқандда Муслмон ишчи ва деҳқон шўраси тузилганда Бехудий унинг маориф ишларига раҳбарлик қилган эди. Янги мактаблар тармоқларини янада кенгайтиради. Ушбу режалари дастурини тузиш, янги дарсликлар, қўлланмалар яратиб, ўқитувчилар тайёрлаш курслари очиб ишларини жонлантириб юборади. Илм, маърифат, маданиятни ривожлантириш муаммоларига бағишлаб бир неча юзлаб мақолалар ёзиб эълон қилади.

Бехудий қаламига мансуб дарслик ва қўлланмалардан баъзиларини санаб ўтамиз: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қиссача умумий жуғрофия»), «Китоб ул — афол» («Болалар учун китоб»), «Мухтасари тарихи ислом». («Ислоннинг қисқача таърихи»), «Амалиёти ислом», «Маҳали жуғрофияи умроний» («Аҳоли жуғрофиясига кириш»), «Мухтасари жуғрофияи руси», «Россиянинг қисқача жуғрофияси») ва ҳоказо. «Бехудийи нашр»нинг ташкил этиб, унда бир қатор дарсликлар, Туркистон — Бухоро ва Хива харитасини босиб чиқарди. 1912 йилда ёзган «Иларкуш» пьесаси илм, маърифат, мактаб-маориф ва умуман тилим-тарбия масалаларини кескин қилиб қўйгани учун томоғининг барча табақалари эътиборини жалб этди. Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Наманган, Каттақўрғон ва бошқа шаҳар, қишлоқ театр труппаларида узоқ йиллар давомида сахнадан кўрсатилди... Шу билан бирга ўзбек адабиётида миллий драматургиянинг ривожланишига таъсир кўрсатди. Абдулла Қодирий ўзининг «Бахтез кув» пьесасини «Надаркуш» таъсирида ёзганини Бехудийга катта хурмат билан таъкидлаб ўтади. Бехудий 1913—1914 йилларда «Самарқанд» газетасини, ана шу йилларда «Илм» журналинини таҳрир қилади ва нашр эттиради. 1918 йилда «Илм»нинг етти йиллик таърихига «Янги ҳисоб» дарслигини ёзиб ўз нашинингда чоп эттирди. 1919 йилда Бехудий Шаҳрисабзда Бухородаги амалдорлари томонидан жадид ва большевиклар жосуслигида қамоққа олинадди, икки ойдан кейин Қарши бети — Тошкент томонидан қатти эгилади. У ўз ўлими олдида қилган эътиқотида ҳам имон-эътиқодларидан қайтмаслигини жасорат билан айтди: «Биз ўз қисматимизни биламиз... Агар бизнинг ҳаёотимизни хуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз. Бизнинг ўлимимиз учун энг яхши қасос... мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиб, шунингдек, маориф ва халқ бахт-саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳисоб бўлади...» Бехудийнинг Хуррият учун, бугунги ибори билан айтганда, миллий мустақиллик учун курашдаги буюк масофатини таърифлаш ва улуғлашга сўз топиш қийин...

Бехудий фаолияти бошланган XX аср аввалидаги ижтимоий ҳаёт Туркистонда қандай эди? Мазкур тарихий шароитда жадидчиликнинг қандай роль ўйнади?

Авалло мана шу саволларга қисқача жавоб берайлик.

Чор Россияси мустамакочилигининг XIX аср ўрталарида Туркистонга қилган босқинчилиги дастлабки кунларда ноқ халқининг бошига жуда оғир кулфатларни сола бошлади... XX аср бошида келиб босқинчиларга қарши халқ газаб и жўш уради. Чунки давлат тузумидаги барча йирик амалдорлар фақат ўрислардан, қолаверса, яҳудий ва арманлардан бўлиб, улар «буюк фире шовинистик» сибосатини зўрлик билан жорий этадилар. Туркистон уша вақтдаёқ Россиянинг хом ашё заминига айлантирилган. Туркистонга темир йўл қурилди. Қишлоқ хўжалигидан чиқа-

динан пахта, пилла, чорва, мева-чевадан тортиб ҳаммаси ўрилар юртига ташиб кетилаверди. Бу мустамлакачиларнинг бизга етказган моддий зарарларидан биргина намуна холос. Улар бу билан чеklangанлари йўқ. Маънавий дунёмига ҳам чанг солганлар. Туркистон халқларининг тили, дини, миллий қадриятлари урф-одаглар, тарихи, маданияти, миллий ҳис-туйғулари, ифтихори оёқ ости қилинди. Энг қадимий даврлардан бошлаб ҳазрат гача мавжуд бўлган маънавий меросимиз — нодир қўлёмлар, ёдотлар, тарихий ёдгорликлар ўрисларнинг марказий шахарларига ташиб кетилди. Айримлари ўтрича ҳолда чет элларга сотиб юборилди... Бу маънум ишларни Туркистонда ҳукмронлик қилган ўрис амалдорлари, Шарқ халқларининг тилларини билмаган ўрис шарқшунослари амалга оширдилар... Шундай қилиб, оғри халқ иложи борича ўзлигини, тарихини, инсоний ҳуқуқларини танимаслиги чора-тадбирлари кўрилаверди.

Аҳвол аслида шундай фожиапар билан тўлиб ётибди. Аммо матбуотларда Россия Туркистонга илм, маърифат, маданият юзтирди деб жар солинади. Ўз ичимиздан чиққан айрим хонлар унга жўр бўлишади... Бундай оғир, мураккаб тарихий воқеаларда нймон-эътиқоди бутун-ватанпарвар шахслар бепарво туюрмасди. Маъкур аҳвол-маҳаллий миллиннинг онгли зиёлилари қалбини ўртади. Мустамлакачилик сиёсати туфайли рўй бериётган воқеа-ҳодисалар жадидчилик ҳаракатини шакллантириш бинобарин, бу ҳаракат жадал ривожланиб кетди. Унга ёш олимлар, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, журналистлар, ҳуқуқшуслар, магбаачилар, хуллас илгор фикрли барча табақа вакиллари — савдогарлару, бошқа касб эгаларигача қўшилаверди. Зоғир аҳолининг айни шу қисми ҳаётни, воқеаларни, миллий мустақиллик ва қарамликни фалсафий таҳлил эта олар, ўз халқи милли, ватани мустақиллигини, моддий ва маънавий тараққиётини тўтри илрок этарди. Туркистон зиёлиларининг шу даврдаги энг илгор вакилларидан Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Бехбудий, Фитрат, Садриддин Айнӣ, Абдулла Авловий, Чўлпон, Говур Юнус ва уларнинг сафдош-ҳамфикрлари жадидчилик ҳаракатининг пешқадамлари бўдиллар... Бехбудийнинг майдонга чиққани ана шундай иқтимоий вазиятга тўғри келди. Маъкур ҳаракатда етакчи даражага кўтарилди. Октябрь тунгарининдан кейин тарихимиздаги маъкур иқтимоий воқеа-ҳодисалар ҳам, унинг отан чиллари бўлган буюк аждодларимиз фаоллиятлари ҳам бузилиб, сохташтираиб кўрсатилди. Буюк аждодларимиздан қолган бую маънавий меросини бузиб изоҳлашгина эмас, фанда уларни ўри ишини бутунлай таҳқиқлаб кўйилди... Бу борада қизил имлорни қилдилар... Бехбудий мустамлакачиларнинг шовинистик сиёсатларини фож этишда маҳаллий аҳоли миллиннинг шовинистик сиёсатларининг қилмишларини ҳам фоят нафрат билан изоҳлаб турган Босқинчиларга ён бериб, уларнинг мустамлакачилик сиёсатларини оқлаб кўрсатадиганларга қарата Бехбудий 1908 йилда шундай

таълиқ ёзди: «...Туркистон обод бўлди. Илгари бой кам эди, миллионлар йўқ эди. Яхши иморат ва бинолар йўқ эди... Бас, нима эгани инсофсиз муҳаррирлар «харобимиз» деб, жоҳилона ёзди-верди. Бу саволга шундай деб жавоб бермак керак: 6 миллион туркистонликларда уч миллионер борлиги маълум эмас. Бойлар ва оғирлар банка ва фабриканинг хизматчисидирлар. Шаҳарларда етти иморат ва корхоналар ҳаммаси яхудий ва овруполикларнинг эдилар. Оврупо амтиласи ерли амтиларини синдирди. Деҳқонлар ва тарчи бир вақт кўли бир оз ақча кўрар, яна Оврупо амтиларининг (иғ) бригаи икки-бец хом мол бериб ишиқни зўрга юзтир...» («Хуршида», 1908, 4-с.).

Бундан сал кам бир аср илгари айтилиб, Туркистон аҳолисининг ўша даврдаги қарамлик ҳолатини тўла ифодалаб берган маъкур мулоҳаза асримизнинг 80—90-йилларидаги, яъни мустақиллик эълон қилингунча кечган аҳволимизни тўтри баён қилган таълиқ билан ҳам қимматлидир. Аждодларимизнинг бу каби бую маънавий мероси қалбларимиздан чуқур жой олиши билан-билан бизда ўз тарихимиз, ватанимиз, ота-боболаримиз анъаналарига садоқат туйғуси уйғотилди. Бугина эмас, қарамлик билан ағри тақдирлик ўртасидаги ер ва кўкда тафовутларни теран англаб олишимизга ёрдам беради. «Қарамликда арзончилик эди, мустақилликда қимматчилик бўлиб кетди» қабилидаги саёз, узоқни кўриш олмайдиган сафсатабозларга қарши кураш очишга ҳам ўргатади. Жаҳон тарихида бирон эгулик, агар у жамият тараққиётининг саёз бўладиган бўлса, ҳеч қачон оғир қийинчиликларсиз еттила ошган эмас... Бехбудий бутун ҳаётни ва фаолиятини саёз қарамларга, ҳаётни, истиқболни фалсафий таҳлил этолмайдиган таълиқларга қарши курашларга бағишлади...

Бехбудий маънавий тараққиётда халқлар ва миллинларни бир-бирига қарши кўйишга ҳаммша қарши чиқиб кетди. Ҳар бир иши, ағри, мақоласи, назарий ва амалий фаолиятида миллинлараро тафовутини, иттифоқликни тарғиб этди. Аммо бир миллат ёки тафовут иккинчисидан устун кўйишни, яъни қарамликни очик қаралади, миллий мустақилликка эришмоқ учун курашни ҳамма меросини беванд қўяди. Илм-фан тараққиётни масалаларига келганда, миллий анъаналар, халқимиз урф-одагларига (илгор урф-одагларига кўзда тутилади) ҳурмат билан қарашни жаҳон миқёсдаги фан-техника ривожларидан иборат олиш билан кўшиб олиб бериш зарурлигини уқдиради. Бехбудийнинг шу борадаги фикрларини бир мисол келтирамиз: «Илми диний ила бирга илми замонавий, илми дунёвий таҳлил қилмасак муңқарз бўлармиз Яхудий, қарамини ва (бошқа) ақнабийларга поймол бўлишимиз йилларнинг ўтиши билан лозим келувчи бир амри табиийдир. Замонамизнинг ағри ва фандан, илми динимиз ила бирга ўқув ўзимизни дин ва маданиятимизни хиёз этмак керак ва илло Оврупо ашён нафисаси мустамлакаримизни ва Оврупо сиёсийлари вужудимизни бўлиб юборилдилар...» («Тараққий» газ., 1906 й. 7-с.). Маъкур мулоҳаза биз-

урулгон учун ёзиб фурсатимизни фавт қилармиз. Ва аъён туриб, муънбир бўлгувчи киши сўзини бир пуллик эътибори бўлур».

Беҳбудий ёшлар таълим-тарбияси бобида ҳар бир майда-чуй да баҳоналар билан янги ҳалақит берадиган одамларнинг тоғи мишларини ўрни келганда қаттиқ фож этиб турарди. Миллати маҳдудлик билан миллатини севини ўргасидаги фарқни чуқур изоҳлаб беради. Миллий урф-одагларни ҳимоя қилиш баҳонасида миллий чекланшига бориб қолишдан сақланшини уқдириб ёшларнинг кийинини, баъзи безарар янгиликларга интилишини, чўчимасликни алоҳида таъкидлайди. «...Энди келайлук жузъи ташаббуҳлар масъаласигаким, бу: курси (стул)га ўтурмоқ, қоши ва чинакча истеъмож этмак, медаль тақмоқ, ҳавонинг иссиқлиги учун бош яланғоч ўтирмоқ каби шайлардан иборатдур. Агар бу жузъий ташаббуҳлар ила-да киши кофир бўлаверса, бас, ер юзи да бир нафар ҳам мусулмон қолмаслиги лозим келур...» Зеро ҳар бир бўлар-бўлмас гаплар билан таълим-тарбия, жамият тараққиотида сазобий тасъир кўрсатишга қарши кураш олиб бориш ҳам Беҳбудий назаридан қочмайди. Бу соҳада айниқса миллий урф-одаглар орасидан ҳам илгор нуқталарини ёқлаш, ортиқчаларини, аҳамиятсизларини йўқотиш ҳам янгиликни ривожлантириш учун зарурлигини Беҳбудий идрок этади, уларнинг тафовутини аниқ та билишга даъват этади.

«...Замонанинг мавъари ила баъъи расм ва одатлар доимо ўз тариб турадулки,— деб ёзади У,— бу ўзгариш бобомиз Одам ва монидан бери воқе бўллуб келмоқладур... Расм ва одатлар ичиде фойдали ва яхшии бўлгонидек, ёмон ва зарарлиси ҳам мутлаво бордур. Чунонин, бурунни замонда исрофли тўи ва аза, ва баъзи жувон каби ёмон одатларимиз йўқ эди, сўнгра пайдо бўлди: чо буд этдук. Энди мунинг қўлидан осонлик ила қутула олмай турибмиз...»

Беҳбудий тараққиётга, янгиликка, айниқса, усули жадал ман табларига ёшларни жалб этишга қарши чиқувчиларини фож этишда тарихий манбалар, энг муҳим диний ақидалар заминиде ўз фикр-мулоҳазаларини чуқур асослаб беради. Бу борадаги доғ воларини изоҳлашда Шарқ мамлакатларида катта обрў-эътиборга эга бўлган Миср муфтииси — машхур олим Муҳаммад Абдо фоз востидан далиллар келтириб шундай дейди: «...Мақсадимиз шарик нуқтан назаридан кийим ва ташаббуҳ масаласини байн этмик эди... Ишлага ва шапка овруло кийимларини байн этмик риати ислотмча, ҳеч бир зарарлик иш эмасдур. Мунга илкор чо лувчилар суннати Расул, тарихи умматдан хабарсиз одамлар дур...» Беҳбудий келтирган далилларда яна шундай маълумотлар бор: мазкур олим (Муҳаммад Абдо) таъкидлашича, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва саҳобалар турли мамлакатлар га борганларида шу жойи туб аҳолисининг кийимларини кийгивилар ўжумладан, улар румликларнинг жандасини ва бошақларини миллий кийим-бошларини кийиб юрганларини эслатади. Бу ерда

ған жамият тараққиёти учун зарур бўлган ҳар бир янгилик, ўз-таришга ижодий ёндашиш ҳақида боради. Ҳаёт ўз йўли билан борар экан, унга муносабат — ҳар бир шахсдан катта билим ва ақл-идрок талаб этишга эътиборни тортади. Зеро ижтимоий ҳаётда бу жуда муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий ҳаётда кун тартибига чиқайтган муаммоларни ҳал этиш устида мулоҳаза ертишиб бориб, ниҳоят гап Туркистон халқларининг Россия томонидан босиб олиншинга тақалганда Беҳбудий бу воқеанинг омил-ларидан энг каттаси — ноаҳиллик, бош-бошдоқлик деб изоҳлайди. Тарафкашлик, манфаатпарастлик, маданий маънавий савиянинг пастлигидан, бир ёқадан бош чиқариб яшамаслиқдан деб ётади. Бу нуқсон ва зиддиятларни илм-маърифат, маданий ривожланиш воситасида йўқотиш мумкин деб ҳисоблайди Беҳбудий. Бу асли жадидчилик ҳаракатининг бутун маърифий ва сиёсий востидан келиб чиқарди. Шу ерда бир фикрни изоҳлаш жоиз: аслигина мутахассислар, айниқса ёшлар ўртасида — жадидчилик ҳаракати фақат маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш билан чекланди, деганлар бор. Бу тўғри эмас. Жадидчилик асос-эътибори билан — жуда катта сиёсий мақсадни олдига қўйган ва тарик сиёсий оқим сифатида ижтимоий тузумни, демократик заминда ўзгартриш муаммосини кун тартибига чиқарган. Фақат унинг ислохотлар йўли билан, халқ оммаси онгига маърифат ёрда-ми билан ўстириш воситасида амалга оширишни кўзлаган эди. Чунини жадидчилик етакчилари 1905, 1914, 1917 йиллардаги уруш ва иқтилобларни бошдан кечирган, большевикларнинг ҳаётини ин-килобий йўл билан ўзгартриш борасидаги ишлари ишоният бо-нингга не-не кулфатлар солганини чуқур тушунганлар. Жадидчи-лик асли мустамаккачиликка қарши миллий мустақилликка эри-шини ривожланган мамлакатларга ҳар жиҳатдан тенглашиб олиши билан таъмин этилишини идрок этдилар. Бу мулоҳазани Беҳбудий шундай изоҳлайди: «...Колониал (мустамаклат) қонда-си ила бизни идора этарларки, бунга ўз ихтилофларимиз сабаб бўлур. Мана шуларнинг чораси шулким ёшлар тезлик ва бетма-бетликни қўйиб фанний ила иш қилсунлар. Мен ҳам тезлик та-рифдори эдим. Аммо, на чора, бу фикрнинг тарафдори оз. Бас, ҳаётда кетишдан бошқа илож йўқ. Катталаримиз ва муаллим-ларимизга ҳам арз қилурмиким, ёшлардан нафрат қилмай, аларнинг хизматидан маҳрум эттирмасунлар. Ёшлар истайдурлар-ки, миллатга ва халқ оммата хизмат этсалар. Аларнинг айби шул-ким, ичлари тор. Олдимизда иш кўп. Бошқа халқлар ҳар дақиқа тараққий этмоқладурлар. Такрор арз қилурмиким, ёш ва катталар бир бўлиб ишламоқ керак...»

1910-йилларда Туркия, Эрон сингари Шарқ мамлакатларида кучайиб кетган демократик ҳаракатлар таъсирида Туркистонда ҳам жадидчилик ҳаракати ташкилий тусга кирган. Айни шундай вақитда Беҳбудий миллий мустақилликка эришувнинг йўл-йў-риқлари ҳақида мақолалар ёзиб матбуотларда чиқиб туради, ўз ишларини халқ оммаси қалбига сингдириш учун бор имконият-

лари билан курашади. Агар халқ оммаси онини кўтармасек, не хуррият, не мухториятга эришолмаймиз деган фикрни чуқур изоҳлайди. Бу борада у дунё миқёсида рўй берётган воқеа ҳақиқатлар, ер юзиде етакчилик қилаётган сиёсатни ўз ватанига нур сатмоқда бўлган таъсирини фалсафий таҳлил қилади. Уларнинг тегишли хулоса чиқариши ва шунга қараб иш олиб бориш масалаларини аниқ тасаввур этган ҳолда ўз мулоҳазаларини баён қилади. «...Бу неъматлар (мустақиллик, хуррият, яна бошқа эриш-ликлар кўзда тутилади—А.А.) ҳар бир халқни ҳозирлигига етараб беришдур. Тўғриси, ҳар миллатнинг ўзини мўжожид на мувоҳидасин ила бу неъматларга мойил бўлур. Халқимизнинг ҳозирги иштилофи мени дилхун этар, маънос этар. Бошқа миллатлар иштилофи ила яшаганда биз бир-биримиз ила душманликда турсек, кой бизнинг ҳолимизга...» («Улуг Туркистон» газ. 1917 й. 12 июнь).

Биз юқоридаги саҳифаларда Исмоилбек билан Бехбудий ўр тасидаги яқдиллик ўзаро ҳамфикрлик ҳақида бир қадар хабар бериб ўтдик. Бу асли — Туркистон жадиличлик ҳаракатида жумла катта аҳамият касб этади. Бехбудий Исмоилбек билан ҳар бир учрашувлари, суҳбатлари ҳақидаги таассуротларини гоёт тўқдан-тўқдан, ўта мамнуният на унга нисбатан катта хурмат билан ҳар бир қилади. Бехбудий «Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат» сарлавҳали бир мақоласида ёзди: «...Исмоилбек ҳазратлари хужрада мана та Русиядан, Туркистондан, умумий олами исломдан, дунёдан сўйлайдилар; Мусулмонларнинг кундан-кун тараққий этишини сўйлаб, хурсанд бўлурлар. Яна дерларки, «Маҳмудхўжа энди сиз сўйланг... Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона худоса ҳар биридан сўйлайман: «Оллога шукур, ҳукумат мактабларининг туркистонли қардошлар бола бермакка бошладилар». «Букуи ички жариде бир мақаллангиз бор. Мактабларинингизда бир оғ та рақийда... Рус маданиятидан чўчмангиз. Оҳ, билмам, шу Бухоро ва ўлур?» дерлар. («Ойна», 1914 й. 19-с. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 й. 21 май.)

Бехбудийнинг таъкидлашича, Исмоилбек билан бўлган ушбу суҳбат етти соат давом этган. Бехбудий бу учрашувда устозига гоёт иззаат-хурмат паҳор этади. Ўртада замоннинг энг долзарб муаммолари муҳокама қилинади, икки буюк сиймо ҳамшира бир хил дунёқараш билан бир-бирларини тўлдирдилар, фикр-мулоҳазаларидан мамнун бўладилар, суҳбатларига тўймайдилар... Суҳбат қайси масала устида бўлмасин, ҳамшира унда бош маъна — мустамлакачилик зулмидан озод бўлиш, миллий мустақилликка эришиш, бунинг учун мусулмон олами маънавий дунёсини равожлантириш, шу билан уларга ўзалигини танитиш ва олий маъсад учун курашга далават этишдан иборат эди. Мазкур учрашув Бехбудийнинг Миср, Шом, араб, ўлкаларига кетагуриб, Истамбулда тўхтаган ва у ердаги соя-салқин бир богда сайр қилиб юрган чоғида тасолифган рўй берган эди...

Биз икки буюк сиймо учрашуви ҳақидаги маълумотни нега келтирамиз? Бунинг ҳозирги аҳамияти нимадан иборат? Бундан

муаммоларга жавоб шуки, XX аср уйғониб даври етакчилари на-зор олий мақсадлар билан яшаганларидан ибрат оламиз. Ик-кинчидан, жадиличлик ҳаракатининг икки раҳбарлари ўртасида-да иқдидлик, ҳамфикрлик, бир-бирларига нисбатан ўта юксак хурмат ва эҳтиром фақат бугун эмас, балки ҳамма давр вақти-ю, катталарига намуна бўлиб қолади; бугунга эмас, буюк оқоладаримиз ҳаётидаги ҳар бир муҳим воқеа-ҳодиса миллий қо-ғондан чиқиб, аллақачон умуминсоний қадриятларга ҳам айла-ниб кетганидан фахрланамиз... Энди худди шу нуқтан назардан Бехбудийнинг Исмоилбек билан Истамбул боғидаги учрашуви ҳақидаги ўз таъсуротидан бир мисол келтирамиз;

«...Устод ҳазратларини Истамбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч ҳайимга ўтмогон эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратла-рининг танҳо етти соат суҳбатларидан шу қадар файз топиб мам-нун қолдимки, айтган ила адо эта олмайман. Ва ул суҳбатнинг маънави асло мендан кетмайду. Кошки, эртаси Шомга кетмай, устод ҳазратлари ила зиёдрок суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди юмилни энди қўлдан бердик... (Исмоилбек вафоти ҳақида гап ютади, А. А.). Балки уйқуларда, ҳайларда, ул зоти сугудаси-фотни руҳи ила суҳбат этармиз...» (Сугудасифат — фазилатлари маъносиде). Бехбудий ўз устозига гоёт буюк иззаат-иқром билди-риб баган хотирасини мана бу шеърый сатрлар билан яқунлайди:

Он айш гузашта,

Кн дигар бор нагардад.

Вай рафт эн дасту

На равод ҳеч эн ёдам.

Маъмуни:

У айш ўтди.

Энди қайтиб келмагай.

У қўлдан кетди-ю,

Алло ёддан кетмагай.

Бехбудий билан Исмоилбек ўрталаридаги дунёқарашнинг муштараклиги улар ўртасидаги дўстлик муносабатларининг неги-зини ташкил этади. Айниқса туркий халқлар ва уларнинг бошқа барча миллатга хос халқ ва мамлакатлар билан дўстона алоқалар-ни ўрнатиш миллий мустақилликка эришиш учун олиб борила-ётган курашларнинг муваффақиятини таъминлашини яқдил бў-либ иштилошдан ҳам иборат эди...

Истиқлол муносабати билан миллий қадриятларимизни тик-лаш, ҳақида гап кетар экан, ҳамшира бир бош нуқта эътиборимиз юзорида туради, яъни аждоларимиз маънавий меросининг бу-ғунги аҳамияти ҳақида ўйлаймиз. Ҳозирги тараққиётимизда улар боғи қандай ёрдам бериши мумкинлиги йўлида изланамиз... Ма-на шу мулоҳаза устида ўйлаганда ҳар сафар янги-янги фикрлар пайдо бўлади, кун тартибига ўта мураккаб муаммолар чиқиб тура-ди... Ўз даври воқеалари моҳиятига кириб илаётган ҳар бир онгли

ин ўққа, бўйинларин дор орқонларина қурбон этдилар. Мингларча гуноҳсиз мазлум ва мазлумалар ўзларининг маъсум қонлари ила ер юзини долазор этдилар... Хурриятчиларни тутмоқ, қамamoқ, осmoқ, кесmoқ ҳозиргача давом этди. Хукуматга қаршилик тухмат ила зиндонларга солинган мингларча мусулмонларнинг судлари ҳануз тамом бўлмаган, воқеанин судларининг ололатсиз хукмлари ила осилган шахидларнинг бадаллари ҳануз чурулмаган эдики, жанoб Ҳақ бу зулм ва истибодчиларнинг амриларидан тортиб маъмурларигача, шоҳлардан тортув қоронувларигача ер бирла яқсон қилди...» («Еш ленинчи», 28.VIII.91). Энди Бехбудиий ҳазратларининг худди ўша — 1917 йил июнь ойида «Улуғ Туркистон» газетасида эълон қилинган «Баёни ҳақиқат сарлавҳали мақола»ни кўздан кечирсак Мунавварқори билан нақадар ҳамфикр бўлганлиқларини дарҳол аниқлаб оламиз. Бехбудиий мақолага мутлақ ҳақиқат маъносини беради. Мана унда нималар дейлади: «Билмоқ керакки, ҳақ олинур, берилмайдур. Ҳар бир миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз мусулмонлар, хусусан, Туркистон мусулмонлари...» қалбига ўз хуқуқларини курашиб олишлари лозимлиги, бунинг учун иттифоқ бўлиб ҳаракат қилиш зарурлиги ўқдирилади. Ҳар икки буювсиймо миллий мустақиллик учун кураш ҳақидаги муштарак қарашларини айни октябр тўнтариши амалга оширилаётган кунларда майдонга ташлангани билан ҳам алоҳида аҳамиятлилар. Демак буюк аждодаларимиз октябр тўнтариши Туркистонга ҳеч қандай ижобий самара бермаслигини ўша йиллардаёқ пайқатганлар деб ҳисоблаш мумкин. Айниқса, Бехбудиий билан Мунавварқори дунёқарашларида шундай эди деган хулосага келиш учун ҳамма асослар бор. Инқилобдан кейинги бутун тарихимиз уларнинг қароматларини тасдиқлади. «Бу фикр-мулоҳазалар бутун жадиждчилик ҳаракатининг бош ғоясини ҳам ифода этади. Шундан кейин жадиждчилик дунёқарашлари, тарихан чекланган эди» қабилдаги фикрларга қўшилиб бўлмайди... Қўриниб турибдими, Бехбудиий ва Мунавварқори енгари хурриятпарварларимиз октябр тўнтариши даврида чор мустамлакачилигидан қутилиб олиб, теъда мустақил, демократик бир жумҳурият барпо этиш ниётида бўлганлар. Уларнинг барча маърифатпарварлик фаолиятлари миллий озодлик, миллий мустақиллик учун фасл курашга даъват этиш ғоялари билан уйғунлашиб кетади. Демак, иккинчимоий тузумни ўзгартришдек ғоят катта сиёсий ҳаракат даражасида фаолият кўрсатадилар. Жадиждларнинг илм-маърифат, фантехника ривожлантириш, тараққий этган барча мамлакатлар билан иқтисодий, маданий алоқалар ўрнатиб, хурофотга қарши кураш каби барча ҳагги-ҳаракаглари заминда — МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛга эришмоқ ғояси сар асос бўлиб ётади...

Бехбудиий ўз мақсад ва ғояларини аниқ эттирган талай илмий-назарий мақолалар, китоблар ёзиш билан чокланмай, асримизнинг 10-йилларида Туркистон театрларида кенг тарқалиб, минг-

лаб томошабинларни мафтун этган «Падарқуш» драмасида ҳам оғирнинг катта муаммоларини саҳнада жонлантириб кўрсатди. Бу асарда кўтарилган ғоялар кейинчалик кўпгина ёзувчиларнинг асарларида турлича бадиий шаклда, ўзларига хос услубда давом этирилди. Йўмладан, Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз кувё» драмаси, «Миллатимга», «Аҳволимиз», «Тўй» сингари шеърлари, «Жувонбоз» ҳикояси, Ҳамзавинг «Янги саодат» ҳикояси, яна бир қатор маърифатпарварликни тарғиб этувчи асарлар «Падарқуш»дан кейин пайдо бўлди, уларда кўтарилган муаммолар ва уларнинг ечими мазкур асарлар ўртасидаги муштаракликни тайин этган деса бўлади. Тилга олиб ўтган асарлар-ку, 10-йилларда яратилган. Ҳатто Фигратнинг 20-йиллар давомида ёзган — «Бе-ини», «Форс шоири — Умар Ҳайём», «Шайтоннинг тангрига исён» каби асарларида ҳам унга Ҳамоҳанг ғоявий мулдарижалар олом эттирилди...

«Падарқуш» драмасида Бехбудиий 10-йилларда аҳолининг барча табақалари қалбига тегишли долзарб мавзуга қўл уради. Илм-овалли, жоҳиллик орқасида келиб чиқадиган фожиаларни бир содогоар оиласи тақдирини кўрсатди. Бола тарбияси ҳар бир ота-она ва бутун оиланинг диққат марказида бўлмоғи керак, жамиятнинг келажаги, бутун тараққиёти ҳам шунга боғлиқ деган бош ғояни ифода этиш билан мазкур асар жамоатчилик эътиборини кенг кўламда жазиб эгди.

Муаллиф болаларнинг таълим-тарбияси аввало ота-оналарга боғлиқ, ёшларнинг келажаги учун масъулиятни ҳар бир оиланинг бошлиғи ўз зиммасига олиши лозим деган масалани кун тартибига қўйди. Асарнинг тўб иезида бундан ҳам кенгроқ кўламли фикр-мулоҳазалар кўтарилди. Инсонларнинг маънавий кўнисиини бойитиш уларда ватан, миллат, маданият, ўз халқи, ватанияти истиқболни ҳақида ғамхўрлик қилиш ёшлитидан бошланади қаблида мулоҳаза баён қилинади. Маълумки, мазкур фикр-мулоҳазалар ҳеч қачон эскирмайди, шу сабабли бизнинг ҳозирги ҳаётимизда кун тартибига чиқаётган муаммолар билан Ҳамоҳангдир. Бошқача қилиб айтганда, инсон фақат еб-ичиш, бой бўлиш тўғрисида ўйлаш билан олга кетолмайди, унда маънавий қиёфа ривожланиши лозим, бундай олийжаноб фазилат илм-маърифатни эъғаллаш, фан-техникани ривожлантириш билан қўлга киритилиши мумкин. Бундай сифатлар инсонда онгни ўстиради, уни жоҳилликдан қутқаради, жамият тараққиётига хизмат қилишига чорлайди. Инсониятни фожиаларга олиб борадиган воқеалар кўп — улар орасида энг хавфлиси қолоқлик, жоҳиллик, ун-дон келиб чиқадиган узокни кура битмаслик деган ғояларни ифода этиш жадиждчилик ва улар адабиётининг бош йўналишидан иборат эди, Бехбудиий шу йўлдан борди.

Бехбудиий ўз асарини «Падарқуш ёхуд ўқимган боланинг ҳоли», (Туркистон маънавияти олинган ибратнома. 3 парда 4 манораи, миллий биринчи фојина) деб атади. 1913 йилда чоп этилган. Аммо «Падарқуш»да кўтарилган муаммолар бунинг ўзи

билан чекланмайди, юқориде санаб ўтилган масалаларнинг охирига натижаси миллий мустақиллик учун кураш, мустамлақачиликнинг киндикдорларини фожия билан мантқиқий бола фақат бола тарбиясида кўтариш билан чекланмайди, асарнинг 10-йилларидаги тарихий шароит, аҳоли турли табақда киллари ҳаёти, турмуш тарзи, характерлари ўз ифодасини топади. Уша даврда Туркистонда яшаётган турли миллат вакиллари уларнинг маҳаллий аҳоли ҳаётига кўрсатаётган таъсирини тоғдун диний тасвири саҳнадаги жонданиши томошабинлар эътиборини кўпроқ жалб этади...

Асарда иштирок этадиган Бой, унинг ўғли Тошмурод янги фикрли шахс — Домулла, безори болалар — Давлат, Нор, Ури хотин — Лиза, майхона хўжайини армани — Артуң, Пригудф, иш гича маданий қиёфадаги Зиёли, Бойнинг қотили — Тангрикум ва бошқалар ҳаёти-фаолиятида муаллиф мавжуд тарихий воқеаларда Туркистон ўлкасида рўй бераётган фожиялар, уларнинг турли сабабларини очишга ҳаракат қилади, бинобарин, бу асар жадид қарамликнинг олий мақсади бўлиши истисқолга эришмоқ. Мустамлақачилик иллатларини очиб асар мазмунига юритилган лан сингдирилган — асл мавзу гўё фақат бола тарбиясининг ушдай кўринади сирдан...

Воқеа Бой билан унинг ўғли Тошмурод (ота-бола) ўртасидаги оддий бир мулоқотдан бошланади. Томошабин бу манзарага биринчи дуч келишида онладаги табиий бир ҳолат сифатида рўй Кўзга шунчаки бир енгил-елши гап тарзида кўринган мажкур мулоқот тағди жуда катта фожиялар ётганини дарров пайқаб олин қийин...

Бой Домулла билан меҳмонхонада ўтирганда Тошмурод деб дурустан кириб салом йўқ, алик йўқ, «Томошага бораман, пул беринг!» деб мурожаат қилади. Бой ўғлига пул бериб, бармақу-роқ келишини тайинлайди, кимлар билан бораётганини сўрай, «ёмон жойларга» бормаслигини ҳам таъкидлаб қўяди. Тошмурод пулни олаётин, отасига таъбеҳ беради — «Хайр, хайр, ҳов, пул гапирасиз-да!» деб чиқиб кетади. Бу муомаладан Домулла таъби хиралашади. Ота-бола ўртасидаги бундай муомала ҳар иккисига ҳам маърифатсизликдан, жоҳилликдан келиб чиққан деб билади. Домулла ниҳоят, Бойдан ўғли қайси мактабда ўқийшини сўрайди. Шу биринча саволга олинган жавоб мустамлақа Туркистондаги савдо-соғиқ билан шуғулланаётган табақа вакилларининг ҳаёти да рўй бераётган аҳвол-руҳиятни очиб кўрсатади. Домулла Тошмуроддай бойвачанинг бу қадар беодоб, беандиша қилиб ўқиб таётган таълим-тарбия масанани билмоқчи эди. Афсуски, аҳоли Домулла ўйлаганидан кўра ҳам баттарроқ бўлиб чиқди. Тошмурод каттагина йигит бўлиб қолган, биронта мактабда ўқимабди, отаси ўқитмоқчи ҳам эмас экан. Боланинг отаси Бой савдогарчи-

лик қилади. Аммо саводсиз. Узоқини кўриш отти ухлаб тушига бермайди. Ҳозирча оз-моз пул топиб кунини кўриб турибди; эртанга нима бўлишини билмайди, ўйлашга ақли ҳам етмайди. Илм-сон, билимсиз, жоҳил Бой ўғлидан ҳам баттар дағал, кўпол, маънавийсиз, маънавияти пул кимса. Замонада кун тартибига кўраётган муаммолардан биронтаси билан иши йўқ, пайқолмайди, дунё миқёсидаги воқеалардан эса, батамом мажкур бир гумроҳ. Узининг аҳоли шу бўлгандан кейин Бой бола тарбиясига, амоната талабларига жавоб беришини қайқдан билади? Мана, янги фикрли Домуллани ташвишга солган, ўйга толдирган, қалбини ўртаб, кўзларидан алам ёшларини оқизган фикр-мулоҳазалар мулар эди. Бундай кетинида Туркистон бойларига, оддий фуқароларининг мустамлақачиларга оёқости бўлиб, ҳатто миллат сифатида йўқолиб кетшини хавфидан ташвишга боғайтган жадидчилик зиёлилари Бой ва унинг оиласи тақдирига бефарқ қарай олмадилар. Домулла мажкур аянчи аҳволга ўз муносабатларини билдирди, Бехўудийнинг асли мақсадларини ифода этади. Илгор вакиллари фикрича, Туркистон бойлари-ю барча табақа фуқаролари аввало, ўзлари илм-маърифатга эга бўлишлари, маданият ва тараққиётга хурмат билан қарашлари, ниҳоят ўзларидан кейин эса, болалари уларнинг ишларини, савдо-тижорат фаолиятларини давом эттиришига эмас, унинг замона талабларига жавоб берадиган даражада янада юқори тоғоналарга кўтаришига қодир бўлишлари керак. Ҳар бир ишни тараққий эттириш ҳақида ўйлашлари ва шунга эришишлари лозим. Шундай шахс бўлиб етишмоқнинг бош омилли — илм, таълим, дунё кўриш, ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан ўрганиш ва улар билан тенгликка интилиш, рақобатларга дош бериш ва ҳоказо...

Кўпдан маълумки, аксари бой оилаларда туғилган болалар орто, тантин, бирон ўқишга, ишга, ҳунарга тоқати йўқ, ёилари тула пул, оталари пулини созуриб, айш-ишрат қилиб юришади. Онлада ҳамма тўқ, егани олдида, емагани кетиде, яхши кишинани, ресторанларда ичиб кайфини суради. Ота пул топади, она ишириб-куйдириб туради, боланинг ҳеч қандай ахтиёжи йўқ... Аммо боланинг қарларда, қандай юргани, таълим-тарбияси билан ҳеч қим шуғулланмайди. Бундай оила болалари ва бутун онда оқибат натижада ҳалокатга учраши Бехўудий ва бутун жаҳонларни изтиробга соларди. «Падаркуш»да бу масалалар жуда кескин қўйилади. Тошмурод ўз ота-онаси айбларини билан отасини уларидан боради. Бунга отасининг ўзи айбдор эди... У пул топишдан бошқа бирон нарсани ўйлашга қодир эмас, қодир бўлишини ҳам истамасди. Ана шу табиати ўз бошини еди... Мана Бойнинг табиати «...Мени саводим йўқ бовужуд шу шаҳримизнинг катта бойларидандурман» («Ш. Ют.» 89. 7.151-б.) «Бой ўзини яна жуда билимдон ҳисоблаб, «Ҳар ишни билурман» деб кўради. Ужар, жоҳил Бой чала-чула савдогарчилик билан бундан бундан кун кўриш қийинлиги, у замонлар ўтиб кетгани ҳақиқати гап-сўзга қулоқ солишни ҳам истамайди. Одоб, андиша деган нарсалар

«Бойнинг ўзига йўқ, боласида қайдан бўларди деган мазмун бўлиб туради. Домулла ва Зиёли айти замонда рўй бераётган янгиликлар, жаҳон миқёсидаги аҳволлар, ўзгарिशлар, фан-техника тараққиёти, янги пайдо бўлаётган санат корхоналари тўлай муаммолар тўғрисида ҳар қанча жон куйдириб гапирганини билан Бойга заррача таъсир этмайди. Бой билимсиз, маънари фатсални туфайли жоҳил, онгсиз бўлганидан зиёллар табии сени ҳурматини ҳам билмайди. Зиёллар аслида худди шу Бой ва унинг оиласи, бола-чақалари, ери-мулки, бойлигини сўзлаб қолши ҳақида, мустамлакачиларга ем бўлиб кетишдан қўқариб қолши ҳақида ғамхўрлик қилаётганларини Бой асло тушунмас, тушунини ҳам истамасди. Чунки у жоҳил, қоқоқ одам Модомики, ўзи шу қадар тарбиясиз бўлган ота-оналар болаларини тарбия қилишни қайдан биларди?! Асарда барча болаларни таълим-тарбия беришда биринчи масъулият ота-оналар зиммасига тушмаганига асосий урғу бериладики, бу муаммони ҳозир ҳам худди шундай деб ҳисоблаш мумкин. Беҳудий таълим-тарбиянинг ёшлар ўргасида бузилиб кетишига оилалар сабаб бўлаётганини томошабини қалбига чуқурроқ синдириш учун Туркистон бойларидан бирини тандаб, унинг ўзига хос хусусиятларини Бой деб номланган персонажга жамлаб кўрсатади. Унга «Бой» деб от қўйиши ҳам анча ўйлаб топилган. Беҳудий аслида Туркистоннинг барча аҳолисини бой-бадавлат қилиш йўллариини билмайди. Оммавий равишда фаровонликка эришмоқ учун эса, оилаларнинг маънавий дунёсини оммавий равишда кўтариш керак, зеро шундагина моддий бойлигини ҳам кўтариш имконини туғилади. Беҳудий таълим қилиб кўрсатган Бойлар, уларнинг оилаларидаги аҳвол ҳозир ҳам рўй бераётган айрим «ясам» бой ва бойваччалар» қиёфасини эслатиб турмайдами? Эслатилади «Надаркуш»даги Бойнинг дунёқарашини — қиёфасига жуда монотушади. Мана унинг хаёлига келадиган фикр-мулоҳазалар: «Мени хаёлимга дунёнинг сабаби, исзати-бойлик. Охирагга бўлса, худонинг қилган тақдирини бўлур. Чунончи, биз кўрамазмики, одамлар бойни муллодан зиёда исзат қиладурлар. Хусусан, мана бизлар кўнайди. Катта бойлар член бўлур, ҳар ким членларни исзат қилур... Ҳатто мусулмонлар нари турун, ўрус ва арманлар-да исзат қилур.» (Ушна ойнома, ўшна бет.)

Бой зиёли Домуланинг бола тарбияси, уни ўқитиш ҳақидаги сўзларига эътибор бериш у ёқда турсини, гапини бўлиб, ҳатто ўзини ҳақорат қилиб чиқариб юборади. Бой давлатига маҳкам бўлиб, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, жамият, тузум, фуқаролар тақдирини, ватан-миллатнинг келажатини деган тушунчалардан батамом маҳрум бўлиб қолган. На ўз фойдаси, на оиласи келажатини ҳақидаги гапларнинг маъносини англайди. Томошабини Бойнинг гап-сўзларини ҳатти-ҳаратларидан нафратланиди, изтироб қадади. Бой зиёлларнинг бирон фаолиятини ёқтирмайди: «Ай До мулла! — дейди ниҳоят газабланиб Бой, — Сиз менга таҳқиқчи мис? Ўғил меники, сизга нима? Ўқитганини бери сиз, емоққа по-

нингга йўқ, бу ҳолингиз ила менга исихат қилурсиз. Ҳайрулло! Моҳмонхонани қуфла, уйқум келди...»

Домулла Бойнинг олдидан ниҳоятда ранжиб чиқиб кетаётган ва ёшлар тарбиясига онд фикр-мулоҳазаларини шундай изоҳлайди: «Ўқимок ва мулло бўлмоқ учун пул керак, бадавлатларимизнинг холи бул, бас, бу кетиш ила мавзабиллоҳ дунё ва охирагга исиво бўлурмиз, ўқимоқ барча мусулмонга, эркак ва хотин бўлурини фарз эди. У қайда қолди?! Оҳ, вой бизни ҳолимизга... Бой мен сизга амри маъруф этдим ва менга шарият бўйича лозим бўлган ишни бўйнимдан соқит қилдим. Иншооллоҳ, мўйлаб чиқариб алифини таёқ демайтурган ўглингиз холини кўрармиз ва ҳам ўқитмаганингиз учун гуноҳқор бўлурсиз!»

Беҳудий бутун Туркистон аҳолисини ғафлатдан уйғотишга бор куч-қобилиятини билан интилгани бу асарда аиниқса жўш уриб туради. Унинг бошқа барча асарлари-ю, фаолиятида ҳам етакчи фикр бўлиб қолади. Зотан, миллатни қарамлидан, ҳалоқатдан кўтариш учун йўл ахтарарди — ягона йўл тараққий этиш, ҳар томонлама ривожланиш деб биларди. Бой сингари катталарда кўринган нуқсонлар — уларнинг болаларига ҳам ўтиши табиий ва бу иш Беҳудий на бутун жадидларни ташвишга соларди. Бу ниҳатдан асардаги Зиёли образи ҳам эътиборни тортади. Персонажга — Зиёли деб ном қўйлади. У Домуллага нисбатан ҳам каторроқ мулоҳазаларни баён қилади. Зиёли оврупоча кийинган, таълим олган, унинг ташқи қиёфаси, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари янада янгича, замонавий руҳда. Зиёли Домуланинг айтганларини тўлдиради, давом эттиради... Шариатда таъкилланган наам-маърифатга онд ақидаларини ҳам, ҳозирги дунё миқёсида ривожланиб бораётган фан-техника, маданий-маънавий тараққиёт ҳақидаги маълумотларини ҳам анчагина чуқурроқ баён қилишга интилади. Унинг гаплари ҳам Бойга заррача таъсир этмайди. Пулдан бошқани кўзи кўрмайдиган, кулоғи эшитмайдиган бу гўмроҳ — Бой унга ҳам ҳурматсизлик қилади. Лекин Зиёли уш маданияти, одобни доирасида, сабр-тоқат билан Бойга гап ўқитиришга ҳаракат қилади... «Олимий замона бўлмоқ учун, — дейди Зиёли, — болаларни аввало мусулмон хат ва саводини чиқариб, маърурати динни ва ўз миллатини тилини билдургондан сўнгра ҳукуматимизни низомли мактабларини ўқиб тамом қилгонларидан таназила ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилгонларидан сўнгра Петербург, Москва дорилфунунларига юбориб, докторлик, магистрлик, судьялик, илми санат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир. Россия ватанина ва давлатини билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат миссалларига кирмоқ лозим. Токи маишат эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ваган ва миллати исломга хизмат қилинса: ва подшоҳлик мансабларига наф кириб мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Россияга шерик бўлинса, ҳаттоки шул тариқа ўқутган мусулмон болаларини Фарангистон, Амрико ва Истамбул

дорулфунуларига тўғри эриб, учун юбормоқ керакдур...» (152—153 бетлар).

Зиёли мулоҳазаларини Беҳбудий ва бутун жадидчилик ҳаракатида миллий илм, урф-адатларни қарашларини тўла ақс эттиради. Бундан кейин дунё ҳақиқатларга биринчи навбатда эътибор берилади, шу билан чор — Россиядаги илмларни, маданиятни эгаллашиб, қарам халқларни сиёсий подшоҳлиги олдига мавқега кўтариб эришмоқ фикри олган мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилишга тавон, миллий қадрият суръатлари билан қилишга қўллардан республикаларни қўладики, бу ҳам ҳеч қачон эскирмайдими-тарбияси соҳасида амалда тадбирларимиз билан нақадар ҳолати ҳанглигини пайқаб олдига тадбирларимиз билан нақадар ҳолати бу мулоҳазаларини эътибор қийин эмас. Зиёли жон куйдириб уш аллақачон ухлаб хурқатан қилаётганда Бой, тўқим табиат Бой «Надаркуш» драм ақс отаётган эди...

Мустақилликнинг олдига воқеалар кўлама ҳали булар билан ли ва айниқса ёшлар ақалчилик сиёсати тўғрисида маҳаллий аҳоли умуман маънавий буюртмасида ичкиликбозлик, фоҳишабозлик, манзараларга ҳам қаршилик тарқала бошлаганини кўрсатадиган раийнинг «Жувонобоз» га ўрин берилади. Бу гоё Абдулла Қодир бор. Ҳаётдаги шундай ҳикоятлар, Ойбекнинг «Қўтлуғ қон»да ҳам диний асарда таъкидланган воқеа-ҳодисаларни бирон мақола ёзиб дарров гайри миллатлик кўзқараш билан ифода этган муаллифини қалиқ ва жўн ишлар арга қарши киши тарзида баҳолаш энг қўбий ҳаётида рўй берган. Етмиш йиллик қизил империя энг қўбий йўл билан амалга оширилган, энг катта фожиа — худди мана шундай галари босилиб, буюртмадан, «миллатчи», «халқ душмани» тав изохуни шунинг учун, «ақдоғларимиз қириб ташланган. Биз бу ҳар бир миллат ва халқ ҳақда яхши одат ва яхши одамлар билан бирга ҳаммаша ёмонлик ҳақида яхши одат ва яхши одамлар билан ёки ҳаромхўрлик ташқил қилиш ўша киши мансуб бўлган бутун ракатининг етакчилар қоралаш деган сўз эмас, жадидчилик ҳа Абдулла Қодирий ва Х. айниқса, Беҳбудий, Исмонилбек, Фитрат, қилган бўлса, арман еҳбудийлар бу ҳолатни чуқур идрок этган қилган бўлса, арман еҳбудийлар бу ҳолатни чуқур идрок этган ҳона-ишвоҳоналарни қилмаётганга мансуб — Артур образида маънавийликни тарқатаётган. 1. Ушбу очиб пул топиш учун ичкиликбозлик миллатга мансуб ёшларча образида буюқ ўриси аёллари маҳаллий кўнайтираётган салбонини «йўлдан уриб, маънавий фоҳишаларини ички товламачи ёшлар қизиларини қаттиқ фош этади. Мансур либ олишади... Маншаниқ таъналар билан, бор-йўқларини шиммурод бозори ўртоқларига, ичкиликбозликка пул топиш учун Тошлон-тороғ қилади. Ҳаётини бундан отасини ўлдириб, бойлигини та Лиза ва Артурларга сўзма утирлик мол ва пулларини ишвоҳонага пул ишлайди, кўплаб арфайди... Артур Лизани ёшларга қўлиб зага эргатиб жиноятчи маҳаллий аҳоли йиғитлари Артур ва Лиза кўл уради, хароб бўлади ва ҳоказо... Му

сўмон болаларининг бу хилда йўлдан чиқиб, тарбияси бузилиб қотайтгани Беҳбудий ҳам ота-оналарга, ҳам мустамлакачиларга алоқадор қилиб кўрсатади, муаллим бундай фожиаларга беради, қарай олмас, қаттиқ изтироб чекади... Беҳбудий маъмур манапарани жонлантириб кўрсатади: бир тўда ёшлар Бойнинг ўғли Тошмурод, ўртоқлари — Тангриқул, Давлат, Нор пивохонда ичкиликбозлик қилиб ўтиришарди, кайфлари тарақ. Қадаҳ кўтариб, оталаридан «боди кириб, шоди чиқади». Маст-алас ҳолда ҳеч қондан тап тортмай кўнгилларига келган бемаъни, бепарда гапларини бемалол айтишаверади. Шу вақт ҳаммасининг ёдига Лиза тушиб қолади. «Оҳ, Лизахон қайдасан?!» деб бақиряшади. Тошмуродни мақташиб унинг саломатлигига кетма-кет ичишади. Унинг асама муомала қилиб, «Бойвачча, бойвачча» деб Тошмуродни баатар гердайтириб юборишади. Воқеалардан маълум бўлишига, бу бўз болалар Лизахон билан илгари ҳам кўп марта учрашиб, уни яхши билишади, ҳар гал кайф-сафода уни йўқлаб туришарди. Бунинг доним Артур ташкил қилади. Артур болаларга кўпроқ кўриб туриб, йўқлашлари билан Лизахонни дуч келтиради, қўшмачилик қилади. Ёшлар тарбияси бузилаётгани на Артур ва на Лизани заррача қизиқтирмайди. Уларга пул келиб турса бўлади. Кайф ошгач, йиғитлар Артурни чақириб Лизани келтиришини сўрашди. Артур катта пул талаб қилади. Бўлмаса Лиза келмасинини айтган. Йиғитлар ҳаммалари ёшларини қалаб бор пулларини тўплаб кўришса, Артур ва Лиза талаб қилган миқдорга етмайди. Бу вазиятдан чиқини учун уеирлик қилишга қарор беришади. Бозори, ичкиликбоз Нор, Давлат, Тангриқуллар маслаҳатлашиб, Бойнинг ўғли Тошмуродни ишга солишади. Унинг отасини бойлигини ҳаммалари билишарди. Бойнинг пулларини утирлашда Тошмурод бошчилик қилишини уқдиришади. Ниҳоят бечаси Тошмурод ўз уйига ўртоқларини бошлаб бориб, отасининг бойлигини босиб олишади. Тангриқул Бойга пичоқ уриб ўлдираркан, Тошмурод ўртоқлари билан яна ҳалиги пивохонга бориб ҳеч нарса кўрмагандай машаат қилинаверади. Энди Лиза ҳам келгани, унга, Артурга айтган пулларини бериб яна ичкиликбозликни боғом эттиришади... Шу вазиятда уларнинг қилмишлари ошқор бўлиб, полициячилар йиғитларни қўлга олади, Лиза қоцади, Артур пул ишлайверади ва ҳоказо...

Асарда Беҳбудий чор Россияси Туркистонга нималар олиб келганини ва ичкиликбозлик, фоҳишабозлик маҳаллий аҳоли уртасида қандай фожиаларга олиб келганини кўрсатишга ҳам алоҳида аҳамият беради. Томоша охирида Зиёли нималар деганига яна бир эътибор берайлик: «...Агарда булар ичкилик ичмасан эди, дунё ва охирагда ал абад азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда Бойни ўлдирган ва бу йиғитларни азоби абадийга тиритвор қилган бенимликдир...»

Беҳбудий жамият тараққиёти ҳақида қандай муаммоларни кўтариб чиқмасин, ҳаммасида туб асос қилиб оила (ота-она) билан мактаб ўртасида яхши алоқани йўлга қўйиш ёшлар таълим-

тарбиясининг негизи деб билади. Бусиз бола тарбиясини кўнгал дагидек ривожлантириб бўлмасди. Мазкур муаммо ҳамон кун тартибда турган энг долзарб масала эканлиги билан ҳам ўз қисми маъини сақлаб қолади. Истиқлолимизни мустаҳкамлаш борасидаги курашларимизда биз бу масалани ҳамisha диққат марказида сақлаб тураемиз. Ешларимизни буюк аждодаларимиздан қолган маънавий мерос, энг илгор миллий анъаналаримиз замонада, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш бундан кейин ҳам биринчи даражали масалалардан бўлиб қолади, бундан ҳал этинида Бехбўдий ва унинг сафдошлари маънавий меросни бизга кўмак беради.

Бехбўдийнинг маърифатпарварлик гоясига нақадар солиқ бўлиб қолганлиги, ҳатто шу йўлда ҳалок бўлса, уни шарафли ўлим деб аташни буюк идеаллар билан яшайдиган даҳолар қийфасини эслатади. Бу жиҳатдан йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабда қўлга тушиб, тахминан 2 ойдан сўнг Қарши шаҳрига юборилиб, ондан (зиндонда) бир неча кун ётгондан кейин мазкур Тоғайбек томонидан шахид қилинган. Бехбўдий афанди ва йўлдошлари Қарши зиндонда ётган вақтларида Қарши бегининг биринчи маҳрами ҳам зиндонбони Аҳмад ила иккинчи маҳрами Содиқжон Бехбўдий ўртоқлар ила яширин мусохаба этиб, аларнинг ким эканлиқларини билганлар ва ҳар вақт аларнинг аҳолидан хабарлар бўлиб турганлар. Ниҳоят, Бехбўдий афандиларнинг суҳбатлари таъсири билан мазкур икки маҳрам буларни суҳбатлари бўлгонлар. Ҳатто бир кун мазкур маҳрамларнинг рижо (илтимо) ва хоҳишлари ила бек Бехбўдий ва йўлдошларини ўз хузурига чақириб: «Сизлар на учун қўлга тушдингиз?» деб сўрогани Бехбўдий афандилар: «Бизлар Байтуллоҳин (Мухаммад пайгамбарнинг қабири) зиёрат этмоқ учун Самарқанддан чиққан эдик. Йўлда амир маъмурлари: «Сизлар жадди кофир ва тилчи (иносу) деб бизни қўлга олдилар. Тафтиш қилинсин. Бизнинг (иносу) хоҳишларимиз шояд маълум бўлур», деганлар.

Бек: «Сизлар жадид ва кофирдирсиз, Бухорога тиг тортувон сизнинг маслақдошингиз эмасларми эди?! Сизларни ўлдирмасиз, кўрсатасиз», дедан. Бекнинг биринчи маҳрами ва зиндонбон Аҳмад бекнинг бу ҳақсиз сўзларига чидай олмай Бехбўдий афандиларни мулоффа учун бекка қараб: «Тақсир, аввал буларнинг ишларини ҳақиқатлаб кўринг! Агар гуноҳлари собит бўлса, сўнг ра ўлдиринг», деданда, бек аччилланиб, эмди билдимки, сен ҳам жадид экансан. Чунки жадиларга тарафдорлик қилсан. Ўзлар ҳам ўлдирмак керак, деб, Аҳмадни таҳдид этган. Аҳмад қўлга олиб келгани ҳолда кўрқанидан индемай турган. Сўнгра бон Бехбўдий афандиларни ҳам мазкур Аҳмадни зиндонга қаморга ва амирдан яқинда келатургон фармойиш ила буларни ўлдирмоғини билдиргон. Бехбўдий афанди оёққа туриб, жасорат ила тубандаги сўзларни сўзлагандан сўнг, йўлдошлари ила йиғлаб-

аилдай зиндон сари боргонлар: «Бизлар ўлимдан кўрқмаймиш. Балки ҳақ йўлда ўлмани ўзимиз учун бир шараф деб биламиз. Шундай йўлда ёлғиз биз ўлмаган. Балки, кўп кишилар тўғридан ва иқтилоб йўлида шохид бўлгонлар».

Бундан бир неча кун ўтгандан сўнг Содиқжон амирдан бекка қатъ буйруви келганини Бехбўдий афандиларга билдирган. Сўнгра Бехбўдий афанди ўзининг ҳаётидан умидини узиб, тубандаги васыятномани ёзиб, Содиқжонга тоширмоқ учур Аҳмадга берган ва ҳар қандай йўл ила бўлса-да, шу васыятномани Самарқандга юборишни ўтинган. Васыятноманинг остида бошлаб Бехбўдий афандининг ўзи, сўнгра Мардонқул ва Мухаммадқул афандилар қул қўйгонлар.

Васыятнома ушбулар:

«Эй Туркистон маориф ишларида бўлгон ўртоқ ва ўғлонларим! Мен ўзим гарчанд бандий бўлсам-да, сизларни эсимдан чинормайман ва сизларга бир оз васыят қилиб ўтаман:

Мани севар ўртоқларим — маним сўзларимни қулоқларингизга олдингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳрида банди бўлиб юриб, охир 10 кундан бери бу ерда (Қарши шаҳрида) бу воқимларнинг қўлга тушиб, банди бўлдик. Жадид, кофирлик отини кўтардик. Сипоҳлар ичда тилчилик отини кўтардик. Бу ердан қутилмоғимиз гўмон бўлди.

Ўртоқларим — Сиддийқий, Айний, Фитрат, Қурби ва Ақобир махдум ва ўғлонларим Вадул махдум, Абдулқодир Шакурый — сизларга васыят қиламан! Маориф йўлида ишлайтурган муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан инфоқчи кўтарингиз! Туркистон болаларини илмисиз қўймагизлар! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингизлар! Ҳаммага омонлик йўлини кўрсатингизлар! Биздек маориф кўрбонларини йўллангизлар! Бухоро туپроғига тезлик ила йўл бошлангизлар. Овондники тезлик ила юзата чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни воқим беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро туپроғидан жорий қилингизлар! Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоғда қабримизда тинч ётармиз! Манинг ўғлонларимга салом етказингизлар! Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлингизлар. Ушбу васыятларимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Бу васыятномадан 3 кун ўтар-ўтмас бек Бехбўдий афанди ва йўлдошларини, ҳам Аҳмадни ўлдирурга буюргон ва алар зиндоннинг ёнидаги подшоҳлик чорбоғга юборилганлар. Шунда аларнинг қатллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда 4 қабр қоздирилгон.

Сўнгра Бехбўдий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб намоз ўқимоқчи бўлгонлар. Лекин шул чоғда раҳмсиз жаллод мавинлари ила егиниб келиб, аларни намоз ўқирга қўймоғин, ва энг аввал Бехбўдий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кескан, бу ҳолни кўриб, Мардонқул, Мухаммадқул ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат қалмаларини ўқиб, ўлимни кутиб тургонлар.

Андан кейин жаллод аларни бир-бир бошини кескап. Сўнгра боннинг хизматкорлари мазкур шахидларнинг нашьеларини чиқариб, ўзлари қазон қабрларда кўмганлар ва қабрларини (билан масич деб) ер, яла текис этганлар. Бекнинг маҳрами Содиқжон бу воқеани бошидан охиригача кўрган ва билгани учун ҳам Бехбудий афандиларга мухлис бўлгонидан шул воқеани бир дафтарчада айнан ёзиб кўйгон, ва андан ўртоқ Хожимурод кўчириб олиб, бу Фожияни театр шақлида тартиб этиб, отини «Маориф кўрбонлари» кўйгон. 3 парладан иборат бўлгон мазкур рисолаи биз кўрдик. Рисола керак ибрат ва керак саҳнага кўйиш жиҳатидан хила нуқсонлидир. Агар бу рисола театр оламидан хабардор бўлгон бирор кишининг қалами яла тузатилса, биринчи театру рисоласи қаторига кириши шубҳасиздир. Ўртоқ Хожимуроднинг сўзига кўра, мазкур, Содиқжон 1920 йилда 21 декабрда амир томонидан Шаҳрисабз, Ҳитоб ва Ғуздор тарафларида кўзотилган ақсилҳаракатчилик вақтида исёнчилар томонидан ўлдирилган. Шунинг яла Содиқжон ёзган воқеа яла васиятномаининг асла нусхасинда, ўшал чоғда йўқолиб кетган.

Самарқанд, Хожки Муъйин Шукрулло ўғли, 1922 йил 7 июль».

Мазкур васиятнома Бехбудийнинг маориф, маданият, озодини йўлида олиб борилган курашларда нақадар жасорат кўрсатгани, ўз мақсали, эътиқолида собит қолгани ҳақида аниқ тасаввур беради. Бинобарин, Ўрта Осиёда жадидлар ҳаракати тарихини чуқур ва объектив ёритишга олимларимизни даъват этади.

Абдулҳамид Чўпон ана шундай зукко, олижаноб устодин билэтиб, 1920 йили «Маҳмудхўжа Бехбудий хотираси» шеърини битади. Шу ўринда мазкур шеърининг тўлиқ матнини келтириш билан ҳазрати Бехбудий ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги фикримизни мухтасар қиламиз:

Белписна қабрини қора тунларда

Амалимнинг шамин ёқиб изладим.

Қизил ва пок қонинг исларин сочгач,

Қучсиза кўйи юршимни тезлатдим.

Амалимнинг юлдузи ким, кўз тикди,

Қора, жирканч, ўлим кони — ерларга.

Савол бердим: «Йўқотганим қайда?» деб,

Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.

Қўлидаги тутам-тутам гулани

Қабринг топиб, сочмоқ учун тиришди.

Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда

Унинг қилган бу ишлари бўш ишди.

Мен-да оқиз — у муҳитнинг оқлида,

Қабринг топиб кўз ёшимни тўймакка

Ҳамда аччиқ ҳилдатим-ла ул ерда
Оқ қаллалик, қора девши сўймакка.

Шунинг учун юлдуз каби ярқираб
Элда қолган исминг билан тураман.
Шул исмини эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юраман.

Алиб отам, қўлимдаги гулларнинг
Мотам гули эканини билмайсан.

Шодлик гули кўндан бери сўлгани,

Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан.

Ана сочдим қалбимдаги гулларни

Тегмак учун қақираман қўлларни...

ҒОЗИ ЮНУС (1889—1942)

Кейинги 2—3 йил мобайнида гарчанд А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг сафдошлари ҳақида матбуотда бир қатор мақолалар эълон қилинган бўлса-да, ҳали кўпчилик ёшлар мана кўр сиймоларимиз ҳақида унча тўла маълумотга эга эмасликлари маълум бўлди. Биргина мисол, 1990 йил 16 апрель кунин Фитрат тўғрисида уюштирилган телекўрсатув олдидан мўҳбир «Фитратнинг биласизми?» деган савол билан ўнлаб ёш йилит-қизларга мурожаат қилди. Биронгаси билмади, фақат бир киши «Ҳа, биларман, ёзувчи бўлган» қабилида жуда умумий, мужмал жавоб қилди. Бошқалари юз фозиз «йўқ», «билмайман», «эшитмаганман» дейиш билан чекланди. Ваҳоланки, Фитрат тўғрисида 1983, 1984 йилларда анча шов-шувлар бўлган. Кампаннинг «Адабий мерос ва замонавийлик» (1983) китобида ижобий фикр айтилгани билан Яшнидан тортиб Абдусаматов, Абдуллаеваларгача роса тўсув полон кўтариб, матбуотда бир неча бор очиқ ҳужум қилинган. 1988 йилда эса, замонлар бир оз ўзгариб, мен «Ўзбекистон адаб ва санъати» газетасида «Фитрат ва унинг «Бедил» асари ҳақида» биринчи янги мақола эълон қилдим. Шундан кейин бошқа матбуотларда қатор мақолалар чиқа бошлади. Лекин савол берилган ёшлар буларнинг бирортасини ўқиматган бўлиб қолдилар. Шу қадар машҳур Фитрат ҳақидаги тасаввур шу бўлди, 37 йилдан кейин ҳали бирорта асари шу вақтгача босилиб чиқмаган, юбилейи, адабий кечаси ўтказилмаган, ниҳоят биринчи матбуот («Саъват», «Гулiston» ойнамалари, «Еш лонини», «Совет Ўзбекистони») рўзномалари ташаббуси билан эълонига 2—3 мақола бағишланган Ғози Юнусни ҳали жуда кам одам билиши табиий ҳол. Бунга ёшларни унча айблаб ҳам бўлмайман, чунки уларни бу мерос ва аждодларимиздан махсус жудо қилиб ган... Барибир мен ёшларнинг салбий жавобларидан интириб чекдим, ич-ичимдан зил кетдим.

Юқорида таъкидлаганимиздек, 20—30-йилларда миллий ма-

даниятимиз, адабиётимиз, тарихий ёдгорликларимиз бошига солинган ғожиалар ҳақимизнинг буюк фарзандларини ҳам қириб ташлаган, ўзларини-ю, асарларини кўмиб ташлаган бўлса, ёшларни қайси манбаъдан ўқийди? Ўз тарихидан, ота-бобоси маънавий меросидан айрилган кимса, ҳар мақомга кўр-кўрона йўрғалашга доим тайёр туради. Шахса ситиниш даврида қатъ эътибор билан аёлиларимиз орасида Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ўмбек ва бошқалар билан бир сафда, ҳамфикр бўлиб яшаган ва жуда фаол, давлат ишлари на ижод билан шуғулланганлардан бири Ғози Юнус ҳам бор эди. Ғози Юнус асримиз бошларидан (1905 йиллардан) то 1937 йилгача шоир, ношир, таржимон, драматург, журналист, публицист, фельетончи, ўзбек матбуотининг ирриқ ташкилотчиси сифатида танилган буюк аждодларимиздан бири эди.

Ғози Юнус ҳаёт бўлганда 1989 йилда юз ёшга тўлган бўларди, афсуски, у узоқ нимолдаги (Вологодскдаги) лагерлардан бирида олинкдан ҳалок бўлди...

Шуни алоҳида айтиб ўтиш лозимки, чақимчилик 1917 йилги тўвтаришдан кейин давлатимизнинг асосий суяничи бўлиб қолди. Кишилар устидан иттиномалар ташиб туриш 20-йиллардаёқ компартия сиёсий бюроси томонидан дағал қонунлаштириб қўйилди. Ғози Юнус «доносчилар дастидан 1917 йилда туҳмат билан» қамалган ва қамоқда ётиб «Турма хотираси ёҳуд ҳақсизлик масофати» номли дастлабки ирриқ шеърини асарини ёзди. Бу асар 1918—1920 йилларда икки марта босилиб чиқди. Китобнинг иккинчи нашри қўлимизда бор, унга ёзган сўз бошисидан Ғози Юнус шундай дейди: «1917 йил 23 ноябрда душманларни Хопалар донослари ҳамда уезд советининг адолатсиз хийлакорлиги орқасида тарих саҳифаларина зийнати берсин, инсоният қаҳрамонларининг бошларига тушган оғирликларини банди шукуралло ўлсун. Тапширф бўлуб хибсхонасига ҳамхонасида бир оз умр кечиринга тўғри келди. Ишларин ҳақиқати юзага чиққач, бир оз фурсатда халос бўлдим. Лекин миллият ҳамда инсоният учун буюк фидокорлик ила ишламакни кўкратинда янги напорлоқ саҳифалар очилди...» (Турма хотираси, 20 й., Т., 1-б.).

Қизғини шуздаки, Ғози Юнуснинг мазкур асаридаги 1917 йилда ёзган сатрлари 20—30-йилларгина эмас, ҳатто ҳозир ҳам эскирматашга ҳайрон қолмасиз. Мана бу сатрларга эътибор қилинг:

Айтқурмен қулоқ солинг муддаони,
Туркистонни эаҳарлаган бир балони.

Биздан агар кўтармаса ушбу иллат,
Тараққийда жавлон ургай бизни миллат.

Донос эрур ҳақиқатда бизга бало,
Қанча эллар донос билан бўлди ало.

Донос деган касофатдан сөзланганиз!
Миллат учун ишлашайди, кўл берингиз!

Тухмат бирла бегуноҳлар Сибарь кетди,
Нажиблардан қанчасини (иг) боши кетди.

Ақлу ватан ваташлардан қувилдилар,
Бегуноҳлар ҳайвон каби суйилдилар...

Мазкур сатрлар то инқилобгача Туркистонликлар бошига шовқон солинган бўлса, 1917 йилдан кейин худди ўша аҳвол дерахтнинг ақли, идрокки, виждони, ори бўлган буюкларимизнинг «ҳайвон каби суйилиши», Сибирларга сургун қилиниши ҳақида нармавизни доим эслатиб туради, мазкур асар айни шу фазилавлар билан ҳам сира эскирмайди...

Кўриниб турибдики, Ғози Юнус инқилобнинг биринчи кунлариданоқ миллат тили, адабиёти маърифат, ахлоқ-одоби, маданияти тараққиёти бобида ғамхўрлик қилади ва ўз халқни, ватани тақдирини жаҳон халқлари тақдирини билан бир, боғлиқ ҳолда тасаввур этади, ўша давр зиёлилари илгор қатламларига мансуб барча фазилавларни ўзиде мужассам этган сўймо бўлиб майлонга чиқади. У: «миллат ва инсоният учун буюк фидокорлик ило ишламакни» ўзига мақсад қилиб олган буюк эътиқодли шахс эди. Ғози Юнус ҳам Фитрат, Чўлпон, Қодирийлар сингари ўз халқини, ватани учун бутун борлигини бахшида қилган ва бизга қимматли бой маънавий мерос қолдирганлардан биридир.

Кўнчилиқ ёшларга, баъзан катталарга ҳам унчалик танини бўлмаган мазкур сиймонинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида, унинг қандай оғлада ва муҳитда туғилиб ўсгани, вояга етгани, ўз бошига ва оила аъзоларига тушган фожиялар ҳақида катта монография ёзилса арайиди, лекин биз ҳозир қисқачароқ бир маълумот бериш билан чекланиб турамыз.

Ғози Юнус 1889 йилда Тошкентда Учинчи Охунгузар маҳалласида, буюкор уста оиласида дунёга келади. У ёшлик чоғларида дастлабки маълумотни эски мактабда олиш билан бирга отаси ёшида ҳар қимларнинг иморат қурилишларида ишлаб юради. Бу лажақ ёзувчининг ота-оналари анча саводли, ўқимшли кишилар бўлиб, тўртта ўғиллари бор ва ҳаммасини ҳам ўқитишга ҳаролат қилишлари. Ғози Юнуснинг отаси — Зулфия ая уйида мастаб очиб, ўзбек хотин-қизларини ўқитади. Отаси — Юнус ака ёши рўзгор тебратип учун кўпинча Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида — руслар яшайдиган маҳаллаларда иморат қураб, болаларини ўқитишдан бўш вақтларида ўзи билан бирга ёрдамчи сифатида олиб юради. Отаси билан кўпинча рус хонадонларида ишлашиб юрган Ғози Юнус рус тилини ёшлик чоғларидаёқ — инқилобдан

ошча илгари дурустгина ўрганиб олади. Рус тилида яхшигина гапирар олиши ва ўзи ҳам сариншдан келгани учун бўлса керак, маҳалладагилар, баъзан ҳазиллашиб, «ана ўрис» деб кўйишарди. Ғози Юнус бошланғич мактабда яхши ўқиб, дастлабки маълумотни олгач, отаси уни Бароқхон мадрасасига ўқишга беради. Ўн йил мадраса таълимини олиб, диний илмларини, араб, форс, турк тилларини мукаммал ўрганади, кейинчалик озарбайжон, татар, бошқа туркий халқлар тилларини ҳам ўрганиб олади, улардан кўнчилаб насл, назм асарларини таржима қилади. Шундай қилиб аста-секин ижодий ишга кенгроқ кўламада кириша боради...

Мадрасада пешқадам муллаватча бўлганини пайқатган мударрислар Ғози Юнусни шу ерда қолиб дарс беришга тақлиф қилишарди, аммо у нима учундир тақлифни рад қилиб ёзув-чизувга берилади ва отаси билан устачиликни давом эттиради. Ана шу йилларда татар ва озарбайжон тилларида чиқиб турган рўнома ва ойномаларда қатнашиб, кичик-кичик шеърлар ёза бошлайди. Шарқ классиклари асарларини кунг билан ўқийди, улардан илҳомланади. 1905 йилларда ёзган дастлабки шеърларидан айрим ишқий мазмулардаги шарқона намуналар ҳамда отасининг вафотида бағинилган марсияси архивда сақланиб қолган. Шу йиллардан кейин Ғози Юнус ижодий ишга тобора қизгин киришиб ютади, кўнчилаб шеърлар ёзади, таржималар қилади, нашриёт ишларига берилиб кетади...

1909 йилда татар шўбасига қарашли «Шарқ» ойномасининг ижодчи сониде Ғози Юнуснинг «Турмуш тўқинлари орасида» сарлавҳали шеъри «Машраб» тахаллуси билан татар тилида чоп этилади. Айни йилларда Ғози Юнус театр санъати билан ҳам қизиқийди, уларнинг ишига фаол аралашади, хаваскорлик тўғрисида раҳбарлик қилади, ўзи ҳам кўнчилаб ролларини ўйнайди. 1915 йилда Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз кўёв», пьесасида иштирок этиб рол ўйнагани ҳақида афишаларда «мазкур ролни Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли ўйнайди» деб ёзилган (Ғози Юнус 1905—1912 йилларда мадрасада ўқиб, уни битиргандан кейин — Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўғли деб аталадиган бўлган эди — А. А.) Инқилобдан кейинги дастлабки йиллардан диний-маъруз, маҷит — мадрасаларимизга ҳужум бошлангандан кейин у ўз исми шарифини «Ғози Юнус» дебгина кўя қолади.

1916 йилдаги мардикор олишида Ғози Юнус ҳам мардикорликка кетади. Болтиқбўйи ўлкаларида рога бошлаган сифатида хизмат қилади, оғир шароит ва мурасаб қийинчиликлардан учинчи гуруҳ ноғирони бўлиб қайтади. 1917 йил март ойида Эшонгузар маҳалласида «Очларга ёрдам кўмитаси» ташкил этилида фаол қатнашади ва шу кўмитанинг саркотиби лавозимда ишлайди. Ўша ердан тухмат билан қамалиб, «Турма хотира» — «Кулгу ва ҳажвий, ҳақиқатда фожиа бир асар»ни ёзган эди. Биз юқорида мазкур асардан айрим сатрлар келтирдик, ўқувчи ундан асарнинг бош гоёсл — асосан кишиларни тўғри, инсофли, виждонли, йимонли бўлишга даъват этади, миллатлар, халқлар ўр-

тасла дўстлик, биродарликни таъмин этмай туриб тараққийоти эришиш мумкин эмас деган, бутунли кунларда ҳам гоят катта аҳамият касб этиб турган масалаларни кўтариб чиқади; энг муҳими — чақимчилик, туҳмат кўпинча покиза одамлар бошига фожиалар келтиради, туҳматчи, чақимчи бу дунёда шарманда бўлади, у дунёда дўзахга тушади, деган ақидани Ғози Юнус шариат таълимоти асосида шеърят билан уқдиради.

Шуни таъкидлаш лозимки, Ғози Юнус аввало саводли бўлган ни учун ва яна дунё кўргани: ҳушёрлиги туфайли бўлса қорон у ўз укаси Файзибой билан яна икки савдогар дўстларини билан олиб, 1914—1915 йиллардаёқ Туркистонда босмахона ишларини ривожлантириш ва китоблар нашр этишни кенг кўламада йўлга қўйишга интилиб, узоқ ва мураккаб сафарга чиқади. Улар дастлаб Латвия, Литва, Эстонияда бўлишади, ундан Петербург, Финляндияга ўтишади. Мақсад босмахона учун янги ускуналар сотиб олиш ва Туркистонда бу соҳани кенгроқ ривожлантириш эди. Аммо биринчи жаҳон уруши бошланиб қолиб, ҳамма нарса қимматлашиб кетди, қийинчилик авж олади, керакли дастгоҳларни сотиб олиш имконияти ҳам бўлмай қолади, олингани олиниб, қайтиб келинади. Аммо Ғози Юнус ўз ниятидан қайтмайди, инқилобдан кейинги дастлабки йилларда яна бу ишга киришиб, анча-мунча иш қилишга муваффақ бўлади. Бу кунларда ҳам ишлаб турган — Эски Жўвадаги биринчи босмахонага янги дастгоҳлар ўрнатилди, уни кенгайтириш ишларида фаол қатнашган Ғози Юнус у ерда ҳарф теришдан бошлаб, директорлик лавозимига кўтарилади, узоқ муддат унга раҳбарлик қилади.

Бутун онгли ҳаётида халқ ва жамяят маданиятини кўтариш учун ирилган Ғози Юнус аввало матбуотни ривожлантириш, босмахоналарни кўпайтириш, уларни замонавий ускуналар билан таъминлаш, шу йўл билан китоб ва газета-журналлар нашр этишни кенгайтириш лозим деб билди ва бутун фаолиятини маъна шу шарафли ишга бағишлайди. Айни даврда машхур театр Ғаниев, Аброр Ҳидоятовлар билан ҳамкорликда Тошкентда театр ташкил қилган Карл Маркс номидати театр труппаси ишларида фаол қатнашади. Бир қанча пьесалар ёзди, ўз асарларида иш бошқаларда ҳам кўйлаб ролларни ижро этади. Наби Ғаниев режиссёрлик қилган «Йигит» кинофильмида бой ролни Ғози Юнус ижро этганини эслашиб ўтсак, бир маданий шахс фаолияти иш қадар кўнқиррали эканини тушуниш мумкин. Кинода, театрларда роллар ўйнаш Ғози Юнуснинг иккинчи ёки учинчи даражали ишларидан эди. У асосан матбуот, журналистика, босмахона, драматургия соҳасида фаолият кўрсатади, кўпинча рўзнома ва ойнималарга раҳбарлик қилади, бир нечаларини ўзи шахсан ташкил қилган.

Ғози Юнус ҳам бошқа кўпгина ўзбек зиёллари сингари олтмиш йилликдаги дастлаб катта умидлар боғлади. Унинг Дабдабали шпорлар-ю, қуруқ ваъдаларига ишонди. 1918 йилда шар-

нига кирди. Инқилобдан кейинги ҳаёт курилишининг деярли борча соҳаларида астойдил ишлади. 1918—1919 йиллардаёқ шу йўл матбуотида фаолият кўрсата бошлади. 1919 йилдан 1921 йилгача РОСТА да муҳаррир бўлиб ишлади. Шу кезларда анча ҳажвий асарлар яратди. 1920 йил 19 декабрдан бошлаб «Интиқор» рўзномасининг номи ўзгартирилиб — «Қизил байроқ» номи билан чиқади. Узоқ вақт Марказий Қўмитаси қарори билан бу рўзноманинг 85-сонидан бошлаб унга Ғози Юнус бош муҳаррир қилиб тайинланади.

1922 йил март ойида МКнинг буйруғи билан Ғози Юнус Самарқандда коммунистик рўзнома ташкил этиш учун юборилади ва унда вилоят рўзномаси ташкил этилади. 1922 йил 27 октябрда Самарқанд вилоятининг янги рўзномаси — «Зарафшон»нинг биринчи сони Ғози Юнус муҳаррирлигида чиқади. Мазкур рўзнома ишлари бир қадар йўлга қўйилиб, 14-сонгача чиқарилгандан кейин Ғози Юнус Тошкентга қайтади.

Ғарчи Ғози Юнус босмахона ишларига инқилобдан олдин аралашган бўлса-да, 1923 йиллардан бошлаб у ерда мудир бўлиб ишлади. Худди шу йили Тошкентда «Мунтум» ойнимаси ташкил этилади, унинг биринчи муҳаррири ҳам Ғози Юнус бўлади. Обломани ташкил этишда олдинги саҳифаларда айтилган Абдулло Қодирий билан Комил Алиевлар ҳам қатнашиб, унинг саҳифаларида ҳаммаларининг ҳажвий асарлари, фельетонлари, публицистик мақолалари муттасил босилиб туради. Зотан, Ғози Юнус на унинг саҳифолари инқилобдан кейинги «янги» ҳаёт курилишида фаол иштирок этиш билан «шуро ҳукумати ва халқнинг келажакга порлоқ бўлади» деган сохта шioriга ишонар, заррача шубҳа қилмас эдилар. Шунинг учун ҳам улар ихлос билан «социалистик» деб аталган ижтимоий тузумни химоя қилар эдилар. Босмахона, нашриёт, рўзнома, ойнима, адабий-маданий соҳада ҳамаи меҳнатларини тақдирлаб Ғози Юнусга 1921 йилда ўз ибораси билан айтганда «Секанинг тасдиғи билан «Меҳнат ва матбуот қаҳрамони» унвони берилди. Унинг ана шу йиллардаги фаолияти ҳақида Саидий исмли бир шахс «Туркистон» рўзномасида бундай деб ёзган: («Олти йил ичда ўзбек шеърини адабийети» сарлавҳали мақолада) «Ўзбек ҳажвий адабиётини тараққий эттиришида «Мунтум» журнали билан бирга Ғози Юнусни ҳам санамиз тарихий вазирамиздир. Бу эди бир ёқдан ўзининг ёгани ва таржима қилган ва нашр этирган томошаларини (пьерселари) билан ўзбек саҳна адабиётининг тараққийи учун тиришқоқ бўлса, ўзбек ҳажвий адабиётининг кенгайтиши, ўсиши учун яна ортиқроқ куч сарф этиб келдилар. Шунинг ташаббуси ва райрати билан «Мунтум»нинг чиқishi ва ҳамон тараққийи эга болиши шунга шохидир».

Ғози Юнус қайси рўзнома ёки ойнимого раҳбарлик қилган бўлса, ўшанда «янги, инқилобий йўлни» изиллик билан ўтказишга бор куч-гайратини сарф қилар, инқилоб йўлига садоқат кўрсатар, ўзимиз тасаввур этган «коммунистик келажакка» аз

таги дил ишонарди. Шу боис компартияга 1918 йилдаёқ кирган шўро ҳукуматиға заррача шубҳа-ю, хизмат қилмайди, ишонччилик деган нарсани ҳаёлиға ҳам келтирмай ишлади, 1921 йилда хизматлари юқоридаги ушвон билан тақдирланган Ғози Юнус 1930 йилларға келиб бутун оила аъзолари билан қўшиб вафрон қилинди. Бу ҳақда кейинроқ тўхтаймиз...

Ўзбек зиёлиларига асли ҳужум 1917 йилларнинг ўзиданоқ бошланиб, 20-йилларнинг ўрталаридан кучайиб бораверди. Досо эгилган жазо отряди нимадан иш бошлагани тарихдан маълум. Мазкур ташкилот марказининг барча мустамлакачилик сифатини амалга ошириб туради. Унинг раҳбар ходимлари аввало маҳаллий халқнинг йўлбошчиларига, илгор зиёлиларига таҳдид маҳалдан фаолият бошлади.

20-йилларнинг ўрталари ва иккинчи ярмида жумҳуриятимизда Ғози Юнус ва Асмаи Икромовлар катта куч эдилар. Фаолиятнинг 1910 йиллардаёқ Еш бухороликларининг раҳбарларидан, бўлган уюшма ташкилотчиларидан бири эканлиги маълум. Маокур ҳаракат фаолияти, тарихи, режалари, дастури ҳақида мақола ва лари, китоблари эълон қилинган. Шу ойдаёқ (1926 йилда) Г. Туркестанский деган шахс Ғози Юнус ва Хўжаевнинг жадидчилиги ни идеаллаштиришида айблаб «иш» ёзди. Бу эса, Москваини Ғорта Осиё бюроси ходимларига Ғози Юнус ва Хўжаевга ошқори ҳужум қилиш дастури бўлиб қолади. Зотан Ғози Юнус ва Хўжаев гонимландоқ, обрўли, ишчан, фаол ташкилотчи, илмий, назарий ва саввур доираси кең бир шахс сифатида, маддиёт ҳақида Хўжаев гон Ғорта Осиё тарихидаги роли ҳақида ҳам энг тўғри тадқиқотни ярағадди. Мазкур оқим халқимиз тарихида катта илжобий аҳамият касоб этганиға унинг ўзи гуноҳ ва худди шундай тўғри талқин этади. Бунга дарҳол зарба бериш мустамлакачиларнинг биринчи даражали ишлари бўлиб қолади. Чунки маҳаллий халқлар тарихи фақат қора доғлардан иборат қилиб кўрсатилиши, ушбу бирорта илжобий нуқта топишмаслиги зарур эди. Шундай қилишди ҳам. Хуллас Ғози Юнус ва Хўжаевнинг бу соҳадаги биринчи ишчиликни биланоқ юқоридаги машғум ташкилот (ВКП(б) МК)нинг Ғорта Осиё бюроси) ҳужум бошлади, шундай муносабат то 37-йилгача кун сайин кучайтириб борилаверди, ниҳоят Ғози Юнус ва Хўжаевни қамач қатл этиш билан якунланди. Зотан, улар туғган йўл айна энг яхши зиёлиларимизнинг гулларини бир текис қириб ташлаш учун атайин ўйлаб топилган усул эди.

Ўтмишни идеаллаштириш деган машғум иборани ҳар бир ин ва шахсга қарши (агар уни таъқиқлаш лозим бўлса) талбиқ этиш мумкин эди. Яна шуниси ҳам борки, инқилоб арафалари ва ундан ҳам олдинроқ адабга кирган зиёлиларимизнинг бирон таси ҳам жадидчилик оқими дунё қарашларидан четда турмасин ва четда туриши ҳам мумкин эмас эди. Чунки бу оқим софдил зиёлиларнинг бор орзу-ҳавасларини ифода қиларди. Бу эди уш

бир алоҳида мавзу, уни ҳозир шу ерда тўхтатиб асосий мавзуимизни давом эттирмайиз.

Юқорида Ғози Юнус ва Хўжаев фаолиятига оид гапларни айтиш лозим эди. 1926—1927 йилларга келиб, Абдулла Қодирий, Чулпон, Фитрат, Ғози Юнус, Боту ва уларнинг сафдошларига қарши очиқ ҳужум қилиниб борилади. 1926 йилда Абдулла Қодирий биринчи марта қамоққа олинди. Хужум тобора авжга чиқди, қизигандан-қизиди. Иродаси бўш, ҳар қандай хонлиқ қилиб бўлса ҳам жонини сақлаб қолишга мойил кишилар ўз ичинидан роса тошди, улар миллий зиёлиларимизнинг гулларини айблаб турдилар...

1927—1928 йилларга келиб Ғози Юнус, Абдулла Қодирийларга яна қаттиқ ҳужум бошланиб, ҳар иккаласи ишдан бўшатилди, 1932 йилгача уларга ҳеч қандай иш берилмади. Ўйлаб кўринг, оила, бола-чақани боқишга бирор манбаъ йўқ, бори ҳам «хусусий мулкчиликка қарши кураш» шiori остида тортиб олинган. Одамлар қандай яшашлари керак экан? Бу саволга ҳеч ким жавоб бермасди. Ғози Юнус ҳам, А. Қодирий ҳам кейин ишга олинганликлари билан кўп ўтмай яна ҳаммаси териб-териб қамолди олинди.

Ғози Юнус ҳаёти ва илжодий фаолияти ҳақида ҳали катта китоблар ёзилмиш керак, чунки бу ўзи катта бир тарих, унинг ҳаёти — ўзбек адабиёти журналистикаси ва матбоси, тарихнинг бар катта бўлачидир. 1917 йилда «Нажот» ойномасида Ғози Юнус бир мақола эълон қилди, унга «Мардикор» тахаллусини қўйди. Мантиқини бир тасаввур этинг, у мардикорликка шахсан боргани маълум. Ғози Юнус ҳаётида мардикорлик тарихи ҳам алоҳида мавзудир, ҳали бу ҳақда ҳеч нарса ёзилган эмас. Ғози Юнус ишлаган тахаллуслар ҳақида баъзи маълумотлар шундай: 1917 йил 5 ноябрдан чиқа бошлаган «Фаргона илдоси» да «Муҳаммад ўли», «Улуғ Туркистон» рўзномасида «Мулла Ғози Юнус Муҳаммад ўгли» тахаллусларини қўйди. «Ишчилар дунёси» (1918 йил январдан Тошкентда чиқади) рўзномасига Мулла Ғози Юнусмуҳаммад ўгли тахаллуси билан раҳбарик қилди. 1920 йилда «Қизил байроқ» рўзномасига муҳаррир этиб тайинланди. «Муштум» шу рўзнома ҳузурида ташкил қилинган. «Инқилоб», «Тайёқ», «Машраб», «Меҳнаткашлар товуши», «Билим ўчоги», «Тонг», «Муштум», «Зарафшон», «Фаргона илдоси», «Улуғ Туркистон» каби қатор рўзнома ва ойномаларда ҳар хил тахаллуслар билан ёзиб туради, булардан кўлига шахсан раҳбарлик қилди, айримларини ҳатто ўзи ташкил этади. Ғози Юнус шахсан ҳам илжодчиликта катта қобилиятга эга, ҳаётда ҳам уни таниганлар — ширин суҳбатлиги, ҳозиржавоблиги, бир гапириб, ўн қулдириши

эканлигини у етти уша давр талабларига ҳаракат қилади. 20-йилларда расм бўлган «скиликка қарши кураш» салбий баъдлар» деб аталган барча тарихий ағъалардан бунин партиа асарларининг асосий йуналиши бўлиб қолган ва бошқалар асарлари устида тўхтаганимизда бир мунча тўлароқ қат Фози Юнус асарларининг учун ҳозир бу гапни кенгайтирмай, фоттирамиз. Хуллас асарлари ҳақидаги мулоҳазамизнинггина давом ларни таққид қилди. Фози Юнуснинг саҳна асарларида ҳам сарфот тураду шу йул билан биринчи ўринга чиқди. 20-йиллар адабиёт турмуш тарафига ҳалқ оммасининг янги ҳаётга, «социалистик» шўро даври ҳаёти қадрини муҳаббатини уйғотиш кўзда тутилган, лаш асосий мақсад қилиб кўйилган эди.

Фози Юнус 20-йиллар давомида ўнлаб саҳна асарлари яратди ва ҳаммасида биз таъқидлаб ўтган гоёлар ифодаланади ва мунининча тарихий маънадаги воқеаларни қамраб олиш билан тарих ва замон ўртасидаги боғланишни бадийий равишда очинишга инти

турган кўчирчоқ», «Саводсанлик балоси», «Сўлай унақа — бу ерда бунақа», «Чўкич». «Фарзанд дуоси», «У ерда «Йўлбосар Алим» каби қатор асарлари кўлбўзма тарзида саҳнага кўйилди, кўларни нашр қилиб тарқатилган ва жумҳуриятимизнинг жуда кўп инқобатлари ва шаҳар театрларида, хаваскорлар труппалари томонидан кўйилган. Саҳна асарларида кўпинча ҳол турмуш тарзини аён, вонюк, мунофиқ шахслар, дин арбоблари ўртасидаги алдам-қалдамчилар, ўзинга тўқ оила фарзандлари ора сидаги беўхонув танқитчиликлар сингари (бола тарбиясига оид), вақтдаги «иллатлар» аён ҳаёт ривожига тўсиқ деб қаралган уша бий воқеалар ва зафарли одамлар, уларнинг қилмишлари — ҳам маси фақат инқилобдан олдинги ҳаётнинг қолдиги деган ўта соҳ та гоё уқдирилади. Шу жумладан бола тарбиясига оид «Йўл босар Алим», «Сўлай унақа» каби қатор асарларида ҳам ўнгирлик, безорилик, танқитчилик кўчирчоқ» кабиларда ҳам ўнгирлик, соҳта қарап ўша йиллардан то бизнинг 90-йилларимизгача аўр лаб уқдириб келинган сингари иллатлар шундай баҳоланган. Бу ликнинг ҳозирги авжидини бир ўйлаб кўрсак, ўнгирлик, йўлбосар кўлнинг аён кўринадиган унга қўбсласак, қайси даврда иллатлар аҳволда, қандай шўро кўйди... Шундан кейин Фози Юнус қай қилганини тасаввур қилди... Шундан кейин Фози Юнус қай саланинг иккинчи эши мумкин. Бу бир томондан бўлса, ижод тенгдошлари орасида муҳимроқ томони ҳам бор — Фози Юнус рида ишлаган, бу марса унга замон талаблари билан ҳисобла шинини бошқалардан кўра анча кўпроқ ҳис қилиш мажбурийти-

иш ҳам юлларди. Матбуот партиа кўлида, ундап бир нафас узоқ- лаша олмайди, бас, шундай бўлгач, партиа талабларига жавоб бериш, ҳар бир матбуот раҳбари учун эмас, барча матбуот хо- лимлари учун ҳам темир қонун эди. Шундан кейин Фози Юнус ҳаётда ҳам, ижодда ҳам замон талабига бошқалардан кўра кўп- роқ риоя қиларди. Аммо бу ҳаракатлар унинг ҳаётини ҳам ижод- ларини ҳам, оиласини ҳам, ҳарор қилинаётганда сариқ чақалик аҳамият касб этгани йўқ. Чунки коммунистик тузум — инсон ҳаётини пашшача кўрган эмас...

Биз юқорида ёзувчининг тарихий мавзуларга қай йўсинда бидошгани ҳақида қисман изоҳ бердик. Шу жиҳатдан «Лена жаллоларининг суди» асари алоҳида аҳамиятга эга. Муаллиф мазкур асарида «Лена олтин конларида азоб чекиб, оч-яланғоч ол- тин қазувчилар ва уларнинг хўжайинлари ўртасидаги муносабат- лар ҳақида ҳикоя қилади. Ишчилар оғир иш ва иш шароитига, ундан фойдаланаётган хўжайинларига қарши уюшқоқлик билан кўзгогон кўтаралишлар.

Асар воқеанинг энг қизғин жойидан — ишчилар бошига кул- фатлар солган эолимлар устидан чиқарилган ҳукмномани ўқип- дан бошланади. Айбномада айтилишича, Лена олтин кони ишчи- лари кутёқ ўрмонларда 40 даражадан ортиқ совуқда оч, кийим- лари юнун ҳолда 12 соатлаб ишлатилади. Ишчилар бола-чақалари билан қирилиб кетаётган бир пайтда хўжайинлар маст-аласт кайф-у, сафо қилади. Яна арзимеган баҳона билан ишчиларни ишдан ҳайдайди, ҳақорат қилади, камситади, уради-сўкади ва ҳоказо... 1905 йилдан кейин ишчиларнинг кўзи яна каттароқ очилган. Тез-тез иш ташлаб туришади. Энди улар ишчи шаро- итини яхшилаш, 8 соатлик иш вақти белгилаш, иш ҳақини оши- риш каби талабларни кўйиб иш ташлайдилар. Арз қилиш учун келган ишчиларни хўжайинлар тўсатдан ўйқа тутадилар. Курол- яросиз ишчилардан 270 киши ўлдирилади, 250 киши оғир яра- дор қилинади. Кечқурун ишчилар баракларида мотам, ҳалок бўлган ишчиларнинг бола-чақалари дод-фарёд қилиб ётибди, хў- жайинларнинг уйларида машат, кайф-сафо, мусиқа, шодлик кў- шиқлари янграйди. Буниш устига яраланган ишчиларни йигиб олиб, уларни ҳам ўликларга кўйиб кўмиб юборадилар. Хўжа- инлар «агар яна бирор гап чиққудай бўлса, ҳар беш кишидан бирини отиб ташлаймиз», деб дўқ урадилар...

Асарнинг мазмунидан унинг гоё ва мақсадлари аниқ кўришиб туради ва ортиқча шарҳлашнинг ҳожаги йўқ. Муаллиф замон- нинг синфий кураш ҳақидаги ақидаларини саҳнада жонланги- ришга, унинг тарихий заминларини очиб беришга интилади. Ут- мишга нафрат уйғотиш билан ҳозирнинг қадрини утуғлашни мақсад қилиб олади. Мазкур гоё айбнома якунида шундай таъ- қидланади: «...Лена фожиаеи биринчи ишланоя эдики, йўқсул- лар унга қадам босдилар, токи бу ишланояча билан бориб, энг юқори ишланоячага — октябрь оёқ босган ва оёқ босиб ҳам унинг мулоффа қилувчиларини ер билан яксон қилсин.» Қораловчи

уйи» асарининг мазмунидан фойдаланиб ёзган сахна асарда ҳам чет элларда — жумладан, Эронда етилиб келётган инқилобий ҳа- ракатларни кўрсатиш мақсад қилиб олинади. Бу асар ҳақида таърихдан олдин бир нуқтани айтиб ўтайлик: 20-йилларда биз- да ажл олган инволардан бири жаҳон пролетарлари инқилоби- нинг етилиб келётгани ҳақидаги вас-васалар эди. Гўё мана-мана, биздан намуна олиб, барча мамлакатларнинг ишчи-деҳқонлари ўз ҳукуматларига қарши кураш бошламоқдалар, деган бир ривоят дўр бериб мағбуотларимизда тарқатилмоқда эди. Бунга кўплар ишоварди ҳам. Шунга ишониб, биздаги илора усулини ибратли деб ўларига дарго этган Россиядан бошлаб, бутун Шарқий Ов- рўпогача қатор мамлакатлар не аҳволга тушгани кўз ўнгимиз- да... Аммо 20-йилларда ҳали бундай тасаввур йўқ эди, пролета- риятнинг жаҳон инқилобига кўплар ишонарди. Ишончларнинг пучлиги аллақачон исбот бўлганидан қатъи назар, Ғоzi Юнус- нинг «Исломият уйи» асари давр талабларига жавобан яратил- ганлигини таъкидлаймиз. У асарда нималар кўзда тутилган-у, ҳаётда у қандай оқибатларга олиб келгани — масаланинг бошқа томонидир. Асар 1922 йилда Туркистон Давлат нашриёти томо- нидан чоп этилган. Бунда муаллиф асосан якка ҳокимлик — шох- лик тузуми иллатларини фож этиади. Эрон меҳнатлашлари Нас- риддин шох ва унинг бек-амалдорлари эўлимига қарши исён билан чиқишлари, бу озодлик ҳаракатларида хотин-қизлар, ёшлар иш- тироки қаҳрамонлиқларини сахнада кўрсатиш пьесанинг бош госясидир.

Асарнинг бош ижобий қаҳрамони Гулсанам — камбағал, қаш- шоқ ошладан. Бир қиз, бир ўғил билан эрдан қолган. Ин илгириб сотиб, гарибликда болаларини аранг кагта қилади. У ўз тақдир- дан жуда порози. Кеча-қундуз тинмай ишлагани билан бири икки бўлмайди. Бунинг устига шох ва унинг беклари талон-тороқ қи- лиши, порахўрлигидан, халққа қилаётган жабр-эўлимдан гоят тўйиб кетади. Эрондаги бу оғир аҳволга чидамасдан камбағал батрақлар эл-юртларини ташлаб, чет элларга қочиб кетаётганла- ри Гулсанамни яна баттар эзади. Бунинг устига дин пешволари исломдан лоф уриб, содда халқни сўриб ётади. Гулсанам шу аҳ- воллар туфайли бузувч мамлакат вайрон бўлаётганидан ташвишга ботади. Ўз ватани тақдир тўғрисида қаттиқ ғам чекади. Гулса- нам, ниҳоят фикрини ифодалаб, изтиробларини изҳор этади: «...Вой ўлай, вой ўйимга ўт тушди, хонавайрон бўлдим. Сендек солим ҳукумат тахтдан тобутга тушсин. Мазлумларнинг юра- гидан чиққан оҳларнинг шарораси кўргошин ўқ бўлиб, қора юрагингни ари индик тешук-тешук қилсин. Расвятларвар бўл- май, бўз туйроқ бўл! Эллик йилдан бери умрингни фикс-фасод билан ўтказиб, Эроннинг истиқболини йўқотдинг! Санннг ҳуку- мат (хукм) сурган даврингда ҳаммаёқ ларзага келди. Оҳ, бундай тирикчиликдан ўлиш минг марга ортиқдир!..»

Кўриниб турибдики, камбағалларни курашга чақириб — асарнинг бош госяси. Ҳаётий воқеалар, Гулсанам онгида етилиб

ҳукмномани ўқир экан, айбдорларга энг олий жазо берилишини талаб қилади.

Асарда оқловчи-адвокатлар ҳам бор. Улар ўз сўзларида айб- ланувчиларни чор ҳукумати мажбур қилган, уларда айб йўқ, кумати уларни ишчи-деҳқонларга қарши рўхта ёшлиқдан тарбия қилган, шунинг учун ҳам оқлаш мумкин» деб айбдорларни ҳимоя қилишади...

Сахнада чор ҳукуматининг ишчилар бошига кулфатлар соя- ган вакиллари Тришченков (жандарма юзбошиси), Преображен- шов ва Панистов (кон мудири) ва бошқалар, ишчилардан Бата- фаолияти жонланиб, томошабин этиборини тортади; айниқса улар ўртасидаги зиддиятлар, курашлар, ижобий-салбий қаҳра- монларнинг ўзига хос хатти-ҳаракатлари маълум шов-шувлари билан муайян бир мақсадга қаратилган томоша жонла- нади.

Ғоzi Юнус «Хонинг севгиси» пьесасини А. Ҳақбердиевдан эркин таржима қилиш асосида яратади. Бунда хотин-қизларга нисбатан ёмон муносабат қораланяди. Хонинг бир камбағал ин- гит хотинига ишқи тушиб, уни тортиб олиш йўлидаги хийла- найраңглари очиб ташланади. Мазкур асарин ўқир эканмиз, Ко- мил Яшин яратган «Бой ила хизматчи» бутун мазмуниню, шакли бирданига кўз олдимизга келди қўйди.

Бу тўғрида камилна «Гулистон» ойнамасининг 1989 йил 12-со- нида мақола эълон қилганмиз, шунинг учун унга ҳозир тўхтаб ўтиришга ҳожат йўқ деб ҳисоблаймиз. («Гулистон», 1989 й. 12-сондаги «Фитрат ва унинг «Арслон» драмаси» сарлавҳали ма- қолага қарасин... Яна ундан олдироқ — «Адабий мерос ва за- монавийлик», 42—43, 44-бетлар. Т., 1983 й. китобимизда ҳам бу мавзуга аниқ далиллар билан ёндошганмиз, унга бир назар таш- лаб қўйилса бас — А. А.).

Ғоzi Юнус «У ерда унақа — бу ерда бунақа», «Фараанд дуо», «Исломият уyesi» сингари сахна асарларида 20-йилларда авж- га мишган — диний арбобларнинг иллатларини фож этишга эъти- борни тортади. Мазкур асарларнинг сюжетлари ҳам туркий халқлар ёзувчиларининг асарларидан олиниб, қайта ишланган, ўзбек томошабинлари дидага мосланган ҳолда сахналаштирил- ган. Албатта мазкур мавзу ўша давр учун кун тартибига қўйил- ган долзарб масалалардан ҳисобланганини унутмаслик керак. Бироқ, шунинг ҳам борки, ҳар бир табақа ўртасида мавжуд ҳам ижобий, ҳам салбий кишилар диндорлар, руҳонийлар орасида ҳам бор эди. Аммо 20-йилларда уларнинг биронтасини ижобий тарзда кўрсатиш бутунлай таъқиқланган эдики, бу бизнинг та- рихимизда энг кўп фожиаларни келтириб чиқарганлиги энди жа- ҳонга маълум. Шунга кўра Ғоzi Юнус 20-йилларда бошқача йўл тутолмас эди. Буни тўғри тушунишимиз лозим.

Ғоzi Юнуснинг Мирзараҳим Муҳаммадзоданинг «Исломият

лсеп кўтариш, даражасига чиқиб қолгани бу руҳий ўзгаришлар — зулмга қарши ғазаб-нафрат туйғуларининг аякта мишини унинг болалари онгига ҳам таъсир қилади. Шу вақтда бутун Эрон меҳнаткашлари онгида ҳам миллий-озодлик ҳаракатлари тушунчаси ривожланиб келаётгани, атрофда шох, бек ва айрим шайхларнинг қилмишларига қарши кўзголлонлар бошланиб келаятгани ўқидирилади. Саҳнада бу ғояни бўрттириб кўрсатилди. Ғулсанамнинг ўғил-қизлари дарҳол исёнчиларга қўшилиди. Угли шу курашларда қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Қизан Зебо эса, ер-какча кийиниб, зулмга қарши адолат, озодлик учун курашларда катта жасоратлар кўрсатади. Тескаричилардан бири — катта шайхни Зебо ўз кўли билан отиб ўлдирди. Пьесада исёнчилар ҳаракати энди бутун мамлакат бўйлаб ёйлиб кетаётганлиги, шох аскарлари дош беролмай чекинаётганлиги спигари манзараларни кенгроқ кўламда кўрсатишга алоҳида ўрин берилди. Яна бунда аёлларнинг озодлик ҳаракатларида кўрсатаётган қаҳрамонликларини саҳнада жонлантириш асарнинг энг муҳим томонларидан бирини ташкил қилади. Пьеса давомида томошабин шох ва унинг амалдорлари, техникўрлар, халқ мулкнинг талон-тороғ қилаётган урсурларнинг иллатларини чуқурроқ билиб олади, ундан нафратланади. Шундай қилиб бутун шохлик тузуми кирдикорлари фожиятлаган, уни ўзгартариш учун курашмоқ лозим деган, ўша вақтдаги энг катта талабга риоя қилинган бўлади. Ғоз Юнус ўз асарларига ёзган сўзбошларида замона талабларига жавоб беришни кўзла тутганлигини доим ўзи ҳам ўқидириб боради.

Ғоз Юнус 20-йиллар адабиётинда ўзига хос ўрин тутган йирик шахслардан бири. У ҳақда кўплаб асарлар ёзиш мумкин ва ёйлади ҳам. Бироқ ҳозирча, шу ёзганларимизнинг ўзи ҳам Ғоз Юнус шахси-ю, интимоний, адабий фаолияти айниқса унинг компартия ва шўро давлатига, социалистик тузум деб аталган иттиқболсиз жамиятга, ўз халқ маданияти ривож учун нақадар ҳолис, самимий ишлагани, мустақкам эътиқоди ҳақида бир қадар тасаввур берса керак. Унинг бундай пок хизматлари ҳам сафдошлариники спигари қамоқ ва қатл билан тақдирланди... Энди бундан қуйидаги воқеаларда яна кўрасиз. Биз юқориди ваъда қилганимиз — Ғоз Юнусдек бир шахс ва унинг оила аъзолари қисмати ҳақида икки оғиз сўз.

Ғоз Юнус 1937 йилда «халқ душмани» деган уйдирма тамага билан қамалиб, шимолга сургун қилинди — ўз ибораси билан айтилса, «Тухмат бирла бегуноҳлар Сибир кетди», «нажиблардан қанчасини боши кетди». Қамоқ, сўроқ, сургун, лагер зобларига 1942 йил 5 майда Вологодскда очдан ўлди. Унинг болаларига қаттиқ нон юборишларини илтижо қилиб ёзган охириги хати қолган ҳолос. Ғоз Юнуснинг хотини — Ҳадича ая (ҳозир ҳаёт — бу мушфиқ онахон 107 ёшда)лар утилари Тўқтин Ғозиев билан турадилар. Бу ҳурматли зот ая ҳам «халқ душманининг хотини» бўлгани учун ўша йили қамоққа олинадди ва 39-йилнинг охиригача қамоқ азобини тортади. Икки қизлари Шарофатхон

билан Тўйғуной 1937 йил 2 октябрда болалар қамоқхонасига олиб кетилади. У ерда Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Манжараларнинг болалари билан 1938 йил март ойигача ётишади. Шундан буён бошларига тушганини кўриб юришибди. Ғоз Юнуснинг биргина ўғли — Тўқтин аввал қамалади, бир неча йил сургун, лагерларда азоб чекиб, кейин урушга жўнатилади. «Халқ душманининг ўғли» шўро ҳукумати ва ватанини немис фашист босқинчиларидан ҳимоя қилишда жонозлик кўрсатади. Ўрушдан омон-омон келгандан кейин унга биров на иш беради, на ўқитишга олади. Ниҳоят кўп қўйинчиликлар билан қурилишлардан иш топиб, кун-кечира бошлайди. Ҳозир пенсияда. Тўқтиннинг бир ўғли, бир қизини бор. Ўғлининг отини шонр Чўлпонга ўз оиласи ҳурмати юзасидан — Чўлпон қўйган, уйлантирган, унинг ҳам болалари бор. Ўрта тўрт хоналик ўйда саккиз жон туришади...

Ўзбекистон Езувчилар Уюммаси Ғоз Юнус хотираси учун унинг номини абадийлаштириш, оила аъзоларига маълум моддий ва маънавий ёрдамлар беришни ташкил этса, аждодларимиз руҳини шод этарди. Меҳнат қила-қила орамиздан бевақт кетган ёзувчиларимизнинг ҳалол, пок руҳлари тирик қолган ҳамкасбларидан шуни талаб қилади. Ғоз Юнуснинг аёллари Ҳадича ая хотиралардан кичик бир лавҳа келтириб ўтамыз.

1937 йил 20 октябр эргалаб соат саккизларда эшик тақиланди. Очганимни биламан, 9—10 милиция ходими, булардан бошқалар 2—3 киши оддий фуқаролар кийимда. Ҳаммаси ёпирилиб ўлга киришди-ю, эшикни маҳкам ёпиб олишди. Шулардан бири дағ-дағ билан гап бошлади:

— Ўйда сиздан бошқа ким бор?

— Болаларим.

— Улар қани?

— Чой ичишаяпти.

— Қарда?

— Овқатхонада.

— Кўрсатинг!

— Ҳўб.

Мен уларни бошлаб болалар овқатланишга хонага олиб кирдим. Қизларим сакраб туриб (чайнаб турган нони билан) салом беришди. Салом жавобсиз қолди.

— Гап шундай, сизлар бугундан бошлаб қамоққа олинсанлар, шунинг учун ҳар бирингиз ўзингиз кўтара оладиган даражада кийим-кечак, кўрпа-ёстиқ олинглар. Таомлардан ҳеч нарса олмаманлар. Эҳтимол суроқ қилиб, қайтариб юборишар, — деди ҳалиги гап бошлаган.

Кўйлак, либос ва бир донадан кўрпа-ёстиқ олдик. Мен мабодо «учраб қолса берарман» деб, эримнинг костюминини кийиб олдим. Эрим 6 августда қамоққа олиб кетилганда битта кўйлакда кетган эди.

Мени Тоштурмада олиб қолиб, қизларимни бақиртириб, бош-

қа жойға олқиб кетинди. Камерата киришдан олдин қилинган ишлардан кейин камерата кирилди. Кириб қарасам — бир камера тўла аёллар: буларнинг ярминдан кўлини таниман. Аёллар орасида Собира Холдорова, Файзулла Хўжаевнинг хотини, Хуллас, жам оат жам, Чўлпон аканинг хотини Катянька юзурбо келиб мени кучоқлаб олди. Чунки у мени яхши биларди. Мени вага борганимизда Чўлпон аканинг уйда меҳмон бўлганимиз ва мен шу ерда турганим. Улар Тошкентга келинса, бизларнинг уйимизда турушарди. Борди-келдимиз куюқ эди...

Бир кун олинб кетинди теровга олиб борганда Ашурали Зоҳирийни ҳам олинб кетинди ётган экан, таниб қолдим. Кўришдик, сўрашдик, мен га сабр-тоқат тилидилар. «Домладан бошқа (Г. Юнусдан бошқа — А. А.) ҳаммамиз бир жойдамиз», дедилар. Кўнглим равшанланди гандай бўлди.

Бир кун олинб кетинди одам кармушқадан «Ҳадича она ким?» — деб сўради. Мени кўрсатишди. Галим келиб, тоғорачани овиқатга тутқизганимизда секин-аста бир неча буқланган қозоқ ҳам берди. Собира Холдорова дарров кўлимдан олди — бу Чўлпон аканинг меҳнати ва мен билан бирга бўлган ўзбек аёлларига атаб ёзилган шеър экан. Чўлпон ака Катянинг шу камерада эканини билмасди. Шеърда бизларни замона қаҳрамонлари қилиб кўрсатилган, шайқалишимизга самимий маҳдиялар айтиб кўнгилларимизни кўтарган. Собира Холдорова ўзининг жарангдор овози билан мазкур шеърни кетма-кет, бир неча марта шопрона қилиб ўқиб берди. Бизлар роҳатланиб, завқ билан эшитардик.

Бизларни галма-галда иккита-учта қилиб ҳаммомга кир юзгани олиб боришарди. Мен шундай кезларда доим эримнинг котиюмини кийиб борардим. Мабодо ўт-бетда кўриб қолсам, берарман дердим. Бу гал борганда ҳаммомнинг нариги бўлагини эшиги очилиб, мен биров чақирди. Қарасам эрим, дарҳол олдинга бордим. Кўришдик, йилгадик, костюмини бердим. Менга тасалли бердилар. Ҳеч бир гуноҳлари йўқлиги, худо хоҳласа чиқиб кетажакларини айтдилар. Шу ондаёқ олазарак бўлиб, тезда чиқиб кетдилар.

1938 йилининг апрель ойлари эди. Бу учрашув охириги учрашув бўлиб қолди. Умр бўйи тақрор-тақрор кўз олдимдан, ҳаёлимдан шу учрашув ўтиб туради. Мана ёшим юздан олган бўлса ҳам, мен ушундай кунларни унутма олмайман... Энди Гозип Юнусовнинг ўгли Тўлқин Гозиевнинг сургун хотираларидан бир шингил келтирамиз.

Тўлқин Гозиев ва унинг сингиллари фақат ота-онасидан тузилгани ушундай қамалганлар. Сургулда, Магдан иллотининг Аляскитова, Кўшлоглида сиёсий маҳбуслар учун махсус ташкил этилган «Берлаг» деб номланган лавъати мақонда салкам ўн йил аzeb тортиди. Бошидан ўтганлари, кўрган-билганлари ҳақда худди отаси сўзларни ёзиб юради. Кундалик тутати. Вақти билан худди ҳам тўлароқ эълон қилиш имконияти бўлиб қолар. Ҳозир шундан айдим нарчалар келтирамиз. Шунини айтиб ўтайми, Тўлқин

қин ўзи ёзган сатрларини (рус тилида ёзилган, у ёшлигида янги шаҳарда — руслар маҳалласида яшаб тилини яхши ўрганиб олган эди) менга узатиб, «бир ўқиб кўринг-чи», — деди. Бировнинг қўл-ёзмасини тез ва силлиқ ўқиб, яна рус тилида ўқиб қийинроқ бўлганидан, мен «ўзингиз ўқиб берақолинг», деб қайтардим. «Хуб», деб қўлига олган Тўлқин бир-икки жумла ўқиди-ю, кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Овози чиқмай қолди, гаширолмади. Мен ҳам ич-ичимдан эзилб кетдим-у, дарҳол дафтарини ўзим олдим. «Майли, кейин ўқирмиз, Ҳозир гаплашиб ўтирайлик», деб ганини бошқа томонга буриб юборган бўлдим. Қошқи булар бошига кумфатлар солган палидлар, қотиллар, хонилар миллионлаб софдил инсонлар бошидан кечган бу даҳшатларни ҳис этса!.. Мана, ўша, ўша машғум кундалик. Ҳозир ҳаммаси кўлимда, ундан бир нарча қуйидагича:

«Бугун 31 декабрь. Аймоковск районидамиз. Бу жой — ор юзининг энг совуқ нуқтаси. Ташқарида 53 даража совуқ. 1952 йилнинг сўнги кунини. Кеч соат 11. Бу кунлар бизга қачандан-қача азоб-уқубатлар келтирди. Лекин йилнинг тугаётганидан хурсандимиз. Гарчи кун ўтган сари ҳаётимиз қисқараётганини билиб турсак-да, озошликка чиқшимиз яқинлашаётганидан совинамиз.

Биз бараклардагина турамыз. Ҳар бирида 50, баъзан ундан ҳам кўп одам бўлади. Буниси ёмон эмас. Орамизда ёш жиҳатдан ҳам, ақл-идроки жиҳатдан ҳам фарқ қиладиганлар тўлиб ётибди. Ёшгина болалар, кексалар, колхозчилар, ишчилар, хизматчилар, олимлар, совиқ министрлар, руҳонийлар, дин арбоблари, уламолар, муфтийлар, кўнгина бошқа касб эгалари бор. Ҳаммамизнинг ўй-хаёлимиз ҳар хил, аммо орзумиз, мақсадимиз бир хил — озошликка чиқиш, холос. Биз учун озошлик энг олий ва сўнги ният. Чунки кейинги ҳаётимиз, оламиз, бола-чақаларимиз, бахтимиз ва бахтсизлигимиз ҳаммаси — фақат озошликка чиқшимизга боғлиқ деб билардик... Озошликда юрганимизда ҳар қандай бахтсизликнинг чегараси бор ва баъзидан ундан қочиб, ёки четлаб қутулиш имконияти ҳам бўлади. Бу ерда эса, фақат бахтсизликка боғлаб қўйилгансан. Ундан четлаб ўтишининг ҳам, қочиб қутулишининг ҳам иложи йўқ. Шунинг учун ҳам турма-ку. Лекин бирор жиноятга қўл уриб келган бўлсанг, «ха, қилминингдан топдинг», деб тақдирингга тан берардинг. Турма жиноятчи учун ундай гап. Менга эса фақат дўзах эди. Лекин мен виждоним тоза бўлганидан ўзимни тутиб юрдим. Ортиқча кўз ёши тўкмасликка бор кучим билан итилардим. Бироқ бу гап ҳам айнишга осон. Бу гапни ўша аҳволга тушганлардан сўрап. Мен ҳис қилаётганларимни тўла айтиб беролмайман...»

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, Тўлқин Гозиевнинг кундалиги бир неча саҳифалардан иборат, уни кейинчалик тўлароқ эълон қилиш ниятимиз ҳам йўқ эмас. Токи ёшлар 20—30 ва 50-йилларда ўз аجدодларининг энг сара вакиллари бошига шўро ху-

МАШРИҚ ЮНУС УҒЛИ
— ЭЛБЕК
(1889—1939)

кумати ва ўз ичмиздан чиққан хонлар, сотқинлар не-не кул-
фатларни ёғдирганларнинг аксарияти ҳали тирик, воқеаларга гу-
воҳлик беришлари мумкин. Бизнинг янвчи тарихимиздаги барча
воқеаларни тўғри ёритиш муайян тарбиявий аҳамияти борлиги-
ни, кишиларда виждон-иймон туйғуларини уйғотишга хизмат қи-
лишини унутмаслигимиз лозим.

Машриқ Юнус ўғли — Элбек 20—30-йиллар ўзбек адабиётида
кўнлаб шеърлар, ҳикоялар, масаллар, ўқиб китоблари: дарслик-
лар, эртақ ва дostonлар ёзган катта шoir, oлим, aдиб, тил-
aдaбиёт муaллими сифaтидa танилгaн ийрик сиймо эди. У араб,
форс, турк, татар, oзaрбайжон тилларидaн тaшқaри рус тилини
ҳaм ахши ўргaнгaн. Пушкин, Лермонтов, Қўрилов сингaри бир
қaтoр рус классик шoirларидaн шеър ва масaллaрни тaржимa
қилгaн. Мaзкур фaолияти билaн ўзбек aдaбиёти тaрaққийотигa
кaтта ҳиссa қўшгaн aждoдларимиздaндир. Элбек бaрчa сaфдошлa-
ри — А. Қoдирий, Фигрaт, Чўлпон, Ғoзи Юнус ва бошқaлар бй-
лaн ҳaмфикр бўлгaн, биргaлaшиб ижодий ҳaмкорлик қилишгaн.
Шундaй қилиб шўро дaври ўзбек aдaбиётининг яралиши, шaкл-
лaниншидa кaтта улۇш қўшгaн. Элбек aдaбиётининг кўнлаб жанри-
дa (шеърият, нaсрий) сeрмaҳсул ижод қилиб бизгa бой мaънавий
мeрoс қoлдиргaн энг хурмaтли aждoдларимиздaн бири сифaтидa
oл-юрт хурмaтигa сaзoвор бир сиймо бўлиб қoлди. Ҳaли унинг
мeрoси очилмaгaн кўриқлигичa ётибди, унинг асарларини ўргa-
ниш, ижодий фaолияти, ҳaёти йўлларини ўргaниш aдaбиётшунос-
лингимизнинг долзaрб масaллaларидaн бўлиб турибди. Бу хурмaтли
вот ҳaқида aдaбиётшунос oлим Нормухaммaд Қoбулов бир кичик
рисoлa (1988 й. Ғ. Ғулом нaшрийeтидa) эълон қилиб яхши иш
қилди. Шундaн сўнг кaминa бир мaқoлa («Элбек ва дaвр aдaбий
жaрaёни». «Ўзб. aд. ва сaнъaти», 20.X.89 й) эълон қилдик. Ғa-
дио ва телекўрсaтувдa бир-икки чиқишлaр бўлди. Ҳoзирчa Элбек-
дaй бир ийрик мaдaний сиймони ўргaниш ишлaри шундaн нaри
утолгaни йўқ...

Элбек шунча ижодий ишни, жамоат ишлари билан кўлиб адо
ётган бўлса, ўзи қанча яшаган деган сўроқни бир бериб кўринг-
чи? У фақат 50 ёш умр кўрди, холос. Ундан ярмидан кўпроги
болалик, ўсмирликка чиқиб кетса, нихоят 25 йиллар ичида минг-
лаб сатр шеър, қанча хрестоматия, қўлланмалар, ўқиб китобла-
ри, ҳикоялар ёзиб улгуреди. Мана, 20-йилларда ишлаб 30-йил-

ларда қатъ этилган аждодларимиздан биттасининг қиёфаси. У хурматли зотларнинг ҳаммаси — айна ижоди юксалиб ўзин ҳам энди қамолга етиб келаятган бир пайтда «миллатчи, халқ душмани» деб аталган тўхмат балосига йўлиқтириб, қириб ташландилар... Шўро ҳукумати камбағалини ёқлаш ширини ёгондан ўртага ташлаган, эси-хуши бор одамни табақасига қарамай қириб туриш унинг биринчи даражали иши эди. Элбек келиб чиқини жиҳатида кўнгина сафдошларидан фарқ қиларди. Камбағал дехқон боласи — ҳар кимлар эшигида юриб ўқиган, ўзига тўғри йўл топган шахс ва умрида бирор марта шўро тузумига шак келтирмаган. Унинг қисқача таржима ҳолига бир назар ташлалиқ бодалик, ўсмирлик чоғлари не азобларда ўтганини кўрамош.

Машиққ Юнус ўғли (Элбек — унинг тахаллуси) 1889 йилда Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманига қарашли тоғли, дераёли, эртақлардагидай гўзал бир макон — Хумсон қишлоғида камбағал дехқон оиласида туғилади. Бошланғич маълумотини ўз қишлоғида олиб, ўқини-ёзини ўрганиши билан бадий асарларга ҳаваси ортади, зўр бериб мутолаа қилади, 1910 йилларнинг ўрталаридаёқ Тошкентга келиб, тўғри келган жойда тунаб ўқини, илм олиншга ҳаракат қилади. Дастлаб Абдулла Авлоний очган янги усулдаги мактаб — жадидлар мактабига қиради. Ўз уйида оила аъзолари кўпчилик ва отасидан иқтисодий ёрдам ололмагани учун моддий қийинчиликларга учрайди, босмаҳоналарда ишлайди, кўчаларда рўзномалар сотиб кун кўришга мажбур бўлади, лекин ўқини ташламайди, кунт билан давом эттиради. 1917 йилги тўптаридан кейинги дастлабки йиллардаёқ ўқитувчилик қила бошлади, аста-секин шеърлар ёзини машқ қилади. 20-йилларнинг бошлари ва ўрталарида талай асарлари эъло қилинади, тўпламлари босилади. «Армуғон» (1923), «Елқинлар» (1925) шеърлар тўпламлари Элбекни қатъа шеър сифатида танитди, шундан кейин унинг ижодий фаолияти ҳар жиҳатдан гурқираб ўсиш даврига кирди, деса бўлади. Негативи бундан сўнгги йилларда қатор қўлланмалар, хрестоматиялар, илмий ишлари, масаллари кўлаб наشر этилади. Айни шу йилларда Элбек майда шеър ва қўшиқлардан ташқари дostonлар, эртақлар насрий асарлар ҳам ёзди. Унинг барча асарларида давр ҳаёти муаммолари ўз аксини топади.

Элбек ҳаёти ва адабий, илмий фаолияти билан ўқитувчилик бобидати хизматларини қўшганда ҳам бир неча қисмага бўлиб ўрганилиши мумкин бўлган серқирра бир сиймодир. У жуда сермахсул ижодкор бўлган. 20—30-йиллар мобайнида ўнлаб шеър тўпламлари, ҳикоя, болалар учун қўшиқлари наشر этилади. «Баҳор» (1929), «Меҳнат қуйлари» (1930), «Шеърлар» (1934), «Болалар қўшиғи» (1936), «Ғунчалар» (1935), «Чирчиқ бўйларид» (1935), каби шеър тўпламлари, «Тозагул» (1934), «Дадамат» (1935) номли дostonлари, «Кўнчи Турғун» (1925) номли ҳикояси босилиб чиқади. Мазкур асарларида Элбек ўзин яшаб ижод қилаётган давр муаммолари, замон талаблари, меҳнаткаш халқ оmmasининг истиқболи ҳақида гахўриник қилади ва уйлаганларини

бадий шаклларда ифода этади. У «социалистик» деб аталяётган тузумга шубҳа билан қарамасди ва шу тузум талабларига жавоб бериш жамийат учун бахт келтирувчи омил деб биларди. Шеърларида, қўшиқларида, масал ва ҳикояларида шу қоллар ўз аксини топади. Элбек шунча ижодий иш билан қатъа жамоат аробоби сифатида жумҳуриятимиз маданий ҳаётининг турли соҳаларида ҳам фаол иштирок этади. У 20-йилларда чқииб турган «Илқилоб», «Маориф ва ўқитувчи», «Билим ўчоғи» каби қатор ойномаларнинг таҳририят ҳайъати аъзоси, ҳам уларнинг соҳифаларида асарлари билан чиқиб туради. Туркистон маориф комиссарлиги ҳузуридаги илмий кенгаш аъзоси сифатида уларнинг ишларида муттасил қатнашади.

Элбек дунёқарашини ҳақида гап кетганда бир нуқтаи ҳисобга олиш лозим: гарчи юқорида таъкидлаган бўлсак-да яна айтамуш, у шоир олим, ўқитувчи бир зиёли сифатида октябрь инқилобинини кувонч билан кутиб олди. Барча яхши ниятлари, жамият, халқ манфаатларини кўзловчи тадбирлар энди амалга ошади, деб юз фоиш ишонарди. Шунинг учун бу йўлда учрайдиган тўсиқларкўп бўлади, улардан кўрқмаслик керак, энгиб ўтини шарт деган ақидани бор кучи билан тарғиб қиларди. Бу инқилоб раҳбарларининг бош ширини бўлиб, ҳамманнинг мяясига муттасил қуйилиб туриларди. Шу жиҳатдан унинг бутун олий мақсадларини ифодаловчи «Тилак» сарлаваҳали шеъри шоир ижодининг етакчи тоъсияни ифодаляйди дейиш мумкин.

Зўр мухитнинг денгизда мен буқув,

Ҳеч тўхтамай, олга қараб бораман.

Денгиз кўрғинч, қора, тубсиз бўлса-да,

Тилак учун кўрқмай уни кечаман.

Шоир оллодаги мақсад гоит буюк денгиз каби қудратли, ҳатто хавф-хатарли таги кўринмас даражада чуқур, аммо ундан сира тортинмай олга боришга қатъий, қатор бергани, бу йўлдан асло қайтиш йўқ эканини қаттиқ уқдиради. Улуғ мақсадлар ҳаминша оғир, юксак, тўсиқли, хатарли бўлишини поэтик идрок этади. Шеърнинг кейинги сатрларида эса, инқилобнинг вазиятнинг даҳшатлари, бўронлари ичиди чинқиб бораётган 20-йиллардаги лирик қаҳрамоннинг жўшқини, гоит жанговар руҳий кайфиятлари ва унинг мадаждорлари қудратига юксак баҳо берилди.

Мен бутудай бўлсам атар шу ерда,

Улар мени теъда келиб кутқарар...

Менинг бормоқ иситган ул еригга

Кўмаклашиб, қолдирмайин эггалар.

Шуving учун мен кўрқмайин мотаман.

Кўнглимдаги тилагимга етаман.

Мазкур сағрларда Элбек ўзи ва сафдошларининг 20-йилларда қандай улуг мақсадлар билан яшаб, ижод қилганларини ифода этади. Бизнинг бу изоҳимиз боиси бор. Буюк мақсад билан яшаш, унга интилиш, уни амалга ошириш учун ғоят оғир тўсиқларга дуч келиш ва нима бўлса-да, барини енгиб ўтишга даъват қоялар. Чўлпоннинг «Улуғ йўлда» шеърисида ҳам ўзинга хос бир шеърини услубда ифода этилган. Мана бир неча сатрлар келтирамиз:

Йўлимизда чўллар, сувлар, денгизлар,
Бош — учини таниб бўлмаслик излар.
Шу изларни босиб, денгизлар кечиб,
Буюк амал билан борамиз бизлар.

Юракдаги сақлаб борган амаллар,
Йўллардаги денгизлардан улугроқ,
Эзилганлар тиллак тилар бу йўлда
Бурунгидан тўлуқроқ.
Маҳкам қилиб боғланган камарлар.
— Тезрак!
— Қанот!. (Улуғ йўлда, 1920 й.)

Элбек биз юқориде келтирган сағрлариде, бошқа асарларида ҳам, унинг сафдошлари, замондошлари қандай улуг мақсадлар, пок ниятлар билан ижод қилганларини кўрсатиб туради. Мазкур сағрлар 20-йиллар ўзбек адабиётида реалистик шеърининг шаклланиши ва ривожига катта ҳисса қўшган санъат асарлари бўлиши билан бирга ўз даври учун ҳам, бизнинг ҳозирги кунларимиз учун ҳам ғоят қимматли, ғойавий, ҳам бадиий аҳамият касб этади. Улуғ мақсад йўлида дадил қадам ташламасдан, катта тўсиқларни курашиб енгиб ўтмасдан бирор эзгу ниятга эриша олмасликини уқдириш — ҳеч қачон эскирмайдиган ғоядир. Санъат асарининг биринчи галдаги вазифаси — замонлар ўтиши билан ҳам эскирмайдиган, ҳар бир давр учун инсониятга хизмат қиладиган муаммоларни ифодалашдан иборат-ку аслида. Биз 20-йиллардаги ёзувчиларимиз ижодида, шу жумладан, Элбек асарларида ҳам аксар шундай бадиий қимматларга дуч келамиз, уларнинг мероси худди шунинг учун ҳам бизга абадий хазина бўлиб қолаверади. Элбек шеърининг ғойавий мундарижасини яхлит бир кўз олдимишга келтирадиган бўлсак, асос эътибори билан, шоир иқтилобдан ғоят катта бахт кутганини, унинг ҳамма орау-умидларини амалга оширадиган буюк бир омиш деб билганини равшан кўрамиз. Катталар учун ёзган шеърларида бу ғояни бир шаклда ифода этса, болалар учун эса бу мураккаб фикрни содда-ча қилиб тушурилиши осон тарздаги сағрларда беради. Зотан, Элбек 20-йиллар ўзбек адабиётида тенгдошлари орасида болалар учун энг кўп шеър ёзган, ўзи ҳам ўқитувчи, қатор дарслик ва қўлланмалар ёзганини ҳам айтган эдик. Жумладан, октябрь тўғрисида тариллишидек катта бир ўзгаришни Элбек — унинг раҳбарлари

ўртага ташлаган дабдалаи шпорларни болалар тушунадиган қилиб шундай ифода этади:

Пошпо қўлидан,
Мулло кўлидан,
Бизни кутқарган
Улуғ октябрь...

Сатрларни кўриб турибсиз, у иқтилобга қандай қараган ва болаларга уни қандай тушунтирган. Кейинги сатрлар иқтилобдан илгариги ҳамма даврларда биз алданганмиз, энди ундай бўлмайди, деган қатъий фикрни ифодаловчи хулосалар билан якунланади.

Бундан сўнг сира
Алданмоқ йўқдир.
Бизларда куч бор,
Кўнглимиз тўқдир.

Мазкур шеър 20—30-йилларда мактаб ва шоир саройларида байрам кунларида ҳаваскорлар томонидан кўниқ қилиб айтылар, декламация қилиб ўқилар, замона талаб этган энг ўткир ғояни ифода этгани билан ҳам кенг тарқалган эди. Иқтилоб ғалабасини улуганини бу даврда ҳаммадан кўпроқ талаб қилингани маълум. Шоир худди шу йўлдан борди. Аммо ўзи улуглаётган йўлдан боргани учунми ўша йўлнинг йўлбошчилари томонидан қатл этилди. Шу далилнинг ўзи бизнинг шўро тузуми кимга хизмат қилганини кўрсатади-қўяди, зеро бу тузум учун қатл этишга келганда яхши ёмоннинг аҳамияти йўқ эди.

Мазкур шеър биринчидан 20—30-йилларда талаб этилган ғояни ифодалаган бўлса, бизнинг адабиётимизни қуллиққа солган — вулгар социологизмни ўзида акс эттириши билан ҳам характерли эди. Аммо бу шоирнинг амас, тузумнинг айби деб қараш лозим, «Бой ёмон, камбағал яхши» ғояси очик кўринадими, бу ғоялар билан бутун бир мамлакатни камбағаллаштириб, дунёдаги бор давлатлардан овқат, кийимбош сўрашга суртаб келишини ҳали у нақтларда ҳеч ким хайлига келтиролмасди. Аммо бутун ҳаётимизни, адабиётимизни ҳам ўраб турган «бой ва камбағал», улар ўртасидаги «синфий кураш» деган қора парда эл-юртимизни халоб қилади деб ким айта оларди?!

Элбек Фотиҳ Сайфи деган бир кимса билан биргаликда 1922 йилда «Ўзбекча ўқиш» номи билан уч китобдан иборат, бошланғич мактаблар учун ўқиш китоби тузади. Китоб Туркистон давлат нашриёти (Т. 1922) томонидан чоп этилган. Унга ёзилган, сўз бошида Туркистон элининг халқ маориф комиссарияти ҳузуридаги илмий кенгаш махсус комиссия тузгани ва шу комиссиянинг топириги билан ўзбек тилида ўқиш китоби тузилгани тавр килланади. Бинобарин, илгари шундай китоб бўлмаганидан бо-

МАХМУД ХОДИЕВ — БОТУ (1904 — 1938)

Тебришчи, югутичи — турмушнинг тугаги,
Тухталши, аниқлиши — фикрнинг узуги.
Еш тузлар севдат илуида тулласи.
Тиласиз, амалсиз юраклар — наро тош,
Еш ўлишқ нўлардан оқмаси дарди ёш.
Гўзаллик, яхшилик баргаси олданда,
Яхшилик, тўхтама, қаршилик қолинда!
(1924, 17 апрель)

«Ўгутим» сарлавҳаси остида («Бир қизанинг альбомига») ёзилган мазкур шеър шоир Ботунинг Москва Давлат дорулфунунида ўқиб юрган чоғларида айни куч ва гайрат тўққинлари жўш урган баҳор палласида яратилган эди. Бинобарин, бу ёш шоирнинг кўнглида қайнаб турган илҳом булоқларининг илк маҳсули сифатида ўз гоёвий мундарижаси билан Боту ижодининг кейинги ҳамма босқичлари учун ҳам характерли хусусиятини ифода этган, деб ҳисоблаш мумкин. Зотан, Боту бу ва бошқа шеърларида ҳам ёшларни ҳаминша олға юришга, гайрат-шижоат кўрсатишга, мақсад сари интилишга, қўрқмаслик ва тинимсиз ҳаракатга даъват этади. Шоирнинг «Ўмид учқунлари» (1925) тўпламига кирган кўнлаб шеърлари 1923—1924 йилларда ёзилган бўлиб, деярлик ҳаммасида ёшлик, жўшқинлик, қайноқлик хиссиётлари ёрқин акс этганини кўраман. Зотан, бу йиллар ҳаётининг ўзи ҳам аллақандай бир шиддат, тезлик, ҳужумкорлик сингари серғавго бир давр эди. Адабиётда, айниқса, шеърятда бу ҳол алоҳида, жуда кенг қўламда ифодасини топади. Шу йилларда Маяковскийда бошланган бу шиддатли шеърят оҳанги бутун рус ва ўзбек адабиётига ҳам таъсирини ўтказган эди. Ботунинг айна даврда, Москвада инқилобий ҳаракатларнинг марказида яшаб, ўқиб тургани эса, замон ҳолатини бошқалардан олдинроқ англаб олишга ёрдам берарди. Яна шу йилда ёзилган «Исеи» (1924, Москва) сарлавҳали шеърда шоир кўнглида қайнаб ётган гоёлар, мақсадлар — ҳаммаси жамият истиқболига қаратилганлиги, ҳарқанча ёзган билан кўнглидагини тўла ифода этиш қийинлигини таъкидлайди. Янада жўшқинроқ хиссиётларни баён қилади:

Истагимдон кўн буюклар жамиятнинг истаги,
Шул сабабдан истасам-да, жонлополмас астаги.

«Ўмид учқунлари» тўпламига қўйган эниграфи ҳам шоирнинг

чақнаб турган ўт-олов юраги садоларидан далолат беради. Унда шоир гарчи шеърни садолари ҳали унчалик етук бўлмаса-да, қўлганда олов ёниб тургани ва илҳом алангаси мулақо сўнмаслигини уқиради. Еш қалбдан қайнаб тарқалаётган кип-қизил учқунлар ҳали унча кўп нур соча олмаётгани билан кейинчалик янада кучлироқ сочинишга ишора қилади, истиқболга зўр ишонч ва умид боғлайди.

Кўска учган кип-қизил учқунларим,
Нур сепелмай учса ҳам ўчмас ўтгм...

Ёшларга мурожаат руҳи билан сугорилган «Ўту» мавзуини дастлаб 20-йиллар шеъринида, драматургиясида ҳам жумладан, «Ҳинд ихтилолчилари» ва «Чин севиш» асарларида Фитрат кўтариб чиқади. «Бедил» ва «Умар Хайём» асарларида ҳам бу мавзуга кенг ўрин беради. Гап шундаки, уларнинг ҳаммасида ёшларни «тебранишга» (ҳаракатга) кескин даъват этилади. Ҳарқанчаллик ўлимдир, деган гоё чуқур уқдирилади. Мааскур гоини Чўлпон, Элбек, Ботулар ҳам узлуксиз давом эттирадилар, унга шигдан-янги маънолар ато этадилар. Ботунинг юқоридати шеър парчаларида ҳам биз шу манлиқ етакчилик қилаётганини кўраман. Бу жиҳатдан Ботунинг «Ўзгартишчи ёшлар» журнали бошқармасига ёзган мактуби ҳам эътиборни тортади. Мактубда Боту, аввало, янги ташкил этилган ойнамадан гоёт қувонганини ифода қилади, унга катта умид бағишлайди, муваффақиятлар тилайди. Шу вақтгача мавжуд бўлган «Тоғ», «Инқилоб», «Билим ўчоғи» ойнамалари ишларидан қониқмаганини, айримлари бир-икки соддан сўнг тўхтаб қолганидан норози бўлганини ҳам таъкидлайди. Аммо мақолада етакчи фикр яна ёшлар тарбияси, уларни кўпроқ ўқинишга, Оврупо фан, техникасини эгаллашга даъват этиш масаласи бўлиб чиқади. Москва ёшларининг билим олиш соҳасида кўрсатаётган гайрат-шижоатларини намоён этувчи айрим дасиллар келтиради. Зотан, мактубни Боту Москвада ўқиб юрган кезларида ёзган, унда кўрган билганларини ҳавас билан ўзбек ёшларига тунунтиришга интилади. Боту бунда «Туркистон ёшларининг маънавий тарбияси ҳалигача керакли мавқени ололмаганидан ташвиш тортади. Ойнама ходимлари «ёшборини» шунга жалб қилади. «Янги журнал мумкин қадар ўзгаришлар даражасини англаш билан ҳисоблашиб бора, кўнглидагидек» бўларди қаблликда ёшлар қалби, дили, уларнинг маънавийати ҳақида гамхурлик қилиш масаласини қўяди. Бу гоёт муҳим фикр бўлиб, ҳозир ҳам эскирган эмас. Шу билан бирга Москвада одамлар газета, журнал ўқиниш уларининг биринчи даражали ишлари қаторига қўйганларини ибрат қилиб кўрсатади. Ҳар бир янгиликни билишга интилиш, ўқинишга уриниш Оврупо маданиятини эгаллашга бўлаётган ҳаракатларни Туркистон ёшлари бизиб қўйишлари, улар ҳам шу йўлдан боришлари лоялигини мисоллар билан аниқ айтади... Бу ўша 20-йиллар

Москва ҳаёти билан бирга жаҳон аҳволи билан ҳам ҳар кунини ошно бўлиб турган ёш Ботунинг олий мақсадларини ифода этади, у истиқболга гоят умид билан қараётганини яна бир бор тасдиқлайди. Ёшларни олға интилишга даъват, фан, техникани эгаллашга ундан 20-йилларнинг бошлариданоқ янги ҳаёт куришга барча кучларни шиддат билан сафарбар этаётган давр талабларини ифода этади. Ҳаётни тубдан қайта куриш масаласи инқилобдан кейинги дастлабки ўн йилликлар давомида гоят мураккаб, оғир, ҳатто қонли жанглар билан амалга оширилмоқда эди. Бу даврда майдонга ташланган шпорлар ва уларнинг сиртқи кўриниши-ю, туб моҳияти ҳақида юқоридаги саҳифаларда фикр айтганмиз, шунинг учун уларни такрорлашга ҳожат йўқ. Аммо Боту ёш, ўсунчан, орзу-ҳавасга тўла қайноқ бир қалби, кайрати, шижоати билан партия ва ҳукумат ўша даврда кун тартибига чиқараётган ҳар бир шпорга ишонарди, унга эргашарди, ҳамма мақсадлари худди шу қаҳриқларда акс этаётган шахс сифатида яшайди, ижод қилади. Ёшларни олға интилишга даъват этиш, тўсиқларни йиқиб ўтишга бошлан 20-йиллар даври талабларини ифода этади. Бу ҳол партия ва ҳукумат тарафидан ўтмишдаги ҳамма нарсаларни инкор этиш йўли билан амалга оширилади. Мазкур йўл эса, бизнинг тарихимиздаги барча муқаддас эътиқодларимизни, маънавий дунёимизни ер билан яқсон этишга сурғайди. Вайронларнинг шарафини деб изоҳлади. Тўғри, бу даврларда баъзан расмийлик учун, халқ кўзини чалғитиш мақсадида Лениннинг айрим мерос, тарих, ўтмишдан қолган ижобий, ибратли нарсаларни сақлаб қолиш ва улардан намуна сифатида фойдаланиш ҳақидаги кўрсатмаларни рўқоч қилиб ҳам қўйилар эди. Аммо амалда эса уни тескариси қилинар, назарий жиҳатдан силлиққина асослаб қўйилган фикр мулоҳазаларга асло риоя қилинмас эди. Илм, фан, адабиёт, санъат соҳасидаги буюк сиймоларимиз, бой маънавий хазиналаримиз камситилверди, инкор этилди, ҳатто бой қадимий даврлардан қолган ёдгорликларимиз, ҳашаматли биналаргача оёқ ости қилинаверди. Хуллас, инқилобдан илгариги ҳамма нарсасига қарши ўт очилади. Энди ўйлаб қарасак, бизнинг жамиятимиздаги ҳозирги фожиаларимизнинг негизи, илдиэлари худди шу йилларда яратилган экан... Аммо шпор Боту янги замоннинг ёш эиёлиси, унинг чинакам куйчиси сифатида майдонга чиққан ва янги ҳаёт куриш ишига астойдил киришиб кетган эди. Барча асарлариди, шу жумладан, «Ўғутим», «Ёз кунин», «Ёшлар учун», «Кичкина армугоним», «Шокир Сулаймоннинг альбомига», «Бизнинг товущ» сингари 1919, 1920 ва ундан кейинги йилларда ётган талай шеърларида, биз юқорида изоҳлаб ўтган мазмун — эскиликка ўт очиб, янги ҳаёт куришга даъват этиш гоилари очиб кўртиб туради. Айрим сатрлардан намуналар келтириб ўтайлик. «Ёз кунин» (1919) шеърда шпор кишининг ташвишлари аста кетиб, табиат уйғонаётгани, дарахтлар ҳам япроқ ёзиб, қушлар сайраши ва оламга шодлик бахш этаётган таңгри кудратидан шукроналик ҳиссиётларини баён қилади. Шу билан бирга

илқовликка қарши курашга, ҳаммани ишга даъват этиш, ҳаётбахш гоиларни тарғиб этишга эътиборни жалб қилади.

Қиш ўтди, ай туровликлар,
Битсув ялқовлик, туркистовликлар (1919).

Орадан бир-икки йил ўтиши билан Боту юқоридан берилган кўрсатмаларга амал қилиб, эски турмушга ўт очиб гоиларини, фақат шундай қилибгина янги турмуш куриш мумкин деган маъноларни шеърда етакчи фикр қилиб олади.

Эски турмуш, эски уй
Еш кўнглим қийнамай... (1921).

Булардан кейинги шеърларида эскиликка ҳужум шиддати тобора жўш уриб, кучайиб борганини кўраимиз. Ўзи туғилиб ўсган ўлка инқилобдан илгари гўё нуқул қора доғлар билан тўлган-у, энди уларни тезроқ ювиб тозалаш даври келгани ҳақида «Шокир Сулаймоннинг альбомига» шеърда шундай ифодалайди:

Бизни ўстирган ўлка доғларин
Қуруқ кўз ёши ерта олмайми?
Тенгсизман деган зулмат тоғларин
Бўғиқ фарёдлар йиқа олмайми?

Мазкур сатрларда эскиликка ҳужум бошлашга тезроқ киришиш гоилари билан бирга яна бошқа бир маъно ҳам бор. Чўлпон, Фитрат каби катта ёшдаги, анча тажрибали шорлар эл-юртда фақат шодлик эмас, унда рўй бермоқда бўлган фожиалар ҳақида кўпроқ гамгин руҳдаги шеърлар ҳам ёзар эдилар. Уларни йиғи-лоқи деб таъна қилиш, 20-йилларнинг ўрталаридаёқ авж олган. Боту ўз шеърларида шунга кўпинча ишора қилади.

Ўлкамиздаги йилгоқи эрлар
Чақалоқ каби йилгай берсинлар,
Соф юракларини қоронгуликда,
Умидсизлик-ла тилгай берсинлар!
(Шокир Сулаймон альбомига, 1922)

20-йиллар ўзбек шеърлятида йилгоқлик: умидсизликни наҳор этиш деган мавзу ўзи бир алоҳида тадқиқотни талаб этади, у ўзи адабий жараёнинг махсус хусусиятлари сифатида текширилиши лозим... Ҳозир биз бу масалани четлаб, ўз ишмизни давом этти-раимиз.

Ботунинг аксари шеърлари ёшларга аталиб ёзилган ва уларнинг ҳаммасида ёшларни ўқшга, ишлашга, ҳаракатга, кайратга чақирилади, истиқболдаги бахт айни шу тарзда яратилади, деган мантқиқ уларнинг моҳиятини белгилайди. Шорнинг «Ўғут»,

«Тўқаним», «Севинч куйлари» ва шу каби шеърларида х
ларини муттасил ҳаракат қилишга, тебранишга, югуртишга
лишга чақиради. Бу мазму, юқорида таъкидлаб ўтганимиз
йиллар шеърининг дастлаб Фитрат ва Элбекда, Чўлпонда
га олинган эди. Кейинчалик улар тазсирида ҳамоҳанг ш
кўллаб яратилди. Мана адабий жараёндаги бир ҳолат, бу
лар Фитратнинг «Угут» сарлавҳали шеъриндан:

Оғир йилга! Севинч гўзад,
Бу миластинг сродатин,
Турма, югур, тинма, тириш,
Хурма, кариш, кўрқма,
Эл йўлини тўсиб турган
Бадириб кўй, йиртиб ташла,
Барчасин йўқ эт!.. ва ҳоказо...

Энди шоир Ботунинг «Угут» шеъриндан айрим сатрлар к
райлик-чи:

Ешлар,
Илдам, илдам!..
Кўзларингиз чақнасин!
Ғайратингиз қайнасин!
Қўёш булутдан
Қутулмоқ истар..
Истақнинг борлиқда
Жавлон қилиш
Ешлардан,
Еш кучлардан... ва ҳоказо...

Москва ҳа
ошино бўли
у истиқбо
лайди. Еш
га ундаш
кучларни
ифода эт
кейинги
ҳатто қ
майдонг
туб моҳ
нинг уч
чан, оғ
лан па
ҳар бг
худди
ижод
йиқиб
ди. Б
салар
эса,
маъё
лик
расу
айри

Мазкур сатрларнинг бир-бирига ҳамоҳанглиги 20-йиллар
бирорта шоир, ёзувчи ҳамза даражасида ижод қилолмаган де
сохтатчиликни минг марта рад қилади, адабий жараёнда ҳар б
ижодкор ўз ўрнини олади, бирининг ўрнига иккинчисини тиди
ўз муҳити, сафдошлари... Бир даврда яшаб ижод қилган санъат
лишлари мумкин эмас, табиат ва жамиятнинг ўзига хос қонуни
ти шу...

Кўриб ўтганимиздек, Боту 20-йилларнинг бошларидаёқ ян
ҳаёт қуриш ишларига берилиб кетади. Ғайрат, шижоат билан
яшанга ундайди, турғунлик, беғамлик, хотиржамликка берилиш
ви қаттиқ қоралайди. «Тўхталиш», «ийқилиш» ўлим билан бар
бар деб ҳисоблайди. Бундай дунёқараш шу йилларда орзу-умид
ларга тўла олий мақсадлар билан яшайтган шоир учун ҳам эн
буюк мақсад эди. У ўз телгдошларини, барча ёшларни ҳам эн
мақсад йўлида тинмай ҳаракат қилишга, чақирар, фақат шу билан
кељажақда бахтга эришиш мумкинлигига шонтирмоқчи бўларди.
Ҳаётда инсон учун бундан бошқа тўғри йўл йўқ деб тушунарди

Оғир муҳими шунидаки, шоир ёшларни фақат катта мақсад
иқоғи билан яшашга чорлайди. Мақсадсиз, тиласиз ва фео
на, «амалсиз» яшашни қаттиқ қоралайди. Мақсадсиз яшаш
ва бир қаро тошнинг ўзи» бўларди деган чуқур бир фалса
авитиқни шеърий ифода этади. Бундай гошларни шоирнинг
ам ўз ҳаётининг мазмуни тарафда изоҳлайди ва «гўзаллик,
лик барчаси олинди», деб коммунистик эътиқодга суянади.
и ижодий ва ижтимоий фаолиятида Боту мана шу ақидага
иқолишига иштилади. Оқибатда эса, мазкур ақида эгалари кўп
шотори Ботунинг ҳам қатл этдилар...

Боту ва унинг сафдошлари яшаб ижод этган даврда одамлар
та нече кунлар тушгани ҳақида кўп гапирдик, яна кўллаб
рини лозим, токи бу энг кирлик тарих ҳеч қачон такрорланма
инсоният доим унинг олдини олиш ҳақида ўйласин! 20-йил
нинг ундаёқ шўро ҳукумати ва партиянинг ўз ичда марказда
иқоғет солир бўлаётган фожиялардан биргина далил келтириб
иқ, бутун дунёда инсоният тақдирини ҳал этиш даъвоси билан
иқонга чиқаётганлар — аслида нималар билан шугулланишдан
бондаганлари яна бир бор аён бўлади...

1923 йил февралда Москвадаги Никитинск бульварда ГПУ
иштурувчи комиссия аъзоларидан бири — ревизор коммунист
сорилов (собиқ ишчи) ўзини ўзи отиб ўлдирди. Унинг ёнидан
иқондаги мазмунида бир хат чиқади. (Хат РКП(б) Марказий Кў
иеси Президиуми номига ёзилган эди):
«8-роқлар» Меҳнат аҳли галабаларини муҳофаза этиш бўйича
иқдоримизнинг иш юритиши билан юзакигина танишиб чи
ишнинг ўзидаёқ, уларнинг тертов материаллари ва бу соҳада
илаётган усуллари, хужжатлари кўздан кечирилганда шу нарса
иқўлм бўлдики, ўз мавқимизни мустаҳкамлаш учун ҳеч нарса
и қайтилмаётир. Яна бу ҳолати уртоқ Ушлихт партия маюфа
иқонлари учун энг зарур ва шундай қилмаса бўлмайди, деб изоҳла
иқон мени бундай даҳшат ва қабоҳатлардан абадий қутулиб
иқонга мажбур қилди. Биз амалга ошираётган тадбир-чораларни
иқомумизнинг буюк принциплари билан изоҳлаб келинди. Мен
иқомпартиянинг масъул ходими бўла туриб, бу ишларнинг ҳам
иқонда олгисиз равишда иштирок этиб келдим. Мен ўз гуноҳларим
иқоним билан ювиб, сизларга энг сўнгги илтимосимни баён қи
иқонман: Эс-ҳушингизни йиғиб олингиз, ҳали кеч эмас ва ўз иш
иқоублингиз билан буюк устозимиз Маркс шаънига доғ тушир
иқонингиз, ҳамда оммани социализмдан бездирмангиз!» («П»
иқон 19189 й.).

Мазкур воқеа тасвири 20-йиллар эмас, 1917 йиллардан бош
лаб шўро ҳокимияти қандай негизда, қандай услуб заминига таш
иқон тошгани ҳақида, ундан кейинги эл-юртимиз бошига солинган
иқофотлар ҳақида, ниҳоят ҳокими муллақларнинг даҳшатли фа
иқониллари ҳақида, то бизнинг кўнларимизгача етиб келган
иқондан-у Ивановичликкача — ҳаммаси қачон, қандай рўй бергани
иқонда тасаввур бермайдими?! Биз ҳаётимиздаги ҳар бир ижо-

бий ёки салбий ҳодисанинг моҳиятини тушушиб олмақчи бўлсақ, фақат тарихгина ёрдамга келади. Бошқа гаиларнинг ҳаммаси тўқма, ясама бўлгани учун йўл-йўлакай тушиб қолаверади. Модомики, аҳвол шундай экан, шоир Боту ва унинг сафдошлари ўшарини қандай тутишлари керак эди деган савол устида ўйлаймизми, ёки фақат улардан хато ахтарамизми? Улардан хато ахтариб топиниша хануз беҳуда уринаётганлар агар ўшалар даврида яшаганларида қандай хонлиқлар қилишлари мумкин эди, деган фикр мени доим банд қилади. Чунки, улар эркин фикр юртиши мумкин бўлган вазиятда шунча хиёнат қилсалар, ўта оғир, мураккаб бошқа пайтда нималар қилишлари ўз-ўзидан маълум-да! Боту Москвада юз бераётган ана шу (биз келтирган) фожиалар, даҳшатлар ичиде дорифунунда тазлим олар экан, уларни синчиқлаб кузати. Аммо тўхтовсиз ижод қилди. Ёш серғайрат комсомол шоир сифатида — сира иккиланмай социализм гоёларига ишонди; эътиқод кўнди. Келажакнинг порлоқ бўлишига гоёларига шубҳа қилмайди. Мамлакатда фуқаролар уруши қизиб турган, халқ оммасини «оқлар, қизиллар» деб сунъий равишда иккига ажратиб қўлиб, биринчи бошқасига қарши қўйилган оғир ва жуда мураккаб даврда фақат социализм ҳақидаги кўрсатмаларга умид боғлаб яшаш ва ижод қилиш осон эмас эди. Биз 20-йиллардаги ўзбек ёзувчилари (балки бутун мамлакатдаги ёзувчилар) ижодий фаолиятларига баҳо берганда уларнинг қандай жиддий вазиятларини бошидан кечирганларини кўзда тутмаслигимиз мумкин эмас. Ҳабибулла Қодирийнинг отаси ҳақидаги ҳужжатли қиссаси, Наим Каримовнинг Усмон Носий, Сулаймон Ҳўжаев ҳақидаги мақолалари, Шерали Турдиевнинг ўша давр ёзувчилари ҳақида ўзбек матбуотида эълон қилинган иттифоқлар (мен уларни шундай деб атардим — А. А.) ҳақида бериб бораётган маълумотлари ва бошқа қатор мақолаларни кузатиб бораётган жамоатчилик буни яхши билади. Шоир Боту ҳам кўйлаб замондош ва сафдошлари қатори — аини шундай кечмиши мушкул, тақдирӣ фожиали, инқилобдан кейинги давр ўзбек адабиётининг пойдеворини яратишида жонбозлик кўрсатган Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Ғози Юнус ва уларнинг бошқа кўйлаб тенгдошлари қаторида ижод қилиб, бизга бой адабий мерос қолдирди. Унинг асарларидан, публицистик мақолаларидан, шеър ва ҳикоялардан 20-йиллар адабий ҳаёти, ўша давр шўро тузуми, жамяти, жумхуриятимиз ҳол-аҳволи барча хусусиятлари ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз, десак муболаға бўлмайди. Бу жиҳатдан Боту ижодиёти ўзинга хос бир ўринга эгадир. Унинг бутун қиёфасини эслганимизда ҳаётини қайта қуриш сарчашмаларида жонбозлик кўрсатган етуқ зиёлиларимиздан бирани юксак маданиятли, чуқур билимли, истеъдодли, бинобарин, келажакка жуда катта умид боғлаган шоир, адиб, фаол жамоатчи, партия ва давлат сиёсатига ўта ишонган арбобларимиздан бири сиймоси кўз олдимизга келади.

1917 йиллардан кейин октябрь тўнгаринида вужудга келган

ҳокимиятни сақлаб қолиш учун кураш деган сохта шпор остида халқимиз бошига не-не кулфатлар тушмади. Бу даврда ҳар бир шпор ва умуман эъли фаолияти фақат инқилобга нисбатан муносабатига қараб белгиланганидан бўлди. Шу нуқтага назардан ёзувчилар ўртасида муайян бўлинишлар рўй берди. Инқилобдан олдин адабиётга кирган ёзувчилар орасида дарҳол инқилобни қабул қилганлари ҳам, уни бир қанча муддат қабул қилолмай юрганлари ҳам, иккиланиб турганлари ҳам, унга қарши бўлганлари ҳам, умидсизликка тушганлари ҳам бор эди. Бундай мураккаб ва зиддиятли ҳолатларга дучор бўлиш — фақат ўзбек адабиёти ва зиёлиларида эмас, кўп миллатли бутун шўро адабиётида, айниқса рус адабиётида жуда бўртлиб кўринди. Гумелев, Бунин, Набоков, Блок, Есенин каби шoirлар ижодини ўзбек адабиётида Фитрат, Чўлпон, Элбек, Рафиқ ва ана бир қатор уларнинг сафдошлари ижодини, фожиали ҳаётини эслаш қифон. Уларнинг ҳаммаси ана шу зиддиятлар ичиде яшаб ижод қилдилар: баъзи маълумотларга кўра рус ёзувчиларидан икки ярим мингдан ортгич чет элларга қочиб кетди, умрини муҳожирликда ўтказди, қайси бирлари эса, инқилобий тўнгариндан кейинги дастлабки йилларда рўй берган даҳшатларга чиқолмай ўзини-ўзи ўлдирди, қай бирларини ҳукуматнинг ўзи отиб ташлади... Шундай қилиб Бунин, Набоков қабилар хоржанда бутунлай қолиб кетди. Гумелев Ленин буйруғи биали «оқлар тарафдори» тамгаси ёпиштирилган душман сифатида отиб юборилди. Есенин, Маяковскийлар, кейинроқ, А. Фадеевдай сиймолар ўзларини ўзлари отишди ва ҳолазо...

Энди ўйлаб кўрайлик, тарих қимларнинг ҳақ эканини кўрсатди? Инқилоб томонига ўмаганлар, унинг биринчи кунидан бошлаб унга қарши йўл тутганлар, нақадар доно ва қароматли шахслар эканини неботллади. Инқилобга бир зумда хайрихоҳлик кўрсатганлар, то — умрларининг охиригача ўз халқи, ватанига нисбатан самимиятлари йўқ, худди бизнинг сийқа шiorларимиз каби сохта, истиқболсиз шахслар эканлигини ҳам халқимиз кўриб турибди. Социалистик деб аталган иқтимоий тузумдан, етмиш йиллардан ортқ мустанлақчилик сиёсатини зўрлик билан бутун мамлакатда кўйлаб келайтган Россиянинг шовинистик фаолиятидан «од» деб мустанлилик сари йўл бошлаган халқлар ҳаракати — бизнинг ана ўша инқилобни қабул қилмаганлар томонига нисбатан ҳурматимизни, эътиқодимизни оширади. Бу тарихий ҳақиқат — воқеядикин инкор этадиган куч йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас. Биз мавқур тарихий йўлимиз ҳақида фақат 1980 йилларнинг охирилари келиб очик фикр юригадиган бўлдик ва бу йўл бизни мустанлиликка ҳам бошлаб келди...

Шоир Боту қандай шароитда яшагани, ҳаётда минг хил зиддиятлар авж олиб бораётган нақадар қалқалик бир тарихий муҳит қуришода ижод қилганини бир кўз олдимизга келтирайлик, фақат шундан кейингина унга баҳо берайлик. Юқорида номлари санаб ўтилган ёзувчилар 20-йилларда инқилобга нисбатан ҳар хил муносабатларда бўлдилар; гоҳо хурсанд, гоҳо хафа... Баъзилари

тоҳо унга нисбатан дағал қаршилик кўрсатдилар. Инқилобдан кейинги қийинчиликлар — очарчилик, қаҳатчилик, ўғирликлар, хунрезликларни кўриб тамоман умидсизликка тушиб кетганлар ҳам озмунча эмас эди. Шулар орасида шуро адабиётининг отаси ҳисобланган М. Горький ҳам бор эди. У худди ана шу йилларда болшевикларнинг ишларидан норози бўлиб, Ленинга бир қатор мактублар ёзганини эслатиб ўтиш kifоя қилади. Шунча даҳшатларни кўриб яшаган — яна марказда ўқиб, таълим-тарбия олаётган шоир Боту инқилобни, унинг йўлини маъқуллаб асарлар ёзди. Ёшларни, зиёлиларни инқилоб йўлига юришга даъват этади. Ҳатто баъзида инқилобни юрган замондошларини ҳам таниқд қилади, инқилоб галабасини мустаҳкамлаш учун курашга ундайди. Бу жиҳатдан Ботунинг Чўпонга, А. Қодирийга қарата ёзган шеърларини эслатиб ўтиш мумкин. Мана биргина мисол: Боту 1925 йилда Чўпонга қарши «Жавобим» сарлавҳаси остида ёзган шеърдан:

Мен ўйлагани сен ўйламайсан,

Сен куйлагани мен куйламайман.

Мен сўзлагани сен сўзамайсан,

Сен кўлагани мен кўламайман.

Сен ўзга банде, мен ўзга бир куч,

Фикринг, хаёлинг йўқликда немак,

Нурларга қарши реканг, ишинг туч,

Гониминг амри гоянги эмак.

Мен «ўз» эмасман... мендан ўзоқсан,

Меҳнат йўлида жиндак тузоқ сен... (1925, Масков)

Кўришиб турибдик, Боту инқилобга нисбатан заррача шубҳа билан қаровчига дарров зарба беради, бундай гоянги курашлар руҳида ёзган шеърлари анчагина бор. Аммо шунга айтиш керакки, А. Қодирий ҳам, Чўпон ҳам инқилоб томонига тазйиқ остида бўлса ҳам ўтишга мажбур бўлган эдилар. Бироқ, 20-йиллардаги индиятларнинг улар ижодида акс этгани — воқеликни бадий идрок эта биллиш натижалари сифатида юзага келганлиги у давр тадқиқотчилари назаридан четда қолган эди. Бундай қараш то бизнинг кунларимизгача 90-йилларгача ҳам бор эли, ҳали ҳам топилади... Шоир Боту, эса, ўша даврларда инқилоб галабасини мустаҳкамлаш учун олиб борилаётган курашларнинг биринчи сафларида турди. Бу фикр мулоҳазаларини кенгроқ тасаввур этсак, 20—30-йиллардаги кўллаб ёзувчиларимиз меросини чуқур, ҳалол ва холис ўрганиладиган бўлса, уларнинг бутун фаолиятларию, хаёллари: ижодлари ҳозирги кунлардаги муаммолар билан ҳамон боғлиқ эканлигини тўқуниб оламиз. Буюк аждоқларимиздан қолган бой хазина ҳалқимиз маънавий дунёсини поклаш учун олиб борилаётган жуда қийин, мураккаб кечаётган бутунги курашларимизда иштирок этмоқда. Боту мана шу курашлар 20-йилларда бошланган деб ҳисоблар ва унда ўз ижодию, ишти-

моний фаолияти билан фаол қатнашганини ҳаётининг мазмуни деб биларди. Комсомол, партия шуро ишларига фаол аралашади. Маориф, маданият, мафкура, матбуот соҳаларида раҳбарлик қилади. Ўзбекистонда социалистик маданият яратишга бел боғлади ва бунга розмана шовди. Бутун кучи, қудрати, билими, қобилияти-ни шунга бағишлади. Унинг адабий, сиёсий, ижтимоий фаолиятидаги тажрибалари, илмий-назарий, адабий-танқидий мақолалари, кутублари, насарий асарлари — ҳаммаси ўша даврдаги Хуқрон кўрсатмаларга боғлиқ ҳолда эскилик билан янгиллик ўртасидаги — юқоридан аниқ буюриб турилган тарзда курашиш руҳида рўй беради. Ботунинг деярлик ҳамма фаолиятида даврининг типик индиятлари акс этади. Жўмладан, классик мероста муносабат, замонвий адабий жараён ҳақида билдирган фикр-мулоҳазаларида биз ана шу ҳолни аниқ кўрамиз. Ўша йиллари сўзда — хўжа кўрсинга мероста Хурмат билан қараш бор, бироқ амалда эса, бутун мероста қарши сира иккинлаймай ўт очиларди. Ботунинг адабий-танқидий мақолаларида, жўмладан, маданий мероста муносабатлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида 20-йиллар ўзбек адабиётдаги ана шу хусусиятлар ҳам ўз ифодасини топади. Аммо Боту ўзбек классик адабиёти хазинасига, асос эътибори билан, доимо ижобий муносабатлар нуқтан назаридан турган. Бусиз таваққуф бўлмастлигини аниқлаган. Лекин замон талабларидан келиб чиқиб, эскиликка қарши умумий кураш руҳини бадий ифодалаш — Боту шеърлятининг етакчи гояси сифатида яққол кўриниб туради. Зотан, Боту ва унинг сафдошлари ўз ижодий ва ижтимоий фаолиятлари билан инсонни келажакка, маълум маънода ҳозирги кунларимизга руҳан тайёрлаб боришга ёрдам беради, дейиш мумкин. Ҳозирги кунларимиз — деярли 1990 йилларгача қанчадан-қанча фожиялардан иборат бўлишини Боту хаёлига ҳам келтирмасди. Ўйлаб кўрилса, мамлакатда барча соҳаларда ислоҳот тадбирлари нақадар мураккаб вазиятларда, қанчалик индиятлар жараёнида амалга оширилмоқда. Буларнинг ҳаммаси жабрини торгмоқдамиз ва ҳаммаси кўз ўнгимизда рўй бермоқда. Бироқ бусиз турмушини яхшилаш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмаслигини ҳам энди тўқуниб турибмиз. Шоир Боту ҳам 20-йилларда худди шундай фикр-мулоҳаза билан яшаган, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган, уларда шахсан иштирок этган ва илҳоят турмушини қайта куриш зарур деб билган.

Мана бу сатрларни кўринг, худди бутун айтилаётгандай:

Эски турмуш, эски уй,

Ёш кўнчилини қўймагай.

Эски чолгу, эски куй

Ёш юракни тирпагай. (Емалар учун, 1921).

Бу шеърни Боту 1921 йил сентябрда эълон қилади ва уни барча ўқув юрғларида ўқишлар бошлангани муносабати билан ёшларга атаб ёзган. Демак, улар ўқишга киришар эканлар, фақат

янги турмуш ҳақида ўйлашлари, эски турмуш тарзининг ўйидан, ўйидан ҳатто куйларидан ҳам тезроқ воз кечиллари лозим, янги ҳаётга интилишлари, ўзларни бутунлай сафарбар қилишлари зарурлиги уқдирилади. Бироқ янги турмуш қуриш йўлларида жуда оғир ва катта тўсиқларга дуч келиши муқаррар, ундан чўчимаслик кераклигига алоҳида урғу берилади.

Янги турмуш излаган,
Кўп тўсиққа учраган.

Юксалишни истаган

Қаршиликдан кўрқмаган (*Уша шеърдан*).

Шоир эскича яшаш деганда инқилобдан олдинги ҳаёт тарзини кўзда тутлади. Биз бўлсак, эскича турмуш деганда инқилобдан кейинги ҳамма йилларни кўзда тутамиз. Шундай қилиб, Боту эскича яшаш энди мумкин эмаслиги, унинг ўрнига нималар қилиши зарурлиги, ҳаётнинг эскича қонуналар гирдобига қолиб кетиши учун бундан кейин ҳеч қандай асос йўқлигини куйиб-пишиб уқдиради. Бинобарие, яшашнинг янгича қонуниятларини ишлаб чиқиш гоят оғир, мураккаб, катта тўсиқларни енгиб ўтадиган куч-қувватни талаб қиладиган вазифа деб билади. Ёшларни ана шу мураккаб, оғир, аммо шарафли, истиқболли порлоқ йўлдан ҳеч тафт торгмай дедиб боришга чорлайди:

Эски қонун эски йўл,

Ёшми олға алтмаган...

Ёш билак, кучли билак

Хормасин ҳам тозмасин.

Ёш тилак, нузли тилак,

Порласин, ҳеч сўймасин.

Ёш юрак, ўтли хорак

Ҳеч умидсиз бўлмасин (*Уша шеърдан*).

Мазкур шеърни ёзганда Боту эндиғина етилиб келаётган қалби нуқул орзу-ҳаваслар билан тўла талабалик чоғларини кечирмоқда эди. Бундай ҳолатда ёш йигитнинг орзулари чексиз ишонувчан, журъатли, ҳар нарсасга қизикувчан, қийинчиликлардан кўрқмайдиган бир даври бўлади. Биз Боту қалбидagi ана шу ҳиссиётларнинг шеърый ифодасини «Ёшлар учун» сарлавҳаси остида янги кўрамиз. Зотан, Ботунинг кейинги ҳаёт ва фаолияти ҳам худди шундай орзу ва умидлар билан ўтди, бироқ афсуски, унинг барча ўйлаганлари, ниётлари сароб бўлиб чиқди, минг афсус...

Шоирнинг мақсадлари, олий тилаклари мазкур шеърнинг ҳар бир сатрига қуйилиб боради. Яъни ўз олдига янги турмуш қуришни ниёт қилиб қўйган, ўсиш, юксалишни истаган ҳар бир ёш куч қаршиликлдан, унга қарши курашлардан асло кўрқмаслиги шарт деган гоани илгари суради ва шу билан 20-йиллардаги эскиликка қарши очилган шиддатли курашлар руҳини ифода эта-

ди. Шоир ёшларни баъзи қийинчиликлар қаршида умидсизликка тушмаслик, уларнинг чиқиб туриши табиий ҳолат сингари янги гоиларни сингдиришга интилади. Яъни инқилобдан илгарига ҳаёт фақат қора, гамгин, уқубатли, кейинги ҳаёт эса, ҳамма жаҳатдан яхши; бундан кейин янада яхши бўлади тарзидаги мулоҳазалар Боту шеърининг моҳиятидан иборат бўлиб қолади.

Қора турмуш чағалидан қутулиб,

Эрк чечати тақа олган кучли қиз,

Эски одат санамларин парчалаб,

Эрк-тангига сажда қилган руҳли қиз.

Йўлинг тўғри, орта боқма, кетабер,

Илгарилар ашуласин айта бер!

(*«Кичкина аржунки», 1922*).

Шоир ёшларга катта умид-орзулар бағишлайди, уларнинг кудрати чексиз ва ҳар ишга қодир кучлар деб қарайди. Ниҳоят барча ўйлаганлари, гоиларини амалга оширишда ёшлар унга таянч нуқтаси бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам улар олдига муттасил вазифалар қўйиб боради. Шу билан янги ҳаётни — ўша замон тили билан айтганда — социалистик ҳаётни жанговар шўро ёшлари қуриши лозимлигига асосий урғу беради. Шунинг учун ҳам ёшларга атаб ёзилган шеърларининг ҳар бир сатри уларни жанговар курашга, эски дунёни, эскича ҳаёт тарзини батамом ўзгартириб, уни янгичасига қайтадан қуришга қизгин даъват этади. Зотан, октябр тўнтаринидан кейинги ҳаётимизнинг ҳамма йиллари шу гоини уқдириш, сингдириш билан ўтди. Эски ҳаётга қарши кураш шўри остида бор-йўғимиздан айрилди, тарихимиз, маънавий меросларимиз, миллий урф-одатларимиз, қадриятларимиз, ажойиб аъёналаримиз оёқ ости қилинди. Боту бундай бўлишни қаёқдан ҳам биларди, билганда октябр инқилоби йўлини қалбига сингдирмаган, унга бунчалик умид боғламаган бўларди. Боту тўғри деб тушунган йўл ҳалқимизни оқибат натижада қандай моддий ва маънавий фожияларга дучор қилди! Биринчи ўзбек шўро ёзувчиларимиз бўлмиш буюк аждодларимиз учун яшаш на ижод қилиш нақадар мураккаб, қийин бўлганлиги шундан ҳам маълум. Лооқал шунинг учун ҳам улар шаънига доғ солиб келмаётган номардлар қанчалик пасткан ва ҳақсиз эканликларини эълитроф этиш лозим.

Боту ва унинг замондошлари олдида шундай вазифалар қўйилган бўлиб турарди (тўғрироғи, мажбуран қўйилган эди): эски ҳаётни таг-томири билан кўпориб ташлаш шарт; лекин янги — социалистик ҳаёт деб аталаётган турмуш тарзини қандай қилиб қуриш, янги давлат тузумини қандай сақлаб қолиш ва мустақамлаш керак? Ва, ниҳоят, янги тилдаги адабиёт ва умуман «социалистик» маданиятни қандай йўлларини излаб топил лозим эди. Биринчи шўро ёзувчилари компартия раҳбарлигида — унинг до-

имий равишда юқоридан туриб бераётган буйруқлари асосида ана шу йўллари қириши шiori остида қандай қийинчиликларга йўлқўнларини, бу соҳада қандай фожиалар рўй берганини тарих кўрсатди... Янги адабиётнинг темир қолиқлари 1905 йилдаёқ, инқилобдан анча илгари Ленин томонидан яратилган, шўро даври адабиёти, санъатнинг бошқа барча турлари шу қолишга тик қилди. Унинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласи айти мафкура соҳасида большевиклар томонидан амалга оширилган ҳамма ишларни янча олган темир панжара сифатида яратилган қамоқ лагерни вазифасини бажарди. Ундан ҳосил қилинган қамоқлар, лагерларда эъдилларимизнинг гуллари бўлиши Боту ва унинг қанчадан-қанча сафдошлари, замондошлари ҳароб қилиди, ёлгончи шiorлар остида қатл этиб, «кафансиз кўмиб» юборилганини тарих ҳеч қачон кечирмайди... Бироқ шуни ҳам айтиб ўтайлик, 20-йилларда бошланган изданиш норлоқ келажак йўли ҳамон изланишда давом этади. Хали ҳам тошигани йўқ ва бундан кейин ҳам тошилиши учун қаттиқ курашни лозим бўлиб турган ҳозирги кунларимиз учун ўша аждодларимиз қолдирган мерос хали ҳам ўша яхши мақсадлар йўлида хизмат қилишга қодир эканлиги билан қимматлидир. Шу сабабдан мен 20—30-йиллардаги ёзувчиларимиз ижоди ва ҳаёти ҳақида бутун вужудим қақшаб туриб фикр юритадиган бўлиб қолганман. Уларнинг душманлари — халқимизга, ватанамизга, миллий маданиятимизга хиёнат қилган хонлар сифатида виждонан судяниши керак, бўлмаса биз тарих олдига, аждодларимизнинг пок руҳлари олдига жавобгар бўламиз... 20-йиллардаги ёзувчиларимизнинг ижодий маҳсулотларида, мамлакатимиз ва халқимиз тарихида рўй берган барча воқеа-ҳодисалар, фожиалар ўз бадний ифодасини тошган. Чунончи чор Россиянинг ўлкасида XIX аср ўргаларидан бошлаб босқинчилик қилгани, унинг руслаштириш ва талон-торож қилиши тўфайли халқимиз бошига қанчадан-қанча кулфатлар солгани маҳаллий миллат эъёиллари тоқатини тугатган ва улар ҳар бир шеър, насрий асар ёки драмаларда «эркилик», «ватан», «миллат» ибораларини кўйлаб ишлатишар, миллий мустақилликка эришиш учун чор Россияси ва ҳар қандай босқинчиларга қарши кураш гоиларини тарғиб қилар эдилар. Ўзбек адабиётида ўтган асрнинг охири ва XX аср бошларидаёқ кенг тарқалган мазкур йўналиш 20-йилларнинг бошлари ва ўргаларида ҳам Фитрат, Чўлпон, Элбек, А. Қодирий, Рафиқ Мўмин ва бошқаларнинг асарларида давом этади. Аммо Боту янги давр сиёсатини сифатида, эҳтимол ҳатто олий маълумотини 20-йилларда Москвада олгани учундир, ўша даврдаги юқоридан берилётган кўрсатмаларга бошқалардан кўра кўпроқ амал қилади. Жўмладан, биз Фитрат, Қодирий, Чўлпон ва бошқаларда бу ҳолатни бошқачароқ тарзда кўрамиз. Ниҳоят Боту ўша биз таъкидлаган хусусиятлари билан бошқалардан бир қадар ажралиб туради. Масалан, «Октябрь арафасида Ўзбек адабиёти» сарлавҳали каттагина назарий мақоласида жадидлар ва уларнинг адабий фаолияти ҳақида фикр

юрיתי, жадидларнинг феодал тартибларига нисбатан илгор гоилар билан майдонга чиққандарини эътироф этади, шу билан бир-га улар фаолиятига берган баҳосини яна салбий қарашлари билан яқинлаштиради. Тўғри, 20-йилларда Боту жадидларни мулкадо ижобий баҳода олмасди: унга марказдагилар йўл бермасди. Ахир жадидлар ҳаракати 1990 йилларнинг охиригача келиб, арабг ижобий баҳога эришиб турибдики, бунинг учун Ботунинг эмас, хали ҳам тирик юрган маънавий майиб рақибларни айбонлаш лозим. Боту асли билмидон, замонасининг илгор эъёилси сифатида 20-йилларнинг ўргаларида жадидчиликнинг янқа ҳокимчилик тартибларига нисбатан юқори туришини, унда демократик эркинчиликлар руҳи, тараққишарварлик фаолияти етагчи бўлганини таъкидлашининг ўзи катта жузъат эди. Аммо на чора, бундан нарига ўтолмасди, олдига темир панжара, ўлим дахшати-ю, захри қотилига булғаланган тиканли симлардан тўсиқлар қилиб қўйилган эди.

Мана унинг мақоласидаги жўмлалардан бир мисол: «Октябрь инқилоби ҳокимиятнинг пролетариат қўлига ўтказиш билан «жадидлар адабиёти» бирдан йўқолиб пролетариат адабиёти туғилди». Мазкур жўмлада жадидлар адабиёти инқилобдан кейинги давр адабиётининг туғилишига замин бўлди, деган мантиқ ўз-ўзиндан келиб чиқади. Бу адабий жараён учун табиий бир қонуният эканини Боту чуқур тушунади. Аммо шундан кейинги жўмлаларда жадидлар миллатчилигига айбонланади. Уларда синфий кураш тушунчаси йўқлиги, бой савдогарлар манфаати ҳимоя қилинганлиги, мактаб болаларининг миясига ватан, миллат заҳарлари қўйила берганлиги гоят катта айб деб баҳоланади. Бинобарин, миллатчиликни чор Россиясининг мустамлакачилик ва ундан туғилган шовинчилик; босқинчилик сиёсати келтириб чиқарилганлигини Боту ё пайқолмайди, ёки айтолмайди; эҳтимол Боту назарида жадидларни синфий кураш тушунчасидан четда деб изоҳланганлиги ҳам шундан келиб чиққандир. Боту бу ҳақда ёзади: «Ҳар вақт адабиёт миллат ватан деди, синфий кураш тўғрисида эъиш ўрнати, синфий курашга қарши нарсалар майдонга чиқди. Бу даврда жадидлар адабиёти яна ҳам тубанлашиб кетди» («Ез кунин», Т. 80, 209-бет).

Кўриниб турибдики, Ботунинг шеъриятида ҳам, адабий-назарий мақолаларида ҳам 20-йиллар адабиёти жараёнидаги барча ютуқ камчиликлар ва эъдиллар ифодасини тошган.

Адабиётда «синфийлик» деб атаганимиз машъум ибора — Ўзбек шўро адабиётининггина эмас, шу билан бирга инқилобдан кейинги кўп миллатли бутун шўро адабиётига қанчалар зарар келтирилганлиги, қанчадан-қанча фожиаларга сургаб борганлиги эндиликда очик айтилмоқда. «Синфийлик» шiori остида халқларни бир-бирига қарши турлича табақаларга бўлиб ташланди; улар бир-бирини қарама-қарши қўйилдигина эмас, махсус узааро қирғинлар уюштирилди... Ҳатто отани болага, эрни хотинга, акани укага душман кўрсатилди. 20—30-йилларда ўзбек адабиётида ҳам, рус

ва бошқа халқларимиз, миллатларимиз адабиётида ҳам бу соҳада талай асарлар яратилди. Уларда одамдаги инсоний фазилатлар олиб ташланди, инсон фаолияти унинг фақат «синфий душманга қарши кураши билан баҳоланганидан бўлди. Мазкур «синов»дан аъло баҳода ўтганлар амал, бойлик, унвон сингари харомхўрликдан йборат имтиёзларга эга бўлди. Бу ўзи алоҳида мавзу, бу ҳақда «Гулистон» ойномасининг 1989 йилги 4-сонда, яна ўша йилги 12-сонда босилган («Мустамлакачиликка ўт оingan асар», «Фитрат ва унинг «Арестон» драмаси» сарлавҳали) мақолалари-мизда бир қадар тўхтаб ўтган эдик, шу сабабли бу масалани шу ерда қолдириб, асосий мавзуйимизни давом эттирамиз.

Хуллас, шоир Боту ўз бадий асарларида ҳам, адабий-назарий мақолаларида ҳам 20-йилларда шаклланиб, кун сайин ривожланиб бораётган маъмурий-буйруқбозлик иш услубига мослашмасдан яшай олмас эди, шундай бўлди ҳам. Шунинг учун ҳам унинг баъзи асарлари ва дувёқарашидagi айрим нуқталарга тавқидий назар билан ёндошиш, тоҳ мунозара қилиш ҳам мумкин. Бироқ асос эътиборни йўқотган эмас, йўқотмайди ҳам. Ўзи яшаб ижод қилган давр тарихи сифатида бизга ҳамини керак бўлади. Зотан, Боту ҳам бошқалар сингари дастлаб ўз дарвининг куйчаси сифатида майдонга чиққан ва ўз даврининг самимий шоири, қондош-жондош фарзанди эди. Бу жиҳатдан унинг 1922 йилда ёзган «Бизнинг товуш» сарлавҳали шеъри айниқса харақтерин туюлади:

Йўқсул элда дёрд кўлайган, онг камайтган хон билан

Сўнги майдон қурғоли ҳам унга эўр гўр қозғоли,

Эзгу байроқ боқ-да, тутдик: жангимизни ёғоли

Эй, муаррих, ушла ёғич, бизни эсла шон билан!

(«Ез хули», 40-б.)

Ботунинг мазкур сатрларида 20-йиллардаги эски ҳаётга қарши ўт очини, инқилобдан илгариги ҳаётни тағ-томилари билан кўлпориб ташлашга даъват, ўша замонда партия-хукумат томонидан ўртага ташланган шиддатли қонли курашга чақиратиш ҳарорати акс этиб туради... Боту ўз элини йўқсуллиikka солган ва онг-идрокини кемирган ҳокимлар ва зolimларга қарши «эзгу байроқ» остида ҳаммасига «гўр қозғоли» майдонга чиқдик, буни бажарип керак деган гоним илгари суради. Бироқ бу йўл, бу усул — идора бора-бора бизни қандай таназулга элтишини, ўзини ҳам ютиб юборишини ҳали шоир идрок этолмасди... Шоирлар, ваъдалар, шоир ва ёзувчиларимизнинг, барча зиёлиларимиз ва халқимизнинг умидлари бир ёқда, ҳаёт иккинчи ёқда қолиб кетди. Боту ҳаётнинг бу қадар чалғиб, чигаллашиб кетишини асло ўйламас, истиқболга қаттиқ ишонар, бахтли бўлиши учун фақат шундай қилиш керак, интилиш керак, муродимиз албатта ҳосил бўлади,

делан ақидага чин кўнгилдан ишонар эди. Шеърнинг кейинги сатрларида бу гоявий мундарижани яна ҳам аниқроқ ифода этади:

Кўнглимиз тўқ, чайқалиш йўқ, бизнинг сон оз бўлса-да,

Тебравшиш тўхлатиш йўқ, йўлга тўсқин тўлса-да,

Эўр донгадек тўлқин урган гайратимиз олдида,

Эски хоннинг тахти титрар, қанча олий бўлса-да,

Биз умидли эр йилгилар, ёшли кўзга қаршимиз,—

Хар томондан тўлқин урган бизниг ўтгар товчимиз.

«Еш юраклар, бизнинг сафта, кўрқоқ ўрғоқ, қоч нари!

Дунёмизга орқа бер-да, онгли йўлла «йўқ» сари!»

(*Уша китоб, 40-бет.*)

Кўриниб турибдики, Ботунинг 20-йиллар бошларидаёқ ёзган шеърларида кескин руҳ, шиддатли кураш, жанговар исёнкор эътиқод гоялари барқ уриб туради. Мазкур эътиқодга бошловчиларининг ўзларида эса бундай кучли тўсиқлар бўлса-да, ундан кўрқин йўқ, кўрқоқлар четга чиқсин, улар йўқликка маҳкум этилган деган замон шпорларига қатъий риоя қилган шоир бутун ҳаётини курашлар билан қайта куришга бел боғлайди...

20-йилларнинг ўрталари ва ундан кейин ёзган «Севинч куйлари», «Шокир Сулаймоннинг альбомига», «Угут», «Фаргона ёшларига», «Қизил Москвага», «Эрк сўзи», «Тутқув қиз», «Паранж», «Қўнлоқ қизлари», «Тўлқиним» каби қатор шеър ва дostonларида, Ленин вафотини муносабати билан 1924 йилда ёзган «Марсия»сида, Мирмуҳсин Шермухамедов вафотига атаб ёзган «Қатга йўқотув» сарлавҳали таззияномаларида қизгин курашчанлик, хужумкорлик руҳи барқ уриб туради. Шунга қарамай, 20-йиллар ўзбек адабиёти ҳақида қарзали фикр юритадиганлар баъзан ёзувчининг бирон асаридagi бирон-бир сўзни тутиб олиб, бошқа фазилатларини рад этиб юборадилар, ҳатто бутун ижодини йўққа чиқаришга ятилидилар. Бундай даҳшатли ҳошлар адабиётшуносликда 20-йилларда ҳам бор эди. Жумладан, Абдурахмон Саъдий, Сотти Хусайн, Бойбулагов, қисман Олим Шарафуддинов ва бошқалар худди шу йўлдан бориб, Абдулла Қодирий, Чўпон, Фитрат каби буюк санъаткорларимизнинг бошини еган эдилар. Бундай қарашларга Фитрат билан Абдулла Қодирий, Ойбек бир неча бор матбуотларда чиқиб норозилик билдиришганлар. Боту бир мақолада шундай ҳолатларини алоҳида таъкидлаб ўтгани ҳам маълум: «Хар бир шоир, хар бир адибнинг оэм-кўими ўзига яраша хусусиятлари бўлади: Бироқ бу хусусиятларни бир-икки шеър, бир-икки адабий парчага қараб кескин белгилаш тўғри бўлмайди. Негамки, бу хусусиятлар эгасининг ўзини даярлари хар вақт ўз ишларини унинг асарларида қолдирмасдан қўймайдилар. Шунининг учун хар бир адибга баҳо берганда кенг ва чуқур таҳлил қилиш баҳонинг тўғрилигини таъмин этади».

Боту мазкур фикрларни 1928—29 йилларда ёзган, лекин у

ҳам эскирганми? Асло эскирган эмас. Чунки, Боту, Фитрат, А. Қодирӣй, Ойбеклар бундан қарий олгиниш-егиниш йиллардан ортиқ илгари қарши курашган нуқсонлар адабиётшунослигимизда ҳали ҳам учрайди ва биз ҳамон уларга қарши курашиш билан оворамиз... (Бу тўғрида юқоридagi саҳифаларда Фитрат, Қодирӣйлар ижоди муносабати билан бир қатор мисоллар келтирган-миз, ҳозирча шу билан қаноатланиб тураемиз). Шу нуқтага на-зардан ҳам Ботунинг мазкур мавзудаги мулоҳазалари ҳозирги адабий ҳаётимизни кўзда тутиб айтылганга ўхшаб кетади...

ХОТИМА ҒРНИДА

Асаримизнинг 20—30-йилларида янаб ижод этган аждодларимиз ўзларининг бетакрор истеъодлари билан миллий адабиётимизда чинакам маҳорат мактаби яратганлар. Шу жиҳатдан Абдулла Қодирӣй ижоди алоҳида Урин тутади. Унинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ўзбек адабиётини тарихида биринчи роман бўлса ҳам, ёзувчи камтарлик билан қайд қилгандай «бир тажриба, ҳавас» бўлибгина қолмади. Бу фикрнинг биринчи исботи шулки, ушбу романлар пайдо бўлган-дан бошлаб то шу кунларгача ҳам бутун-бутун халқлар орасида муттақил эътиборни жало этиб келаятгани, баҳс қилиниб келаятгани, у ҳақдаги шов-шувларнинг ҳамон давом этиб, охири кўринмаётгани кишини ҳайратга солади.

Абдулла Қодирӣй ўз асарларининг ютуқлари тўғрисида бирор жойда мақтангансимон бирор гап айтганини учратганим йўқ. Ваҳоланки, асарлари билан ҳар қанча гуруланса аранди. Баъзи жўнгина асар тўғрисида бирор танқидий гап ёки мақола пайдо бўлса, дарров асар муаллифлари «мен бу асаримнинг муваффақиятлари ҳақида ўқувчилардан бунча хат олдим!» деб даъво қилишади. Буюк ёзувчиларнинг бирортаси бундай қилган эмас, қилмайди, чунки асарининг муваффақиятлари ҳақида ёзувчи эмас, бoshқалар гапирини дозим.

Ёзувчилик тажрибаси, муваффақиятлари сирин ҳақида гап кетар экан, аввало Абдулла Қодирӣйнинг ўзи ижода нақалар жилдий муносабатда бўлгани ҳақида унинг соддагина тарада баён қилган бир фикрини келтирамиз. Қодирӣйга 1935 йилда бир гуруҳ ёш ёзувчилар билан учрашиб тажрибаларини сўзлаб бериш ҳақида мурожаат қилишди. Бу учрашув бўлиб ўтгандан кейин «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси ўша йили 14 март сониде «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» сарлавҳа остида (Абдулла Қодирӣй) Жулқунбой (докладдан) деб маърузанин қисқача мазмунини романлари ёзлиши тарихига онд жуда қимматли маълумотлар, ёзувчилик маҳорати ҳақида худди бутунги талаблар даражасида баён қилган мулоҳазаларга дуч келамиз. Бунда Қодирӣй ёзувчи бўладиган шахслар олдидаги энг муҳим вазифаларини аниқ санаб беради. Жумладан, «Ёзувчи бўлман деган ҳар бир киши ўзиде...

ни тузиб олиб, кейин ишга тушаман...» деган ёзувчи ўз тажрибасини ҳаммадан кўра яхшироқ ифода этар экан, ҳали бу билан ҳам ёзувчи чекланмайди. Воқеалар рўй берадиган жойларни аниқ тасаввур этish учун, блябарин, китобхонага ишонарли бир шаклда тасвир этish учун Қодирий Қўқон ва Мартилонга бир неча марта бориб, шахар манзараси, кўчалар, маҳаллалар, уйлар, шаҳар дарвозалари — уларнинг кўмилиб кетган чегаралари, мазор, маҳитларгача ўз кўзи билан кўради, кексалар билан суҳбатлашади, хотираларини эшитилади, хуллас, романга кераклик ҳамма нарсани пухта ўрганади, Қодирий турмушини ўрганиш ҳақида гарчи жуда мукамал фикр айтган бўлса-да, биринчи романида бунини қандай тadbиқ этгани ҳақидаги бир мисоли жуда қимматли туюлади бизга.

«Масалан, — дейди Абдулла Қодирий, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Мартилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, намозном маҳалида, доғ қилинаётган энгир ёғнинг ҳиди бурнимга урди, мен бунини эсда тутиб қолишга уриндим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганда, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда. Умуман майда деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч уйғотади...»

Биз келтирган кўчирма бадий асар устида ижодий ишни қай даражада жиддий олиб бориш лозимлигини янада яққолроқ ифода қилайди. Қодирий, бирор фикрни баён қиладиган бўлганда, чала қолдирмайди, ишдан инасигача мукамал айтиб бериши билан ҳам ажрлиб туради. Кўрдикки, тал асарга кирадиган майда деталларга келиб тақалди. Унинг аҳамияти тўлиқ айтилди. Энди эса, деталларга ижодий муносабатда бўлишнинг ёзувчи учун нақалар аҳамияти борлигини ҳам айтиб беради. Бу фикрни Қодирий шундай таъкидлайди: «...Лекин мен ҳар қандай деталларни асарга киргизмастман. Уларни шу асарнинг худди шу жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келишмаслигини суриштириб ишлатаман...»

Биз юқоридаги саҳифада тарихий бадий асарда аниқ тарихий хужжат ва тўқималар ҳақида бир мунча тўхтаб ўтган эдик. Бу тўғрида ҳам Қодирий жуда тўғри ва равшан фикр айтилади. Яъни, ёзувчи турмушни кузатган билан нимани кўрса, ўшанинг сувратини чизиб кетавермайди. Айтилик, фотосурат худди шундай кўзага қандай кўринса, ўшанинг нуسخасини айнан кўчиради. Аммо ёзувчи-сувратчидан фарқли ўлароқ, кўрган-билганларини қалбда қайтадан, ижодий тарада ишлаб, таҳлил қилади, муҳиятига кирди, ранг беради, барчага баробар тушунарли шаклда ифода этади. Бунинг учун ёзувчидан нималар талаб қилиниши ҳақида Қодирий айтган гапларга эътибор беринг, бу гаплар 30-йилларда ҳам, бугун ҳам, бундан кейин ҳам абадий аҳамият касб этгани ҳайратга солади. «...Ёзувчининг ўзидан кўшиши (русча айтганда «вымысел») адабий асарда қатта роль ўйнайди, — дейди Қодирий, — лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига тур-

турмушнинг майда-чуйдаларига кузата оладиган қобилиятни ўстириш керак.

...Адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиб зарур. Ўқиганда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига аниқлаётганини диққат қилиб суриштириб бориш керак. Шундагина ёзувчидан хунар ўрганиш мумкин...»

Мана бу содда, барчага баробар тушунарли, аммо маъносини жиҳатдан гоёт кенг ва чуқур мангитқа эга гаплар ёшларгагина эмас, ҳар қандай катта ёзувчига ҳам маҳорат сирларини эгаллашнинг муҳим йўл-йўригини кўрсатиб беради. Яна Қодирий булар қуруқ назарий гаплар бўлиб қолмасин учун ўзини мазкур кўрсатмасига қандай амал қилиётганини ҳам гоёт билимдонлик билан олимона баён қилиб беради. «...Ҳақиқий ёзувчи бўлмақ учун турмушнинг ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман меннинг бошимдан кечирганларим меннинг ёзувчи бўлишимда каттагина роль ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак. Турмушнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичиде учрайдиган типларни ўрганаётдим...»

Ёзувчи биз келтирган кўчирмаларда баён қилинган фикрларини ҳаётда қай йўсинда қўлланиши, яъни мазкур назарий гапларини қандай амалга ошириш кераклиги ҳақида ҳам жуда аниқ маълумотлар беради, ўз тажрибасининг бу томони тўғрисида келганда шундай дейди:

«Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман. Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қўшлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга эришмайди, лекин кўринса ҳам, кейинроқ жуда фойдаси тегибли қилиши мумкин...»

Ўйлаб қаралса, юқоридаги кўчирмаларда гўё оддийгина фикрлар баён қилингандай кўринади, аммо уларда Қодирий асарларининг муваффақияти сирлари гоёт чуқур ифода этилган.

Абдулла Қодирий биринчи марта Ўзбек адабиётида тарихий роман яратди, бунинг учун, ўзбек халқи тарихига оид жуда кўп хужжатларни ўзи таъкидлагандай, пухта ўрганди. Роман ёзиш учун шунинг ўзи етмайди. Хужжатларга бадий ранг бериш лозим. «Материални ўрганиш маҳалида асарни қайси хилда ёзиш ҳақида бош қотириб... асарнинг жуда ҳам тахминий бир схемаси-

мушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен қол-хозларда юрганымда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир тилчи кўрдим...»

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ижодининг катта муваффақиятлари сирларидан бири — аввало унинг табиий таланти гоят қатъталигида. Ундан кейин эса, шкода жуда жиддий муносабатларидан, адабий мерос, адабий муҳит, воқеликни чуқур идрок эга бўлишида. Тарихий романлардагина эмас, умуман бадий асар ёзиш учун ҳаёту, ҳужжатларни билшнинг ўзи етмаслиги — унга ёзувчининг ижодий ҳаёлот-бадий тўқималари, агар расмий тил билан айтадиган бўлсак — гоят катта маҳорати зарурлигини чуқур ақсалаб етганида ҳамдир. Фикримизнинг далили жуда қўл, уни келтириб ўтириш ҳожаат эмас, биргина жумлада айтиш мумкин-ки, ёзувчилик ишига шундай тайёрларлик ва жиддийлик билан қаринмасдан ёзилган бир қатор ўнлаб романлар бир ўқилиб ёки бутунлай ўқилмай унутилиб кетаётгани, Қодирий романлари эса, 70—80 йиллардан буюн қўлма-қўл ўтиб келаётганини эндиликда ҳамма кўриб турибди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари орасида унинг романлари жуда катта шухрат қозонди. Унинг асарлари тезда рус, Бодниқ бўйи халқлари, тожик, туркман, озарбайжон, турк, араб тилларида, бир қатор оврупоча тилларга ҳам таржима қилинди. Жумладан Мухтор Аvezов Абдулла Қодирийни 20-йиллардаги барча туркий халқларнинг энг буюк ёзувчиси деб атади. Шу фикрни баён қилган махсус хатини қаминга ҳамон эъзозлаб сақлаб келаман; бу хат менинг Қодирий ҳақидаги биринчи тадқиқотим муносабати билан ЎзФА номли 1960 йилда юборилган эди. М. Аvezов бундан ташқари яна махсус фикр билдириб ёзган эди: «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яради. Унинг романлари 1920-йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вуқудга келгандай пайдо бўлди. Қодирий романларини Қурмонтози ёки Чайковский куйларини тинглагандек дам олиб, гап қилиб ўқийсан киши... Гарчи Жулқунбой 1920-йиллар бошида матбуотда газетачи, публицист сифатида танилган бўлса ҳам, унинг романларида газетачилик, журналичилик тили сира из қолдирма-гай. Унинг тили раvon, ширали, муסיқий, менимча, ҳамма Ўрта Осиё халқларига ҳам таржимасиз тушунарли. Масалан, биз қозоқлар Жулқунбой асарларини таржимасиз ҳам бемалол ўқиб тушунаверамиз...» Кўриниб турибдики, Мухтор Аvezов Қодирий асарларининг юксак бадий ва голий савияси туффайли бутун Ўрта Осиё халқларининг буюк маданият сиймоларига илҳом бахш этгани ҳақида қисқа, аниқ ва чуқур маълумот беради. Мана энди, туркман халқининг атоқли ёзувчиси Берди Кербобоев фикри: «Менинг ўзим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунларини, «Қозоқ» қизини, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ини, «Меҳробдан чаён»ини ўқиб шулардан ибрат олма-сам «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлардим».

Яна бир бошқа атоқли туркман ёзувчиси Хидир Деряев мазкур фикрларини тўлдириб ёзди: «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтамини ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романи устида иш бошладим».

Энди машҳур қорюшмиш тожик адаби Жалол Икромийдан эшитайлик: «Мен А. Қодирий асарларини гарчи ўттизинчи йилларда ўқиган бўлсам-да, улардаги қаҳрамонларни ҳозирга қадар унутмайман. А. Қодирий ўзининг гоят сиқик, аммо чуқур лирика йўритилган жумлалари билан мени мафтун этарди... Унинг асарларидаги ҳар бир детал ўнда юксак маъно ифода этарди, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглик жилоланади».

Қодирийнинг бутунлай янги бир мактаб соҳиби экани ҳақида атоқли олим Бертельс шундай ёзди: «Дунёда бешта, яъни: француз, рус, инглиз, немис ва хинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди, олтинчисини, яъни ўзбек романчилиги мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди». Мазкур таърифта изоҳнинг ҳожаати йўқ. А. Қодирийнинг ўзбек адабиёти тарихидаги буюк ўрни аниқ белгиланган, илмий, назарий жиҳатдан ҳам тўғри таъкидланган. Бу деган сўз — Қодирий жаҳон адабий муҳити миқёсида ўзига муносиб жой олган сиймодир. Демокримизи, Абдулла Қодирий эндиликда ўзбек адабиёти доирасидан — умуминсоний мақо даражасига кўтарилди. Бутун жаҳон халқларининг севимли ёзувчиси бўлиб қолди. Бунда тур-ли миллат вакилларининг Қодирий асарларини таржима қилишдаги хизматлари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Филология факультети номзоди Ш. Ризаев Қодирий романлари таржимаси устида ишлаган асарларининг шарафли хизматларини таъкидлаб, «Совет Ўзбекистони» рўномасида «Қудратли таъсир» (Элларда ва тилларда) сарлавҳали махсус мақола эълон қилди ва бунда бир қатор муҳим далилларни келтириб, ўзбек романчилиги — отасининг жаҳонга танилиши омилларини кўрсатиб ўтади. Жумладан, 1958, 1961 йилларда Л. Батъ ва В. Смирновлар таржимасида рус тилида, 1963 йилдан 1982 йиллар орасида Байжонов таржимасида «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари қозоқ тилида, Мустафо Нуъмонов таржимасида татар тилида, Д. Ахмамедов ва С. Гаражаевлар таржимасида туркман тилида, яна лагаш, украин, озарбайжон ва бошқа қардош халқларимиз тилларида таржима қилиниб, нашр этилди. Шундан кейин Қодирий романлари Оврупо халқлари ва аёллари эътиборини ҳам жалб этди ва илҳоят Орпо Шнехт томонидан «Ўткан кунлар» романи немис тилига таржима қилинди. Таржимон романнинг номини унинг мазмундан келиб чиқиб, яна айтиш мумкинли, романга оврупоча бир тус бериб — «Томкентлик ошқлар» деб атади. Таржимон романи рус тилидаги нусхасини асос қилиб олди. Бироқ жуман айтиш керакки, гарчи Л. Батъ билан В. Смирновлар «Ўткан кунлар» таржимасида анча яхши хайрли иш қилган бўлса-

ларда, асардаги миллий тил хусусиятларини беришда анча-мунча камчиликларга йўл қўйганлар. Гап шундаки, А. Қодирий романлари муваффақиятлари сири ҳақида романнинг немис тилидаги таржимасини ўқиган немис адабиётшунос олими Нюта Тун анча қимматли фикр-мулоҳазаларни баён қилди. «Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқини уйғотиб, совет Ўрта Осиёси адабиётининг ўша йиллардаги тўққинчи тараққиёти бошида турган эди», — Бинобарий, олим мазкур таърифини жуда яхши мантиқий асослаб, Қодирий ижодида Шарқ ва Ғарб романчилик мактабларининг энг муваффақиятли уйғунлашиш жараёнини ёзувчи ижодий самараларининг қалиги эканлиги тўғри таъкидлайди.

Немис олими Қодирий романларининг буюк санъат асарлари ражасига кўтарилгани сирлари ҳақида шундай дейди: «В. Скотт услуби ва Шарқ хилоқчилиги анъаналарининг бевосита туташиб кетганлиги сезилади. Бинобарин, «Ўткан кунлар» («Тошкентлик ошиқлар»)нинг ярағилишида ҳар икки манбаънинг таъсири шубҳасиздир. Булардан биринчиси ён ўзбек романига воқеа таллаш, Шарқ хилоқчилигидаги дидактизмни энгши имкониин берган бўлса, иккинчиси, ўқувчига қаратилган муаллиф мулоҳазаларини ифодашга ёрдам беради». (Ш. Ризаев мақоласидан).

Абдулла Қодирий романларининг муваффақият сирлари ҳақида қўлаб далиллар келтирилган ва турли адабиётшунослар турли жиҳатларини изоҳлашга ҳаракат қилганлар. Бу ишлар ҳамон Давом этади ва бундан кейин ҳам тўхтамаслиги таъиний.

Ёзувчи ўзбек адабий тили бойлигидан кишилар характерини очилишиг муҳим воситаси сифатида фойдаланди. Бу билан А. Қодирий асарлари 20-йиллардаги туркий умумхалқ тилининг энг яхши хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ва шу билан ўзбек адабий тили ривожланишига катта ҳисса қўшган эди. Адабий тилимиз тараққиётида Қодирий асарларининг ўрни каттагина мустақил бир илмий тадқиқот учун бой манба бўла олади.

Абдулла Қодирий асарлари, айниқса унинг романлари тилида биз аввало унда соддалигини, ифодада ёрқинлигини, воқелиқнинг энг илгъра, поэтик нуқталаригача ихчам жумлаларда беришга интилаши ва бу соҳада катта муваффақият қозонганлигини кўраимиз.

А. Қодирий адабий тилининг бутун битмас-туганмас бойлигидан фойдаланишда ва бу жиҳатдан катта муваффақиятга эришувда жонли халқ тилининг ривожланиш қонунларига асосланувда, ўзбек, рус ва бутун туркий, форсий, Шарқ ва Ғарб классик ёзувчиларининг тил билишидаги маҳоратларидан зўр бериб ўрганади. А. Қодирий асарларининг бу жиҳатини академик Ойбек ҳам таъкидлаб шундай деган эди: «Ўткан кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили, ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англаши-

ларли бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта» (Ойбек, Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Ўзбекистон Фанлар қўмитаси, Тошкент, 1936, 26-бет).

Ёзувчининг тил бойлиги — унинг қаҳрамонлари ҳамisha ўз савияларига, ўз хатти-ҳаракатлари ва интилишларига хос тил билан сўзлашларида айниқса равшан намён бўлади. Ҳар бирининг тил иборалари — уларнинг ижтимоий табақаси-ю, касби-корлари-гача билдириб туради. Ёзувчи ҳар бир табақа ва касбдаги одамларнинг ўзига хос тили, сўзлаш оҳанглари, ишлатишган атама-ларини яхши билади ва уларга айни ўз гапларини топиб беради. Отабек, Юсуфбек ҳожки, Анвар, Раъно, Махдумлар тили билим-дон, ақл-идрокли, тадбирли кишиларга хос салобатли, маънавий бой иборалар билан тўла. Ҳасанали, Сафар бўзчи, Мулла Обид кабиларнинг тилида эса биз бутунлай бошқа бир хусусиятларни кўраимиз: жуда содда, оқдўнгил, ўз хўжаларига фидокор, шу билан бирга ўта ақлли, фаросатли шахслар экани барқ уриб туради.

Энди Мусулмонқул тилида зolim ҳоқимларга хос кўрселик, дағаллик, амалини пеш қилиб дўқ уриш ҳолатлари ва жаллодлик шундай кўриниб турадики, унинг номини айтмасдан ҳам ким эканлигини осонгина билиб олиш мумкин.

«Мусулмонқул: — Худайчи!

— Қулингиз!

— «Халиги қушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!»

Бу ибора ва гап-сўзларнинг оҳанглари, гапирётган шахсининг кайфиятини, ўзига тобе кишиларга нисбатан муомалаларини ҳам яққол кўрсатиб туради.

Дин пенвоаларнинг тил ибораларида қадимги ўзбек ёки туркий тил хусусиятлари, араб ва форс тилидаги айрим сўзларни кўпроқ қўллаб туриш ҳолатини ҳам учратамиз, айтиш мумкин-ки, бу ҳам аслида ҳаётий табиийлиги билан китобхонда аниқ та-савурулар ҳосил қилади.

Абдулла Қодирий безорилар, чачанлар тилини ҳам жуда яхши билади. Ҳомид, Мутал, Содиқлар тили ўлғудай қўноқ, дағал, нуқул чираниш, қочирик, шалоқ ибора-ю, сўзлар билан тўлган. Уларнинг суҳбатидан бир кичик намуна келтирайлик:

«— Энг яхшиси дарвозадан кириш:

— Дарвозасидан кириб бўлмаса, тоmidан тешиб тушамиз.

— Ҳа, ҳа, ҳа, балли, Мутал тўрам!

— Қулишингни беко қилма, ҳез... Сен ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, сенга кулиш тушиб қолди. Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Булақанги қочирик ишларни энди қилиб турибди, деб ўйлайсанми? Эй, ҳааа, Муталақанг нималарни қилмади? Ҳа, ҳа, ҳа... Мусулмонсан, отангни арвоий, Ҳомид ака...»

Романдаги хотин-қизлар образлари тилини ишлашда Абдулла

Қодирий гоят катта маҳорат кўрсатади. Ўзбек аёлларига хос жуда характерли ибораларни топиб ишлатади.

А. Қодирий халқ оғзаки адабиёти намуналари — латифалар, ривоятлар, мақол-металлар, ақойиб матиоли қочиртиқлар, пичинг ва истеҳзолар, найров-аскилар сингари битмас-туганмас санъат хазинасидан ҳам жуда яхш хабардор эканлигини романларида кўрсатади. Мазкур бойлиқдан ҳў ижодий фойдаланади. «Қовоқ девона» образи фаолиятида биз буни яққол кўрамыз. Бунда ёзувчи халқ ўртасида кенг тарқалган фольклор хазинасидан энг муштаракларини териб, роман сюжетига шундай усталлик билан киритиб юборадими, бу ҳол бадний асарга гоят гўзал бўёқлар ато этади. Ёзувчи айрим ўрипларда тилнинг муслиқ оҳангларига эътибор беради, сазж ҳам ишлатади. Жумладан, «...Хасанали «Қутилдим» деган эди, яна тоғдай қангута тутилди...», «...Кулиб боқинлар, чўчиб қочинлар...», «Иш ўтган, ёшиг қолишдан кўчган эди», «Милтиқнинг ўқидай, пушти гулнинг тўқидай», «Кйши дарлат учун эрга теккандан эрга тексин» ва ҳоказо...

А. Қодирий ўхшатишлари баъзан шу қадар кучли жаранглайдикки, образ ё воқеликнинг мазкур воситаси билан ифодаланган ҳолатини бундан ортдиқ қилиб тасвирлаб бўлмас деб қолади киши. Отабек Қумушникидан қувилгандан кейин Қумушнинг бошқа бир эрга узатилиши ҳақидаги тапалар хабарини эшитгандати ҳолати шундай тасвирланади: «Жонсиз бу хабарни эшитган Отабекнинг ҳуши бошидан учган каби боқиди-да, одим узган жойида миҳлангандай қотиб қолди. Гўё устидан бир чедак қайноқ сувни алдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушган эди...»

Қодирий романлари ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишига яна шу билан ҳисса қўлдидики, бунда ёзувчи эски бадний асарлардаги айрим баъаниларвоз, баъзан фавқуллодда суронли ифодаларга барҳам бериб, бадний асарда содда, жонли, образли халқ тилидан фойдаланишнинг юксак намунасини ҳам кўрсатади. Яъни, «алқисса андоқ урдиларки» услуб ўрнига ифодали, реалистик услуб яратилган эди.

Қодирийнинг адабиётимиз тараққиётидаги энг катта хизматларидан бири ҳам реалистик наср бадний тили ривожига қўшган катта ҳиссаси эди.

Ёзувчи реализмининг бадний кучи шундаки, у тасвирий воқиталардан ижодий фойдаланади. Тасвир этилаётган воқеа образ ҳақида аниқ тасавур ҳосил этиш услубига қаттиқ риоя қилади. Шунинг учун ҳам А. Қодирий ибораларида сунъийлик, зўрма-зўрақлик учрамайди. Ҳар бир образнинг ўзига хос миллий фазилатлари бўртиб туради. Миллий руҳ бутун асар моҳиятида ҳаммиша уфуриб туради. Қумуш ёки Офтоб оғим, Ўзбек оғим, Отабек ёки Юсуфбек ҳожи, Уста Олим ёки Хасанали, Анвар, Раъно, Махдум, Абдурахмон домла, Мулла Обид ва Берди татар фаолиятларини қўзғатган киши уларда ўзбек халқининг бутун ўзига хос урф-одатлари, миллий хусусиятларининг нақадар мукаммал муҷассамланганлигини дарров пайқаб олади. Демак, Қо-

дирий романларининг энг муҳим ва буюк фазилатларидан бири ҳам улар миллий руҳининг кучлилиги бўлиб чиқади ва бу асарларнинг юксак бадийлигини, унинг зўр муваффақиятини тайин этган сирлардан биридир. Худди шу сабабли асарда иштирок этувчи образлардан бирортаси ўринга, бошқа миллат вақилини кўйиб бўлмайди, кўйилса ағралиб қолади. Уларга қандай кийим кийдирманг — ўзбеклигини ўзгарттиролмайси.

* * *

20—30-йилларда яшаб ижод қилган авлодларимиз фаолияти-нинг қайси томонига қараманг, худди бизни ўйлаб иши кўргандай бўлаверади. Адабий жараёнимизда мавжуд бўлган муаммоларнинг қайси бирини олиб қараманг, уларнинг илдиларини ўша аждодларимиз ижодидан, фаолиятидан топасиз. Зотан, улар овозлик йўлида, эркин ҳаёт йўлида, миллий мустақиллик йўлида гоят катта умидлар билан яшаб, келажакнинг порлоқ бўлишига ишонар эдилар, шунинг учун ҳам бутун вужудларини жамият манфаати учун қурашга баҳшида қиладилар... Эътиқодларига содиқ қолиб гоят серқирра, оғир, мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтдилар, тинмай ижод қилиб, бизга бой маънавий мерос қолдирдилар. Минг шукрки, бу битмас-туганмас хазинага эндиқисна — покланиш, қайта қуриш, янгиланиш, мустакрлик шарофати туфайли бема-тол кириб бораёттирмиз. Унда ҳали ошлмаган кўриқлар тўлиб-тошиб ётибди. Софдил ҳамкасбларимизнинг аҳиллик билан, яхши ният билан бирлашиб ишлашлари орқасидагина мазкур соҳада катта ютуқларга, йирик натижаларга эришамиз деган умиддамиз. Аждодларимиз — 20—30-йилларда яшаб ижод этган ва сталлича жаллодлар томонидан қатл этилган буюкларимизнинг жойлари жаннатда бўлсин, руҳлари шод бўлсин, уларга абадий шон-ша рафлар бўлсин! Нймон-эътиқоди бор ҳар бир кимса — уларнинг шаънига яхши ган айтиши, номларини хурмат-назат билан тилга олиши, ҳаммиша хотираларини қалбда эъзозлаб сақлашни ўзининг виждоний иши, бурчи деб билади.

МУНДАРИЖА

Китоб ҳақида бир неча сўз	3
Муаллифдан	4
Абдурауф Фитра'	7
Абдулла Қодирий (Э.К.Улқунбой)	60
Абдулхамид Сулаймон ўғли Чўлпон	152
Маҳмудхўжа Бехўжа ўғли Чўлпон	179
Ғоли Юнус	208
Машиқ Юнус ўрда	227
Маҳмуд Ходиев — Элбек	242
Хотима ўришда	259

Ахмад Алиев

**НЕЗАВИСИМОСТЬ
И ЛИТЕРАТУРНЫЕ НАСЛЕДИЯ**

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 1997,
700129 — Тошкент, Навоий, 30

Ташқи муҳаррир С. СОДИҚОВ
Расм Т. ҚАНОАТОВ
Техник муҳаррир У. БИМ
Муसхатчи М. ПУШОШЕВА

А 49

Алиев А.

Истиқлол ва адабий мерос: Олий ўқув юртлирининг филология факультетлари талабалари, мактаб ўқитувчилари, аспирантлар, илмий ходимлар учун қўлланма / Сўз боши муаллифи И. Султон. — Т.: «Ўзбекистон», 1997. 272 б.

ISBN 5-640-02329-X

Қишлоқ илмий дарида бутун тарихимиз, шу нуқладан ўзбек адабий-тарихий маданият меросимиз мутасадди сохталаштирилиб келибди. Аммо шахса ситинаш фон этилган 50-йилларнинг ўрталаридан кейин Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бекбулда, Элбек, Зоир Юнус, Боту ситгари буюк ёзувчиларимиз ҳаёти ва ишоди билан умуман мунозаланиб келадиган адабий-тарихий олим Аҳмад Алиев бу соҳада б монография, 200 дан ортиқ назарий мақолалар эълон қилди. «Истиқлол ва адабий мерос» ама шу тадқиқотлар заминда яратилган муҳим ўқув қўлланмасидир. Муаллиф мааскур юнтобда адабий меросимизга Истиқлол нуқтаи назардан ёндашиб, маданиятнинг бутунли аҳамияти, мустандиллигимиз учун курашиб ҳалон булган аснодларимизнинг буюн умуманосида надрнатларини тиллаш ҳақида атрафлича мулоҳаза юритади. Шунингдек, уларнинг ҳали кўпчилигимиза маълум бўлмаган ҳаёт йўллари ва бой адабий-бадиий мерослари тўғрисида теран маълумот беради.

ББК 83.3У3

№ 336—97

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
давлат кутубхонаси

А 4702520105—2897
М 351 (04) 97

Босмахонага берилди 03.04.97. Босишга рухсат этилди
04.08.97. Улчам 60×90/16. Адабий гарнитур. Шарт-
ли б. табоги 17,0. Наир табоги 18,39. Жами 3000 нуска.
Буурган 821. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 64-96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
илардаги Тошкент матбаа комбинати: 700129, Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

БОШЛАШ 5-қўмитаси ишлат
03.04.97, А. Алиев
МНА 7-қўмитаси ишлат
04.08.97, А. Алиев